vereniging

Oud Utrecht

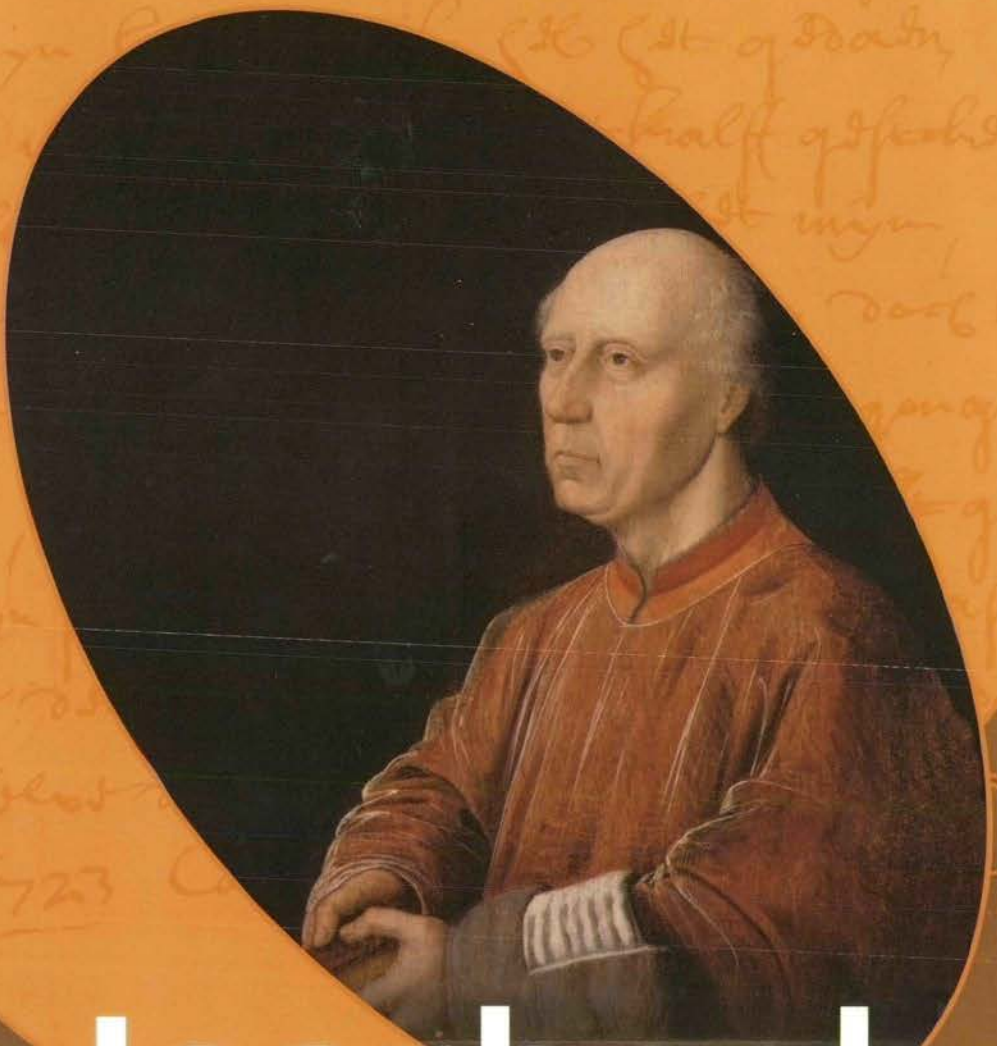

Jaarboek 2006

Oud·Utrecht

vereniging

Oud·Utrecht

Jaarboek

Oud·Utrecht

2006

Het Jaarboek 2006 is een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht

Redactie
Ria van der Eerden, Piet 't Hart, Huib Leeuwenberg, Hans Renes, Joost van der Spek, Mark Stafleu en Esther Tobé

Colofon
Vormgeving: Hans Lodewijkx en Anja Verlaat, Tilburg
Opmaak, lithografie en druk: RotoSmeets GrafiServices
Fotowerk: Fotodienst van Het Utrechts Archief
© **Vereniging Oud-Utrecht**

CIP-Gegevens Koninklijke Bibliotheek, Den Haag

Jaarboek

Jaarboek/Oud-Utrecht, Vereniging tot Beoefening en tot Verspreiding van de Kennis der Geschiedenis van Stad en Provincie Utrecht. - 1970 -... - Utrecht: Vereniging Oud-Utrecht
Verschijn jaarlijks
Jaarboek 2006 / [red. M.A. van der Eerden ... et al.]
ISBN 90-71108-25-2
SISO utre 938 UDC 949.2830 (058)
Trefw.: Utrecht (provincie); geschiedenis; jaarboeken.

inhoudsopgave

J.W. van Maren
5 Zoudenbalch, een Utrechtse familie

Frans Rikhof
43 Kapelanieën in de middeleeuwse Utrechtse Dom

Kuniko Forrer
83 Drie ordonnanties van het Utrechtse boekdrukkers

Renger E. de Bruin
121 De cirkel gesloten

Ludo Ten Cate en Kees Smit
149 Doodstraf voor 'Kalverliefde' te Rhenen in 1723

Thomas H. von der Dunk
175 Een nieuwe stadsbouwmeester

Ingrid en Simon den Daas
207 Kroniek over het jaar 2005

De Vereniging Oud-Utrecht is opgericht in 1923 en telt momenteel ca. 2000 leden. Het doel van de vereniging is de kennis van en de belangstelling voor de geschiedenis, archeologie en monumentenzorg van de stad en provincie Utrecht te bevorderen en te waken over het behoud van het cultureel erfgoed.
De leden ontvangen zes maal per jaar het Tijdschrift, in december het Jaarboek Oud-Utrecht en om het jaar de Archeologische Kroniek van de provincie Utrecht. Daarnaast organiseert de vereniging lezingen en excursies en jaarlijks een groot cultureel evenement.

De contributie bedraagt

- voor leden € 25
- voor leden van 25 jaar en jonger en U-pashouders € 15
- voor huisgenootleden € 10
- voor bedrijven € 50

Meer informatie

www.oud-utrecht.nl of Secretaris Vereniging Oud-Utrecht, p/a Museum Catharijneconvent, Postbus 8518, 3503 RM Utrecht. Telefoon: 030 – 2330960.
E-mail: secretariaat@oud-utrecht.nl

Witte vlekken

Hoewel er over de geschiedenis van stad en provincie Utrecht al een bibliotheek is volgeschreven, zijn vele onderwerpen nog onontgonnen terrein. De Vereniging Oud-Utrecht wil deze witte vlekken invullen. Zij nodigt onderzoekers uit hiernaar onderzoek te verrichten dat uitmondt in een artikel voor het Jaarboek. Wie meer wil weten over de bedoelde onderwerpen, de honorering en de voorwaarden kan zich wenden tot de secretaris van de vereniging.

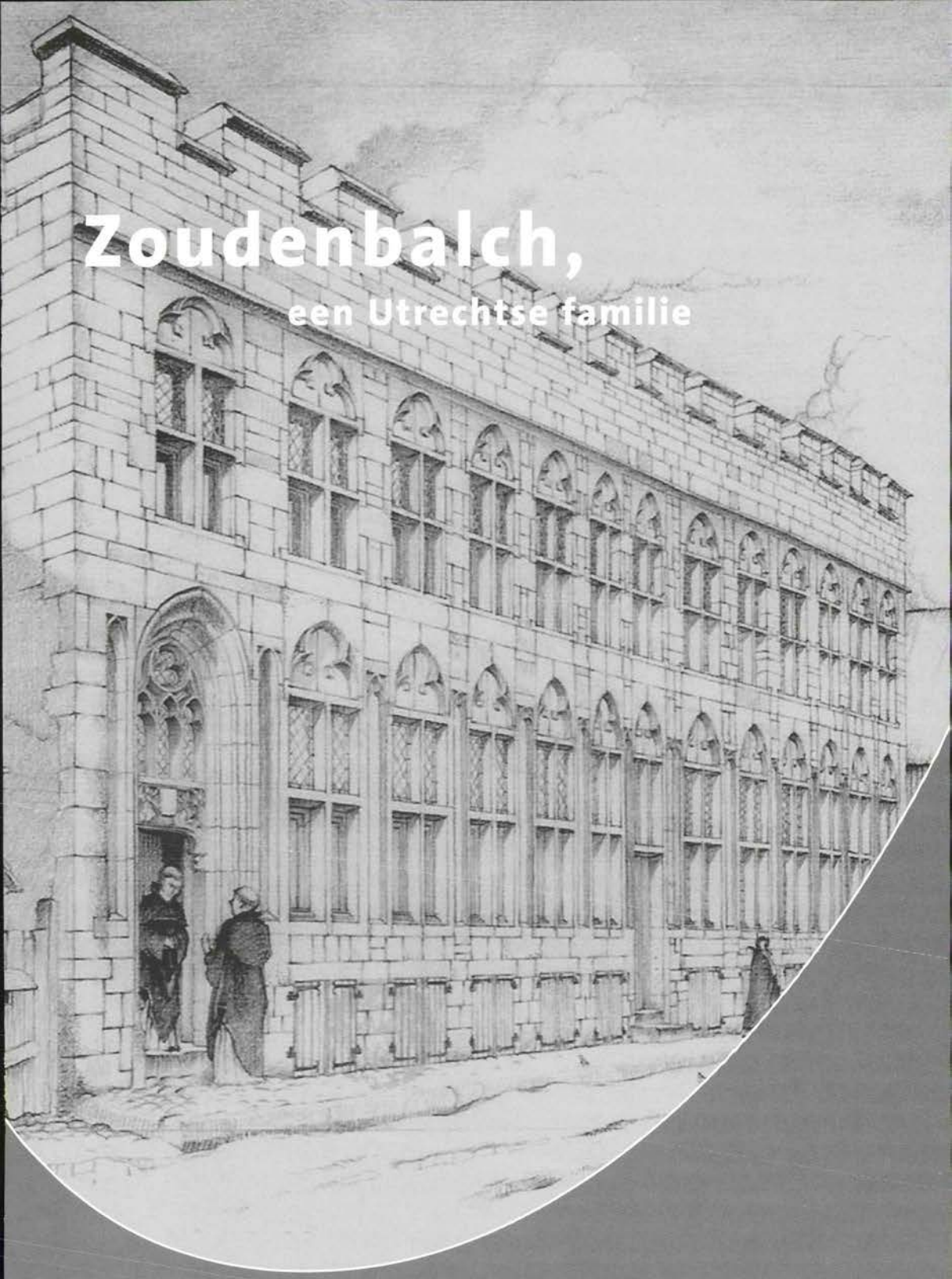

Zoudenbalch,

een Utrechtse familie

J.W. van Maren

Het geslacht Zoudenbalch heeft in de Middeleeuwen een belangrijke rol gespeeld in het Utrechtse stadsbestuur en de geestelijke wereld. Het bekendste lid van deze familie is Evert Zoudenbalch geweest, een domkanunnik die het eerste weeshuis in de Nederlanden heeft gesticht. In dit artikel wordt ingegaan op de politieke betekenis van de Zoudenbalchs gedurende de Middeleeuwen. Vervolgens wordt hun positie als riddermatige familie onderzocht. Tot ongeveer 1600 vormden de Zoudenbalchs een vooraanstaande familie in het Sticht maar deze positie hebben zij daarna niet kunnen handhaven. De neergang van de familie bestreek een lange periode en is goed te volgen. Tenslotte kijken we naar hetgeen in de eenentwintigste eeuw nog aan de familie herinnert.

J.W. (Willem) van Maren (1941) studeerde Geodesie aan de Hogeschool Utrecht. Hierop volgde een internationale loopbaan als topograaf bij geologische exploratieprojecten. Ook was hij al vroeg actief betrokken bij operationele toepassingen van Remote Sensing. Vervolgens studeerde hij Cultuurwetenschappen aan de Open Universiteit Nederland. Dit artikel is een sterk verkorte en bewerkte versie van zijn doctoraal scriptie. Hij is nu actief op het gebied van regionaal historisch onderzoek en genealogie.

Inleiding

Het geslacht Zoudenbalch (soms als Soudenbalch geschreven) heeft eeuwenlang belangrijke functies vervuld in de stad en provincie Utrecht. De stad is de Zoudenbalchs niet vergeten want in 2001 is nog een sportcomplex naar hen genoemd. Een opvallend laatmiddeleeuws bouwwerk in de Donkerstraat in Utrecht herinnert eveneens aan de familie en draagt hun naam. Het grote huis is gebouwd in opdracht van Evert Zoudenbalch, één van de belangrijkste leden van het geslacht. Hij was kanunnik en thesaurier van de Dom.

Het voorgeslacht van Evert bekleedde al lange tijd functies als schepen en burgemeester van Utrecht. Ook in de volgende generaties komen we Zoudenbalchs in diverse bestuursfuncties tegen. In de tweede helft van de zeventiende eeuw leefden er nog vele Zoudenbalchs. Ze werden nog altijd aangeduid met de titel jonker, waaruit hun status als edelman blijkt, maar de vroegere rijkdom en invloed waren grotendeels verdwenen. Enkelen van hen kregen nog kinderen en kleinkinderen, maar omstreeks 1758 is de laatste Zoudenbalch overleden.

Het geslacht Zoudenbalch is actief betrokken geweest bij de staatsvormingsprocessen van de vijftiende en zestiende eeuw. Hierbij hebben Zoudenbalchs zowel letterlijk als figuurlijk tegenover personen als Maximiliaan van Oostenrijk, Karel V en Philips II

Het Huis Zoudenbalch in de Donkerstraat te Utrecht. Tekening door Chris Schut, 1942. HUA, T.A., ..., neg. C 9989.

gestaan. In dit artikel wordt eerst de rol beschreven van enkele Zoudenbalchs bij de staatkundige ontwikkelingen in het Sticht. Vervolgens wordt onderzocht hoe de familie gedurende meer dan een half millennium haar stand en status heeft getoond en getracht heeft te handhaven.

Het geslacht Zoudenbalch

In 1227 wordt voor het eerst een lid van de familie Zoudenbalch in de archieven vermeld. Peter Zoudenbalch was in dat jaar schepen van Utrecht en hij bekleedde die functie ook in 1231 en 1245.[1] In dezelfde periode, in 1231, was Jacob Zoudenbalch raadslid en in 1245 schepen.[2] Het feit dat er twee leden van hetzelfde geslacht binnen Utrecht een belangrijke publieke functie vervulden wijst er op dat we met een vooraanstaande familie te doen hebben.

De oorsprong van het geslacht is niet bekend. Betekenis en afkomst van hun naam zijn evenmin duidelijk. Er is wel verwezen naar een gebied ten zuiden van Vianen dat in de Middeleeuwen bekend stond als het gerecht van de Soudenbolgerij en dat nu de polder Bolgerijen heet.[3] Er is echter geen overtuigend bewijs dat de familie inderdaad uit het land van Vianen komt.

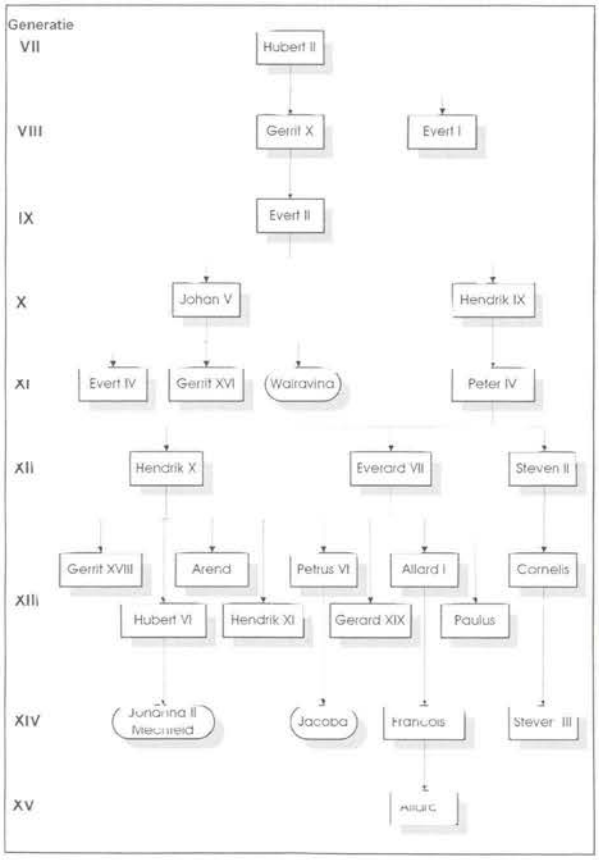

Verkorte en vereenvoudigde genealogie Zoudenbalch.

Na Peter en Jacob duurde het twee generaties voordat we weer een Zoudenbalch ontmoeten. In 1271 wordt Frederik voor het eerst genoemd en daarna komen we hem regelmatig tegen in allerlei documenten van het stadsbestuur.[4] In 1304 kreeg Utrecht op aandrang van de gilden een nieuwe bestuursvorm. Hierbij werd Frederik, als schepen van het oude stadsbestuur, voor het leven benoemd in het nieuwe schepencollege, maar nieuwe schepenen werden voortaan gekozen voor een termijn van één jaar. De nakomelingen van Frederik worden gedurende de gehele Middeleeuwen in het stadsbestuur aangetroffen.

Tydeman Zoudenbalch, de zoon van Frederik, was gehuwd geweest met

een dochter uit de familie Van Damassche. Hij had tenminste twee zonen en een deel van zijn nageslacht is de familienaam Van Damassche gaan gebruiken, maar niet consequent. Zo waren er nazaten die de ene keer als Zoudenbalch vermeld werden en even later als Van Damassche. Verder waren er ook nog Van Damassches die niet van Tydeman Zoudenbalch afstamden. De families Van Damassche raken omstreeks het einde van de vijftiende eeuw uit beeld. In het nageslacht van Tydeman werden vaak dezelfde voornamen gebruikt. Hierdoor is in de literatuur veel verwarring ontstaan. Dit probleem is hier ondervangen door personen met een identieke voornaam ook een Romeins cijfer toe te kennen.[5]

Bestuurders in stad en Sticht

De eerste eeuwen

Vanaf 1227 vinden we gedurende een periode van drie eeuwen leden van de familie Zoudenbalch in het Utrechtse stadsbestuur. Na hun vertrek uit de stad hebben de Zoudenbalchs ook functies bekleed buiten Utrecht. Aanwezigheid in de stadsregering is op zichzelf niet voldoende om een indruk achter te laten. De familieleden vallen pas op zodra ze een eigen mening blijken te hebben en die uitdragen in woorden of daden. De eerste Zoudenbalch bij wie wij dit kunnen bespeuren is Frederik I Zoudenbalch.

In 1274 had Gijsbrecht van Amstel met behulp van de gilden de macht in de stad overgenomen, ten koste van bisschop Jan van Nassau en het patriciaat. Twee jaar later brengt Zweder van Beusichem, maarschalk van het Sticht, de stad terug in de macht van de bisschop.[6] In 1278 ontstond opnieuw onrust in de stad en nu werd met hulp van de Hollandse graaf Floris V en met medewerking van het patriciaat de bisschoppelijke macht hersteld. Vervolgens werd een enorm aantal burgers verbannen. In dit jaar ondertekende Frederik Zoudenbalch met enkele andere leden van het patriciaat en de ridderschap een geheim verbond met Floris V.[7] De acte is bewaard gebleven en vertelt dat het om een geheime zaak gaat, maar er blijkt niet uit wat de inhoud van de overeenkomst is geweest. We mogen aannemen dat Frederik de oude machtsverhoudingen heeft willen helpen herstellen.

Hierna blijven de Zoudenbalchs en Van Damassches voor ons nog lange tijd schimmige figuren waarvan we maar weinig meer weten dan hun functie en soms ook hun clan of factie. Zo'n clan was een groepering die naar macht en invloed streefde, zonder echter een duidelijke ideologie te hebben zoals bij de tegenwoordige politieke partijen. Het is wel duidelijk dat de Zoudenbalchs actief betrokken zijn geweest bij de politiek van hun tijd.[8] Pas in de vijftiende eeuw krijgen we een helderder beeld dankzij het groeiende aantal bewaarde documenten. Het Sticht raakte in die tijd betrokken bij de Bourgondische expansie. Het waren, zoals altijd, de bisschopsverkiezingen die buitenlandse vorsten een kans boden zich met de interne zaken van het Sticht te bemoeien. Het Bour-

gondische conglomeraat van staten had de grenzen van het Sticht bereikt en de Bourgondische hertogen keken nu met belangstelling naar dit gewest met zijn grote en rijke hoofdstad. De Zoudenbalchs hebben zich krachtig tegen deze expansie verzet.
In de laatste halve eeuw van de Stichtse onafhankelijkheid – die eindigde in 1527 – trekken drie leden van de familie Zoudenbalch de aandacht. Als eerste zien we Evert I Zoudenbalch (geboren 1423/1424, overleden 1503) die vanaf zijn benoeming in 1445 tot kanunnik van de Dom zeer actief is geweest op allerlei gebied. De beide andere zijn Gerrit X Zoudenbalch, de halfbroer van Evert I, en Evert II Zoudenbalch, de oudste zoon van Gerrit X. Aan Evert I is al eerder een studie in dit jaarboek gewijd, [9] de twee andere Zoudenbalchs zijn even interessant en zouden ook een uitgebreide beschrijving verdienen. In dit artikel worden hun persoonlijke eigenschappen en activiteiten echter slechts beknopt weergeven.

Gerrit X Zoudenbalch

Gerrit X Zoudenbalch werd in 1459 als schepen voor het eerst in een bestuurlijke functie benoemd. Vervolgens zat hij vrijwel voortdurend als lid van de oude of nieuwe raad in het stadsbestuur en in 1479 werd hij benoemd tot schepen-burgemeester. Gedurende al die tijd was David van Bourgondië bisschop van Utrecht. David was destijds dankzij de militaire macht van zijn vader, hertog Philips de Goede van Bourgondië, op de bisschopszetel gekomen. Hij had zich als een krachtig bestuurder ontplooid en had als landsheer veel nieuwe wetten ingevoerd. Tegelijk had hij zich tamelijk onafhankelijk opgesteld van zijn vader en, na diens overlijden, van zijn halfbroer Karel de Stoute. In 1477 sneuvelde Karel en spoedig bleek dat de macht van David voor een belangrijk deel berust had op de aanwezigheid op de achtergrond van de Bourgondische vorsten. De stad Utrecht kwam al snel in conflict met David en benoemde burggraaf Jan van Montfoort tot overste en kapitein van de stad. Bij de conflicten en onderhandelingen met de bisschop trad Gerrit Zoudenbalch sterk op de voorgrond.
In de loop van 1479 escaleerde de weerstand tegen David, onder andere door de aanwezigheid van vluchtelingen uit Holland. Aartshertog Maximiliaan van Oostenrijk trad in Holland op als landsheer namens zijn vrouw Maria, de dochter van Karel de Stoute, en hij vroeg om uitlevering van die vluchtelingen. David aarzelde omdat hij wist dat het stadsbestuur hier sterk tegen was. In januari 1481 trokken de Hollanders echter zelf terug en veroverden Leiden. Dit was het begin van een lange reeks krijgshandelingen en plundertochten, voornamelijk in het Sticht. De plattelandsbevolking heeft hier zwaar onder geleden en deze gewelddadige periode staat nu bekend als de Stichtse Burgeroorlog. [10] Van deze oorlog wordt doorgaans slechts één onbeduidend voorval in de boeken van onze vaderlandse geschiedenis vermeld: de sprong van Jan van Schaffelaar van de toren in Barneveld op 16 juli 1482.
We zijn goed geïnformeerd over de verwikkelingen van de burgeroorlog dankzij drie contemporaine kronieken. [11] Het voert echter te ver om de toenmalig gebeurtenissen

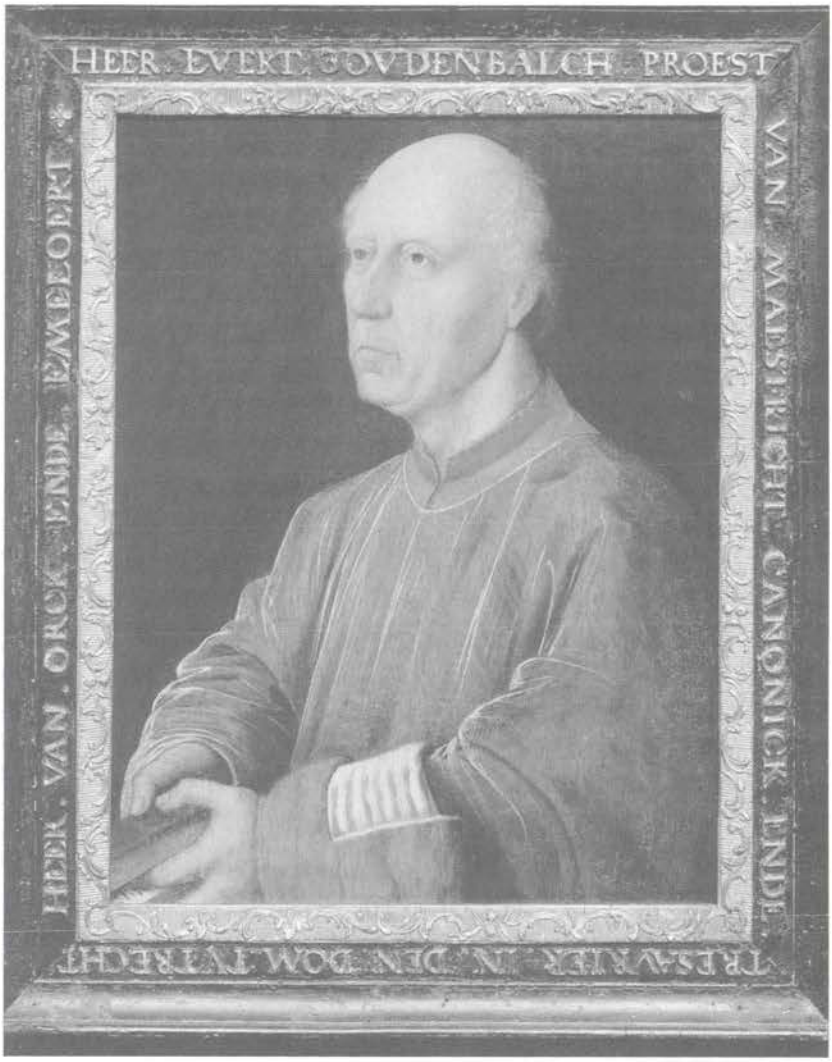

Anoniem portret van Evert Zoudenbalch (1423/24-1503) door een onbekende schilder, Utrecht, Centraal Museum, inv.nr 18451 Photo&copyright Centraal Museum, Utrecht / Ernst Moritz 02-2006.

hier in detail te beschrijven. Uit de kronieken kunnen we opmaken dat twee van de auteurs, Thomas Basin en een onbekende, Utrechtse schrijver, Gerrit X Zoudenbalch en zijn broer Evert I persoonlijk heel goed gekend moeten hebben.

Jan van Montfoort en Gerrit Zoudenbalch hadden in de stad de feitelijke macht in handen en schrokken niet terug voor geweld tegen, of verbanning van, hun tegenstanders. Tegelijk probeerden ze ook door onderhandelingen hun doelen te bereiken. Gerrit lijkt onvermoeibaar te zijn geweest en wisselde zijn activiteiten in de stad af met reizen naar Gelre, Holland en zelfs Antwerpen en Brussel. In Antwerpen en Brussel had hij de leiding over een delegatie die de zaak van de stad bepleitte bij het hof van Maximiliaan.

In tegenstelling tot de afgevaardigden van bisschop David werden de Utrechters niet persoonlijk door Maximiliaan ontvangen. De raadsleden van Maximiliaan lieten duidelijk merken dat zij niet gediend waren van de mooie woorden van Gerrit. Hierna verontschuldigde Gerrit zich en zei dat men hem en zijn medestanders de kans moest geven hun leven te beteren. Het mocht niet helpen en uiteindelijk keerde de delegatie huiswaarts. Men had grote kosten gemaakt maar het had niets opgeleverd.

Hierna volgden opnieuw tal van onderhandelingen maar door tegenwerking van Jan van Montfoort en Gerrit Zoudenbalch liepen die allemaal op niets uit. De Utrechtse kroniekschrijver schreef hierover: 'Ende daer wert getracteert om vrede te maken, mer alst aent sluten quam, soe wist Gherit Zoudenbalch een ander [iets anders] ende stiettet altoes om, opdat daer geen vrede komen en soude, als men seyde'. [12] De oorlogshandelingen gingen onverminderd verder en er trok een groot leger uit Holland naar Utrecht om de stad te belegeren. Het stadsbestuur zag wel in dat het verzet niet eindeloos volgehouden kon worden en vroeg om een wapenstilstand. Een delegatie van de stad kreeg vrijgeleide om bij Maximiliaan van Oostenrijk opnieuw te onderhandelen. Bij dit gesprek bleef Jan van Montfoort dwarsliggen en zei op een gegeven ogenblik dat hij terug wilde naar Utrecht om daar met het stadsbestuur te overleggen. Maximiliaan gaf toe maar eiste dat enkelen waaronder Gerrit Zoudenbalch als gijzelaar zouden achterblijven. Deze eis van de aartshertog was in strijd met het vrijgeleide dat hij had verstrekt. Velen waren hierover verontwaardigd en ook de gematigde Basin had zijn bedenkingen, ondanks het feit dat hij weinig sympathie voelde voor de opstandige Utrechtenaren. Hij schrijft dat dit volgens sommigen – waartoe hij ongetwijfeld ook zichzelf rekende – tegen alle rechtsbeginselen inging en dat de gijzelaars onrecht was aangedaan. [13] In de stad rekende men er inmiddels vast op dat het overleg tot vrede zou leiden. Het liep anders en opnieuw braken gevechten uit. Tenslotte werd de stad na een langdurig beleg op 31 augustus 1483 ingenomen.

Na de inname volgde een vredesverdrag waarbij bisschop David in zijn rechten werd hersteld. De stad kreeg een grote boete opgelegd. Door de burgeroorlog bleef Utrecht achter met een enorme schuldenlast die de politiek voor de volgende halve eeuw zou domineren.

In het vredesverdrag werd maar één inwoner van Utrecht met name genoemd: Evert I Zoudenbalch, de broer van Gerrit. [14] Evert was als kanunnik ook tegen David in opstand gekomen en kreeg pas het volgende jaar vergiffenis van de bisschop. Gerrit Zoudenbalch werd niet genoemd in het vredesverdrag. Hij was al eerder, op 3 december 1483 in gevangenschap in het kasteel van Schoonhoven, overleden.

Evert II Zoudenbalch

Na het overlijden van Gerrit X Zoudenbalch in 1483 was er in het Utrechtse stadsbestuur jarenlang een 'Zoudenbalchloos' tijdperk waarin noch een Zoudenbalch, noch een Van Damassche als raad of als schepen vertegenwoordigd was. In 1491 werd Evert II

Zoudenbalch, de zoon van Gerrit, als schepen gekozen en hij heeft vervolgens meer dan twintig jaar zitting gehad in het stadsbestuur. Evert heeft een groter stempel op de politiek van het Sticht gezet dan Gerrit. De handelingen van Evert zijn minder uitvoerig vastgelegd in contemporaine kronieken dan die van zijn vader, maar hij was blijkbaar prominent, omdat hij zijn naam gaf aan de toenmalige dominante factie in het stadsbestuur. [15] De vroegere Lichtenbergers en Grauwerts waren overgegaan in de Zoudenbalch clan. [16]

Bisschop David trad nu gematigder op dan voorheen en probeerde opnieuw zo veel mogelijk onafhankelijk van het Bourgondisch-Habsburgse rijk te blijven. Er waren als gevolg van de Stichtse Burgeroorlog nog wel problemen blijven bestaan met Holland en de Hollandsgezinde Frederik van Egmond, heer van IJsselstein. In 1489 herleefden in Holland de Hoekse en Kabeljauwse twisten en de stad Utrecht maakte hier onmiddellijk gebruik van om zich te ontdoen van enkele gevolgen van het vredesverdrag van 1483. Bij al deze gebeurtenissen stelde Maximiliaan zich echter voorzichtig op tegenover het Sticht. Formeel was het Sticht niet bij de onlusten in Holland betrokken en Maximiliaan wilde de 'goede' verstandhouding sinds het verdrag van 1483 niet in gevaar brengen. Reden voor dit beleid was zijn wens om straks de opvolger van David te kunnen benoemen. Dat ging in tegen de oude regel dat de kapittels de bisschop kozen en het kon daarom nog genoeg problemen opleveren.

Maximiliaan kreeg een tegenvaller toen hij in 1493 Gelre moest ontruimen nadat Karel van Egmond, de zoon van de vroegere hertog, terugkwam uit gevangschap in Frankrijk en als landsheer werd erkend. Karel van Egmond heeft voortdurend toenadering tot de Stichtse Staten gezocht. Hij zag hen als medestanders in zijn pogingen onafhankelijk van het Bourgondisch-Habsburgse rijk te blijven.

Na een veelbewogen leven overleed bisschop David van Bourgondië op 16 april 1496. Een half jaar later werd Frederik van Baden, een neef van Maximiliaan, tot bisschop gekozen. Een groot probleem voor de nieuwe bisschop was de grote schuldenlast die hij erfde. In 1499 lukte het eindelijk de schuld met het land van IJsselstein af te lossen, maar de verstandhouding tussen het kleine staatje en het Sticht bleef gespannen. Een tweede schuldeiser was de hertog van Kleef. Om zijn aanspraak kracht bij te zetten viel die onverwacht het Sticht binnen, maar met weinig resultaat en in 1500 kwam het tot een wapenstilstand. Bij al die veldtochten en onderhandelingen waren steeds ook leden van de Utrechtse magistraat betrokken. Zo zien we Evert Zoudenbalch en Hendrik van Gent in augustus 1499 als vertegenwoordigers van de stad bij een veldtocht naar Kleef. Met enkele anderen bevond Evert zich in november 1499 in 's-Hertogenbosch voor vredesberaad en later in april-mei 1500 in Keulen. Hieruit blijkt dat Evert, net als zijn vader voordien, binnen het stadsbestuur een vooraanstaande positie bekleedde, zoals eerder zijn vader had gedaan. Verder zien we opnieuw hoe de belangen van de stad tevens op het terrein van de internationale politiek lagen.

In het Sticht bestond al lang een sterke antipathie tegen de pro-Habsburgse Floris van

Egmond, de heer van IJsselstein. Allerlei oude conflicten over de rechten van de kapittels in zijn territorium waren nooit goed bijgelegd. De kapittels vonden het tijd om Floris een lesje te leren en kregen hierbij steun van de stadbestuurders Evert Zoudenbalch en Evert van Gruenenberch. In 1511 deed Utrecht een poging om de stad en het kasteel van IJsselstein in te nemen, maar vergeefs, want de stad had ten onrechte op de hulp van de Gelderse hertog gerekend. De Utrechtse regering en de gilden wilden toch afrekenen met IJsselstein en op hun instigatie besloten de Staten de strijd voort te zetten. De oorlog zou gefinancierd worden met rentebrieven en hiermee werd Gerrit XIII, Zoudenbalch belast. Gerrit was domkanunnik en halfbroer van Evert II. De staten rekenden volledig op de instemming van de bisschop. Frederik had wel begrip voor de staten, maar zag tevens wat voor complicaties de oorlog kon opleveren. Door het samengaan met Gelre zou de min of meer goede verstandhouding met de Habsburgse regering in het geding kunnen raken, met grote nadelige gevolgen. De Utrechtse machthebbers Jan van Montfoort (die tijdens de Stichtse Burgeroorlog al zo'n grote rol had gespeeld), Evert Zoudenbalch en Goeyert van Voorde nodigden Frederik uit om in de statenvergadering te komen en daar zijn medewerking te geven voor de actie tegen IJsselstein. Het gezelschap betuigde zijn aanhankelijkheid aan de bisschop en men zou zich weer graag onder zijn hoede willen stellen (een geluid dat sinds lang niet meer vernomen was). Frederik ging niet op de uitnodiging in.

Ondanks gebrek aan medewerking van de bisschop begon men in februari met de eerste gevechtshandelingen. Karel van Egmond steunde het Sticht en zond troepen. De financiering van de oorlog bleef een van de zwaarste problemen, ook al omdat bisschop Frederik niet meewerkte aan het uitschrijven van extra belastingen. Voor de zoveelste keer moesten leningen worden afgesloten en Gerrit Zoudenbalch werd ook nu met de uitvoering ervan belast. De schatkist werd zo veelvuldig aangesproken dat de bodem in zicht kwam. Om de financiële situatie niet te laten ontsporen werd besloten dat er geen uitgaven meer gedaan mochten worden voordat Gerrit zijn toestemming had gegeven. Hierdoor kreeg Gerrit, als kanunnik, ook grote invloed op de oorlogsvoering.

Inmiddels was er diplomatiek overleg tussen de landvoogdes Margaretha en Maximiliaan enerzijds en het Sticht anderzijds. De Habsburgers vormden een machtige factor op de achtergrond. Zij wensten geen oorlog met het Nedersticht en formeel kozen ze geen partij. Dit laatste konden ze gemakkelijk doen omdat het Sticht eerder had gezegd dat de oorlog tegen IJsselstein niet als een vijandige daad tegenover Holland gezien moest worden, ook al was IJsselstein een Hollands leen. De oorlog zelf liep op niets uit en in juni trokken de Stichtse en Gelderse troepen zich terug van IJsselstein.

De onderhandelingen met de Habsburgse gezanten (waaronder de toekomstige paus Adrianus VI) verliepen moeizaam. Het Sticht wilde niet zomaar breken met de Gelderse hertog. Evert Zoudenbalch en zijn medebestuurders voelden evenmin veel voor ontwapening, enerzijds omdat ze de bisschop niet helemaal vertrouwden en anderzijds omdat ze onlusten in de stad vreesden door de grote geldelijke problemen. Bij het uit-

eindelijke vredesverdrag moest het Sticht toezeggen de militaire connecties met de hertog van Gelre te beëindigen. Dit was voor de kapittels onverteerbaar en zij hebben het verdrag niet ondertekend.

De IJsselsteinse oorlog heeft militair gezien slechts kort geduurd. Op het eerste gezicht lijkt de oorlog op één van die vele twisten zoals die in de Middeleeuwen voordurend voorkwamen. Toch had de oorlog voor het Sticht enkele belangrijke gevolgen. De bisschop had nog meer van zijn tamelijk geringe wereldlijke macht verloren maar de macht van enkele stedelijke bestuurders, met Evert Zoudenbalch in de eerste plaats, was sterk toegenomen.

Er was weer vrede maar de stadsmagistraat voelde zich toch niet gerust. Naar buiten toe voerde de stad een neutraliteitspolitiek om buiten het slepende conflict tussen Habsburg en Gelre te blijven, ondanks de sympathie voor Gelre. Binnen de stad voerden Evert Zoudenbalch, Goeyert van Voorde en Goeyert van Roeyenburch, die vreesden voor onlusten en oproer, een strak beleid. De stadsregering benutte weer eens het oude wapen van verbanning. Een familielid van een van de slachtoffers schreef later: 'Ende want ick binnen Utrecht op dese tyt was, so hebbe ick een deel borgers vergadert gesien, die op haren oversten gemurmureert hebben, sonderlinge op Evert van Zoudenbalch, want hij wel 30 jaren de principael in Utrecht was, ende op Goyert van Voord Hendrikcz ende Goyert van Royenburch, want sy goede luyden ballingen maakten, ...' [17]

De schuldenlast was nog altijd enorm. Op 20 maart 1512 sloten de bisschop en de Staten een verbond om gezamenlijk dit probleem op te lossen. Dit leidde tot een verder verlies aan macht voor Frederik ten gunste van de Staten. Bij de uitvoering van de vele belastingmaatregelen speelden de neven Hendrik VIII en Gerrit XIII Zoudenbalch, beiden domkanunnik, een grote rol. Gerrit was al tijdens de IJsselsteinse oorlog ontvanger geweest en Hendrik trad nu op als ontvanger namens de kapittels. Een van de problemen was de grote armoede op het platteland waardoor velen niet meer in staat waren iets te betalen. Een ander, typisch middeleeuws, probleem waren de vrijstellingen die kapittels, kloosterorden en leden van de ridderschap op grond van privileges genoten. De kapittels hadden ingestemd bij te dragen, ook als zij dat formeel misschien niet verplicht waren. Anderen verzetten zich echter hevig. Ze werden voor hun goederen buiten de stad onder grote druk gezet door Evert Zoudenbalch. Zo schreef een monnik van het Regulierenklooster dat Evert gezegd zou hebben: 'dattet groete onreden waer dat menich scaemel lantman daertoe gelden soude ende wij ende ander rijck ridderscap vrij gaan souden'. [18] Deze opstelling van Evert verklaart ongetwijfeld zijn populariteit bij het gewone stadsvolk. [19] Sommige gildenleiders dachten echter minder vriendelijk over hem, want zij hadden veel van hun invloed verloren.

Op 7 april 1524 overleed onverwachts bisschop Philips van Bourgondië, die in 1517 Frederik van Baden was opgevolgd. Zodra het overlijden van de bisschop bekend werd kwamen de vorsten van omliggende staten elk met een eigen kandidaat op de proppen, zo ook Karel V en Karel van Egmond, de hertog van Gelre. Het stadsbestuur zette

de kapittels onder druk om toch vooral een neutrale kandidaat te kiezen. De voorkeur ging uit naar Hendrik van Beieren die door de aartsbisschop van Keulen was genomineerd. Een grote menigte verzamelde zich voor de kapittelzaal, waarschijnlijk opgezet door Evert Zoudenbalch. De domproost als voorzitter van het kiescollege, was bezorgd en onderbrak de verkiezing om de stadsoversten te woord te staan. Later die dag gingen de oversten, waaronder Evert Zoudenbalch, opnieuw naar de kapittelzaal en eisten dat Hendrik van Beieren gekozen zou worden. Dankzij enige manipulatie van de domproost verwierf Hendrik van Beieren tenslotte het noodzakelijke aantal stemmen. De uitkomst van de verkiezing kan gezien worden als een succes voor Evert Zoudenbalch.[20]
Op 21 september 1524 deed Hendrik van Beieren zijn intrede en nog dezelfde maand begon Gelre met overvallen in het Sticht. Drie maanden later werd al weer vrede gesloten waarbij het Sticht zich verplichtte om 15000 goudguldens te betalen. De gilden wezen de overeenkomst meteen af want ze vonden de belastingdruk al hoog genoeg. Geldersgezinden onder de kanunniken en leden van de ridderschap wakkerden het ongenoegen verder aan en zetten de gilden op tegen de raad, met name tegen de oversten Evert Zoudenbalch en Gerrit van Voorde. Gerrit van Zuylen van Nievelt, een verbannen lid van de ridderschap, klaagde dat Evert Zoudenbalch en Goyert van Voorde als leiders tijdens de IJsselsteinse oorlog nog nooit een verantwoording over de kosten hadden gemaakt, ook al was die strijd al lang geleden. Er vielen harde woorden over deze klacht zowel in de statenvergadering als in de raad. De beschuldigingen van Van Zuylen werden verworpen en de gilden, die de raad zelf gekozen hadden, konden in verband met hun geloofwaardigheid niet anders doen dan de raad steunen. De verhouding tussen raad en gilden was door dit alles wel onder zware druk komen te staan.
De Geldersgezinde statenleden bleven stoken en op 23 april 1525 lieten de gilden aan Evert Zoudenbalch en Goyert van Voorde weten dat zij de accijnzen in de stad moesten verlagen en de ballingen weer moesten toelaten want anders zou er een oproer worden ontketend. Evert vond dit volstrekt onverantwoord want het doorkruiste het jarenlange beleid dat gericht was op neutraliteit en de sanering van de financiële problemen. Hij wenste evenmin een opstand in de stad en ook de bestrijding ervan leek hem zinloos. Nog dezelfde dag legden Evert en Goyert hun functie neer en ze verlieten de stad. Met deze gebeurtenis kwam een einde aan de eeuwenlange grote rol van de Zoudenbalchs in het Utrechtse stadsbestuur.[21]
Een nieuwe raad trad aan en besloot dat Evert Zoudenbalch, Goyert van Voorde en Goyert van Roeyenburg voor eeuwig verbannen zouden zijn en verbood zelfs om hen te bezoeken of te schrijven. Het financiële beleid van Evert en de twee Goyerts bleef vrijwel ongewijzigd, want het stadsbestuur wist geen alternatief te bedenken. De gilden hadden wel wat aan invloed gewonnen maar dit had niet veel opgeleverd. Het tijdelijke verbond tussen de kapittels, de ridderschap en de gilden viel spoedig weer uit elkaar. En wat vond de gewone burger van dit alles? 'Dat de Raed haer had by de neus geleyd, dat de slaverny der burgeren grooter was geworden, ende de heerschappy van Souden-

balgh weleer veel verdraegelijker dan nu dese dwingelanden'.[22]

Bisschop Hendrik van Beieren wilde de gilden tegemoet komen en gaf toe aan hun eisen. Evert Zoudenbalch, Van Voorde en Van Roeyenburg bleven daardoor verbannen. Het hielp allemaal maar even, de burgerij raakte steeds verder verdeeld terwijl de gilden radicaliseerden. De rekeningen van de IJsselsteinse oorlog en de latere heffingen werden allemaal gecontroleerd, maar geen enkele onregelmatigheid werd gevonden. Toch kregen Evert Zoudenbalch en Goyert van Voorde geen vrijspraak, waarschijnlijk omdat Gerrit Knijff, één van de opstandige gildeleiders, er persoonlijk belang bij had dat Goyert van Voorde uit de stad wegbleef in verband met een vordering. Uiteindelijk besloot men dat alle ballingen behalve Evert en Goyert mochten terugkomen.

De bisschop wist niet goed wat hij met de opstandigheid aanmoest. Hendrik was een zwak bestuurder en stond er om bekend dat hij iedereen die hem het laatste had bezocht gelijk had gegeven. Toch had hij wel een mening over deze kwestie: 'De bisschop daer na de zaek van de verdreevene met aendacht overweeghende; na dat hem vertoond en de gebleeken was, dat Soudenbalgh, Worm [= Van Voorde], en de andere balllingen van hunne benijders groot ongelijk was wedervaeren, begeerde dat de t'zamenlijke Staeten hier over zouden oordelen.'[23] Hendrik stelde een compromis voor dat tenslotte door alle partijen werd aanvaard. Evert Zoudenbalch en Van Voorde bleven verbannen en het leek er op dat de kalmte was wedergekeerd.

Kon rust en vrede bestaan in een stad die een eeuw later door Van Slichtenhorst bij zijn terugblik op 1525 werd beschreven als: 'van ouds zoo wankeligh is geweest als de weerhaen ende woelaghtigher dan de golven van de zee'?[24] Reeds een jaar later brak onenigheid uit tussen de patriciërs en de gilden die eerst hadden samengewerkt en kwamen de pro-Geldersen aan de macht. Vervolgens kwam er een breuk met de bisschop en voor de zoveelste keer was het Sticht het toneel van een burgeroorlog. Enkele dagen later reed een detachement Gelderse krijgslieden de stad in en Utrecht veranderde van een neutrale stad in een Gelders steunpunt. Bisschop Hendrik van Beieren was ten einde raad en besloot de hulp van Karel V in te roepen. Karel wilde wel te hulp schieten maar eiste dat de bisschop afstand zou doen van zijn wereldlijke macht ten gunste van hem en zo gebeurde, op 15 november in Schoonhoven. Het Sticht stond nu met het vanouds vijandige Holland onder één heer en Karel had eindelijk de rechtvaardiging om zich ook gewapenderhand intensief met het Sticht te bemoeien. Hendriks belofte aan de Staten om de zelfstandigheid van het Sticht te bewaren had hij gebroken en de geschiedschrijver Hortensius wist te vertellen dat hij dit tot op zijn sterfbed heeft betreurd.[25]

Bij de verwikkelingen tijdens de laatste drie jaren van de Stichtse onafhankelijkheid lezen we niet meer over de Zoudenbalchs, hoewel de familie in het Domkapittel nog twee leden had. Evert II Zoudenbalch bevond zich buiten de stad en bekleedde de functie van dijkgraaf van het heemraadschap van de Lekdijk Bovendams. Hij is op 1 november 1530 overleden.

Leden van de Ridderschap

De familie Zoudenbalch behoorde tot de riddermatige geslachten van het Nedersticht. Deze status was erfelijk maar moest bovendien blijken uit de riddermatige leefwijze. De riddermatigheid was één van de voorwaarden om in de ridderschap, het tweede lid van de Staten, zitting te mogen nemen, of, zoals men toen zei, te worden beschreven. Dit is bij de Zoudenbalchs pas gebeurd nadat zij in 1525 het Utrechtse stadsbestuur hadden verlaten, want men kon niet tegelijk in een stadsbestuur en de ridderschap zitten. Een andere voorwaarde was dat de riddermatige eigenaar was van een erkende ridderhofstad. Hieronder verstond men een gebouwencomplex dat bestond uit een versterkt huis met gracht en ophaalbrug plus een boerderij.

Er is niet veel te vinden over de activiteiten van de familie in de ridderschap. Deels valt dit te verklaren door de relatief late datum waarop zij hierin voor het eerst werden opgenomen. Ook was de betekenis van de ridderschap in de Staten van het Sticht vrij gering en tenslotte is er geen archief van dit bestuurslichaam uit die tijd bewaard gebleven. De aanwezigheid van de Zoudenbalchs blijkt daardoor voornamelijk uit toevalsvondsten in allerlei archivalia.[26]

Twee keer zien we leden van de familie bij een opvallende gebeurtenis. Zowel bij de ontvangst van Karel V in Utrecht in 1540 en later die van zijn zoon Philips II in 1549 waren Jan V en Evert III Zoudenbalch als leden van de ridderschap aanwezig.

Tenslotte waren er in het Sticht ook bestuurlijke functies die alleen door riddermatigen bekleed konden worden, maar waarvoor men niet in de ridderschap beschreven behoefde te zijn. Het schoutambt van Utrecht was zo'n functie. In deze positie vinden we Adam Zoudenbalch in 1345-1348, Gerrit van Damassche in 1368, Gijsbert Zoudenbalch in 1412 en opnieuw een Gerrit van Damassche in 1468. Verder zijn de leden van de familie Zoudenbalch gedurende meer dan een eeuw dijkgraaf geweest van het heemraadschap van de Lekdijk Bovendams. Dit was destijds de belangrijkste ambtelijke functie die de bisschop te vergeven had. In een volgende paragraaf wordt hier nader op ingegaan.

Het Verbond der Edelen

Het jaartal 1566 behoort tot het rijtje dat elk Nederlands kind vroeger op school kreeg voorgeschoteld en wel vanwege twee onderwerpen: de aanbieding van het Smeekschrift der Edelen en de Beeldenstorm. Er zal hier niet worden ingegaan op de achtergrond en het verloop van die twee gebeurtenissen, maar alleen op de betrokkenheid van de Zoudenbalchs bij dit alles.[27]

Ongeveer een zesde deel van de Stichtse edelen heeft het Smeekschrift ondertekend, onder wie Evert IV Zoudenbalch. Evert heeft geen rol gehad bij de verdere gebeurtenissen rondom de Opstand. Het is zeer onwaarschijnlijk dat hij op grond van Calvinistische sympathieën het Smeekschrift heeft ondertekend. Integendeel, zijn grootvader Evert II had destijds reeds anti-Lutherse maatregelen uitgevaardigd en de familie Zoudenbalch

is ook later altijd rooms-katholiek gebleven. [28] Evert heeft zijn handtekening zeer waarschijnlijk geplaatst door de invloed van de familie van zijn moeder, Johanna van Boetzelaar. De Van Boetzelaars waren een Hollandse familie en zij zijn vrij actief geweest bij de Opstand. Liefst vijf Van Boetzelaars hebben het Smeekschrift ondertekend plus tenminste drie aangehuwde edelen. [29] Deze verklaring sluit aan bij één van de conclusies van Sherrin Marshall Wyntjes. Zij schrijft dat patronage – vooral voortvloeiend uit familiebanden – het belangrijkste element is voor een begrip van het gedrag van de adel in 1566. [30]

De ondertekening van het Smeekschrift kan gezien worden als een activiteit die voortvloeide uit de activiteiten van de Zoudenbalchs als bestuurder. Hun eventuele deelname aan de beeldenstorm van 1566 hoort hier niet bij, ook al waren er in de stad Utrecht wel anderen als bestuurder actief bij betrokken. Er is echter een vermelding van de Zoudenbalchs in verband met de beeldenstorm in de Buurkerk. [31] Twee zonen van een Zoudenbalch zouden daarbij aanwezig zijn geweest en een van hen zou "Leve de geus" hebben geroepen. Dit jeugdig wangedrag heeft klaarblijkelijk geen repercussies gehad, want de familie komt niet voor in de lijst met gestraften. Over de woelingen is een omvangrijke correspondentie bewaard gebleven tussen de Staten van Utrecht en de regering in Brussel. [32] Beide partijen waren zeer bezorgd over de onlusten die gaande waren. In geen enkel stuk wordt een Zoudenbalch genoemd. Al met al kunnen we aannemen dat de rol van de familie Zoudenbalch bij de gebeurtenissen van 1566 vrij beperkt is gebleven.

Stand en status

Stand

Over de positie van de Zoudenbalchs in de sociale stratigrafie van het Sticht behoeven we niet te twijfelen, zij behoorden tot de riddermatigen. Aan het einde van de dertiende eeuw had de ridderschap een duidelijke bestuurlijke rol verworven en dit is tevens het ogenblik dat de Zoudenbalchs en Van Damassches in beeld komen. Sommigen hebben zich later niet in de stand van riddermatigen kunnen handhaven en kunnen dan als Utrechts burger tot de dienstlieden gerekend worden. Het is niet meer te achterhalen wat de oorzaak is geweest van hun sociale daling. Misschien behoorde de moeder van de niet-riddermatigen tot een lagere stand. Van de vele aanwijzingen voor het riddermatig zijn van de Zoudenbalchs zullen hier enkele genoemd worden.

Frederik I Zoudenbalch is de stamvader van alle latere Zoudenbalchs. Hij is drie maal getrouwd geweest en een van zijn echtgenotes was een Van Goye, een afstammeling van het enige Stichtse adellijke geslacht dat niet is uitgestorven, hoewel ze tot de stand van de riddermatigen waren overgegaan. Een andere echtgenote was Aleid van Lokhorst. Zij kwam uit een belangrijke familie uit het Eemland, het noordoostelijke deel van het Nedersticht. Hun zonen Adam en Frederik II Zoudenbalch worden in 1337 ver-

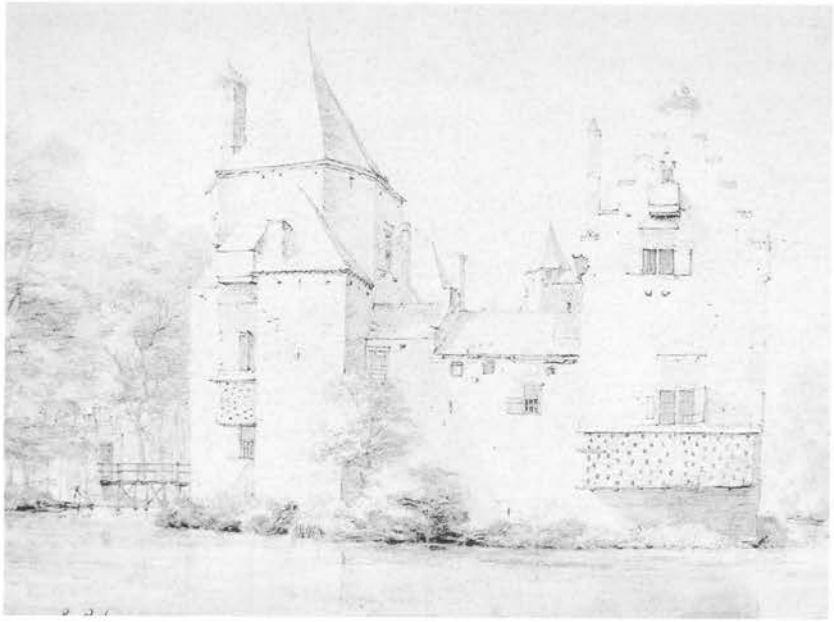

Het Huis Ter Meer op een tekening van Roelant Roghman in 1646/1647. Bron: H.W.M. van der Wijck, De kasteeltekeningen van Roelant Roghman I, Alphen aan den Rijn, 1989.

meld als knape, hetgeen betekende dat zij tot de ridderschap behoorden zonder al tot ridder geslagen te zijn. [33] Adam is schout van Utrecht geweest en dat was een functie die alleen maar door een riddermatige bekleed kon worden.

Bartholomeus II Zoudenbalch wordt door Matthaeus vermeld in een lijst van edelen (n.b. dit is dan zeventiende-eeuwse terminologie) die in het stadsbestuur zitting hadden. [34] Verschillende Zoudenbalchs worden in middeleeuwse documenten aangeduid met de titel 'heer'.

Nadat de Zoudenbalchs de stad verlaten hadden kwamen ze niet meer in aanmerking voor een stedelijke bestuursfunctie. De ridderschap was een ander bestuurslichaam in het Sticht. Alleen personen met een riddermatige status konden hierin onder bepaalde voorwaarden worden opgenoemen. In 1540 worden Jan I en Evert III Zoudenbalch in de ridderschap beschreven ter gelegenheid van het bezoek van keizer Karel V aan Utrecht. In 1581wordt Gerrit XVI Zoudenbalch eigenaar van het Huis Ter Meer. Dit was een erkende ridderhofstad en als bezitter met een riddermatige status voldeed Gerrit aan de toenmalige voorwaarden om in de ridderschap beschreven te worden.

Veel Zoudenbalchs zijn dijkgraaf geweest van het heemraadschap van de Lekdijk Bovendams en dat was een functie waarvoor alleen maar riddermatigen in aanmerking kwamen. In de zeventiende en achttiende eeuw noemen de leden van de Stichtse riddermatige families, waaronder de Zoudenbalchs, zich edelen en de familieleden worden aangeduid met Jonker en Joffer.

De middeleeuwse verdeling van de mensheid in verschillende standen werd ook weer-

spiegeld in de kerkelijke hiërarchie. Een horige kon zelfs geen priester worden en alleen telgen uit (hoog)adellijke geslachten kwamen in aanmerking voor een bisschopsfunctie. Veel Zoudenbalchs zijn geestelijke geweest en we zien hen dan – geheel passend bij hun stand – vooral in de hogere functies in de kerkelijke wereld. Er zijn tweeëntwintig geestelijken gevonden, waaronder twee abten, twee abdissen, een priorin en tien kanunniken. De hoge stand van de familie blijkt dus ook hier overduidelijk.

Tenslotte is er nog een aspect dat wijst op het riddermatige karakter van de familie. In de stad Utrecht werd de magistraat gekozen via een getrapt systeem dat liep van gilden via kiesmannen, oudermannen en raden tot schepenen. Ook waren alle burgers verplicht lid van een gilde. Onder de oudermannen zien we hooguit drie, meestal minder of zelfs geen, riddermatige stadsbewoners. Het aantal riddermatigen in de raad is wisselend, maar aanzienlijk groter. Bij de lijsten van schepenen krijgt men de indruk dat zij allen riddermatig waren. Zelfs als deze eerste indruk niet juist is, dan staat toch vast dat de overgrote meerderheid van het schepencollege uit riddermatigen heeft bestaan. Met deze conclusie kunnen we de bewijslast voor riddermatigheid ook omkeren. Het feit dat leden van een bepaalde familie in de schepenbank hebben gezeten is dan een sterke aanwijzing – zo geen bewijs – voor hun riddermatige status. Deze redenering behoeft echter niet op de familie Zoudenbalch toegepast te worden. Over hun riddermatigheid bestaat geen twijfel.

Status

Wie zich in een hogere stand bevond moest ook tonen dat hij daar thuis hoorde. Men leefde en woonde op stand en toonde op deze wijze zijn status. [35] Vooral bij riddermatigen, de latere edelen, was dit een zaak van belang. Wie niet kon leven volgens zijn stand zou het respect kunnen verliezen waarop hij volgens zijn stand aanspraak mocht maken. Uiteindelijk liep een familie dan zelfs het risico af te zakken naar een lager niveau. Stand, vooral een hogere stand, moest blijken uit de levenswijze met een bijpassend uitgavenpatroon. Het geslacht Zoudenbalch heeft zich in dit opzicht niet anders gedragen dan de andere leden van hun stand. Een aantal standsaspecten zoals behuizing, begrafenisrituelen, liefdadigheid en het bezit van heerlijkheden zal hier worden beschreven.

Kort na 1276 liet een Zoudenbalch, waarschijnlijk Frederik I, aan de Oudegracht een huis bouwen van het type dat we nu stadskasteel noemen. [36] Eeuwenlang heeft het huis de omgeving gedomineerd en ook nu steekt het nog boven de omliggende panden uit. Een tekening van Jan van Goyen van rond 1650 toont heel mooi de opvallende aanblik van dit huis.

Een deel van de Oudegracht te Utrecht met rechts het Huis Oudaen. Tekening toegeschreven aan Jan van Goyen, eerder ook wel aan Jacob van Ruysdael, ca. 1650, naar een onbekend voorbeeld uit de 16de eeuw. HUA, Coll. beeldmateriaal nr 35713.

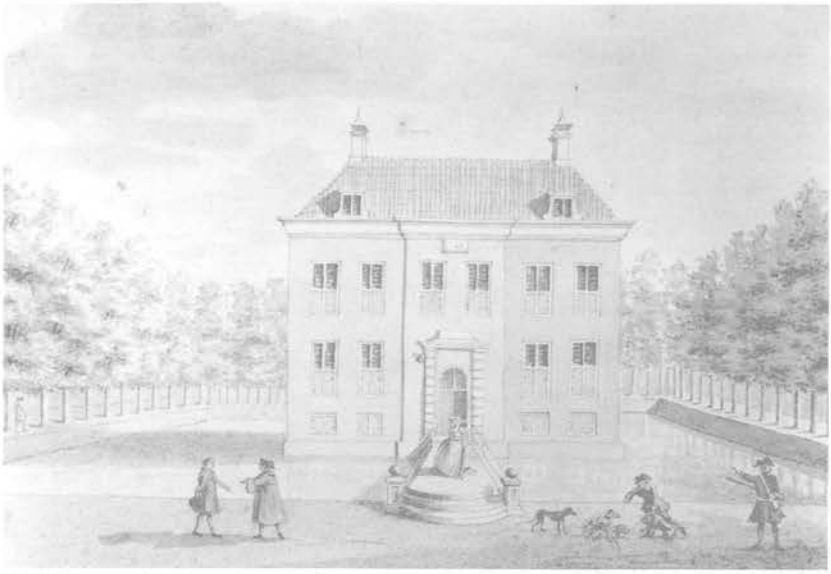

Het huis Leeuwenburg bij Driebergen, gebouwd in 1657 in opdracht van Gerrit XVIII Zoudenbalch. Tekening van L.P. Serrurier, 1728. HUA, Coll. beeldmateriaal, T.A., 1531.

Aanvankelijk werd het stadskasteel het Huis Zoudenbalch genoemd, maar tegenwoordig staat het bekend als Oudaen. De rijkdom van de familie blijkt – indirect – als we de afmetingen van het stadskasteel vergelijken met die van zestien Stichtse kastelen op het platteland uit de dertiende en veertiende eeuw. [37] Oudaen heeft met een breedte van 9 meter breed en lengte van 22,4 meter een vloeroppervlakte van 201,6 m². Geen enkel kasteel heeft een grotere lengte en slechts zeven kastelen zijn breder. Alleen Nijenrode overtreft Oudaen in het aantal vierkante meters, maar negen kastelen hebben nog niet de helft van de vloeroppervlakte. Hierbij moet echter worden opgemerkt dat een stadkasteel waarschijnlijk een andere functie gehad kan hebben dan een kasteel op het platteland.

In de tweede helft van de vijftiende eeuw kocht Evert I Zoudenbalch een aantal panden in de Donkerstraat en liet die afbreken om daar in 1467 een breed en opvallend huis te laten bouwen. De voorgevel van dit huis bestaat nog altijd en het pand heet nu Huis Zoudenbalch.

In 1657 liet Gerrit XVIII Zoudenbalch aan de Langbroekerwetering bij Driebergen het (nog steeds bestaande) huis Leeuwenburg bouwen. Het bouwwerk, omringd door een gracht, deed qua uiterlijk niet onder voor de ridderhofsteden in die omgeving. Leeuwenburg had niet de juridische status van een ridderhofstad maar toonde wel overduidelijk de riddermatige status van de familie.

De uitvaart van een aanzienlijke of rijke persoon was een goede gelegenheid om de status van de overledene en zijn of haar familie te tonen. Bij de uitvaart liepen in de stoet dienaren met het wapen van de overledene of met wapens van diens voorgeslacht. Vier

Tekening van de wapens in de ramen van de Zoudenbalchkapel in de Domkerk te Utrecht. De wapens verwijzen naar de voorouders van Evert II Zoudenbalch. Het Utrechts Archief, Monumenta Van Buchell, fol. 10v.

wapens wezen op het feit dat de gestorvene adellijke grootouders had, maar met acht wapens ging men nog een generatie verder terug. Verder kon men de overledene in de Dom laten overluiden, ook al werd de overledene daar niet begraven. Het beieren van de grote klok in de Domtoren kostte wel wat, maar het kon niemand in de stad ontgaan. Welgestelde families hadden een eigen graf in een van de kerken. Nog meer aanzien gaf een eigen grafkapel. Gerrit I Zoudenbalch (overleden 1312), die proost was geweest van St. Marie, had in de kerk van St Marie een grafkapel gesticht voor zijn familie en eeuwenlang zijn de meeste Zoudenbalchs daar begraven. De zonen van Evert I Zoudenbalch hebben in het begin van de zestiende eeuw een grafkapel voor zichzelf opgericht in de Domkerk. Beide grafkapellen zijn nu verdwenen, maar dankzij Buchell weten we ongeveer hoe ze er uit hebben gezien. [38]

De voorkant van de Zoudenbalchkapel in St. Marie is getekend door Pieter Saenredam op 30 juni 1636. [39] (Twee jaar later is deze tekening uitgewerkt op een schilderij.) Het bezit van een eigen grafkapel is waarschijnlijk een van de belangrijkste statussymbolen geweest in de ogen van de tijdgenoten.

Met behulp van giften aan kerken en kloosters poogde men een bijdrage te leveren aan de verwerving van het eeuwig heil. Dit is een verschijnsel van alle tijden en zelfs niet exclusief voor het Christendom. Bij een grote of opvallende gift kon men tevens laten zien dat men een welgestelde persoon was en extra wereldlijk aanzien verwerven.

Eén werk van barmhartigheid is wel heel bijzonder geweest en is zelfs na meer dan vijf eeuwen nog niet vergeten. Op 14 januari 1491 richtte Evert I Zoudenbalch een weeshuis op dat werd opgedragen aan St. Elisabeth. Het stond bekend als het St. Elisabethsgasthuis en het was het eerste weeshuis in de Noordelijke Nederlanden. [40]

Ook later heeft Evert nog schenkingen gedaan aan het weeshuis. Het gasthuis is enkele keren van naam veranderd maar bestaat nog altijd als charitatieve instelling. Na de dood van Evert ging het bestuur over op drie regenten of bewindvoerders: de deken van het Domkapittel, de schepenburgemeester en een lid van de familie Zoudenbalch. Het

Tympaan van de poort van het St. Elisabethsweeshuis aan de Springweg te Utrecht. De kleuren van het Zoudenbalch wapen zijn hier onjuist weergegeven.
Foto auteur.

regentschap van zo'n stichting gaf ook aanzien en zo hebben nog vele generaties van het geslacht Zoudenbalch kunnen profiteren van de goedgeefsheid van oudoom Evert. Zo claimde in 1602 Peter IV Zoudenbalch het regentschap omdat hij op dat ogenblik 'de oudste in de straat' zou zijn, d.w.z. de oudste van zijn familie. [41] In 1743 stierf de laatste mannelijke (meerderjarige) Zoudenbalch waarna Johanna Mechteld van Blokland, geboren Zoudenbalch, als bewindvoerster werd aangesteld. Na haar overlijden volgde haar zoon haar op.

Riddermatigen werden in middeleeuwse documenten vaak aangeduid als 'heer'. Dit was een manier om hen van de lagere standen te onderscheiden. Nog mooier was het als zo'n persoon zich ook 'heer van' kon noemen. Dan bezat men de rechtsmacht van een bepaald gebied, een heerlijkheid, en dat droeg bij aan de status van de heer. Veel riddermatige geslachten hadden hun familienaam ontleend aan hun heerlijkheid (Abcoude, Lokhorst, Wulven), maar soms kreeg een gebied juist de naam van hun heer (Zuylen). Een heerlijkheid werd tot de kern van het familiebezit gerekend en men deed er niet gemakkelijk afstand van. Daar kwam bij dat in het Sticht sommige heerlijkheden verbonden waren aan een ridderhofstad en die was weer nodig om in de ridderschap (als bestuursorgaan) beschreven te worden. Heerlijkheden veranderden doorgaans alleen van familie door vererving of door huwelijk.

In 1469 kocht Evert I Zoudenbalch ambachtsheerlijkheid De Weert. Dit gebied lag aan de noordzijde van de stad Utrecht. Een grotere slag sloeg hij in 1476 toen hij de hoge en lage heerlijkheid van Urk en Emmeloord (Schokland) verwierf. Als geestelijke kon hij daar zelf niet mee beleend worden, zodat zijn broer Gerrit als hulder of vertegenwoordiger voor hem optrad. [42] De heerlijkheid van Urk en Emmeloord was eeuwenlang in bezit geweest van de heren, vroeger de graven, van Kuinre. Het geslacht van Kuinre was nu bijna uitgestorven, alleen de laatste dochter, Aleid, leefde nog en was gehuwd geweest met een Stichts edelman. Er was niet veel meer over van het grote territorium dat de Van Kuinres eens bezaten en dat grotendeels hun rijkdom en aanzien had bepaald. In de vijftiende eeuw lag het meeste van hun oorspronkelijke grondbezit op de bodem van de Zuiderzee. Ook twee kastelen van de Van Kuinre's waren door de zee verzwolgen. [43] In het westen van het stamgebied lagen nog twee modderbulten waar de zee voortdurend stukken van af sloeg: de eilanden Urk en Schokland. Aleid van Kuinre kon zich troosten met de gedachte dat ze de heerlijkheid niet aan een wildvreemde

moest verkopen maar dat het binnen de kring van verwanten bleef: de nieuwe heer was een oom van haar schoondochter. Evert schonk het in 1490 aan zijn naamgenoot en oomzegger Evert II en niet aan een van zijn eigen (onwettige) zonen, die allebei geestelijke waren. Zo bleef de heerlijkheid in de wettige lijn van de familie en de opeenvolgende bezitters werden consequent aangeduid als Heer van Urk en Emmeloord. Uiteindelijk vererfde het op Walravina Zoudenbalch, maar nadat haar man Johan Ruysch en zijzelf overleden waren, bleken zij meer schulden dan bezittingen nagelaten te hebben en de heerlijkheid moest in 1616 verkocht worden, evenals de ambachtsheerlijkheid De Weert.

De heerlijkheid Urk en Emmeloord is duidelijk een bezit geweest dat meer status dan financieel gewin heeft opgebracht. Behalve de heerlijkheidsrechten had de familie ook veel grond op de eilanden in eigendom. Gedurende de tijd dat de Zoudenbalchs de heerlijkheid bezaten is het landverlies door golfafslag en overstroming onverminderd voortgegaan. De twee eilanden hadden rond 1400 nog een oppervlakte van ongeveer 2000 hectares, omstreeks 1500 was dit geslonken tot ongeveer 1500 hectares en in 1600 waren er nog maar rond 1100 hectares overgebleven.[44] De bevolking van de eilanden was weinig ontwikkeld en leefde in zeer armoedige omstandigheden. Nog in het begin van de zeventiende eeuw was geen van de schepenen in staat zijn eigen naam te schrijven.[45] Zo'n hoge graad van analfabetisme kwam op het Stichtse platteland al lang niet meer voor.

Gerrit XVI Zoudenbalch werd in 1601 in de ridderschap beschreven als eigenaar van de ridderhofstad ter Meer. Ter Meer was geen heerlijkheid maar toch kon de eigenaar zich heer van Ter Meer noemen. Gerrit heeft dat nooit gedaan omdat hij al heer van Urk en Emmeloord was, dus van een echte heerlijkheid. Petrus VI Zoudenbalch is ten behoeve van zijn vrouw Jacoba Johanna Poeyt beleend geweest met de heerlijkheid Bloemendal. Jacoba overleed kinderloos en de heerlijkheid vererfde vervolgens op haar zuster. Petrus is dus nooit formeel heer van Bloemendal geweest, hoewel hij soms toch als zodanig werd vermeld.

Vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw noemen enkele Zoudenbalchs, eerst Allard I, dan zijn zoon François II en tenslotte kleinzoon Allard II, zich heer van Stenisweerd. Stenisweerd was echter geen heerlijkheid, maar een stuk land aan de Kromme Rijn bij Cothen waarop een groot en oud huis stond. Dit huis ging fungeren als een familiehuis waar ook ongehuwde dochters bleven wonen. Men zou dit op zijn Duits een stamslot kunnen noemen, ware het niet dat dit begrip te groots is voor Stenisweerd.

Al eerder werd Evert III Zoudenbalch ook wel heer van Prattenburg genoemd, naar een bezit ten noorden van de stad Rhenen. Dit goed was voorheen eigendom geweest van zijn vader Evert II en diens oom Evert I, maar zij hadden als heer van Urk en Emmeloord een echte heerlijkheidstitel en werden nooit heer van Prattenburg genoemd. Op dezelfde wijze noemde Pieter Antonie van Blokland, de echtgenoot van Johanna Mechteld Zoudenbalch, zich heer van Ooievaarshorst, naar zijn bezit in Leusden. Prattenburg en

Het Huis Prattenburg bij Rhenen. Tekening van Paul van Liender, 1762. HUA, Coll. beeldmateriaal, T.A. 1740-2, neg. KA 5146.

Ooievaarshorst waren evenals Stenisweerd boerderijen met hooguit een extra huis, maar beslist geen heerlijkheden. In diezelfde tijd betitelden sommige edelen in Gelderland en Holland zichzelf als baron, maar wie dat te ver ging kon zich nog altijd heer noemen. Het is allemaal titelinflatie. Een negentiende-eeuwse burgemeester in Gelderland wist dit verschijnsel mooi te beschrijven: 'De Veluwsche Edelen stelden er grooten prijs op om hun naam met dien van een landgoed te versieren ...'.[46] In het Sticht lag dit niet anders. De eigenaren van de naastgelegen boerderijen waren vaak gewone boeren. Zij lieten het wel uit hun hoofd om zich 'heer van' te noemen.

De belangrijkste wereldlijke functie die de bisschop van Utrecht te vergeven had in het Nedersticht was het dijkgraafschap van de Lekdijk Bovendams.[47] Waterschapszaken kregen altijd veel aandacht en waren een van de belangrijkste onderwerpen bij de statenvergaderingen. Al in de dertiende eeuw bestond er een organisatie met dijkgraaf en heemraden. Het hoogheemraadschap van de Lekdijk Bovendams bestond vanaf 1323 als een afzonderlijk bestuurslichaam waarin de dijkgraaf optrad namens de landsheer. Het dijkgraafschap was daardoor een functie geworden met veel macht en aanzien. Vanwege het eeuwige geldgebrek van de bisschoppen werd de functie ook wel verpand. Bisschop Frederik van Baden deed dit opnieuw in 1497 toen hij het ambt verpandde aan Evert II Zoudenbalch. Het dijkgraafschap is meer dan een eeuw in de familie gebleven. De Zoudenbalchs die dijkgraaf waren en niet tegelijk heer van Urk werden steevast aangeduid met titel dijkgraaf.

Na het overlijden Van Gerrit XVI besloten de Staten van het Sticht het pand af te lossen want men vond dat overheidsfuncties eigenlijk niet meer in particulier bezit mochten zijn. Nog geen twintig jaar later werd opnieuw een Zoudenbalch tot dijkgraaf

benoemd. Hendrik X Zoudenbalch is heel oud geworden en heeft de functie gedurende bijna een halve eeuw bekleed, van 1619 tot zijn overlijden in 1667.

Huwelijken

Het belangrijkste middel om de stand te bewaren en door te geven aan de volgende generatie was het passende huwelijk. Via het huwelijk kwamen twee families bij elkaar en mede door het erfrecht had dit invloed op de toekomstige overgang van het familievermogen. De vermogenspositie bepaalde vervolgens of de familie haar stand en status zou kunnen handhaven. In het ideale geval waren bruidegom en bruid 'ebenbürtig', dat wil zeggen dat zij uit families kwamen met dezelfde stand en status en met een gelijkwaardig vermogen. Het huwelijk was hierdoor een belangrijke zaak, ook voor de andere familieleden. Om deze reden werd doorgaans bij een huwelijk een overeenkomst opgesteld die de vermogensaspecten van de twee partners regelde: de huwelijksvoorwaarden. Eén van de meest voorkomende bepalingen was dat de vermogensbestanddelen van het echtpaar zouden terugkeren naar de oorspronkelijke familie, indien het huwelijk kinderloos zou blijven. Het oudste contract dat we nog kennen dateert uit 1314 en betreft het huwelijk van Gerard II Zoudenbalch (van Damassche) met Alverade van Langerak.[48]

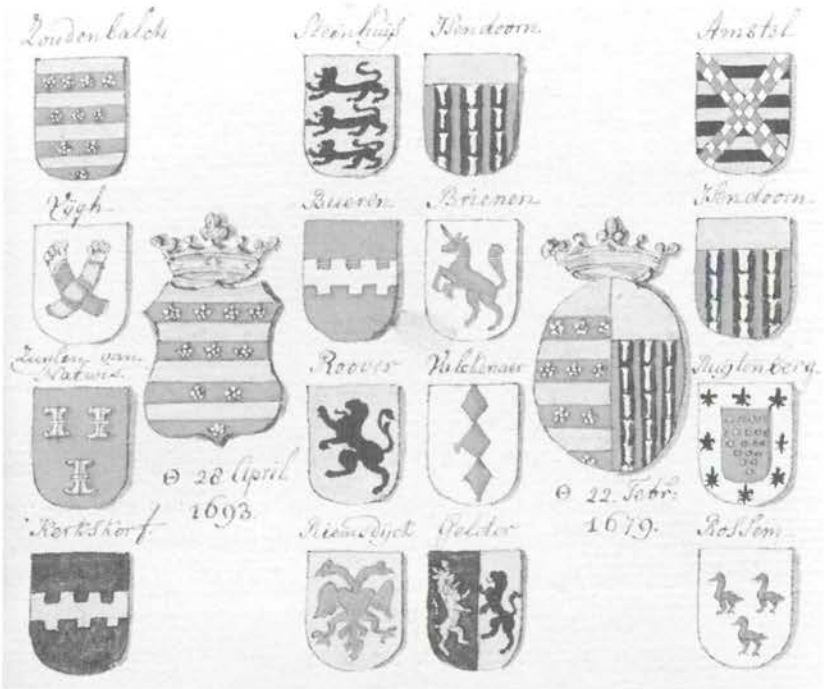

Tekening van de (verdwenen) rouwborden van Evert VII Zoudenbalch en Rembolda van Isendoorn in de kerk van Cothen, eind 18de eeuw. Rembolda is overleden op 22 februari 1679. De overlijdensdatum 28 april 1693 heeft betrekking op Allard Zoudenbalch , een zoon van het echtpaar. Enkele wapenbordjes staan niet op de juiste plaats, waarschijnlijk door een verkeerde reparatie. Bovendien zijn de kwartieren van Evert onjuist omdat zijn grootmoeder is weggelaten. CBG, Coll. Van Alkemade en Van de Schelling. Foto auteur.

De huwelijksvoorwaarden van de Zoudenbalchs en andere riddermatige families in het Sticht, Holland en Gelderland zijn qua karakter eigenlijk allemaal hetzelfde, ondanks de grote verschillen in inhoud. Daarom zullen we hier verder geen aandacht meer besteden aan de huwelijkscontracten. In plaats daarvan onderzoeken we enkele gevallen waar een verwacht huwelijk of een reeds gesloten huwelijk niet paste in het gewenste patroon van 'Ebenbürtigkeit'. Hoe hebben de tijdgenoten hier op gereageerd?

Het eerste voorbeeld is dat van Hendrik Zoudenbalch, die omstreeks 1540 trouwde met zijn dienstmeid Anna Gerrits Griffeldere. Dit was een huwelijk ver beneden stand. Wie stond nog lager dan een dienstmeid? Hendriks vader was al overleden maar zijn moeder leefde toen nog. Het is onbekend hoe zij of andere tijdgenoten hier op gereageerd hebben. Wel hebben we een indruk hoe het nageslacht over het huwelijk heeft gedacht. Er zijn tekeningen bewaard gebleven van rouwborden waarop ook de kwartieren van het voorgeslacht stonden aangegeven. Een voorbeeld van een rouwbord met acht kwartieren is dat van hun kleinzoon Evert VII en diens vrouw in de kerk van Cothen .[49] In de meest linkse kolom zou het tweede wapen dat van Anna Gerrits geweest moeten zijn en het vierde wapen dat van haar moeder. Zij hadden geen wapen en deze niet-adellijke voorouders blijken op het rouwbord 'verduisterd' te zijn. Op hun plaats staan oudere generaties die wel van adel waren.

Het is opvallend dat op het rouwbord van Jacomina I Zoudenbalch, een zuster van Evert, dat in de Nicolaaskerk in Utrecht hing, precies dezelfde 'fout' is gemaakt.[50] In de akte van boedelscheiding van Hendrik Zoudenbalch en Anna Gerrits (na hun overlijden) wordt Anna simpelweg vermeld als Anna Zoudenbalch.[51]

In het Sticht had zo'n mesalliance alleen maar gevolgen voor iemands aanzien. In Gelderland en Overijssel konden de consequenties ernstiger zijn. Toen in die gewesten de ridderschap zich begon af te sluiten naar onderen werd een extra voorwaarde opgesteld om als riddermatige in de ridderschap beschreven te kunnen worden. Men moest vier en later zelfs acht adellijke kwartieren hebben. Dat betekende dat een mesalliance nog gedurende twee of drie generaties een nadelige invloed had op de carrièrekansen van het nageslacht.

Al jong had Anna van Abcoude van Essestein, een nichtje van Gerrit XVI Zoudenbalch, haar ouders verloren.[52] Ze was de enige dochter van Hendrik van Abcoude, heer van Essestein, en omstreeks 1582 was Anna nog minderjarig. Behalve de erfenis van haar ouders had zij ook een belangrijke erfenis ontvangen van haar grootmoeder aan moederszijde, Joffer Hillegonda van Alendorp. Op grond van het testament van Hillegonda waren drie mombers (wettelijke vertegenwoordigers) aangewezen ten behoeve van Anna. Een van hen was Dirk Canther en hij had Anna zelfs in huis genomen ondanks het feit dat Joffer Johanna van Wijck was aangewezen om voor haar te zorgen gedurende haar minderjarigheid.

De gang van zaken stond de familie aan vaderszijde helemaal niet aan. Hendrik van Abcoude had twee zusters, Margaretha, nu weduwe van jonker Jan van Vladeracken, en

Barbara, gehuwd met Gerrit XVI Zoudenbalch. Anna, Gerrit en Barbara richtten een verzoek aan de regering van de stad Utrecht om hier iets aan te doen. Ze vrezen dat Dirk Canther zijn invloed op Anna zal gebruiken om haar uit te huwelijken aan een van zijn familieleden. Wat is het probleem? Het drietal beschouwt de familie Canther als 'van mindere qualiteyt' dan die van Anna en zij wensen voor Anna 'die hoochste eere, profijt en welvaert van haren bloede te soecken'. En waar bemoeide die Canther zich mee? Hij was toch niet meer dan een zoon van een tante aan moederszijde? Verder verweet men Canther dat hij andere heren 'van meerderen stam en qualiteyt' verhinderde om met Anna contact te hebben.

We weten niet hoe de stadsmagistraat op deze kwestie heeft gereageerd. Het is interessant om te zien dat de oom en tantes zich tot de overheid richten om te voorkomen dat misschien een huwelijk beneden hun stand gesloten zou worden. Ze claimen recht van spreken te hebben omdat ze nauwer verwant waren aan Anna dan Dirk Canther.

Nu, meer dan vier eeuwen later, is er toch iets raadselachtigs aan het verzoekschrift. Dirk Canther was niet de minste.[53] Hij was raad aan het Hof van Utrecht en zou in 1588 nog burgemeester van de stad worden. Zijn vader kwam uit Groningen en de familie zou tot riddermatigen van Friesland hebben behoord. Dirk schijnt wel een lastig man te zijn geweest maar dat kan nauwelijks een rol hebben gespeeld. Hij lijkt een min of meer gelijke stand gehad te hebben. Waarschijnlijk was zijn vermogenspositie – en daardoor ook zijn status – aanzienlijk minder dan die van de Abcoudes en de Zoudenbalchs.

Met Anna is het goed afgelopen. Later is ze 'seer considerabel van middel getrout' met de Gelderse edelman Willem van Gendt van Rijstel.[54]

Twee eeuwen na Hendrik was er Allard II Zoudenbalch, die in 1740 als luitenant in het Staatse garnizoen in Namen lag. Zijn moeder, Anna Maria de Ruyter, kreeg opeens te horen dat hij van plan was in het huwelijk te treden met de dochter van een sergeant. Onmiddellijk liet de douairière bij notaris Vlaer in Utrecht een verklaring opstellen waarin zij zich fel tegen dit huwelijk keerde.[55] Het huwelijk zou niet alleen een schande voor haar zelf en haar familie zijn, maar 'selfs strijdig tegens d'eer en 't fatsoen van haren soon selfs.'

Opvallend hierbij is dat in 1740 Allard niet veel meer was dan een 'kale jonker' en zijn moeder moet dat heel goed geweten hebben. Hij had zich enkele jaren eerder nog heer van Stenisweerd genoemd, maar dat goed was in 1738 verkocht en Allard bezat nauwelijks nog enig onroerend goed en misschien zelfs helemaal niets meer. Voor geen enkele adellijke joffer zou hij op dit ogenblik een interessante partij zijn geweest. Stand had hij nog wel, evenals zijn moeder, maar vrijwel geen middelen om die stand op te houden. Het huwelijk met een sergeantsdochter kon dan wel nadelig zijn voor zijn status, maar waarschijnlijk bestond er voor Allard geen beter alternatief meer. (We laten hier buiten beschouwing dat het om een huwelijk uit liefde gegaan kan zijn, zoals eerder bij zijn voorvader Hendrik IX. Liefde is blind voor stand en status.)

De neergang van de familie

Het geld raakt op

Het familiebezit vormde in vroeger tijden de basis voor het handhaven van stand en status. Status kon allen vertoond worden als men voldoende middelen bezat. Het intact houden van het familievermogen, en de uitbreiding ervan, was een belangrijke aspect bij de keuze van een huwelijkspartner. De zorg voor het familiebezit is van enkele Nederlandse families uitvoerig beschreven. [56] Deze families konden zo'n boek met gepaste trots laten schrijven, want zij hadden hun status eeuwenlang weten te bewaren, onder andere dank zij het generaties lang doorgegeven familievermogen. Het geslacht Zoudenbalch is een voorbeeld van een familie die er uiteindelijk niet in slaagde de materiële welstand vast te houden die vereist was om de status van edelman te kunnen voeren.

Er zijn geen bronnen bewaard gebleven die een min of meer samenhangend beeld geven van de vermogenspositie van de familie Zoudenbalch tijdens de Middeleeuwen. We mogen echter aannemen dat de Zoudenbalchs zeer welgesteld zijn geweest, gelet op hun maatschappelijke positie en de bouw van een stadkasteel als Oudaen. Pas omstreeks 1500 krijgen we een inzicht in de rijkdom van de familie. Domkanunnik Evert I Zoudenbalch uit de achtste generatie is heel lang actief geweest en ontving inkomsten uit verschillende functies. Hij had ongetwijfeld een zeker vermogen geërfd van zijn ouders, maar in de loop van een lang leven heeft hij een enorm goederenbezit verzameld. Toen Evert in 1503 overleed was hij waarschijnlijk de rijkste Zoudenbalch ooit. Alleen al zijn onroerend goed buiten de stad besloeg meer dan 300 hectares. [57] Verder bezat hij twee heerlijkheden en binnen de stad Utrecht een groot aantal huizen. Er zal ongetwijfeld ook een flink bedrag aan geld zijn geweest. Ondanks het feit dat hij geestelijke was had Evert enkele kinderen. Een deel van zijn vermogen ging naar deze kinderen, vooral via lijfrenten, maar het belangrijkste deel van de erfenis ging naar de kinderen van zijn broer Gerrit X en met name diens zoon Evert II. Zo bleef de grote rijkdom in de wettige lijn van de familie.

Evert II Zoudenbalch, de schepenburgemeester, trouwde met Maria van Brienen, die een omvangrijk bezit aan onroerend goed op de noordwest Veluwe in de familie bracht. De volgende (tiende) generatie was ook nog altijd bijzonder vermogend, maar achteraf gezien kunnen we vaststellen dat toen de omslag is gekomen. Hendrik IX, een van de zonen van Evert II, trouwde met zijn dienstmeid en zij zal geen vermogen hebben meegebracht. Dit echtpaar werd gezegend met tien kinderen waarvan er zeven hun ouders overleefden. Het vermogen van Hendrik raakte nu met een klap sterk versnipperd. Peter IV, de zoon van Hendrik IX, had acht kinderen en opnieuw werd het vermogen verder verdeeld. Johan V, de broer van Hendrik IX, deed nog wel een uitstekend huwelijk en erfde zelf als oudste zoon van zijn vader de heerlijkheden en het grote huis in de Donkerstraat dat Evert I nog had laten bouwen. Dit bezit vererfde in de elfde generatie

eerst naar zijn zoons Evert IV (ongehuwd) en Gerrit XVI (kinderloos overleden) en vervolgens op zijn dochter Walravina. Zij trouwde met de welgestelde Jan Ruysch, heer van Pijlsweerd, maar toen beiden overleden waren, bleek dat de schulden groter waren dan de bezittingen. Zo verdwenen de heerlijkheden van Urk en Emmeloord en de ambachtsheerlijkheid De Weerd uit de familie. Gerrit XVI, de broer van Walravina blijkt nog zeer vermogend te zijn, mogelijk ook dank zij zijn huwelijk. Hij leefde op zeer grote voet. Zo had hij in 1589 bij een herbergier ruim 225 gulden aan schulden, iets wat hij voor zijn vrouw verborgen had gehouden. [58] De boekhouding van het echtpaar is voor een groot deel bewaard gebleven. De interpretatie ervan is niet gemakkelijk. Jaarlijks leverden hun bezittingen een inkomen op van minstens 3000 gulden, voor die tijd een enorm bedrag, maar er blijken ook grote uitgaven geweest te zijn. [59] Waarschijnlijk hielden ze niet veel over. De echtgenoten overleefden hun twee kinderen en de erfenis ging naar de neven en nichten.

Vanaf de volgende (twaalfde) generatie, zien we steeds meer dat onroerend goed met een hypotheek wordt belast. Hendrik X bezwaarde goederen bijvoorbeeld in 1648 en 1663, ondanks het feit dat hij als dijkgraaf nog volop inkomsten moet hebben gehad. Everard VII, eveneens in de twaalfde generatie, trouwde met een vermogende vrouw die de helft van een groot stuk buitendijks land bij Isendoorn in de Betuwe inbracht. Toen in 1637 zijn schoonzuster overleed, ontving het echtpaar ook de andere helft. Tien jaar later werd dit bezit bezwaard met een lening van 4000 gulden.

Het is vrijwel onmogelijk om het totale bezit aan onroerend goed van de Zoudenbalchs te reconstrueren vanwege de grote geografische versnippering. In de tweede helft van de zeventiende eeuw is de trend echter duidelijk: de dertiende generatie kocht bijna geen grond meer, maar heeft daarentegen wel veel verkocht en bovendien rustte een schuld op veel van de verkochte goederen.

In de dertiende generatie leek aanvankelijk alleen Petrus VI weer uit het financiële dal omhoog te klimmen. Hij huwde eerst met Catharina van Hinsbeek. Van dit huwelijk is vrijwel niets bekend, behalve dat Catharina kinderloos overleed. Hierna hertrouwde Petrus in 1673 met Johanna Jacoba Poeyt, een adellijke joffer die het belangrijkste deel uit de omvangrijke nalatenschap van haar vader had gekregen. In de erfenis bevonden zich niet alleen veel landerijen maar ook de heerlijkheid Bloemendal. Het huwelijk had slechts ongeveer een jaar geduurd toen Johanna Jacoba kinderloos overleed. Overeenkomstig de huwelijksvoorwaarden en het testament gingen haar bezittingen alle naar haar zuster Maria Remburgis Poeyt. [60] Petrus behield alleen nog een lijfrente uit een hofstede in Bunschoten. Als uit het huwelijk van Johanna Jacoba Poeyt en Petrus Zoudenbalch wel kinderen waren voortgesproten dan zou in de veertiende generatie weer een welgesteld lid van de familie Zoudenbalch zijn opgetreden met een echte heerlijkheidtitel. Petrus VI was nog geruime tijd druk met de afhandeling van de nalatenschap van zijn vrouw en verhuisde vervolgens naar de Betuwe waar hij voor de derde keer trouwde, maar nu met een niet-adellijke vrouw. Dit huwelijk komt in de volgende paragraaf ter sprake.

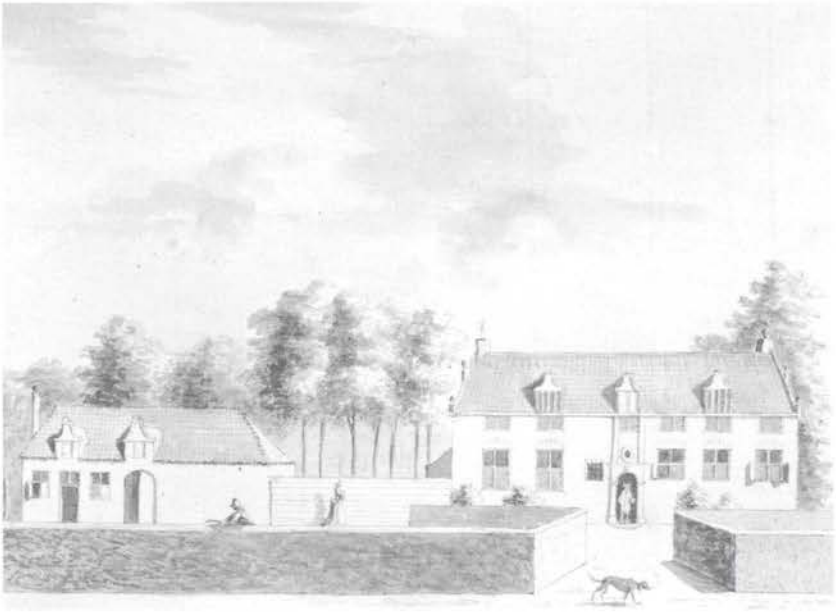

Het huis Stenisweerd bij Cothen. HUA, Coll. beeldmateriaal, neg. VA 1809.

Symbolisch voor de neergang van de familie is het ogenblik in 1712 als de twee achterneven Hubert VI en Paulus Zoudenbalch afstand doen van alle rechten op de Zoudenbalchkapel in de Mariakerk in Utrecht. Hubert ziet zelfs af van het recht daar begraven te worden en ontvangt hiervoor een lijfrente van vijfentwintig gulden per jaar. De kapel was ruim vier eeuwen in het bezit van de familie geweest.

Een ander voorbeeld van de financiële achteruitgang van de familie is de gang van zaken rondom het goed en huis Stenisweerd aan de Kromme Rijn bij Cothen. Dit goed werd in 1663 gekocht door Allard I (dertiende generatie) en het huis werd een familietehuis waar ook zijn ongehuwde zusters introkken.[61] Het pand was niet zo indrukwekkend als de nabijgelegen ridderhofstad Rhijnestein, maar toch passend voor een edelman. Toen Allard in 1693 overleed vererfde het goed op zijn zoon François II. Na het overlijden in 1716 van François, werd zijn zoon Allard II eigenaar. In 1723 werd het goed bezwaard met een hypotheek van 4500 gulden en in 1738 is Stenisweerd verkocht. Opbrengst: *f* 4500. Kortom, na aflossing van de lening was er geen cent over.

In het voorgaande is steeds gesproken over het vermogen van de familie, maar dat is niet het enige waar het om gaat in dit verband. De juiste vraag is: Wat waren de middelen waarmee de kosten van het levensonderhoud en voor het voeren van de status werden gefinancierd? We zien dan dat tot en met de elfde of twaalfde generatie het vermogen voldoende inkomsten opleverde om het noodzakelijke uitgavenpatroon te handhaven, ook al verminderde dit vermogen geleidelijk. Daarna ontstond een situatie waarin het vermogen niet meer voldoende inkomsten opleverde. Dit kon worden opgelost door het vermogen, dat voornamelijk uit onroerend goed bestond, te verhypothe-

keren. De normale inkomsten uit het vermogen (pacht, huur) liepen dan door maar de kosten van de lening moesten hiervan worden afgetrokken. Als uiteindelijk het gehele geleende bedrag was opgesoupeerd kon de noodzaak ontstaan om het betreffende goed te verkopen. De schuld werd dan afgelost maar het jaarlijkse positieve verschil tussen inkomsten en rente was eveneens – en definitief – verdwenen. We hebben al gezien hoe Stenisweerd werd 'opgegeten'. Het huis zelf leverde geen inkomsten op maar het landgoed omvatte ook grote en vruchtbare landerijen. Op dezelfde wijze zijn ook onder meer tiendrechten in Leusden via consumptief krediet verloren gegaan [62]. Steeds verder werd op het vermogen ingeteerd en daarmee verminderden ook de inkomsten.

De volgende vraag is of er andere manieren waren om inkomsten te verwerven. Die waren er, maar niet veel. Een edelman werd geacht niet te werken als handwerkman, handelaar of boer. Alleen een functie als bestuurder of als beambte in dienst van de landsheer of Staten was acceptabel. Een voorbeeld hiervan is de benoeming van Hendrik X Zoudenbalch tot dijkgraaf van de Lekdijk Bovendams nadat zijn familie die functie al niet meer in pandschap had. Zijn zoon Gerrit XVIII werd heemraad, een functie die wel prestige meebracht maar niet veel inkomsten. [63] Gerrit XVIII is waarschijnlijk de laatste Zoudenbalch geweest die nog in een functie benoemd werd. In de loop van de zeventiende eeuw werd namelijk een extra eis ingevoerd om een belangrijke positie te kunnen bekleden: men moest de gereformeerde religie aanhangen. De familie Zoudenbalch was echter rooms-katholiek gebleven en had zichzelf daardoor uitgeschakeld voor het verwerven van inkomsten uit een bestuurlijk ambt of andere overheidsfunctie. De omslag in de materiële positie van het geslacht had al eerder plaatsgevonden. Toch bleef het voor een rooms-katholiek edelman heel goed mogelijk om zijn stand en status te bewaren. Een voorbeeld hiervan is het geslacht Isendoorn op de Veluwe dat gedurende de Republiek (en ook nog daarna) het familievermogen uitstekend in stand heeft weten te houden. [64]

Tot de weinige beroepen die voor een rooms-katholiek edelman overbleven behoorden dat van officier in het leger of een functie bij de Verenigde Oost-Indische Compagnie. De Republiek was niet in staat het leger of de vloot te bemannen met vrijwilligers uit de Republiek zelf. Veel edellieden uit het buitenland zochten emplooi in het Staatse leger, evenals leden van de verarmde en/of katholieke adel in de Nederlanden.

De eerste Zoudenbalch waarbij we dit tegenkomen is Arend (generatie XIII), een van de tien kinderen van Hendrik X, die naar Indië is vertrokken. Verder is er over hem niets bekend. Uit dezelfde generatie vertrok ook Gerrit XIX naar de Oost. Gerrit was onvermogend en trouwde met de zeer adellijke en totaal onbemiddelde joffer Mechteld van Abcoude van Meerthen. Mechteld was fysiek onvolmaakt en was als adellijke dame in het Stift van de abdij van Rijnsburg geplaatst. Hier werd ze onderhouden zoals paste bij een dame van stand en had ze zonder materiële zorgen de rest van haar leven kunnen doorbrengen. Maar 'die weelde moede wesende, gaet dat verlaten door dat se gene-

genheydt hadt om te trouwen'. Voor een arme jonkvrouw viel niet viel te kiezen en voor een arme jonker evenmin. Geen van beiden bezat de middelen om op stand te leven en het pasgetrouwde paar besloot het fortuin in Indië te gaan zoeken. Ze hebben de Insulinde nooit gezien; Gerrit kreeg een zeemansgraf al voor Kaap de Goede Hoop bereikt was.[65]

In de volgende generatie vinden we twee zonen van Gerrit XVIII en twee van Allard I als vaandrig in het leger. Drie van hen zijn al jong overleden. In de vijftiende generatie is er nog slechts één volwassen mannelijke Zoudenbalch, Allard II. Hij was geboren op Stenisweerd en erfde dit goed, evenals landerijen in Neerlangbroek, van zijn vader. Al die bezittingen waren al verkocht voordat hij omstreeks 1740, tegen de zin van zijn moeder, in Namen in het huwelijk trad met Maria Anna Mackers, de eerdergenoemde sergeantsdochter. Allard was op dat ogenblik als luitenant gelegerd in het Staatse garnizoen in Namen. Onverwachts overleed hij in 1743 en hij liet geen bezittingen na. Hij had al een zoontje en zijn weduwe beviel kort daarna van een dochtertje. Als gunst mocht Maria Anna bij het garnizoen in het kasteel van Namen blijven wonen, maar overigens was het gezin zonder middelen of inkomsten achtergebleven. In haar nood verzocht ze het St. Elisabethsgasthuis in Utrecht, waarvan haar man nog regent was geweest, om ondersteuning. De regenten voelden blijkbaar dat ze een verplichting hadden aan de laatste telgen van het geslacht dat het beroemde weeshuis had gesticht. Maria Anna ontving tweehonderd gulden per jaar en nadat enkele jaren later haar beide kinderen waren overleden vijftig gulden per jaar. Hiermee en met de verzorging van enkele militairen had ze een 'eerlijk doch bekrompen' bestaan. In 1782 besloten de Staten het garnizoen op te heffen en dit dreigde voor Maria Anna een ramp te worden. Ze was nu 'te oud om nog met handen te werken'. De regenten in Utrecht besloten om haar nu honderd gulden per jaar toe te kennen.[66] In 1793 of 1794 is Maria Anna Mackers, weduwe Zoudenbalch, overleden. Ze heeft haar man en kinderen meer dan veertig jaar overleefd en gedurende een halve eeuw heeft ze in diepe armoede verkeerd. Na haar overlijden was er niemand meer die ooit de naam Zoudenbalch had gedragen en van het enorme fortuin dat de familie rond 1500 nog bezat was niets meer overgebleven.

De stand blijft

Met de verarming van het geslacht Zoudenbalch zal het prestige van de familie ongetwijfeld ook gedaald zijn in de ogen van tijdgenoten. Toch behielden de Zoudenbalchs hun stand en (een deel van) hun aanzien als edelman of edelvrouw. Bij de adellijke stand hoorden verplichtingen en die gebruikte Maria Anna Mackers als argument toen ze in 1743 voor de eerste keer om bijstand verzocht. Ze schreef over haar kinderen dat ze niet in staat was 'haar te geven de educatie aan haare afkomste competeerende'.[67] Verder schreef ze de brief als: 'M.A. Mackers, douairière van wijlen de Hoogh. Welgeb. Heer Alardus Zoudenbalch, in zijn leven luitenant van het regiment van den Heer Generaal Majoor Baron van Bronkhorst'. De regenten van het Burgerweeshuis vonden de

stand alleen toch niet voldoende voor de hulp en besloten de steun in 1752 alleen aan de weduwe te vertrekken 'soo langen de selve van haar goed gedrag blijcken zal geeven". Inderdaad stond op de jaarlijkse verzoeken steeds een onderschrift van de commandant van het garnizoen die verklaarde dat de weduwe een keurige vrouw was. De eis van de regenten zouden de Zoudenbalchs in vroeger dagen als een diepe belediging hebben beschouwd.

Typerend is ook de aanduiding van Joffer of Juffer voor de dochter van de eerdergenoemde Petrus VI Zoudenbalch. Petrus was twee keer op stand gehuwd geweest en de beide huwelijken waren kinderloos gebleven. Petrus verhuisde naar Ommeren in de Betuwe en jaren later verwekte hij een dochter bij Maria van Buren, die niet van adel was maar waarschijnlijk gewoon een boerendochter. Nog eens tien jaar later trad hij met dezelfde Maria in het huwelijk en bij deze gelegenheid werd dochter Jacoba gewettigd. Bij de huwelijksinschrijving staat Peter vermeld als 'de welgeboorenen Heer Peter van Zoudenbalgh weduwenaar van de oock welgeboorenen Vrouwe Jacoba Poeyt' en Maria als 'Juffrou Maria van Bueren'. In deze akte kreeg Maria wel de status van Juffrouw toegekend, maar niet die van welgeborene. Jacoba was zesentwintig jaar toen ze van een (onwettig) zoontje beviel. Het voorval wekte nog tweehonderd jaar later de verontwaardiging bij een genealoog die dit voorval een blamage vond voor de telg uit zo'n oud en aanzienlijk geslacht. 'Nog vonden wij in het Doopboek der Hervormde Gemeente te Maurik (Nederbetuwe): 'De soon van juffer N. v. Soudenbalch, genaemt Mattheus' gedoopt 16 Aug. 1716, – met niemand anders tot getuige dan de vrouw van Claes Jansen. Sic transit gloria mundi.' [68] De jonge moeder werd dus juffer genoemd, hetgeen betekende dat men haar nog steeds beschouwde als een persoon van (hoge) stand.

In 1721 trouwde Jacoba Zoudenbalch met Aart van Tuyl uit Lienden. Over Aart is niet veel bekend, zelfs over zijn beroep bestaat geen zekerheid. Hij betaalde evenveel belasting als zijn buren en zal niet bijzonder welgesteld zijn geweest. Verder weten we dat hij zijn naam niet kon schrijven, dit in tegenstelling tot zijn vrouw Jacoba. Het echtpaar kreeg zes kinderen die op verschillende plaatsen gedoopt zijn. In het doopboek van Maurik staan alleen de namen van de dopeling en van de vader vermeld. In het doopboek van Lienden werd ook de moeder genoemd en dat is dan 'Juffr. Soutenbalg'. Jacoba is de enige van haar dorpsgenoten die op deze wijze wordt aangeduid. Ze heeft dit attribuut van haar adellijke stand dus niet verloren, hoewel ze in status en andere opzichten niet van haar dorpsgenoten zal hebben afgeweken.

Handtekening van Johanna Mechteld Zoudenbalch, weduwe van Pieter Anthony van Blokland, 1753. Johanna Mechteld stierf in 1758. Met haar overleed de laatste telg van het geslacht Zoudenbalch. HUA, Familiearchief Ram, inv.nr 20.

De tijd is voorbij

In de dertiende generatie telde het geslacht Zoudenbalch negen volwassen mannelijke leden. Twee generaties later is er nog slechts één mannelijke Zoudenbalch en in de zestiende generatie wordt alleen nog maar een jongetje geboren dat evenals zijn zusje jong overlijdt. In 1758 overleed Johanna II Mechteld Zoudenbalch, weduwe van Pieter Antonie van Blokland. Zij was een zeer verre oudtante van de jong overleden kinderen en met haar is de laatste Zoudenbalch heengegaan. De familie is dus in zeer korte tijd uitgestorven. Valt dit te verklaren?

In historische literatuur wordt soms met enige verbazing naar het uitsterven van families gekeken. Toch is het een heel normaal verschijnsel, niet alleen voor adellijke geslachten, maar voor alle families. Het is een gevolg van het menselijke voortplantingspatroon en dus biologisch bepaald.[69] Onderzoek naar demografische gegevens van de vijftiende en zestiende eeuw toont dat een adellijke familie per generatie een kans had van ongeveer 25% had om uit te sterven.[70] Dit getal heeft slechts voor een deel te maken met de kinderrijkdom van een bepaald huwelijk. Het uitsterven wordt niet primair bepaald door het aantal kinderen in een huwelijk, maar door het aantal zonen dat in het huwelijk treedt.[71] Dit laatste aantal kan verhoudingsgewijs enorm fluctueren vergeleken met het totale aantal kinderen van een huwelijk en kan er toe leiden dat een kinderrijk geslacht soms toch snel uitsterft. Het omgekeerde is ook mogelijk als een gezin met weinig kinderen voornamelijk bestaat uit zonen die ook weer in het huwelijk treden.

De wisseling in het fortuin van het voortbestaan kwam ook voor bij de familie Zoudenbalch. De negen volwassen mannen in de dertiende generatie hadden allen Peter IV Zoudenbalch als grootvader. Met een groei van één naar negen personen in twee generaties mogen we Peter en zijn zonen, biologisch gezien, zeer succesvol noemen. Vervolgens gebeurde het omgekeerde, in twee generaties van negen naar één persoon. De familie had met Allard II in de vijftiende generatie nog altijd een kans van drie op vier om door te mogen gaan. Het is anders gelopen.

Samenvatting en nawoord

Het geslacht Zoudenbalch heeft eeuwenlang vooraanstaande posities bekleed in de stad Utrecht. De familie is vooral bekend geworden door drie van haar leden die actief waren toen de Bourgondische invloed op het Sticht voordurend toenam: Evert I, Gerrit X en Evert II Zoudenbalch. Elk van de drie heeft zich op eigen wijze geprofileerd.

Evert I Zoudenbalch was al jong benoemd tot kanunnik en is heel oud geworden. Hij heeft tal van functies bekleed en moet een zeer getalenteerd persoon zijn geweest. Door zijn vele functies en langdurige activiteiten is hij zeer rijk geworden. Bij zijn overlijden liet hij een enorme erfenis achter waarvan nog vele generaties Zoudenbalch profijt van hebben gehad. Hij is bekend gebleven tot op de huidige dag als bouwheer van

het huis Zoudenbalch in de Donkerstraat en als stichter van het St. Elisabethgasthuis. Gerrit X Zoudenbalch, de halfbroer van Evert I, komt pas duidelijk in beeld als hij al meer dan zestig jaar oud is. Hij heeft zich met geweldige energie en inspanning ingezet voor de onafhankelijkheid van zijn stad en voor het herstel van de oude rechten. Zijn gedrag vertoonde de 'levens felheid' zoals beschreven door Johan Huizinga in 'Herfsttij der Middeleeuwen'. Gerrit heeft echter geen goed inzicht gehad in de internationale politieke ontwikkelingen van zijn tijd. Binnen de stad heeft hij zijn ideeën, in samenwerking met Jan van Montfoort, met groot geweld trachten door te zetten. Uiteindelijk heeft Gerrit een hoge prijs betaald voor zijn inspanningen en hij is in gevangschap gestorven.

Evert II Zoudenbalch heeft, in tegenstelling tot zijn vader, zeker ingezien in welk internationaal politiek krachtenveld hij moest opereren. Dit noodzaakte hem om, samen met een aantal medestanders, een strak bewind uit te oefenen, waardoor veel gildenleden zich in hun macht beknot voelden. Anderzijds heeft hij de sympathie bij de onderste laag van de stadsbevolking weten te behouden. De combinatie van een sterk binnenlands bestuur – in stad en Sticht – met een zeer behoedzame en succesvolle buitenlandse politiek toont dat hij een groot bestuurder is geweest. Uiteindelijk groeiden de binnenlandse tegenkrachten hem boven het hoofd, waarna hij zich terugtrok uit het bestuur. Anderen hadden in die situatie wellicht de zoveelste burgeroorlog geriskeerd.

Het geslacht Zoudenbalch heeft altijd tot de stand van de riddermatigen behoord en de familie had tot het begin van de zeventiende eeuw geen enkel probleem om de status te voeren die bij hun stand paste. De Zoudenbalchs waren schatrijk en sloten huwelijken met standsgenoten. In de zeventiende eeuw komt er geleidelijk een omslag in de positie van de familie. Bestuurlijke functies werden nauwelijks meer bekleed en de financiële situatie werd mindere rooskleurig. De achteruitgang werd veroorzaakt door een complex van factoren waarvan waarschijnlijk geen enkele op zichzelf doorslaggevend is geweest. Het is evenmin helder welk aspect het meest heeft bijgedragen aan de neergang van de familie.

Een van die factoren was ongetwijfeld het grote kindertal van sommige gezinnen met een (voor die tijd) lage kindersterfte. Dit leidde tot sterke versnippering van het familievermogen. Verder

Portret van Evert Zoudenbalch in een Bijbel van omstreeks 1460. Österreichische Nationalbibliothek, Wenen.

waren sommige Zoudenbalchs getrouwd met een partner uit een minder vermogende familie. Doordat de familie rooms-katholiek was gebleven kwam ze in de loop van de zeventiende eeuw niet meer in aanmerking voor bestuursfuncties. Sommige van die ambten konden zeer profijtelijk zijn. Tenslotte heeft men de adellijke levenswijze met het bijbehorende uitgavenpatroon te lang vastgehouden, waardoor op het vermogen werd ingeteerd en men in een neergaande financiële spiraal terecht kwam. Het is de vraag of er in dit opzicht wel een andere mogelijkheid aanwezig was. De stand had je nu eenmaal en die raakte je niet zomaar kwijt. Wie niet leefde als een edelman werd uiteindelijk niet meer als een echte edelman beschouwd en dat zou bijzonder oneervol zijn. We kunnen ons ook afvragen of de leden van de latere generaties misschien minder getalenteerd waren dan Evert I en Evert II Zoudenbalch. Dit is niet meer te achterhalen, maar het is in de toenmalige standenmaatschappij waarschijnlijk geen belangrijk criterium geweest.

Het geslacht Zoudenbalch is verdwenen, maar niet vergeten. In de gemeente Utrecht is een sportpark naar hen vernoemd. Verder zijn er twee straatnamen die naar hen verwijzen, één in Utrecht en één in Ens inde Noordoostpolder. Hebben de familieleden zelf nog iets achtergelaten dat ons aan hen doet herinneren? In de oude binnenstad van Utrecht staan twee opvallende panden, het stadskasteel Oudaen en het huis Zoudenbalch. Bij het laatste hoort ook het poortgebouw in de Mariastraat. In het Centraal Museum in Utrecht hangt een portret van Evert I Zoudenbalch. Evert heeft ook manuscripten laten vervaardigen door een kunstenaar van wie de naam niet bewaard is gebleven. De schilder van de miniaturen staat nu bekend als de Meester van Evert van Zoudenbalch.

Van de grafmonumenten en zerken is weinig bewaard gebleven. De Mariakerk met daarin de Zoudenbalchkapel is in de negentiende eeuw afgebroken. Hier werden eeuwenlang de familieleden begraven. Met de afbraak van de kapel verdwenen ook de grafmonumenten van de familie. In de Dom van Utrecht ligt een enorme zerk van Hendrik VIII Zoudenbalch, maar de kapel van de familie in deze kerk is in 1847 afgebroken. In de grafmonumenten van andere families zien we soms nog een verwijzing naar de Zoudenbalchs.

Tenslotte hebben de Zoudenbalchs twee zaken opgericht – beide tot op heden bewaard gebleven – waarbij zij ook hun bedoeling zwart op wit hebben vastgelegd. Het oudste van die twee is het al eerder beschreven Weeshuis in Utrecht dat in 1491 door Evert Zoudenbalch werd gesticht. Dit is het

Zeventiende-eeuwse tekening van de nog steeds bestaande grafzerk van domkanunnik Hendrik Zoudenbalch († 1536) in de Domkerk te Utrecht. HUA, Monumenta Van Buchell, fol. 57v.

Dijkpaal op de Lekdijk tegenover de Donkerstraat in Amerongen. Foto auteur.

deel van zijn nalatenschap dat zijn naam heeft doen voortleven en waaraan hij de straatnaam in de stad te danken heeft. Het andere object is vrij onopvallend en wordt zelfs niet meer met de familie in verband gebracht. Het is een oude stenen paal aan het begin van de Lekdijk in Amerongen. Dijkgraaf en heemraden van het hoogheemraadschap van de Lekdijk Bovendams begonnen hier hun tienjarige inventarisatie van alle eigenaren, pachters en onderhoudsplichtigen van de Lekdijk. Gerrit XVI Zoudenbalch was dijkgraaf en waarom liet hij die paal plaatsen? In het dijkmetingsboek van 1572 lezen we: *ad futuram memoriam.* [72]

Gebruikte Afkortingen

BMHG	Bijdragen en Medelingen Historisch Genootschap
CBG	Centraal Bureau voor Genealogie
HUA	Het Utrechts Archief
OSU	S. Muller Fz e.a. (ed.), *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301*, 5 dln; Utrecht 1920-1959

Bronnen

Het Utrechts Archief:
- Bisschoppelijk Archief
- Archief Domkapittel
- Archief kapittel van St. Pieter
- Archief kapittel van St. Marie
- Archief Paulusabdij
- Archief regulierenklooster
- Archief Gereformeerd Burgerweeshuis
- Archief St. Elisabethsgasthuis
- Stadsarchief
- Archief Staten landsheerlijike tijd
- Archief Familie Zoudenbalch
- Huisarchief Stenisweerd
- Monumenta Van Buchel
- Verzameling Buchel-Booth

Archief Eemland (Amersfoort):
- Archief Dorpsgerechten
- Notarieel Archief

Streekarchief Rijnstreek (Woerden):
- Archief van het hoogheemraadschap van de Lekdijk Bovendams

Centraal Bureau voor Genealogie:
- Collectie Van Alkemade en Van de Schelling
- Collectie Vermast
- Collectie d'Yvoy

Hoge Raad van Adel:
- Collectie Van Haersolte van Yrst
- Collectie Snouckaert van Schauburg
- Collectie Van Spaen
- Manuscript Schaep

Literatuur

Anspach, 1883 ▸ J. Anspach, 'Soudenbalch', *De Navorscher 33* (1883) 287-291
Blockmans en Janse, 1999 ▸ W. Blockmans en A. Janse (ed.), *Showing status*, Turnhout, 1999.
Boer, de, en Geurts, 2002 ▸ P.C. de Boer en A.J. Geurts, *Oude burchten in het nieuwe land*, Lelystad, 2002.
Brokken, 2001 ▸ H.M. Brokken (ed.), *Heren van Stand, Van Wassenaar 1200-2000. Achthonderd jaar Nederlandse adelsgeschiedenis*, Zoetermeer, 2001.
Buchelius, 1643 ▸ A. Buchelius (ed.), *Lambertus Hortensius, Secessionum civilium Ultrajectinarum libri VII*, Utrecht, 1643.
Buurman, 1990 ▸ D.J.G. Buurman ed.), *De Cannenburch en zijn bewoners*, Zutphen, 1990.
Deursen, van, 2004 ▸ A. Th. van Deursen, *De last van veel geluk. De geschiedenis van Nederland 1555-1702*, Amsterdam, 2004.
Doutrepont en Dordogne, 1935 ? G. Doutrepont en O. Dordogne (ed.), *Chroniques de Jean Molinet*, Brussel, 1935.
Enklaar, 1922 ▸ D.Th. Enklaar, *Het landsheerlijk bestuur in het Sticht Utrecht aan deze zijde van den IJsel gedurende de regeering van David van Bourgondië 1456-1496*, Utrecht, 1922.
Gent, van, 1994 ▸ M.J. van Gent, *Pertijelike Saken*, Den Haag/Haarlem, 1994.
Geurts, 1999 ▸ A.J. Geurts, *Schokland, de historie van een weerbarstig eiland*, Lelystad, 1999.
Graaf, de, 1986 ▸ S.A.L. de Graaf, *Inventaris van de archivalia van de familie Zoudenbalch, 1398-1678*, Utrecht, 1986.
Ginkel, van, 1999 ▸ E. van Ginkel, *Oudaen. Een weerbaar huis aan de Utrechtse Oudegracht*, Utrecht, 1999.
Helmus, 2000 ▸ L.M. Helmus (ed.), *Pieter Saenredam, het Utrechts werk*, Utrecht, 2000.
Hoek, 1991 ▸ C. Hoek, 'Repertorium op de lenen van de Proostdij van Sint Marie te Uutrecht, gelegen in de Alblasserwaard en de Vijf Heren Landen', *Ons Voorgeslacht*, 46 (1991) 183-193.
Hoven van Genderen, van den, 2000 ▸ A.J. van den Hoven van Genderen, 'Op het toppunt van de macht (1304-1528) in: R.E. de Bruin en P.D. 't Hart e.a. ed., *Geschiedenis van de stad Utrecht*, Utrecht, 2000, 111-189
Hulzen, van 1932 ▸ A. van Hulzen, *Utrecht in 1566 en 1567*, Groningen, 1932.
Janse, 2001 ▸ A. Janse, *Ridderschap in Holland. Portret van een adellijke elite in de late middeleeuwen*, Hilversum, 2001.
Jones, 1993 ▸ S. Jones, *The language of the genes*, Londen, 1993.
Jones, 1996 ▸ S. Jones, *In the blood. God, genes and destiny*, Londen, 1996.
Kalveen, 1972
C.A. van Kalveen, 'De gildebeweging van april 1525 en haar voorgeschiedenis', *Jaarboek Oud-Utrecht 1972* (Utrecht 1972)
Kalveen, 1979 ▸ A. van Kalveen, 'Bijdrage tot de geschiedenis van de Gildenbewegingen te Utrecht, mei-augustus 1525', in: *Jaarboek Oud-Utrecht*, 1979.
Marshall Wyntjes, 1972 ▸ S. Marshall Wyntjes, *The lesser nobility of Utrecht in the revolt of the Netherlands*, Ann Arbor, 1972.
Marshall, 1987 ▸ S. Marshall, *The Dutch gentry, 1500-1650: family, faith and fortune*, New York, 1987.
Matthaeus, 1686 ▸ A. Matthaeus, *De nobilitate, de princibus, de ducibus, de comitibus, de baronibus, de militibus, equitibus, ministerialibus, armigeris, barscalcis, marscalcis, adelcalcis, de advocatis ecclesiae, de comitatu Holllandiae et diocesi Ultrajectina libri IV in quibus passim diplomata et acta hactenus nondum vis*, Amsterdam, 1686.
Muller, 1882 ▸ S. Muller Fzn, 'Fragment ener kroniek van het voorgevallene te Utrecht in 1524-1548 door jhr. Herbaren van Aemstel van Mijnden, heer van Ruwiel', *BMHG*, 5 (1882) 328-352.
Nairac, 1882 ▸ C.A. Nairac, *Nog een oud hoekje der Veluwe*, Barneveld, 1882.
Nierop, van, 1990 ▸ H.F.K. van Nierop, *Van ridders tot regenten*, Amsterdam, 1990.
Nijhoff, 1862 ▸ I.A. Nijhoff, *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland door onuitgegeven oorkonden opgehelderd en bevestigd*. Zesde deel, tweede stuk, Arnhem, 1862, CXL.
Olde Meierink, 1995 ▸ B. Olde Meierink e.a. (ed.), *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht*, Utrecht, 1995.

Parker, 1977 ▸ G. Parker, *The dutch revolt*, Middlessex, 1977.
Rubens, 1986 ▸ G.E.A.L. Rubens, *De Lichtenbergers en huns tegenstanders. Factiestrijd in Utrecht in de eerste helft van de vijftiende eeuw* (doctoraalscriptie RU Utrecht, 1986).
Samaran en Garand, 1972 ▸ C. Samaran en M.-C. Garand (ed.), *Th. Basin, Histoire de Louis XI*, Parijs, 1972.
Schmidt, 1986 ▸ C. Schmidt, *Om de eer van de familie*, Amsterdam, 1986.
Slichtenhorst, van, 1654, 1967 ▸ A. van Slichtenhorst, *XIV Boeken van de Geldersse Geschiedenissen*, Arnhem, 1654, herdruk Arnhem, 1967.
Struick, 1968 ▸ J.E.A.L. Struick, *Utrecht door de eeuwen heen*, Utrecht-Antwerpen, 1968.
Suir, 1977 ▸ E.T. Suir, 'Evert Zoudenbalch. Domkanunnik te Utrecht in de tweede helft van de 15e eeuw', *Jaarboek Oud-Utrecht*, 1977, 7-55.
Suir, 1991 ▸ E.T. Suir, 'Evert Zoudenbalch, stichter van het St. Elisabethsgasthuis, 1423/24-1503', in A. Pietersma, L.L.M. Smit, (ed.) *Burgerwezen van Utrecht. 500 jaar stichting van Evert Zoudenbalch*, Utrecht, 1991, 7-17.
Tenhaeff, 1920 ▸ N.B. Tenhaeff (ed.), *Bisschop David van Bourgondië en zijn stad*, Utrecht, 1920.
Vliet, van , 2000 ▸ K. van Vliet, 'De stad van de burgers' in: R.E. de Bruin en P.D. 't Hart e.a. (ed.), *Geschiedenis van de stad Utrecht*, Utrecht, 2000, 72-111.
Vliet, van, 1961 ▸ M. van Vliet, *Het hoogheemraadschap van de Lekdijk Bovendams*, Assen, 1961.
Water, te, 1779-1796 ▸ J.W. te Water, *Historie van het verbond en de smeekschriften der Nederlandsche edelen, ter verkrijginge van vrijheid in den godsdienst en burgerstaat in de jaaren 1565-1566 / uit veele oorspronglijke gedenkstukken saamgesteld door Jona Willem te Water*, Middelburg, 1779-1796.
Winter, van, 1997 ▸ J.M. van Winter, 'Het opdringen van de graaf van Holland' in: C. Dekker e.a. (ed.), *Geschiedenis van de provincie Utrecht tot 1528*, Utrecht, 1997, 181-186.
Zilverberg, 1951 ▸ S.B.J. Zilverberg, *David van Bourgondië, bisschop van Terwaan en van Utrecht (± 1427-1496)*, Groningen, 1951.
Zilverberg, 1978 ▸ S.B.J. Zilverberg, *De Stichtse Burgeroorlog*, Zutphen, 1978.

Noten

1. Heeringa, 1940, hierna te noemen *OSU*, II.
2. *OSU*,, II.
3. Hoek, 1991 en Topografische Kaart Nederland, schaal 1:25000, blad 38F, uitgave 1989.
4. *OSU*, II.
5. De publicatie van een volledige genealogie van het geslacht Zoudenbalch is in voorbereiding.
6. De gebeurtenissen in die jaren zijn beschreven o.a. in De Graaf, 1996, Van Vliet, 2000, 72-111, en Van Winter, 1997, 181-186.
7. *OSU*, IV, nr. 1983.
8. Rubens, 1986.
9. Suir, 1977.
10. Een overzicht van de gebeurtenissen in de periode 1477-1483 wordt gevonden in Van Gent 1994; Zilverberg, 1951 en Zilverberg, 1978.
11. Tenhaeff, 1920; Samarand en Garand, 1972 en Doutrepont en Dordogne, 1935.
12. Tenhaeff, 1920, 138.
13. Samaran en Garand, 1972, 273.
14. Matthaeus, 1693, 329-333.
15. Buchelius, 1643.
16. Van den Hoven van Genderen, 2000, 121.
17. Muller, 1882.
18. HUA, Regulierenklooster, inv. nr. 871, f 196-197.
19. Nijhoff, 1862.
20. Een kort overzicht van deze periode wordt gegeven in Struick, 1968. Voor een beschrijving met veel details, ook over Evert Zoudenbalch, zie Buchelius, 1643; Kalveen, 1972; Kalveen, 1979 en Van Slichtenhorst, 1654, 1967. Het werk van Van Slichtenhorst toont ook hoezeer de Stichtse politieke verwikkelingen de belangstelling hadden van Gelre.
21. Nadat Karel V in 1528 de wereldlijke macht in het Sticht had overgenomen zijn enkele Zoudenbalchs opnieuw raad of schepen geweest. De invloed van het stadsbestuur was toen vrij gering geworden en beperkte zich tot zaken van de stad zelf.
22. Van Slichtenhorst, 1654, 383.
23. Ibidem, 387.
24. Ibidem, 382.
25. Buchelius, 1643.
26. Voorbeelden hiervan zijn een akte uit 1578 en twee uit 1579 waarin Gerrit XVI Zoudenbalch namens de ridderschap optreedt (Archief Eemland, charters 4515, 4532 en 4533).
27. Het meest recente boek dat een overzicht geeft van de twee gebeurtenissen is Van Deursen, 2004. Voor de gebeurtenissen binnen stad en Sticht zie Hulzen, van, 1932. Details over allerlei zaken in verband met het Smeekschrift, de inhoud en de ondertekenaars worden gevonden in Te Water, 1779-1796.
28. HUA, Raads Dagelijks Boek, 1524, f 148v.
29. Parker, 1977, 272.
30. Marshall Wyntjes, 1972.
31. ARA Brussel, Utrechtse Informatiën, 279, Raad van Beroerten nr. 1311, f 165.

32. HUA, archief Staten Landsheerlijke Tijd, inv. nrs. 599, 602, 603.
33. HUA, archief Lokhorst.
34. Matthaeus, 1686.
35. Blockmans en Janse, 1999.
36. Van Ginkel, 1999.
37. Olde Meierink, 1995.
38. HUA, Monumenta Buchell.
39. Helmus, 2000.
40. Suir, 1991, 7-17.
41. HUA, Gereformeerd Burgerweeshuis, inv. nr. 20.
42. HUA, archief Zoudenbalch, inv. nr 71.
43. De Boer en Geurts, 2002.
44. Geurts, 1999.
45. HUA, archief Zoudenbalch, inv. nrs. 76-78.
46. Nairac 1882, 23.
47. De inhoud van dit tekstdeel is grotendeels ontleend aan Van Vliet, 1961.
48. HUA, verzameling Buchell-Booth, inv. nr. 458.
49. CBG, verzameling Wapenkunde, inv. nr. 616 (Collectie d'Yvoy).
50. Hoge Raad van Adel, Collectie Van Spaen.
51. HUA, archief Zoudenbalch, inv. nr 4, afschrift 1593.
52. HUA, archief Zoudenbalch, inv. nr. 8, ongedateerd (omstreeks 1582).
53. Marshall, 1987, 191-192.
54. HUA, archief Zoudenbalch, inv. nr. 28.
55. HUA, Notarieel archief, Notaris Vlaer, U166a17-8, 18-02-1740.
56. Brokken, 2001, beschrijft het geslacht Van Wassenaar. De familie Teding van Berkhout wordt behandeld door Schmidt, 1986.
57. HUA, archief Zoudenbalch, inv. nr. 68.
58. HUA, archief Zoudenbalch, inv. nr. 12.
59. HUA, archief Zoudenbalch, inv. nr. 26.
60. Archief Eemland, Dorpsgerechten, inv. nr. 1050, 06-01-1699.
61. HUA, Archief huis Stenisweerd, inv. nr. 1.
62. Archief Eemland, Dorpsgerechten, inv. nr. 1049, 03-03-1734 en inv. nr. 1052, 26-04-1720 en 21-03-1722.
63. Van Vliet, 1961, 115-122.
64. Buurman, 1990.
65. HUA, archief Zoudenbalch, inv. nr. 28.
66. HUA, archief Burgerweeshuis, inv. nr. 150.
67. HUA, archief Burgerweeshuis, inv. nr. 150.
68. Anspach, 1883.
69. De biologische aspecten van het voortleven of uitsterven van groepen en individuen wordt zeer leesbaar beschreven in Jones, 1993 en Jones, 1996.
70. Cijfers zijn ontleend aan Van Nierop, 1990 en Janse, 2001 en vervolgens bewerkt.
71. De verklaring voor dit alles heeft te maken met het biologisch-menselijke voortplantingspatroon. Dit patroon kan mathematisch-statistisch beschreven worden met behulp van de zogenaamde Poisson-verdeling. Het voert te ver om in dit artikel de achtergrond en eigenschappen van deze statische verdeling te behandelen.
72. Streekarchief Rijnstreek, archief Lekdijk Bovendams, inv . 1325.

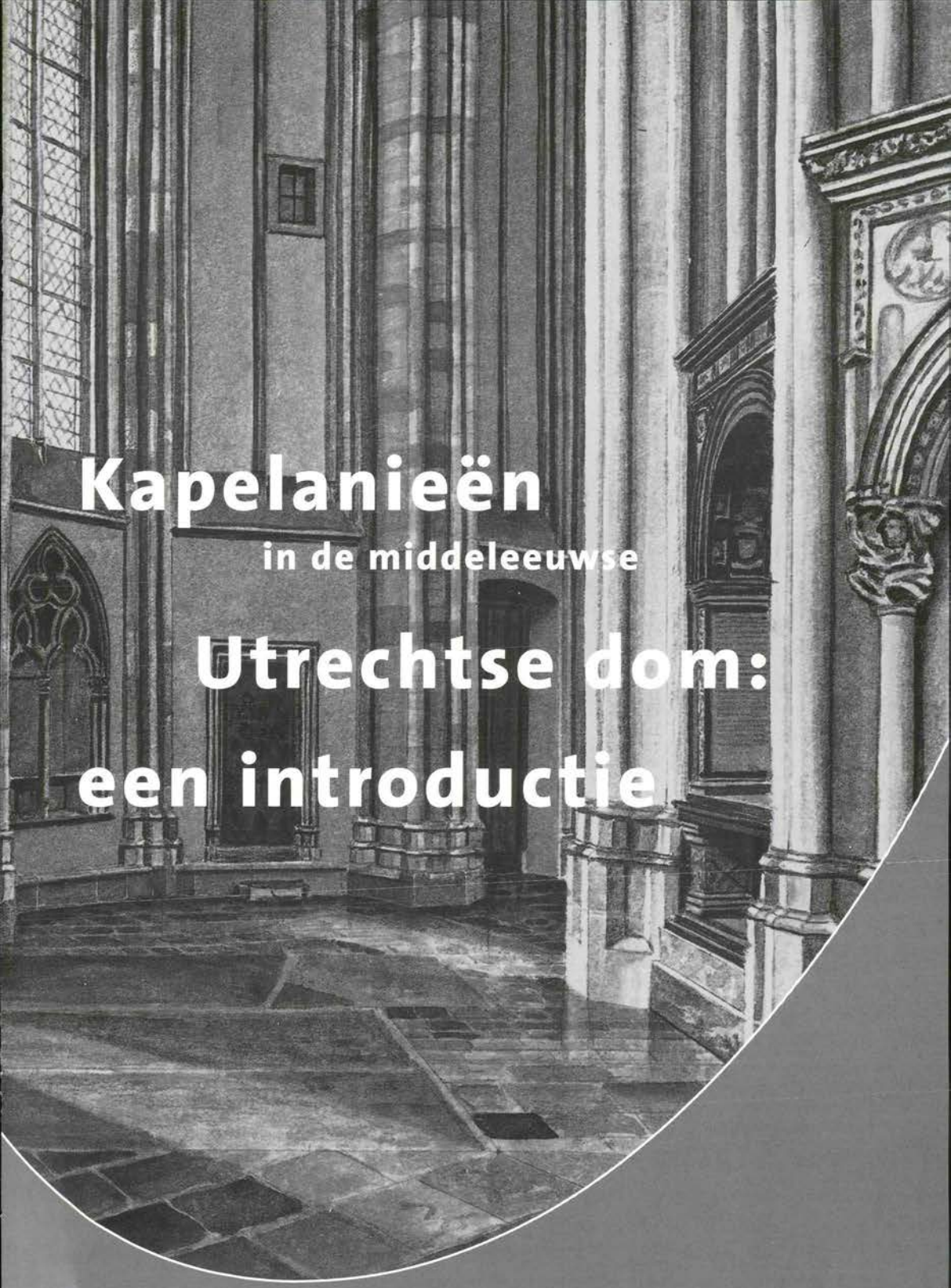

Kapelanieën in de middeleeuwse Utrechtse dom: een introductie

Frans Rikhof

De Utrechtse dom was in de late middeleeuwen niet langer het exclusieve domein van de bisschop en kanunniken. Tussen 1243 en 1484 werden in deze kerk ongeveer 50 kapelanieën opgericht ter bevordering van het zielenheil van bepaalde personen. Het grootste deel van deze stichtingen kwam voor rekening van leden uit het domgemeenschap. De kapelanieën en de daaraan verbonden priesters, kapelaans genoemd, vielen onder de rechtsmacht van deken en domkapittel. De primaire bezigheid van de meeste kapelaans was het lezen van zielmissen. Daarnaast waren deze geestelijken verplicht tot deelname aan de dagelijkse gemeenschappelijke koorgebeden en andere religieuze diensten. In dit artikel worden verschillende aspecten van het kapelaniewezen in de middeleeuwse Utrechtse dom voor het voetlicht gebracht, zoals tijdstip en wijze van stichting, de stichters, taken en werkzaamheden van de kapelaans, alsmede hun inkomsten, en de locatie van de kapelanieën in de dom.

Frans Rikhof studeerde middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam en volgde daarna de opleiding tot Hoger Archiefambtenaar aan de Rijksarchiefschool te Den Haag. Hij is momenteel hoofd Directoraat Vaktechniek & Informatievoorziening bij Ernst & Young Belastingadviseurs in Rotterdam en bereidt daarnaast in zijn vrije tijd een proefschrift voor over het kapelaniewezen in de Utrechtse dom gedurende de middeleeuwen.

Dit artikel is opgedragen aan de nagedachtenis aan Stuart F.C. Moore († 3 maart 2004).

Inleiding [1]

De meeste bezoekers, die heden ten dage een rondwandeling maken in de nog altijd imposante gotische Domkerk te Utrecht, realiseren zich nauwelijks, dat zij slechts een glimp waarnemen van de laatmiddeleeuwse sfeer van de toentertijd enige kathedraal in de noordelijke Nederlanden. [2] Dat verre verleden toont zich thans in schaarse monumentale overblijfselen, waaronder het graf van bisschop Gwijde van Avesnes (1301-1317), de oudste grafstenen, vervlakte muurschilderingen en al dan niet gehavend beeldhouwwerk. De rooms-katholieke geloofsbeleving, het religieuze fundament onder de *raison d'être* van de Dom, heeft al sinds 1580 gedwongen plaatsgemaakt voor protestantse kerkdiensten. De oorspronkelijke eigenaar, het Domkapittel, heeft de hervorming dan wel in aangepaste vorm overleefd maar moest uiteindelijk in 1811 toch het veld ruimen ten gevolge van een tweede secularisatiegolf tijdens de Franse overheersing. Kortom: er is tegenwoordig maar weinig dat de herinnering aan de dagen van weleer levend houdt in de Dom. De spreekwoordelijke 'tand des tijds' heeft er danig huisgehouden en om te proeven van het 'rijke roomse' leven in de middeleeuwse Dom is men eerder aangewezen op Het Utrechts Archief, waar zich de papieren nalatenschap van het Domkapittel bevindt.

'Kapittelwereld'

Eertijds was de Dom op de eerste plaats een, om het in moderne terminologie uit te drukken, religieus continubedrijf met als *core business* de dagelijkse koordiensten. De Dom was het werkterrein van een omvangrijke groep geestelijken, die tezamen, zoals Stuart Moore het zo treffend omschrijft in zijn studie over de Dom in de zestiende eeuw, de *'Utrecht kapittelwereld'* (sic) vormden. [3] De Domgemeenschap was inderdaad een wereld op zich. Enerzijds was zij vanwege de godsdienstige taken tamelijk gesloten, veelal beducht voor inmenging van buitenaf, die niet zelden als 'vreemde smetten' werden beschouwd, en uitermate gespitst op het behoud van haar rechten. Aan de andere kant stond zij vanwege haar macht, rijkdom en invloed in het volle seculiere leven en had zij in het wereldlijk bestuur van het Sticht een grote stem in het kapittel.

Rijke schakering aan functionarissen

Ten onrechte wordt de Utrechtse Dom soms alleen geassocieerd met bisschop en kanunniken. De eerstgenoemde vertoonde zich in werkelijkheid zelden in de kerk, waar traditiegetrouw zijn zetel (*cathedra*) stond. De kapittelheren maakten weliswaar de dienst uit en streken ook de meeste inkomsten op, maar buiten hen waren er zeker vanaf de veertiende eeuw, toen de organisatie tot wasdom was gekomen, vele andere personen aan de Utrechtse Dom verbonden.

Zo treffen we in de late middeleeuwen naast de deken, proost-aartsdiaken, thesaurier, scholaster-cantor en kanunniken in willekeurige volgorde nog de navolgende functionarissen aan: kapelaans, koorgezellen, koorzangers, de koorzangersmeester, onderzan-

15e eeuws afschrift van Wstincs Camerboeck, indertijd in bezit van Domkanunnik Nicolaas van Lavennis. Inhoudsopgave met opsomming van de verschillende functionarissen in de Dom. HUA, dom inv. nr 68.

gers, de rector der scholieren, twee kosters voor de kerk, een koster voor de slaapzaal, een klokkenluider, drie roededragers, een proost van St Odiliënberg, een proost van Elst en een derde van West-Friesland, de aartssubdiaken-koorbisschop, weekpriesters, weekdiakens en weeksubdiakens, een bakker, schenker en slager, twee zielpriesters, een zelfde aantal keizerlijke kapelaans, de kapelaan van de bisschop, een epistel- en een evangelielezer, de organist, de ezelleider, notarissen en de secretaris, diverse kameraars om de verschillende goederencomplexen, zoals de Grote en Kleine kamer, te beheren, zegelbewaarders, de architect, een drietal directe medewerkers van de proost-aartsdiaken, bestaande uit een gezel, officiaal en vicaris, iemand die boeten oplegde aan personen, die zich op feestdagen schuldig maakten aan handel drijven en andere ontoelaatbare handelingen, een aan- en afwezigenschrijver tijdens de koordiensten, een advocaat, een schout en *last but not least* een schoonmaker.[4]

Meerdere functies in één persoon

Het bestaan van zo'n rijk geschakeerd palet aan functionarissen was een gevolg van de indeling van de taken en functies in verschillende aandachtsgebieden, zoals het geestelijk-liturgische, economisch-beheersmatige, administratieve en juridische. Dat betekende echter geenszins, dat bij elke afzonderlijke functie ook een aparte persoon behoorde. Integendeel, een Domkanunnik of andere aan deze kerk verbonden geestelijke kon meerdere functies tegelijk vervullen. Daarbij waren bepaalde, uiteraard belangrijke, in hoog aanzien staande en met macht omgeven taken louter aan kanunniken voorbehouden, terwijl de meer uitvoerende steevast door lager geplaatste geestelijken werden verricht. Zo was de 'kameraar', d.w.z. de rentmeester over de grote goederencomplexen altijd een kanunnik, terwijl de eigenlijke boekhoudkundige taken ten deel vielen aan een ondergeschikte geestelijke.

Domkanunniken en kapelaans

Lange tijd hebben de kanunniken niet alleen hiërarchisch maar ook getalsmatig de boventoon gevoerd in de Utrechtse Dom. Officieel waren er in de late middeleeuwen 37 zogeheten geprebendeerde kanunniken, d.w.z. kanunniken met een aan hun ambt verbonden vast inkomen.[5] Het aantal kanunniken kon naar believen van het kapittel nog

Jan van Scorel (Schoorl 1495 – Utrecht 1562), Portretten van vijf leden van de Utrechtse Jeruzalembroederschap ca. 1541. Olieverf op paneel. Centraal Museum Utrecht, inv.nr 2376. Foto : Centraal Museum. De persoon ter linkerzijde afgebeeld is Domkapelaan Jan van Dam. De tekst onder zijn portret luidt:
Heer Ian van Dam vicarius then dom[m]e
Hierusalem sach ic na mijn begeren
dusent vijfhondert eenenveertich alom[m]e
screefmen na die geboort ons heeren.

verder worden opgehoogd maar de boventalligen waren wel 'in verwachting' (*expectans*), wat in de praktijk neerkwam op inkomen noch stemrecht in het kapittel. Zij dienden zich dus de kosten voor hun levensonderhoud uit inkomstenbronnen elders te putten en konden slechts hopen, dat zij op een goede dag een volwaardig Domkanonikaat zouden ontvangen.

Vanaf het derde kwart van de veertiende eeuw waren de kanunniken echter in kwantitatief opzicht van de eerste plaats verdrongen door een andere groep geestelijken: de kapelaans. De kapelaans behoorden tot het tweede echelon binnen de Domgemeenschap. In hiërarchisch en in materieel opzicht moesten zij hun meerdere blijven erkennen in de Domkanunniken. Er is evenwel nog een ander duidelijk verschil aan te wijzen. De liturgische taken van de Domheren bewogen zich primair op het terrein van de koordiensten, het geheel van collectief in het Domkoor uitgevoerde missen, gezangen en gebeden. De kapelaans vonden hun voornaamste religieuze bestaansreden in het doorgaans solitair lezen van zielmissen aan altaren in de kapellen en aanpalende ruimten rond het koor. Aangezien er naast de hierboven gememoreerde dissertatie van Stuart Moore enige jaren geleden ook een omvangrijke en doorwrochte studie over de kanunniken van het naburige kapittel van Oudmunster is verschenen en in de loop der tijd enkele beroemde én beruchte Domkanunniken voor het voetlicht gebracht zijn in artikelen, laten wij hier die groep verder voor wat zij is. Ze hebben al genoeg in de publicitaire schijnwerpers gestaan en wij richten onze blik op de kapelaans.[6] Ondergeschikt als zij waren in de middeleeuwse geestelijke hiërarchie, zijn zij tot op heden ook onopvallend gebleven in het Utrechts geschiedkundig onderzoek. Het wordt zo langzamerhand tijd daarin verandering te brengen al was het alleen maar om duidelijk te maken dat de Utrechtse kapittelwereld meer behelsde dan alleen bisschoppen en kanunniken.

De kapelaan: een vlag met vele ladingen

Een interessant fenomeen uit de middeleeuwen is het gegeven, dat soms achter één naam of aanduiding een diversiteit aan ambten en functies schuil kan gaan. Dit gaat in ieder geval op voor de benaming 'kapelaan' (*capellanus*). In oorsprong staat de naam *capellani* voor de hoeders van de mantel (*cappa*) van S. Maarten, de voornaamste reliek van de Merowingische koningen. Vanuit deze taak werden de kapelaans al ras aan dat hof met de zielzorg van de koning en zijn familie belast. Ze kwamen daarmee binnen het religieus domein en hun 'werkplaats', de kapel (*capella*), veranderde daarmee van een bewaarplaats van de koninklijke relieken tot een gebedsruimte. Onder de Frankische koning Peppijn kregen de (hof-)kapelaans opnieuw een taakuitbreiding. Zij werden ingezet voor het opstellen en vervaardigen van oorkonden en andere bestuurlijk-administratieve werkzaamheden. De *capella regis*, het gezelschap van koninklijke kapelaans onder leiding van een aartskapelaan/aartskanselier, steeg tijdens de Karolingische (achtste-negende eeuw) en met name de Ottoons-Salische periode (tiende-elfde eeuw) in betekenis tot een staatsinstrument van groot belang. Capabele geestelijken werden tot dit ambt geroepen en tegelijkertijd was de koninklijke kapel een kweekvijver voor koningsgetrouwe en invloedrijke bisschoppen. Het instituut van de hofkapel verspreidde zich in de loop der tijd over de hoven van bisschoppen, hertogen en graven. [7] Ook de Utrechtse bisschoppen hebben zich aantoonbaar vanaf de vroege twaalfde eeuw, vermoedelijk al in de elfde eeuw, laten omringen door kapelaans om hen bij te staan in het bestuur van het diocees en Sticht. [8] Deze lieden werden ondermeer uit de Utrechtse kapittels gerekruteerd. De Utrechtse bisschoppen waren evenwel geen voorlopers in deze. Hun collegae te Freising bedienden zich al sinds eind achtste-begin negende eeuw van kapelaans. [9] Naast de *grandeur* kennen we in de middeleeuwen ook kapelaans van meer nederige aard: 1) de huiskapelaan, 2) de kapelaan als hulp van de pastoor in de parochiekerk en 3) de kapelaan, die exclusief tot taak had zielmissen voor overledenen te lezen. [10] Met de laatste soort kapelaan houden we ons hier bezig.

Zojuist is opgemerkt, dat één naam een veelheid aan functies kon herbergen. Het omgekeerde is ook het geval. Uitgerekend voor de kapelaan als lezer van dodenmissen bestaat een palet aan synoniemen. In de middeleeuwse noordelijke Nederlanden, Utrecht incluis, treffen we hem dikwijls aangeduid als vicaris (*vicarius* letterlijk: vervanger), soms nader gepreciseerd als eeuwig vicaris (*vicarius perpetuus*), omdat deze geestelijke zijn ambt in principe voor onbeperkte tijd vervulde. [11] Overigens werd 'vicaris' ook weer gebruikt voor een scala aan functionarissen. [12] De benamingen *sacellanus*, afgeleid van *sacella* (= kleine, besloten bidruimte), altarist (*altarista* = altaardienaar, afgeleid van *altare* (altaar)) en *rector altaris* (bestuurder van een altaar) komen minder in de dombronnen voor. Eén bepaald synoniem treffen we in onze streken niet aan maar is daarentegen algemeen gangbaar in Engeland: *chantry chaplain (cantarista* = kapelaan van een *cant(u)aria* = oorspronkelijk de diensten verricht door een privé kapelaan, later kapelanie). [13]

De eerste kapelaniestichting in de Dom

Het wordt tijd binnen te treden in de Utrechtse Dom en onze aandacht te richten op de aanwezige kapelanieën en hun bedienaren. Voor een juist begrip starten we met een definitie van een kapelanie. Een kapelanie is een beneficie (d.w.z. een geestelijk ambt met daaraan vast gekoppeld bepaalde inkomsten) verbonden aan een bepaald altaar (maar niet het hoofdaltaar) in een kerk (kapittel-, parochie-, kloosterkerk enz), waarbij een priester verplicht op gezette tijden zielmissen las en mogelijk andere memoriediensten verzorgde voor één of meer specifiek benoemde overledenen ten behoeve van hun zielenheil. Aan de kapelanie waren goederen verbonden, zoals landerijen, huizen e.d., waaruit de kapelaan als bezitter van het beneficie pachten, renten en andere inkomsten voor zijn levensonderhoud trok. De essentie van de kapelanie en gelijkertijd de hoofdtaak van de kapelaan was gelegen in het bevorderen van het zielenheil, ofwel permanent investeren in een 'eeuwig leven' verzekering voor een persoon of een select gezelschap. Bovenal was de kapelanie een bijzonder soort dodenherdenking, die binnen de liturgie van de laat middeleeuwse kerk een aanzienlijke plaats innam en waaraan op verschillende manieren vorm gegeven was. [14]

Stichtingen elders en vroegste kapelanie in Utrecht

Het kapelaniewezen, zoals bedoeld in de gegeven definitie, deed zijn intrede in de Dom in 1243. Daarmee was de kathedraal zowel binnen als buiten Utrecht allerminst koploper. Bij onze zuiderburen werden al kapelanieën in de twaalfde eeuw gesticht, zoals in de OLV kathedraal te Doornik omstreeks 1173 en in het kapittel van S. Pieter te Rijssel tussen 1183-1187. [15] In de stad Utrecht schreef blijkens de overgeleverde bronnen de benjamin onder de kapittels de vroegste kapelanie op haar naam. Waarschijnlijk kort vóór 21 november 1197 stichtte Allinus (ca 1150-ca 1222), kapelaan van de opeenvolgende Hollandse graven Floris III (1157-1190), Dirk VII (1190-1203) en Willem I (1203-1222), alsmede benedictijner monnik te Egmond, een aan S. Joris, OLV en S. Jan Evangelist gewijde kapelanie in het kapittel van S. Marie, waaraan hij op dat moment als kannunik verbonden was. [16] Allinus, in die dagen een voornaam man aan het grafelijke hof, deed dit geheel op eigen initiatief en kosten uit piëteit jegens zijn enige jaren tevoren overleden heer, graaf Floris. Kort daarop, in ieder geval vóór eind september 1198, verrichtte graaf Dirk VII een aanvullende dotatie uit zijn eigen goederen en hij bepaalde daarbij, dat met instemming van het kapittel van S. Marie het collatierecht, d.w.z. het recht tot aanstelling van een geestelijke voor de kapelanie, voor altijd aan de graven van Holland zou blijven. De dienstdoende priester behoorde ten eeuwige dage missen te lezen voor het zielenheil van Dirk zelf en zijn ouders. Daarnaast was hij verplicht gezamenlijk met de kanunniken de koorgebeden bij te wonen en stond hij onder het geestelijk gezag van de deken van S. Marie.

In deze eerste kapelaniestichting zijn nagenoeg reeds alle ingrediënten opgenomen, die we in latere fundaties binnen de Utrechtse kapittels ook aantreffen: het doel van de

oprichting, vaststelling van de patroonheilige(n), een (beknopte) taakomschrijving van de kapelaan, bestaande uit het verzorgen van dodenmissen, alsmede het bijwonen van de koordiensten, de regeling van het recht tot voordracht, een opsomming van de goederen, die voor het levensonderhoud van de kapelaan worden aangewezen, en tenslotte de plaatsing van de kapelaan onder de rechtsmacht van de deken, de voorman van het kapittel. [17]

Eerste kapelanieën in de andere Utrechtse kapittels

Nadat S. Marie in 1197 het spits had afgebeten met de introductie van het kapelaniewezen, volgden de overige stadkapittels schoorvoetend. Omstreeks 1220 introduceerde proost Wouter van Oudmunster twee kapelanieën in de S. Salvatorkerk, zeven jaar nadien, op 12 april 1227, gevolgd door een stichting van eveneens een dubbele kapelanie door proost Gozewijn van Randerode in de S. Janskerk. [18] Zo'n 16 jaar later volgde de Dom, waarop we aanstonds verder ingaan. Het kapittel van S. Pieter sloot omstreeks 1293 als laatste de rij met een kapelaniefundatie. [19] Het heeft dus al met al bijna een eeuw geduurd, voordat elk van de vijf Utrechte kapittels tenminste één kapelanie binnen haar kerkmuren had. Men kan daaruit afleiden, dat, hoewel deze geestelijke instellingen zich op geringe loopafstand van elkaar bevonden, noviteiten bij het ene kapittel niet altijd direct door de andere werden omarmd. Elk van de vijf Utrechtse kapittels kende hierin, evenals in de finesses van de organisatie, een eigen tempo en ontwikkeling.

De fundaties van Domproost Dirk van Randerode

Terug naar de Dom: op 9 september 1243 vaardigde Domproost Dirk van Randerode, broer van de reeds vermelde Gozewijn, een oorkonde uit, waarin hij verklaarde, dat hij na verkregen instemming van het Domkapittel, ter zaliger nagedachtenis van hem, zijn voorgangers en opvolgers (nl. de Domproosten), een viertal prebenden (*prebendae*) aan het kapittel had geschonken. [20] Deze prebenden waren tot dan toe bestemd voor even zovele leden van het keukenpersoneel, dat onder de proost viel. In het charter worden de keldermeester (*cellarius*) en de keukenmeester/kok (*magister coquine*) met name genoemd. Voor de beide andere keukendienaren wordt niet de moeite tot een nadere omschrijving genomen, omdat zij van geringer belang beoordeeld werden. De proost had van oudsher de beschikking over twaalf medewerkers, die in de tijd dat de kanunniken en andere leden van de Domgemeenschap hun loon nog in natura ontvingen, belast waren met o.a. het verzorgen van spijs en drank. In het oudst overgeleverde *Liber Camere* van de Dom, dat rond 1200 op schrift is gesteld maar zeker nog vroegere gewoonten weergeeft, ontmoeten we deze twaalf 'hulpapostelen'. Naast de zojuist genoemde medewerkers komen we in dit gezelschap ondermeer een soort terreinbewaker (*unus custodiet monasterium*), een klokkenluider, een timmerman, een paar bierdragers, een tweetal hofmeesters en een bakker tegen. [21] In de loop van de dertiende

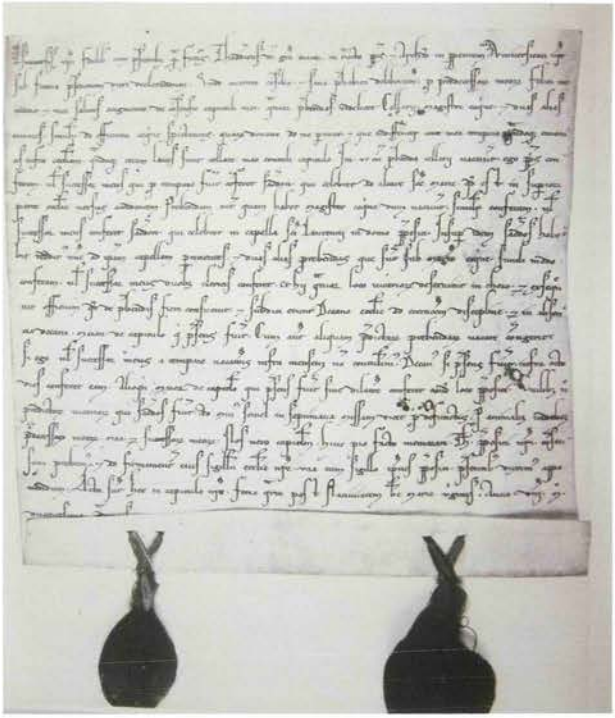

Oorkonde d.d. 9 september 1243, waarin Domproost Dirk van Randerode onder meer twee kapelanieën sticht. HUA dom inv. Nr 2670 = OSU, II, 1002.

eeuw trad echter meer en meer een verschuiving op van uitdelingen in natura naar uitkeringen in geld, waardoor in ieder geval de in de voedselvoorziening werkzame functionarissen overbodig werden.

Reorganisatie van het keukenpersoneel

Deze ontwikkeling vormde de achtergrond voor de personele en materiële reorganisatie, die Domproost Dirk in 1243 doorvoerde. De prebende van de keldermeester zou voortaan worden aangewend voor het onderhoud van een priester, die als 'thuisbasis' het OLV-altaar kreeg toegewezen. Dit altaar bevond zich in die dagen in het westelijk deel van het romaanse kerkschip.[22] Ook het inkomen van de keukenmeester kwam ten goede aan een priester, die tegelijk zou fungeren als huiskapelaan van de proost. Hij diende zijn geestelijke arbeid te verrichten in de S. Laurenskapel in het bij de Dom gelegen Domproostenhuis.[23]

De twee mindere prebenden vielen toe aan geestelijken (*clerici*), zonder dat hun een specifiek altaar werd toegewezen. Gevieren kregen zij een tweeledige taak: op de eerste plaats waren zij ieder afzonderlijk gehouden tenminste éénns per week een zielmis te lezen ten behoeve van proost Dirk, zijn voorgangers en opvolgers. Daarnaast moesten zij deelnemen aan de dagelijkse koordiensten en waren zij gehoorzaamheid verschuldigd aan de Domdeken. Domproost Dirk reserveerde echter voor hemzelf en voor zijn opvolgers het collatierecht. Van die bevoegdheid diende de proost dan wel binnen één maand na het vacant komen van een prebende gebruik te maken. Anders zou de Domdeken of bij diens afwezigheid de vice-deken binnen één week een nieuwe geestelijke moeten aanstellen.[24]

Afwijkende dotatie

Tot zover wijkt de kapelanieënstichting van Dirk van Randerode niet wezenlijk af van die in S. Marie uit 1197 of van de stichtingen, die we in het vervolg nog zullen tegenkomen. Ten aanzien van de goederendotatie constateren we echter wel een opmerkelijk feit. Bij de oprichting van een kapelanie was het doorgaans gebruikelijk, dat de vrome

stichter deze geheel uit eigen vermogen bekostigde. Dat is immers het wezenlijke *quid-pro-quo* element: men offert als het ware eigen aardse bezittingen in ruil voor een constante en in principe eeuwig durende stroom van gebeden tot een of meer beschermheiligen, die geacht werden als voorsprekers bij God op te treden ten gunste van het zielenheil van de stichter en andere specifiek begunstigden. Dirk week van het gangbare af, doordat hij goederen niet uit eigen zak maar uit de Domproosdij bestemde voor het onderhoud van vier geestelijken. De stichting kostte hem persoonlijk dus niets, maar werd met instemming van het Domkapittel mogelijk gemaakt enkel en eenvoudig door een aanpassing in de bestemming. Nu is het in de Utrechtse kapittelgeschiedenis wel vaker voorgekomen, dat er onderling geschoven werd met goederen tussen de proost en het kapittel, maar bezien vanuit het wezen van een kapelaniestichting is dit een tamelijk uitzonderlijke gang van zaken.

Inspiratie en imitatie

Uitzonderlijk weliswaar maar niet uniek, want Dirk imiteerde in feite de zo-even gememoreerde stichting van een dubbele kapelanie door zijn broer Gozewijn, proost van het kapittel van S. Jan, uit 1227.[25] Indirect heeft hij zelfs een rol gespeeld in de totstandkoming daarvan, want de aanpassingen van Gozewijn in het beheer van de proosdijgoederen hadden hem op gespannen voet gebracht met zijn medebroeders, de deken en het kapittel van S. Jan. Domproost Dirk was door beide partijen aangezocht als bemiddelaar (*mediator*) om tezamen met de deken en een drietal kanunniken van S. Jan het conflict bij te leggen.[26] Dirk had er dus met zijn neus bovenop gezeten en goed 16 jaar later, toen hij kennelijk zijn levenseinde voorvoelde, paste hij een nagenoeg overeenkomstige constructie toe, die zonder enig tegenstribbelen door het Domkapittel werd geaccepteerd. Het kapittel had overigens allerminst reden tot klagen. De vier nieuwe geestelijken vormden immers een welkome uitbreiding van het korps vaste koorgezellen (*chorisocii*).[27] Vermeerdering van het aantal deelnemers aan de koordiensten betekende een grotere waarborg voor de uitvoering van de eredienst (*cultus divinus*), die vanwege het welig tierende absenteïsme onder de kanunniken een punt van aanhoudende zorg was voor het kapittel.

Met een laatste opmerking nemen we afscheid van Dirks kapelanieën. Deze werden al tijdens zijn leven in werking gesteld via de schenkingsoorkonde van 9 september 1243, maar klaarblijkelijk verschaften beide misfundaties toch onvoldoende garanties voor zijn zielenheil. Enige maanden na zijn overlijden op 14 april 1247 stichtten zijn executeurs-testamentair in de Dom van Keulen, waar hij de waardigheid van koorbisschop had bekleed, nog een uitgebreide herdenkingsdienst (*anniversarium*) op zijn sterfdag, die op de veertiende van elke volgende maand diende te worden herhaald (*memoria*).[28]

Kapelaniestichtingen in de loop van de dertiende eeuw

Zo rijk gedocumenteerd de eerste kapelaniestichting in de Dom is, zo schraal is de overlevering ten aanzien van de fundaties in de tweede helft van de dertiende eeuw. Toch zijn in de periode na de ingrijpende stadsbrand van 1253, die ook de Dom zwaar beschadigde, maar liefst zes nieuwe kapelanieën gesticht. De overgeleverde gegevens over deze fundaties zijn echter uiterst mager. Van vier is de oprichtingsdatum onbekend, terwijl die van de andere twee redelijk zeker maar niet exact is vast te stellen. Bij één kapelanie valt de patroonheilige niet met zekerheid te achterhalen. Omtrent de stichters tasten we bij drie kapelanieën volledig in het duister. Hetzelfde geldt bij vijf van de zes kapelanieën ten aanzien van de dotatie en de te verrichten taken. Ter afsluiting van deze treurige litanie moet nog worden opgemerkt, dat volstrekt onbekend is op welke altaren de kapelanieën gesticht zijn en waar die zich in de toen nog romaanse Dom bevonden. We nemen wel aan, dat ze op bestaande altaren gevestigd zijn, maar meer dan een vermoeden is dit niet. Kortom, de stichting van dit zestal is met mist omgeven, omdat eigentijdse bronnen, die ons verder kunnen inlichten, nagenoeg ontbreken.

Terminus ante quem

Deze onbekendheid met de stichtingsgeschiedenis speelde al omstreeks 1345, toen Domkanunnik Wstinc zijn befaamde *Camerboeck* met allerlei binnen de Dom geldende regels en gewoonten samenstelde. [29] Als Wstinc een opsomming geeft van de in de Dom gestichte kapelanieën, vermeldt hij tevens de stichter van deze beneficies op een viertal na. Die noemt hij bij de naam van de patroonheilige en daar kan maar één reden voor zijn: hij wist de naam van de stichters niet te achterhalen uit de geraadpleegde archivalia, noch op te diepen uit de herinnering van de Domgeestelijken. Deze kapelanieën zijn gewijd aan respectievelijk de heilige Willibrordus, Andreas, Petrus en Barbara. [30] Overigens vergat Wstinc in deze opsomming nog een 'stichterloze' kapelanie, die verderop in het *Camerboeck* wel ten tonele wordt gevoerd, de S. Stephanuskapelanie. [31] In de lijst van Wstinc blijkt de kapelanie, die door Domkanunnik Wulfger omstreeks 1294 is gesticht, de vroegste te zijn, waaraan de naam van de stichter is gekoppeld. [32] Uit dit gegeven mogen we afleiden dat de kapelanieën, waarvan de stichter door Wstinc niet vermeld is, dateren van vóór dat jaar. We hebben hiermee alvast de *terminus ante quem* vastgesteld.

Terminus post quem

Voor de *terminus post quem* gaan we eveneens te rade bij Wstinc. In het *Camerboeck* heeft hij een aantal belangrijke en relevante kapittelstatuten opgenomen. Een daarvan handelt over de geldelijke uitkering, die kapelaans en andere geestelijken voor hun participatie als koorgezel in de koordiensten van de Dom ontvingen. In deze verordening, die rond 1327 moet zijn uitgevaardigd, brengt het Domkapittel een rangorde aan tussen een groep van negen oudste en voornaamste functionarissen en de overige kapelaans

om daarmee hun inkomen veilig te stellen.[33] Tot de bevoorrechte groep behoren de bedienaren van de vijf kapelanieën in – naar wij stellig aannemen – rangorde van stichtingsdatum: de kapelaans van de door proost Dirk van Randerode in 1243 gestichte twee kapelanieën en die van de kapelanieën van SS. Willibrordus, Stephanus en Barbara. Een nadere tijdsafbakening kunnen we aanbrengen aan de hand van een oorkonde van 1 october 1280. Daarin draagt de Luikse Domkanunnik Jan van Jupila het collatierecht (= benoemingsrecht) van een, jaren tevoren door hem nabij het graf in de Utrechtse Dom gefundeerde, kapelanie ter nagedachtenis van de in 1267 overleden Utrechtse bisschop Hendrik van Vianden over aan de Domdeken. Jan van Jupila was lange tijd als scholaster aan de Utrechtse kathedraal verbonden geweest maar achtte het na zijn overstap naar Luik wenselijk om afstand te doen van het aanstellingsrecht van nieuwe bedienaren voor zijn kapelanie. Deze niet met name in het charter genoemde kapelanie blijkt uit latere bronnen gewijd te zijn aan S. Barbara.

Chronologie van de dertiende eeuwse fundaties

Resumerend kunnen we de chronologie in de stichting van de zes kapelanieën als volgt reconstrueren. Na 1243, maar wel vóór 1267 zijn de SS. Willibrordus- en Stephanuskapelanieën gesticht. Door wie is niet bekend. Daarna volgde tussen 1267-1280 en waarschijnlijk dichter bij 1267 de kapelanie van S. Barabara door Domscholaster Jan van Jupila. In 1287, zo deelt een zestiende eeuws register ons mee, richtte Domkanunnik Alexander de S. Andreaskapelanie op.[34] Ergens tussen de jaren 1280-1294 zag de kapelanie van S. Petrus het levenslicht maar ook nu weer blijft de naam van de stichter in nevelen gehuld. Omstreeks 1294 tenslotte vond de oprichting van de kapelanie, vermoedelijk gewijd aan S. Paulus of aan Onze Lieve Vrouw, door Domkanunnik Wulfger plaats. En zo ontstond in de Dom binnen een halve eeuw een populatie van in totaal acht kapelanieën. Deze op zich niet geringe toename zou evenwel verbleken bij de explosieve groei gedurende de veertiende eeuw.

Stichtingsjaar:	**Patroonheilige kapelanie:**	**Stichter:**
Vóór 1267	S. Willibrordus	Onbekend
Vóór 1267	S. Stephanus	Onbekend
Tussen 1267-1280S.	Barbara	Domscholaster Jan van Jupila
1287	S. Andreas	Alexander (Scotus)
Tussen 1280-1294	S. Petrus	Onbekend
Circa 1294	S. Paulus of Onze Lieve Vrouw	Domkanunnik Wulfger

De kapelanieën in het Nieuwe Werk

Op vrijdag 21 juni 1303 vaardigde het Domkapittel een voor ons onderwerp belangrijk statuut uit. Daarin werden voorschriften en regelingen vastgesteld voor een groep van niet minder dan twaalf kapelanieën, die op twee na allen gevestigd waren in de kapellenkrans aan de oostzijde van de Dom. [35] Alvorens we nader ingaan op de inhoud van deze akte, merken we op, dat anders dan de normaal geachte gang van zaken, deze oorkonde geen stichtingsakte was van de twaalf kapelanieën maar veeleer het sluitstuk vormde van hun ontstaansgeschiedenis. Dit wordingsproces had zich al jaren tevoren in gang gezet maar helaas ontrekt een groot deel daarvan zich, bij gebrek aan overgeleverde bronnen, aan onze waarneming.

Oudste berichten

De plaatsing van de kapelanieën in de uit vijf kapellen bestaande kooromgang was geen toevalligheid. Na de grote stadsbrand van 1253, die de romaanse Dom gedeeltelijk in de as had gelegd, vatte men terstond het plan op om de kathedraal niet alleen te herstellen maar tegelijkertijd te herbouwen in de toen modieuze gotische bouwstijl. Reeds in 1254 legde bisschop Hendrik van Vianden (1249-1267) de eerste steen, waarmee een grootscheepse en vooral langdurige bouwoperatie werd gestart, die voortduurde tot in de jaren twintig van de zestiende eeuw maar nimmer zijn daadwerkelijke voltooiing heeft bereikt. [36] Omstreeks 1295 werd de eerste fase van de nieuwbouw afgerond met

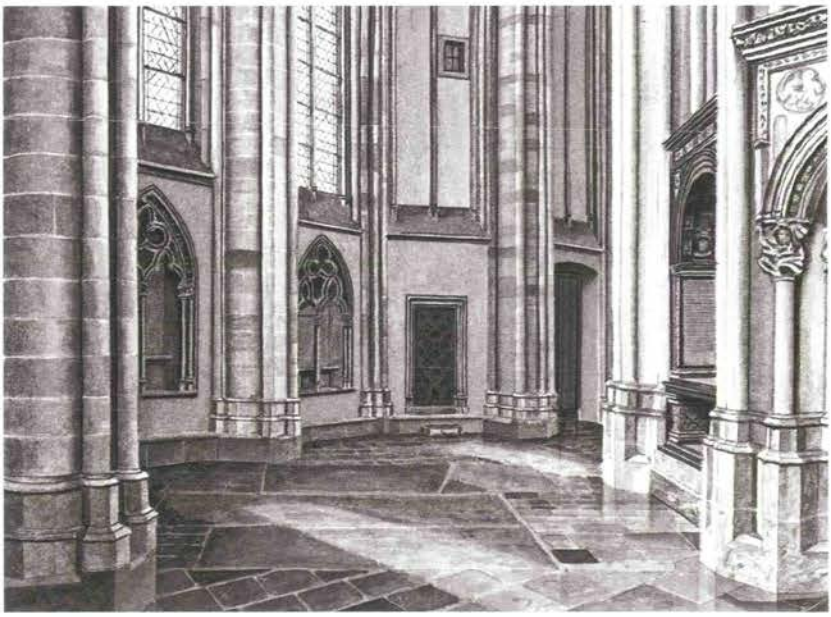

Interieur van de Domkerk: oostelijke kooromgang ofwel het Nieuwe Werk, vanuit het noordwesten. Rechts inkijk in de kapel van SS. Petrus en Paulus en daarachter de kapel SS. Simon en Judas. Linksvoor een fragment van het Heilig Graf en daarachter de cenotaaf van bisschop Joris van Egmond. Tekening door J.Chr Grabijn, 1987. HUA, Coll. beeldmateriaal, TA, cat. nr 28679.

de oplevering van de kooromgang, die als eerste onderdeel van de gothische Dom werd aangeduid als het Nieuwe Werk (*novum opus*) maar tegelijk het oudste deel daarvan vormt. In dat jaar verschijnen daar ook de eerste tekenen van kapelanieleven. Op 16 september doteerden de Utrechtse schepen en bankier Lambert de Vriese en Domkanunnik Jan van Westende tezamen twintig ponden ten behoeve van een van de twee kapelanieën op het H. Kruisaltaar 'achter het koor' (*retro chorum*). [37] Amper een maand later, op 9 october 1295, blijkt ook een tweede altaar aanwezig te zijn, dat volgens latere berichten aan SS. Simon en Judas gewijd is. [38] In 1299 vernemen we nog van *gesellen, die singen in den niwen werke*, ofwel van kapelaans, die missen lezen in het Nieuwe Werk, echter zonder enige nadere precisering. [39]. Daarna blijft het ogenschijnlijk stil rond de kapelanieën tot het bovenvermelde kapittelstatuut van 1303.

Twaalf kapelanieën op zes altaren

Dan blijken er inmiddels zes altaren in het Nieuwe Werk aanwezig te zijn, waarop twaalf kapelanieën – naar analogie van de twaalf apostelen? – gefundeerd zijn: op elk altaar twee. [40] Een kapelanie, die een altaar met een andere fundatie moest delen, werd ook wel 'portie' (*portio*) genoemd. Hoewel in het statuut de altaren en kapelanieën niet bij naam staan vermeld, weten we uit latere bronnen, dat het de navolgende beneficies betrof:

Lokatie nr	Patroonheilige altaar:	Patroonheilige kapelanie
(1)	SS. Dionysius en Bartholomeus	1e portie S. Dionysius
		2e portie S. Bartholomeus
(2)	SS. Andries en Poncianus	1e portie S. Andries
		2e portie S. Poncianus
(3)	H. Kruis (achter het koor)	1e portie H. Kruis
		2e portie H. Kruis
(4)	SS. Petrus en Paulus	1e portie S. Petrus
		2e portie S. Paulus
(5)	SS. Simon en Judas	1e portie S. Simon
		2e portie S. Judas

Voor het zesde altaar met de beide kapelanieën, die gewijd waren aan de H. Elfduizend Maagden, was geen plaats in de kooromgang, die maar vijf kapellen kende. Het bevond zich in eerste instantie in een kleine kapel aan de zuidzijde direct naast de kooromgang. Al vroeg in de veertiende eeuw zijn de beide fundaties vanwege de bouw van het zuidportaal vermoedelijk verplaatst naar een ander altaar, dat schuin tegenover het portaal in de zuidelijke koorbeuk gelegen was. Het achtergebleven altaar viel mettertijd ten prooi aan de slopershamer. [41] In de zestiende eeuw verhuisden de twee kapelanieën nog een derde maal. De nieuwe bestemming werd toen de gelijknamige aan de noord-

kant van het koor gelegen kapel, waardoor ze ten langen leste weer nauwe geografische aansluiting vonden bij de andere kapelanieën van het Nieuwe Werk.

De stichter(s)

Nu de locaties van de kapelanieën vastgesteld zijn, kunnen we ons ten volle wijden aan de inhoud van het statuut uit 1303. Zoals reeds opgemerkt, is dit niet de eigenlijke stichtingsakte, maar er wordt daarin wel degelijk gesproken van een oprichter (*institutor*), namelijk Domkanunnik Jan van Westende. Ook op zijn grafsteen, die pal voor de middelste kapel in de kooromgang ligt, staat hij als *fundator* vermeld, zodat er twee overtuigende eigentijdse bronnen bestaan. [42] Toch moeten we ons afvragen of Van Westende die klus geheel op zichzelf geklaard heeft of dat hij daarin ondersteuning heeft gehad. Voor dat laatste is ook bewijs voorhanden. In 1295 deed Lambert de Vriese al een duit in het zakje voor de dotatie van een kapelanie in ruil voor memoriediensten tot in de eeuwigheid. Later dat jaar en in 1299 deed het Domkapittel gezamenlijk met Van

Zegel van de Domfabriek met het tegenzegel van Domkanunnik Jan van Westende aan een vidimus d.d. 10 november 1289 betreffende een aflaat voor herstel en verfraaiing van de Utrechtse dom.
HUA dom inv. nr 417-2 = OSU, IV, 2397.

Westende landaankopen ten behoeve van kapelanieën in het Nieuwe Werk. [43] Voorlopig houden we het erop, dat Jan van Westende, die rond 1289 als fabrieksmeester (*procurator nove fabrice*) betrokken was bij de Dombouw, de drijvende kracht is geweest achter de oprichting van de twaalf kapelanieën en daar zelf – maar niet als enige – energie en vooral veel geld in gestoken heeft. [44] Misschien ging de uitrusting van twaalf kapelanieën eenvoudigweg zijn geldelijke vermogens te boven en was hij in de realisatie van zijn plan afhankelijk van anderen. Anderzijds had het Domkapittel zelf een groot belang bij de instelling van de twaalf fundaties en is het daarom welwillend financieel bijgesprongen.

Hoofdtaak: vroegmissen lezen

De kapelaans van het Nieuwe Werk waren uiteraard belast met het vieren van missen; echter niet met zielmissen, zoals men zou verwachten, maar met een ander type eucharistieviering. Zij waren allen primair gehouden afwisselend vroegmissen (*primae missae*) te lezen. De ene week namen zes priesters, op elk altaar één, de vroegmis voor hun rekening, waarna het andere zestal de week daarop zich van de taak kweet. De vroegmis behoorde vóór aanvang van de priem, een van de dagelijkse koorgebeden, verricht te zijn, opdat de kapelaans daarna volledig en zonder enig excuus voor afwezigheid konden participeren in die koorgebeden. Ook over de wijze van uitvoering van de vroegmis bevat het statuut voorschriften. Gedurende de week was een stille mis zonder gelui van klokken voorgeschreven. Op de zaterdagen konden vier misonderdelen, het *Kyrie Eleison, Gloria in excelsis, Sanctus* en *Agnus Dei*, met half luide stem gezongen worden door twee collega-priesters of koorknapen. Op hoogtijdagen mochten de misvieringen met nog meer gezangen opgeluisterd worden.

Vanwege het speciale karakter van hun taak is nu duidelijk, waarom het kapittel een grote interesse voor de groep kapelaans in het Nieuwe Werk aan de dag legde en niet Jan van Westende, maar het kapittel voorschriften daarover uitvaardigde. De vroegmis was een onderdeel van het koorgebed en het koorgebed op zijn beurt was bij uitstek een kapittelaangelegenheid. Vanaf de wisseling van de dertiende naar de veertiende eeuw, zo was de opzet, klonk elke dag opnieuw vroeg in de ochtend in de kooromgang van de Dom het monotone 'gezoem' van zes mislezende priesters, soms afgewisseld door zacht gezang. Het was het kapittel er veel aan gelegen om een continue uitvoering te garanderen. De kapelaans werden hier als collectief verantwoordelijk voor gesteld, hetgeen inhield dat bij ziekte, overlijden, vertrek of afwezigheid van een van hen de anderen in evenredigheid zolang voor hem moesten waarnemen.

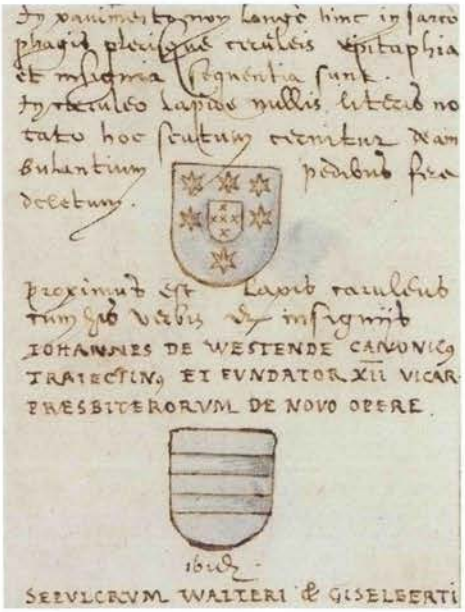

Grafschrift van domkanunnik Jan van Westende: Johannes de Westende canonicus Traiectensis et fundator XII vicariorum presbiterorum de Novo Opere. Uit: Aernout van Buchel, Monumenta passim in templis ac monasteriis Trajectinae urbis atque agri inventa, fo 15v. HUA Bibliotheek XXVII L 1.

Zielmissen

Hoewel de vroegmissen hun voornaamste taak was, betekende dat niet, dat het lezen van zielmissen en de verrichting van memoriediensten voor de kapelaans van het Nieuwe Werk verboden vruchten waren. Integendeel, het statuut van 1303 liet expliciet de mogelijkheid daartoe open, zeker waar het zielenheil bevorderende diensten voor

overleden medekapelaans betrof. De kapelaans zelf werden geacht daarin te investeren door bij vertrek of overlijden een bedrag ter grootte van één pond te reserveren voor een gemeenschappelijke jaardienst (*anniversarium*), bestaande uit een gezongen mis met vigilie. Buitenstaanders konden uiteraard tegen betaling eveneens een beroep doen op de kapelaans. Zojuist is al Lambert de Vriese vermeld. Evenzo schonk in 1324 Hildegonde, verwante van Jan van Westende, landerijen te Vlist en Cothen, waarvan de pachtopbrengst deels ten goede kwam aan de kapelaans in het Nieuwe Werk, die in ruil daarvoor op de jaardag (= herdenkingsdag van het overlijden) van Hildegonde en haar broer Pieter zielmissen moesten lezen.[45]

Verboden diensten

Ten aanzien van het mislezen verschaft het statuut niet alleen voorschriften over wat te doen maar ook een aantal opmerkelijke bepalingen over wat te laten. Zo was het de kapelaans uitdrukkelijk verboden religieuze activiteiten te ontplooien, waarmee zij onder de duiven van de Utrechtse parochiegeestelijkheid konden schieten. Hieronder werd onder meer verstaan het horen van de biecht van leken, het opzeggen van de geloofsbelijdenis in het Diets (*in Teutonico*), preken, met wijwater sprenkelen en het in de Dom leiden van bruiden en kraamvrouwen, die na een reinigingsritueel weer toegelaten konden worden tot de kerk (*mulieres purificandae*). Vermoedelijk zijn deze bepalingen niet als preventief maar als achteraf corrigerend bedoeld, omdat kapelaans zich daaraan al bezondigden en Utrechtse burgers kennelijk kerkten in de Dom. Onder druk van de benadeelde pastoors maar ook vanwege het feit, dat de Dom geen zielzorgende functie voor leken kende, zullen deze bepalingen in het statuut zijn opgenomen.

De aanvullende regeling van 1352

Regels uitvaardigen is één ding; ze stipt naleven een ander en zoals dat zo vaak gaat, trad ook hier na verloop van tijd enige sleet op. Daarom stelden de kapelaans van het Nieuwe Werk op 1 februari 1352 allerlei mettertijd ingeslopen gewoonten op schrift, ook omdat de jongere generatie geestelijken niet op de hoogte was van de oude voorschriften.[46] Uit de oorkonde komt naar voren, dat de uitvoering van de primaire arbeid, de vroegmissen, niet altijd geschiedde door de voorgeschreven zes kapelaans maar soms door drie, waarbij men dan ter aanvulling ingehuurde geestelijken (*mercenarii*) inzette. Absentie werd echter niet zondermeer getolereerd. Een afwezige kapelaan werd per week voor niet verrichte diensten aangeslagen voor één sterling (= een zilveren Engelse penning) of de gelijke waarde. Dat geld werd zolang gedeponeerd in een aparte spaarkas (*sparinga*) en het totaal geïnde bedrag werd verdeeld op 11 november (S. Maarten) en 22 februari (S. Pieter) onder de presente en persoonlijk acterende kapelaans in het Nieuwe Werk.[47]

Om de misvieringen in goede banen te leiden hadden de kapelaans op eigen initiatief een koster (*custos*) aangesteld, die tegen een geldelijke vergoeding belast was met het

in gereedheid brengen van de altaren en na afloop van de dienst de ornamenten en paramenten weer diende op te bergen in de muurkast (*armarium*) in de drie middelste kapellen of in een houten kist, die stond in de overige drie bidruimten. De priesters van de Elfduizend Maagden kapelanieën hadden los van dit alles nog een speciale taak. Zij moesten ervoor zorgen, dat de bij hun altaar geplaatste olielamp 's nachts altijd bleef branden.[48]

Inkomsten

De kapelaans van het Nieuwe Werk ontvingen voor hun verrichte werkzaamheden inkomsten uit drie bronnen. Het door het kapittel in 1303 gegarandeerde 'basisinkomen' voor het lezen van de vroegmissen bestond voor elke kapelaan uit 20 ponden per jaar met als bonus een gratiejaar (*annus gracie*), d.w.z. één jaar aan inkomsten, bij vertrek aan hem uit te keren of na overlijden te betalen aan de nagelaten verwanten.[49] Eens te meer blijkt hieruit de betrokkenheid van het Domkapittel bij het bestaan en functioneren van dit gezelschap kapelaans. Geen enkele andere kapelaan in de Dom kon namelijk rekenen op een dergelijke materiële begunstiging door het kapittel. Ten tweede trokken de kapelaans inkomsten wegens het vieren van zielmissen uit een in de loop der jaren opgebouwd gemeenschappelijk fonds en uit aan de afzonderlijke kapelanieën verbonden goederen. De derde bron aan inkomsten vormden de offergaven van bij de vroegmissen aanwezige personen. Aanvankelijk mocht elke kapelaan deze emolumenten zelf houden maar nadat op zeker moment hierover ruzie over was ontstaan, was men overgaan tot één centrale kas en maandelijkse evenredige verdeling.

Goederenbeheer

Voor het beheer van de 'gemene goederen' hadden de kapelaans in het begin van de

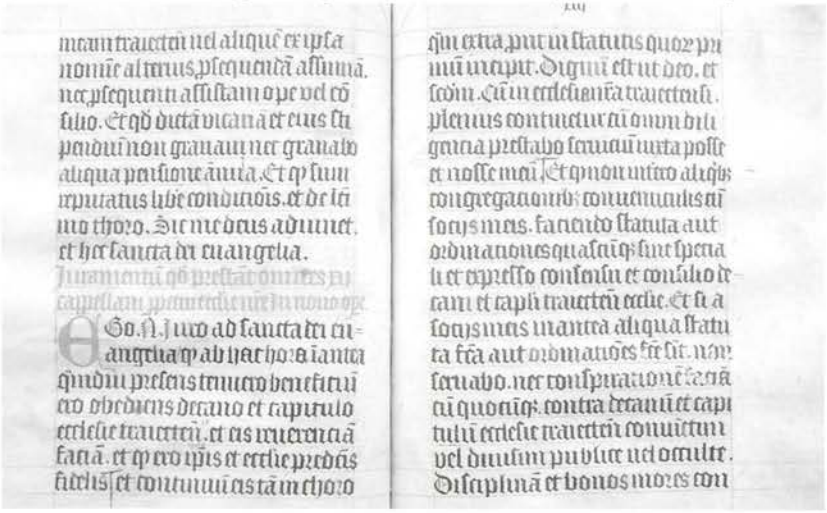

15e eeuws formulierboek met de eed van trouw door kapelaans van het Nieuwe Werk bij hun aanstelling te zweren aan deken en Domkapittel. HUA dom inv. nr 65, fol. 12v-13.

veertiende eeuw uit hun midden twee rentmeesters of beheerders (*procuratores*) aangesteld, die zich gedurende één jaar bezig hielden met de inning en een juiste verdeling van de inkomsten. Na afloop van elk boekjaar werd de rekening afgehoord en tegelijk werden twee nieuwe rentmeesters aangesteld. [50] Ook hierin kwam echter na verloop van tijd de klad. Blijkens de enig overgebleven rekening, die de jaren 1487-1494 beslaat, was er maar één kameraar aangesteld en nog wel voor onbepaalde tijd. Het afhoren was evenmin een jaarlijks terugkerende bezigheid. De periode 1487-1492 werd achtereenvolgens op 4 en 16 december 1493 gecontroleerd. Nog een opmerkelijk detail uit deze rekening is, dat de kapelaans het in die jaren met de presentie ook niet meer zo nauw namen. Eind 1487 waren er slechts vier *capax*, d.w.z. priester én aanwezig; in 1488 zeven en tussen 1489-1493 zes. [51]

Benoemingsrecht

Als laatste onderdeel in de bespreking van de kapelaniën in het Nieuwe Werk wijden we nog een kort woord aan de wijze waarop de kapelaans werden benoemd. In het statuut van 1303 had het Domkapittel bepaald dat Jan van Westende het benoemings- of collatierecht mocht uitoefenen. Na zijn overlijden viel de beurt toe aan het kapittel als collectief, waarbij de meerderheid regeerde over de minderheid. Dit systeem werkte evenwel wantoestanden in de hand, zodat het kapittel bij statuut van 26 juni 1341 een nieuwe regeling van toerbeurten introduceerde. [52] Voortaan zou gebaseerd op de volgorde in het koorgestoelte per week wisselend één kanunnik, de *turnarius*, het benoemingsrecht krijgen over de in zijn week opengevallen lagere beneficies, zoals kapelanieën, waarvan dat recht bij het kapittel als geheel behoorde. [53] Of deze maatregel werkelijk misstanden heeft weten te voorkomen, laten we hier in het midden. Wel heeft ze stand gehouden tot ver na de Reformatie.

De grote groep van overige kapelanieën

Als we, om een anachronisme te gebruiken, van een *hype* in het stichten van kapelanieën mogen spreken, dan viel die voor wat betreft de Utrechtse Dom in de periode 1300-1370. In die zeven decennia zijn in totaal zo'n 23 fundaties opgericht, daarbij de zojuist besproken kapelanieën in het Nieuwe Werk niet meegerekend. Dat is veel meer dan in de jaren daarvoor en daarna. Het precieze aantal is overigens niet exact vast te stellen, omdat het ontstaan en de vroege jeugd van sommige van deze beneficies in dichte mist gehuld zijn.

Topjaren en achteruitgang

De rage van nieuwe kapelanieën beperkte zich niet tot de Utrechtse Dom. In de andere Utrechtse kapittelkerken dateert de grootste aanwas van deze stichtingen eveneens grosso modo uit de eerste helft van de veertiende eeuw. [54] Buiten Utrecht zien we een-

zelfde beeld. In bijvoorbeeld de Notre Dame te Parijs blijken de hoogtijjaren van kapelaniestichtingen in ditzelfde tijdvak te vallen.[55] Daaruit blijkt, dat de hoofdreden van de sterke toename van het aantal kapelanieën in de Utrechtse Dom niet primair gelegen is in de bouw van het nieuwe, grote gotische koor, dat in diezelfde jaren verrees. Er liggen andere oorzaken aan ten grondslag, die deels toe te schrijven zijn aan het toentertijd modieuze karakter van de kapelanie. Anderzijds kan de reorganisatie van de Domgemeenschap ook een rol gespeeld hebben, waarbij kapelaans het vaste corps van deelnemers aan de koordiensten gingen vormen ten koste van de tijdelijke vicarissen, die van oudsher voor afwezige kanunniken insprongen. De nieuwbouw was uiteraard een bijkomend voordeel en ongetwijfeld een extra stimulans om de opgeleverde zijkapellen zo snel mogelijk met altaren te voorzien. Was de romaanse kerk een langer leven beschoren geweest, dan waren ongetwijfeld ook hierin kapelanieën als paddestoelen uit de grond geschoten.

Na 1370 nam het aantal nieuwe stichtingen evenwel met rasse schreden af. Het waarom daarvan is vooralsnog niet geheel duidelijk. Een mogelijke verklaring zou kunnen zijn een verminderde aantrekkelijkheid vanwege de hoge materiële en financiële offers, die door de stichter opgebracht moesten worden. Misschien speelde ook een zeker terughoudendheid van het Domkapittel een rol, dat wilde voorkomen dat de Dom overwoekerd zou worden met kapelanieën. Wat daar ook aan ten grondslag ligt, in de resterende jaren van de veertiende eeuw werden nog maar twee fundaties opgericht. Gedurende de vijftiende eeuw zagen slechts negen kapelanieën het levenslicht. Na 1484 zijn er geen nieuwe kapelanieën meer in de Dom gesticht: de kapelanie was hier als medium ter bevordering van het eeuwige zielenheil definitief uit de gratie geraakt.

Stichters: Domproosten

Verreweg het grootste deel van de ongeveer 32 kapelanieën, die tussen het begin van de veertiende eeuw en 1484 gesticht zijn, komt op het conto van leden uit de Domgemeenschap (zie Bijlage I). Buiten Dirk van Randerode hebben nog drie Domproosten hun zielenheil trachten te verzekeren via een kapelanie. Twee daarvan willen we nader voor het voetlicht brengen. Florens van Jutfaas fundeerde bij testament in 1333 de kapelanie van S. Martinus in de nabijheid van zijn graf, die hij naast een dotatie in landgoederen ook nog uitrustte met de ornamenten, paramenten en liturgische boeken uit zijn eigen huiskapel. Tot eerste bedienaar van de kapelanie stelde hij zijn huiskapelaan Pieter van Sciplede aan. Dat laatste is een mooi illustratie van functiewisseling zonder naamsverandering. Florens liet het daar niet bij, want hij besteedde ook nog een lieve duit aan maandelijkse memoriediensten in elk van de vijf Utrechtse kapittelkerken en riep tevens het fonds der biergoederen (*bona cerevisiae*) in het leven, waaruit de Domkanunniken bovenop hun prebende gerstenat in plaats van water kregen uitgekeerd.[56]

Zijn collega Zweder Uterloe trachtte in 1347, toen hij nog Domkanunnik was, een kape-

lanie op te richten maar hij faalde in zijn opzet.[57] Wellicht houdt het mislukken verband met de turbulente tijden, waarin het Sticht toen verkeerde en met het feit dat Zweder optrad als vicaris-generaal van de vrijwillig in ballingschap gegane bisschop Jan van Arkel.[58] In 1368 deed hij, inmiddels opgeklommen tot Domproost, een hernieuwde poging en ditmaal met succes.[59] Na zijn overlijden in 1378 werd hij bijgezet in de naar hem vernoemde kapel, waar ook zijn aan S. Maria Magdalena gewijde kapelanie gevestigd was.[60] Uit de 'casus Uterloe' komt een tweetal interessante zaken naar voren. Ten eerste was het geen wetmatigheid, dat kapelanieën alleen maar tegen het einde van iemands leven werden opgericht. Een kapelanie 'tijdens het leven' behoorde evengoed tot de mogelijkheid en daarvan is in de Dom verschillende malen gebruikt gemaakt. Ten tweede kon een stichting van een kapelanie om wat voor reden dan ook stranden. Het voorbeeld van Uterloe staat niet op zichzelf. Jaren tevoren, in 1322, had bisschop Frederik van Sierck (1317-1322) één dag voor zijn overlijden bij testament opdracht gegeven hem te begraven in de Domkerk en in de nabijheid van zijn tombe een kapelanie op te richten.[61] Aan het eerste is inderdaad gevolg gegeven: Frederik werd bijgezet in een datzelfde jaar aan de noordzijde van het koor voltooide kapel, die sindsdien zijn naam draagt.[62] Aan het tweede echter om onbekende reden niet.

We keren nog even terug naar de door Zweder Uterlo opgerichte kapelanie, omdat die blijkens zijn testament in de uitvoering van de missen een opmerkelijke en – voor zover

De kapel van bisschop Gwijde van Avesnes(† 1317) in de dom met links een muurschildering uit ca 1420, voorstellende de kruisiging van Jezus met Maria, Johannes en Margaretha. Daaronder heeft het altaar met de S. Margarethakapelanie bevonden. Rechts de graftombe van bisschop Gwijde. HUA, Coll. beeldverzameling, TA, cat.nr 115196.

wij weten – unieke variant bevat. Normaliter was de kapelaan van een kapelanie zelf belast met en verantwoordelijk voor de uitvoering van de geestelijke diensten. Uterlo wilde evenwel meer. Zijn kapelaan diende elke dag vier priesters uit de Dom (maar géén kanunniken) in te huren voor het lezen van zielmissen gevolgd door een bezoek aan zijn graf om aldaar nog de nodige gebeden (*collecta*) voor de gestorvene te reciteren. Een tweede viertal priesters werd eveneens tegen betaling dagelijks opgetrommeld om na afloop van de completen (het afsluitende koorgebed) nog de vigiliën voor de overledenen op te zeggen en met wijwater te sprenkelen. Kortom: de eigenlijke kapelaan was meer een organisator en toezichthouder dan uitvoerder. Of in de praktijk dit uitgebreide programma werkelijk en altijd tot uitvoering is gekomen, wagen wij te betwijfelen. In ieder geval zwijgen de bronnen hierover.

Stichters: Domthesauriers en scholasters

Onder de hoge Domgeestelijkheid, die zich met kapelaniestichting heeft bezig gehouden, treffen we slechts één thesaurier (schatbewaarder) aan: Gijsbert van Jutfaas. Over zijn rol komen we nog nader te spreken. Het aandeel van de Domscholasters is iets groter. Maar twee van hen, namelijk Gijsbert van Walenborch ergens tussen 1343-1387 en Willem van Rhenen in 1424, voelden zich geroepen om in de Dom een kapelanie voor hun zielenheil in te stellen. Grote afwezigen onder de Domelite zijn de dekens. Het is frappant dat deze groep, die juist tot taak had het religieus besef te leiden en te bewaken, het in dit opzicht althans, in de Dom heeft laten afweten. Mogen we dit beschouwen als een indicatie van de minieme betrokkenheid van de dekens bij het religieuze welvaren van de kerk en gemeenschap waarover zij de scepter zwaaiden?

Stichters: Domkanunniken en bisschoppen

Ongeveer de helft van de kapelaniestichtingen in de Dom geschiedde door kanunniken. Uit die groep springt de uit Dordrecht afkomstige Hugo Pollaert in het oog. Godvrezend als hij was, deed hij vele vrome werken tijdens zijn leven en stichtte in 1323 en 1333 twee aan S. Catharina gewijde kapelanieën. [63]

Hoewel de Dom het spirituele bastion der kanunniken was, fungeerde de kerk tegelijkertijd als de liturgische zetel en laatste rustplaats van de Utrechtse bisschoppen. Toch hebben maar drie bisschoppen, de mislukte poging van Frederick van Sierck in 1322 niet meegerekend, in hun kerk kapelanieën gesticht: Gwijde van Avesnes (1301-1317) deed dit omstreeks 1317 met de kapelanie van S. Margaretha, Rudolf van Diepholt (1423-1455) met de dubbele kapelanie van SS. Martinus en Elisabeth in 1455, en David van Bourgondië (1456-1496) fundeerde eveneens een duo, gewijd aan SS. Jacobus en Johannes in 1484. [64] Bisschop David liet het daar niet bij, want in datzelfde jaar richtte hij nog eens twee kapelanieën op in de kapittelkerk van S. Jan Baptist te Wijk bij Duurstede, niet ver van het tot zijn residentie verbouwde kasteel. [65]

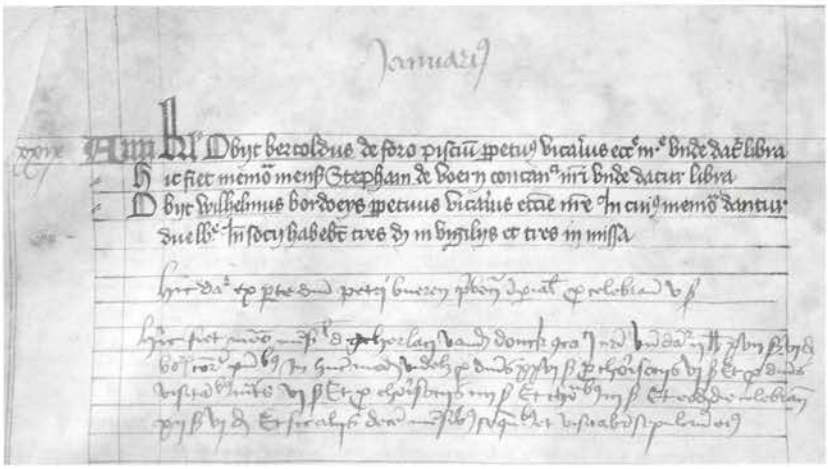

Necrologium eind 14e eeuw met latere toevoegingen. Overzicht van de op 29 januari te vieren maand- en jaargetijden voor o.a. Domkapelaan Bertold van de Vismarkt, Domkanunnik Steven van Voorne en Domkapelaan Willem Bordoys. De koorgezellen ontvangen voor deze diensten 3 penningen voor deelname aan de vigiliën en 3 penningen voor de zielmis. HUA, dom, inv nr 398, fol. 7.

Stichters: Domkapelaans

Onder het lagere echelon in de Dom treffen we drie kapelaans aan, die het hebben aangedurfd hun kapitaal en goed in een Domkapelanie te steken. Maar juist hier blijkt eens te meer dat het op deze manier bevorderen van het zielenheil een dermate kostbare aangelegenheid was, dat dit eigenlijk alleen was weggelegd voor de werkelijk kapitaalkrachtigen. De dotatie moest immers in principe voldoende zijn om in het dagelijkse onderhoud van de aan de kapelanie verbonden geestelijke te kunnen voorzien. In 1320 fundeerde kapelaan Willem Bordoys per testament de kapelanie van S. Margaretha, die hij materieel schraagde met een jaarlijkse aflossing uit de verkoop van zijn claustraal huis en erf.[66] Hoeveel penningen hiermee gemoeid waren is onbekend. Zeker was wel, dat met de laatste aflossing de inkomstenbron voor de bedienaar van de kapelanie opgedroogd zou zijn. En dus was de fundatie in 1365 op sterven na dood, toen zij door Domkanunnik Gerard van Westrenen werd 'hersticht' ofwel gereanimeerd met solide pachtopbrengsten uit landgoederen in de Dertig en Veertig Hoeven te Neerlangbroek.[67] De stichting in 1346 van de S. Blasiuskapelanie door Domkapelaan Dirk Grawert verliep vanaf het begin al dusdanig problematisch, dat nog in datzelfde jaar thesaurier Gijsbert van Jutfaas materieel moest bijspringen om de kapelanie van een vroegtijdige ondergang te redden.[68]

De derde stichting door een kapelaan kenmerkte zich niet zozeer door een gebrekkige dotatie maar meer door een slepende ontstaansgeschiedenis. Mogelijk al in 1413 waren er contacten tussen het Domkapittel en Jan Jansz., Domkapelaan en pastoor te Thamen, over de oprichting van de kapelanie van Onze Lieve Vrouw in het uiterste westen van het toen nog romaanse schip van de Domkerk, maar pas in 1422 kreeg die daad-

werkelijk haar beslag.[69] Kortom: de kapelanieën van Domkapelaans kwamen niet onder een gelukkig gesternte van de grond.

Stichters: wereldlijke heren en één vrouw

De laatste categorie stichters van kapelanieën in de Dom zijn de buitenstaanders, allen leken. Kennelijk was het niet aantrekkelijk voor geestelijken, die niet aan de Dom verbonden waren, om daar hun zielenheil te laten behartigen door de stichting van een kapelanie. Het omgekeerde kwam overigens wel voor. Er zijn leden in de Domgemeenschap geweest, die voor hun kapelanie een andere kerk prefereerden, omdat zij daarmee een sterkere binding hadden. Het is trouwens de vraag of de Dom in dit opzicht ook voor leken wel zo aantrekkelijk was. Wij zijn geneigd die vraag negatief te beantwoorden. Laten we vooral niet vergeten, dat de Dom bovenal het rijk van de kanunniken was. Weliswaar waren pelgrims van harte welkom vanwege de financiële baten ten behoeve van de bouw van de nieuwe kathedraal, maar de Dom kende geen parochiale functies en vormde daarom een tamelijk gesloten gemeenschap. We zullen daar in de paragraaf over het collatierecht nader op ingaan.[70]

In elk geval geschiedde de eerste twee stichtingen door leken niet uit vrije wil maar als zoenoffer. Omstreeks 1310 werd Lambert de Vriese, die we hierboven bij de kapelanieën in het Nieuwe Werk reeds als investeerder hebben ontmoet, tezamen met enkele medestanders door bisschop Gwijde van Avesnes veroordeeld tot de stichting van een kapelanie. Aanleiding was de moord in 1304 op Jacob van Lichtenbergh en twee van zijn kompanen tijdens een straatgevecht in de stad Utrecht tussen de rivaliserende facties van de Fresingers en Lichtenbergers.[71] Daarmee kregen zij de zwaarste materiële straf opgelegd. In het vonnis stond alleen voorgeschreven, dat deze kapelanie in de stad Utrecht gehuisvest moest worden.[72] Waarschijnlijk heeft De Vriese wegens zijn eerdere contacten met de Dom gekozen voor deze kerk.

De andere als zoenoffer bedoelde kapelanie werd in 1323 opgericht door graaf Willem III van Holland (1304-1337) nabij het graf van de Utrechtse bisschop Willem II Berthout (1296-1301). Hij vervulde daarmee een belofte, die vele jaren eerder door zijn moeder was gedaan voor de eeuwige nagedachtenis van deze prelaat, die in juli 1301 in de strijd tegen de Hollandse graaf Jan II van Avesnes op Hoge Woerd nabij Monfoort gesneuveld was.[73] De keuze voor de Dom was hier ingegeven door de aanwezigheid van bisschop Willems graf. Deze kapelanie was evenwel geen lang leven in deze kerk beschoren, zoals we nog zullen zien.

De overige vier leken, die een kapelanie fundeerden in de Dom, deden dit voor zover bekend uit vrije wil en bewuste keuze. De voorkeur van ridder Dirk van Oudshoorn was bepaald door de aanwezigheid van het graf van zijn in 1322 overleden broer, elekt Jacob van Oudshoorn, voor wiens zielenheil hij vijf jaar later een aan S. Bartolomeus gewijde kapelanie in het leven riep.[74] Diezelfde beweegredenen had de Utrechtenaar Pieter Ouderidder alias Grawert, die in 1328 de kapelanie van S. Fabianus stichtte ter nage-

dachtenis van wijlen zijn zoon, Domkanunnik Walter van Zulen alias Ouderidder.[75] Schimmiger zijn de overwegingen van de Utrechtse Jutta de Bole, weduwe van Gijsbert Gunther én de enige vrouw in het bonte gezelschap van kapelaniestichters, die in 1352 de S. Nicolaaskapelanie fundeerde, en Lambert Gaesbeexcsz. van Culemborg, die omstreeks 1438 met een aan S. Maria Magdalena opgedragen kapelanie de rij van lekestichters in de Dom afsloot.[76]

Aanstelling van kapelaans

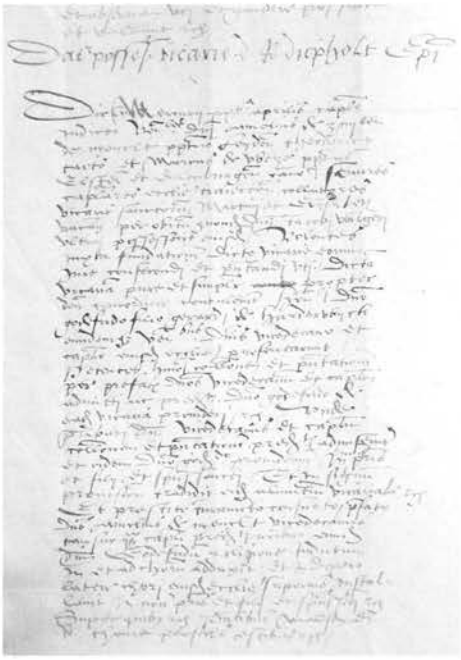

Notulen van de kapittelvergadering van woensdag 25 april 1548 inzake de aanstelling door de drie oudste kapitulaire kanunniken, Melis van Zuylen van Nyevelt, Dirk Taets van Amerongen en Marcus van Weze, collatoren van de kapelanieën van SS. Martinus en Elisabeth, van Gotfried Gerardsz van Harderwijck tot nieuwe kapelaan. HUA, dom, inv. nr 1-16, fol. 50v.

Het is in het voorgaande al gezegd: binnen de immuniteit (= rechtsgebied) van de Dom was er maar één de absolute heer en meester en dat was het college van deken en kanunniken. Aan deze strikte en onaantastbare hiërarchieke verhouding was iedereen binnen de Domgemeenschap onderworpen. De macht van het kapittel sijpelde in alles door en dus ook in het recht tot aanstelling van kapelaans. Als we Bijlage I, kolom *collatierecht* overzien, dan blijkt dat vroeger of later dat recht nagenoeg exclusief bij het kapittel of leden daarvan kwam te berusten. Na 1341 was dat in meerderheid de *turnarius*. Daarbij bleef het niet. Ook de kapelanie als beneficie en de daarbij behorende goederen vielen onder de rechtsmacht van het Domkapittel. Als we deze situatie met die van kapelanieën in parochiekerken vergelijken, dan zijn de verschillen opmerkelijk. Parochiekapelanieën waren zelfstandige stichtingen, waarover de pastoor geen enkele zeggenschap had en waarvan het collatierecht in handen bleef van de oprichter en zijn nazaten.

Benoemingrecht binnen de eigen gelederen

Het principe, dat het benoemingsrecht hoe dan ook bij het kapittel of een van haar leden kwam te berusten, was voor de meeste stichters van kapelanieën van meet af aan een duidelijke en acceptabele zaak. Dat is ook niet verwonderlijk, aangezien de overgrote meerderheid van fundators zelf hiertoe behoorde. Sowieso moest voor de oprichting van een kapelanie in de Dom altijd vooraf toestemming van het kapittel worden verkregen. Het onwrikbaar vasthouden aan het principe dat het collatierecht

binnen de eigen gelederen moest blijven, komt duidelijk naar voren in de kwestie, die in 1327 speelde rond de zojuist genoemde kapelanie van graaf Willem III. Deze had bij de stichting daarvan in 1323 zijn zinnen gezet op een permanent bezit van het collatierecht door de Hollandse graven. Zijn verre voorganger, graaf Dirk VII, had dat immers in 1198 ook voor elkaar gekregen in het kapittel van S. Marie. Het Domkapittel wilde echter geen uitzondering op de regel maken met als gevolg, dat graaf Willem niets anders restte dan de kapelanie maar te verplaatsen naar het Utrechtse Catharijneconvent van de Johanitterorde. [77] Daar kreeg hij wel zijn zin, maar als tegenprestatie moest tot in de eeuwigheid de kapelaan uit hun midden gekozen worden. [78] Er was in die dagen nog een tweede kapelanie, eertijds gesticht door Lambert de Vriese c.s., waarover het kapittel nog niet het benoemingsrecht had weten te bemachtigen, omdat het bij de Utrechtse bisschoppen berustte. De overdracht daarvan werd in 1329 tussen beide partijen in alle pais en vree geregeld. De Domdeken ontving dit recht van bisschop Jan van Diest (1322-1340), zoals in de bewaard gebleven oorkonde geschreven staat, uit dank voor bewezen diensten. [79]

Al met al viel er dus, in tegenstelling tot de situatie in parochiekerken, voor buitenstaanders die een kapelanie fundeerden in de Dom, weinig (materiële) eer te behouden. Het kapittel bemoeide zich met alles en als klap op de vuurpijl moest het collatierecht, een veel gebruikt middel om verwanten, vrienden of favorieten aan een geestelijk ambt te helpen, aan diezelfde instelling worden afgestaan. [80]

Aanstellingsprocedure

De procedure voor de aanstelling van een nieuwe kapelaan in de Dom verliep in het kort als volgt. Na het openvallen van een kapelanie volgde tijdens een kapittelvergadering een voordracht (*collatio, presentatio* ofwel *nominatio*) door de bevoegde collator aan de verzamelde kanunniken. Na beraad en ampele overwegingen werd, als er tenminste geen beletselen waren, het voorstel goedgekeurd en de kandidaat tot het beneficie toegelaten (*admissio*). Indien de nieuwe kapelaan zelf aanwezig was, nam de deken hem de eed van trouw af en leidde hem naar zijn plaats in het koorgestoelte in de kerk (*installatio*). Van dit alles werd door de kapittelnotaris aantekening gehouden in de resolutieregisters. [81]

Dit was de normale gang van zaken. Het kapittel kreeg vanaf de veertiende eeuw echter te maken met een macht die succesvol kon uitdagen op het terrein van het benoemingsrecht, nl. de paus. Zeker in de vijftiende en zestiende eeuw meldden zich met regelmaat geestelijken, die in het bezit waren van een pauselijke gunstverlening voor een opengevallen kapelanie. Hoewel het kapittel van deze inmenging allerminst gecharmeerd was, kon het niet anders dan schoorvoetend en waar mogelijk met lijdzaam verzet meegaan in deze ontwikkeling. [82] Soms leidde deze pauselijke reservaties tot complexe maar voor ons vermakelijke situaties. Dit geldt bijvoorbeeld voor de kwestie die speelde in september 1415 en januari 1416: een klassiek geval van 'twee honden

vechten om een been, de derde gaat ermee heen'. In de eerste maand klopten maar liefst vier geestelijken bij het Domkapittel aan, die allemaal als zaakwaarnemer een pauselijk privilege toonden voor de recent vacant gekomen S. Bartholomeuskapelanie ten gunste van hun cliënt. Het kapittel verwees allen terug naar de Apostolische stoel, want daar moest maar uitgemaakt worden wie de beste papieren voor dit beneficie bezat. In januari 1416 – al die tijd bleef de S. Bartholomeuskapelanie dus zonder bezitter – meldde zich opnieuw een procureur met een pauselijke oorkonde met ditmaal daarin het definitieve besluit. Het kapittel nam daarop zoals gewoonlijk enige bedenktijd en hakte daags daarna de knoop door ten gunste van de laatstkomende. [83]

Werk en inkomen

Alle kapelanieën in het grote peloton van na 1303 waren, zoals blijkt uit Bijlage 1, kolom *Intentie*, opgericht ten behoeve van het zielenheil. De geestelijken, die deze beneficies bedienden, hadden dus als voornaamste taak het op gezette tijden lezen van zielmissen en wellicht bijkomende werkzaamheden, zoals een gang naar het graf van de overledene, waar nog de nodige gebeden werden opgezegd. Toch zijn de overgeleverde stichtingsakten en andere bescheiden niet bepaalde scheutig in het verstrekken van

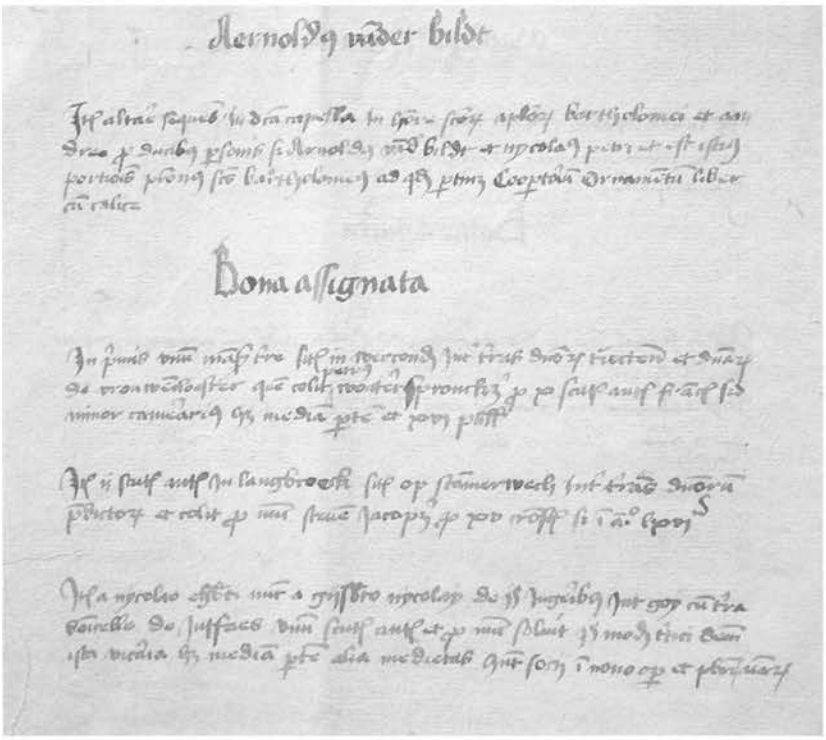

Register van kapelanieën eind 15e eeuw. Opsomming van de paramenten en goederen van de S. Bartholomeuskapelanie, gesticht door Dirk van Oudshoorn in de kapel van Sierck met daarbij de naam van de toentertijd dienstdoende kapelaan Arnold van der Bildt. HUA, dom, inv. nr 2679, fol. 11v.

een taakomschrijving van de kapelaans. Slechts bij tien kapelanieën, te weten de beide gewijd aan S. Catharina (1323 en 1333), S. Margaretha (1364), S. Maria Magdalena (1368, gesticht door Uterloe), SS. Martinus en Andreas (1424, gesticht door Van Rhenen), wederom S. Maria Magdalena (1445, opgericht door Uten Elsweerd), SS. Maarten en Elisabeth beide porties (1455) en SS. Jacob en Johannes 1e en 2e portie (1484), worden we hierover ingelicht. Dat is opvallend weinig en de redenen daarvoor zijn ons niet duidelijk. Het zou kunnen zijn, dat er voorafgaand aan de stichting mondelinge afspraken werden gemaakt tussen kapittel en stichter. In dat geval rijst direct de vraag waarom men juist over het punt, waar het allemaal om draaide, namelijk de zielmis, niets in het testament, stichtings- of andersoortige akte heeft laten opnemen. Hoe dit ook zij, wij gaan er vanuit, dat de kapelaans één of meer zielmissen per week lazen en we hebben in de bronnen ook geen aanwijzingen gevonden, die duiden op afwijkingen. De voor hun religieuze arbeid benodigde ornamenten, zoals een miskelk, en paramenten, waaronder een kazuifel en altaarkleed, bewaarden de kapelaans in de onmiddellijke nabijheid van hun altaar in een altaarkast (*armarium*) of een kist. [84] Zij maakten dus niet gebruik van de sacristie, waarin het liturgische gerei en kledij van de kanunniken werd opgeborgen.

Als we nogmaals Bijlage I, kolom *Intentie* bezien, dan blijkt dat we hieromtrent beter worden voorgelicht. Van iets meer dan de helft, dat wil zeggen van zeventien kapelanieën, weten we tot welk doel ze zijn opgericht. Daarentegen zijn er vele fundaties, waarover we in dit opzicht wederom in het duister tasten. Slechts in vier gevallen betreft het oogmerk niet het zielenheil van de stichter zelf, in combinatie met dat van verwanten en dierbaren, maar louter dat van anderen. We hebben ze hierboven al ontmoet: Lambert de Vriese c.s. voor de vermoorde Jacob van Lichtenbergh en medestanders (ca 1310), graaf Willem III voor de gesneuvelde Utrechtse bisschop Willem II Berthout (1323), Dirk van Oudshoorn voor zijn overleden broer Jacob (1327) en Pieter Ouderidder voor zijn zoon Walter van Zulen (1328).

Andere taken en werkzaamheden

Naast hun primaire taak als bevorderaar van het eeuwige leven in de hemel, verrichtten de kapelaans nog een aantal nevendiensten. De voornaamste hiervan was deelname als koorgezel aan de dagelijkse koorgebeden, waartoe elke kapelaan *qualitate qua* was gehouden. Hierin lag, zoals reeds aangegeven bij de kapelaans van Dirk van Randerode, de voornaamste winst voor het kapittel. De kapelaans vormden voor de koorgebeden een onmisbaar element juist omdat zij in tegenstelling tot de kanunniken strikter aan 'huis' gebonden waren. Zo vaardigde het kapittel in 1324 een statuut uit over de afwezigheid van zowel de kanunniken als de kapelaans. Een kanunnik werd een jaarlijkse 'vakantieperiode' van zes aaneengesloten weken toegestaan met behoud van zijn volledige prebende. Voor een kapelaan gold maar een periode van drie weken. [85] Dat verlof werd in 1506 opgetrokken naar niet minder dan drie maanden per jaar. [86] Dat

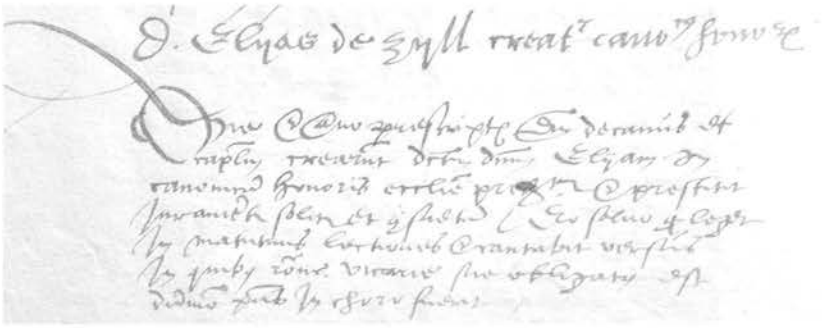

Notulen van de kapittelvergadering van zaterdag 8 october 1552 inzake de creatie van Domkapelaan Elias van Zyl tot erekannunik. HUA, dom, inv nr 1-16, fo 218v.

was echter nog steeds de helft van de periode, die de kanunniken gegund was. Een bijkomende koortaak waren de memorievieringen, die dagelijks gemeenschappelijk met de kanunniken plaatsvonden om de overleden medebroeders uit de Domgemeenschap en externe intimi te herdenken.[87]

De kapelaans waren, in hun nevenfunctie van koorgezel, dus een permanenter aanwezig quorum in het Domkoor. Zij konden evenwel ook als *stand-in* van absente kanunniken en hun medebroeders optreden. Was het eerste het geval, dan werden zij sedert de late veertiende eeuw op tijdelijke basis tot erekanunnik (*canonicus honoris*) gecreëerd.[88] Eer moeten we hier wel letterlijk opvatten, want aan deze doorgaans kortstondige verhoogde status kon een kapelaan geen enkel recht ontlenen.

Collectief en misstichtingen

Uit die jaren horen we ook de eerste geluiden over het bestaan van het collectief van de 'gemene kapelaans'. Dit college mag zeker niet als een belangenvereniging worden beschouwd, omdat het kapittel zulks niet zou dulden, noch mag het verward worden met de koorgezellen.[89] Het werkterrein van gemene kapelaans strekte zich grotendeels uit tot het bij toerbeurt lezen van zielmissen en gebeden voor de overledenen, behorende bij misstichtingen. De misstichting was een nieuw fenomeen, dat we kunnen beschouwen als de opvolger van het verouderde kapelanieconcept. Het deed in de Dom zijn intrede in 1451 met een misstichting door thesaurier Hendrik Raescop.[90] We brengen in herinnering, dat na 1484 geen nieuwe kapelanieën meer zijn gesticht in de Dom. Het funderen van persoonlijke zielmissen ging evenwel door maar nu in de vorm van een misstichting. Deze vertoonde ten opzichte van de kapelanie enkele fundamentele verschillen: geen beneficie, geen patroonheilige(n), geen vaste bedienaar en dus geen regeling van het collatierecht, geen fonds met onroerende goederen tot onderhoud van de kapelaan maar betaling van de priesters uit een (los-)rente of anderszins voor dit doel gereserveerde som geld.

Verschillende inkomstenbronnen

Hoe eerzaam en eervol hun werkzaamheden ook waren, de kapelaans moesten er wel mee in hun onderhoud kunnen voorzien. We hebben zojuist al gezien, dat een onvoldoende gefundeerde kapelanie geen lang leven beschoren was. Het materiële fundament van de Domkapelanieën werd gevormd door grondbezit, waaruit doorgaans twee maal jaarlijks, op S. Maarten (= 11 november) en S. Pieter *ad cathedram* (= 22 februari) pachtgelden werden ontvangen. Sporadisch werd pacht uit panden en erven getrokken. [91] De omvang van de dotaties en daarmee de inkomsten van de dienstdoende kapelaan verschilde per kapelanie. Sommigen, zoals de kapelaans van de door de bisschoppen Rudolf van Diepholt en David van Bourgondië gestichte beneficies, hadden een goed belegde boterham, terwijl anderen met veel minder moesten rondkomen.

Buiten het basissalaris konden de kapelaans hun inkomen in de Dom nog verder opvijzelen, bijvoorbeeld door deelname aan de koorgebeden. Maar deze presentiegelden waren niet voor allen weggelegd. Het kapittel had ergens in het eerste kwart van de veertiende eeuw het aantal daarvoor in aanmerking komende koorgezellen/kapelaans bepaald op zestien. Dat getal werd in 1333 nog eens verhoogd met vier maar daarna nooit meer. [92] Een derde bron van inkomsten vormde de deelname aan de memoriediensten, terwijl ook het ambt van erekanunnik geld in het laatje bracht. Ten vierde beschikten de kapelaans sedert de late vijftiende eeuw nog over de mogelijkheid om wat bij te verdienen door participatie in het corps der gemene kapelaans. Los hiervan konden ook nog zij geestelijke ambten verwerven buiten de Dom met alle financiële voordelen van dien.

Nevenfuncties

Naast het verrichten van geestelijke arbeid traden sommige kapelaans op als openbaar notaris of als kapittelnotaris. Ook fungeerden zij dikwijls als getuige bij rechtshandelingen, gezien het voorkomen van hun namen in vele notariële oorkonden. Deze laatste functies en werkzaamheden zijn evenwel geen specifiek uitvloeisel van het kapelaanschap. Elke ontwikkelde geestelijke kon zich in principe bekwamen en laten aanstellen tot notaris.

Lokatie van de kapelanieën

Ter afronding van dit artikel willen we nog enkele woorden wijden aan de plaats van de kapelanieën in de Dom. Een kapelanie was altijd gevestigd op een altaar. Niet zelden werd een kapelanie vereenzelvigd met deze zichtbare offertafel en om die reden ook aangeduid als 'altaar' (*altare*). Toch moeten we het onderscheid tussen kapelanie en altaar goed in het oog houden. Het eerste was in de Dom een beneficie; het tweede behoorde tot het instrumentarium voor de misviering. Elke kapelanie had een altaar als thuisbasis maar omgekeerd herbergde niet ieder altaar een kapelanie. Zo was in de

Dom het hoogaltaar verboden gebied voor kapelanieën. Wel kon, zoals hierboven duidelijk geworden is, een altaar meerdere kapelanieën huisvesten. Die in het Nieuwe Werk boden plaats aan elk twee kapelanieën, het S. Nicolaasaltaar en S. Jan Baptistaltaar spanden evenwel de kroon met ieder vier.

Bijlage II verschaft een overzicht van de altaren met bijbehorende kapelanieën en de lokatie van de altaren is aangegeven op de bijgevoegde kaartjes van de Domkerk. [93] In het oog springt direct, dat verreweg de meeste altaren en kapelanieën zich bevonden in de kapellen rond het koor en aan de oostzijde van het transept. Het koor zelf was kapelanievrij. Een groot deel van deze ruimte werd opgesoupeerd door het koorgestoelte en zij was bovenal bedoeld voor het verrichten van de gemeenschappelijke koorgebeden, missen en memoriediensten. Het oude romaanse schip heeft lange tijd onderdak geboden aan een stuk of tien kapelanieën. Met de afbraak en bouw van het gotische schip tussen ca 1480-1517 zijn zij verplaatst naar elders in het transept en het koor. Na de voltooiing van het schip zijn daar aanwezige kapellen wel gewoontegetrouw voorzien van altaren maar deze bleven verstoken van nieuw gestichte kapelanieën. Mogelijk zijn in de loop van de zestiende eeuw nog enkele kapelanieën teruggekeerd naar het nieuwe gotische schip, maar zekerheid daaromtrent leveren de bronnen niet.

De kapelanieën ten grave gedragen

Hoewel kapelanieën in principe voor een tijdsduur tot de jongste dag waren opgericht, was hun in realiteit een veel korter leven beschoren. Na 1484 raakten zij uit de mode maar de bestaande fundaties bleven op een enkele na gehandhaafd. [94] Ze hadden ongetwijfeld nog eeuwen kunnen overleven, ware het niet, dat het religieuze tij ten gevolge van de reformatie een dramatische wending nam. De doodsteek werd hun toegebracht door het verbod op de uitoefening van de katholieke eredienst in augustus 1580, maar hun doodstrijd zou nog jaren duren. De kapelaans mochten geen zielmissen meer lezen, ze bleven echter wel in bezit van het beneficie en genoten daaruit de vruchten. Eerst in de tweede helft van de zeventiende en de eerste decennia van de achttiende eeuw, toen er van een katholiek element in de gesecularisseerde Domgemeenschap nog maar amper sprake was, zijn de kapelaniegoederen successievelijk door het kapittel verworven en bij het grote kapittelcorpus gevoegd. [95] Daarmee was het eertijds zo nadrukkelijk in de Dom aanwezige kapelaniewezen voorgoed aan de vergetelheid overgeleverd en hooguit nog af en toe voorwerp van historisch onderzoek.

Gebruikte afkortingen

HUA Het Utrechts Archief, Utrecht
NA Nationaal Archief, Den Haag
OSU S. Muller Fz e.a. (ed.), *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301*, 5 dln; Utrecht 1920-1959.

Bronnen

Het Utrechts Archief:
Archief domkapittel (722) 1229-1811 (1841)
Archivalia, verzameld door Apostolische Vicarissen der Hollandse Zending, 1384-1699
Nationaal Archief Den Haag:
Archief graven van Holland 889-1581

Literatuur

Angenendt, 1997 ▸ A. Angenendt, *Geschichte der Religiosität im Mittelalter*, Darmstadt, 1997.
Baekelandt, 1965 ▸ L. Baekelandt, *Kapelanen en kapelaniewezen van het S. Pieterskapittel te Rijssel. I*, Leuven, 1965 (onuitgegeven licentiaatsverhandeling K.U. Leuven).
Berkelbach van der Sprenkel, 1933 ▸ J.W. Berkelbach van der Sprenkel, *Geschiedenis van het bisdom Utrecht van 1281 tot 1305*, Utrecht, 1933 (Bijdragen IMG 9).
Berkelbach van der Sprenkel, 1937 ▸ J.W. Berkelbach van der Sprenkel, *Regesten van oorkonden betreffende de bisschoppen van Utrecht uit de jaren 1301-1340*, Utrecht, 1937 (Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap, 3e serie nr 66).
Burgers, 1991 ▸ J.W.J. Burgers, 'Tussen burgerij en adel. De financiële, politieke en maatschappelijke carrière van de Utrechtse patriciër Lambert de Vries (ca. 1250-1316?)', in: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 106 (1991), 1-32.
Burgers, 1997 ▸ J.W.J. Burgers, 'Allinus, grafelijke kapelaan', in: G.N. Vis (red.), *In het spoor van Egbert. Aartsbischop van Trier, de bibliotheek en geschiedschrijving van het klooster Egmond*, Hilversum, 1997 (Egmondse Studiën 3), 65-149.
Bueren, Van 1999 ▸ T. van Bueren, *Leven na de dood. Gedenken in de late Middeleeuwen*, Turnhout, 1999.
Cappon, 1992 ▸ C.M. Cappon, *De opkomst van het testament in het Sticht Utrecht. Een studie op grond van Utrechtse rechtsbronnen van het begin van de achtste tot het midden van de veertiende eeuw*, Deventer, 1992.
Dekker, 1977 ▸ C. Dekker, *Inventaris van de archieven van de kerk van St. Jan Baptist te Wijk bij Duurstede*, 1358-1961, Utrecht, 1977.
Dekker, 1981 ▸ C. Dekker, 'De gebroeders Willem, Gerrit en Gijsbert van Zijl, domkanunniken te Utrecht in de tweede helft van de 14e eeuw', in: *Jaarboek Oud Utrecht* 1981, 61-84.
Eldin, 1994 ▸ G. Eldin, 'Les chapellenies à Notre-Dame de Paris (XIIe-XVIe siècle), Recherches historiques et archéologiques', in: *Positions des thèses soutenus par les élèves de la promotion pour obtenir de diplôme d'archiviste paléographe*, Paris, 1994, 69-75.
Groot, De, 1994 ▸ A. de Groot, 'Beelden in de Dom van Utrecht in de zestiende eeuw', in: R. Falkenburg, D. Meijers e.a. (red.), *Beelden in de late middeleeuwen en renaissance*, Zwolle, 1994 (Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek 45), 38-97.
Groot, De, 1998 ▸ A. de Groot, 'Een droom van een Dom. De Dom van Adelbold, bisschop van Utrecht. Kanttekeningen bij een reconstructie', in: *Jaarboek Oud Utrecht* 1998, 6-44.
Groot, De, 2004 ▸ A. de Groot, 'Wat ons rest van een Middeleeuwse kathedraal: de Utrechtse Dom' in: *Signum*, XVI (2004) nr 1, 14-17.
Groot, De, 2006 ▸ A. de Groot, *De Dom van Utrecht in de zestiende eeuw. Inrichting, decoratie en gebruik van de katholieke kathedraal*, Amsterdam, 2006 (ongepubliceerde dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam).
Haider 1977 ▸ S. Haider, *Das bischöfliche Kapellanat. Band 1: Von der Anfängen bis in das 13. Jahrhundert*, Wenen, 1977 (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband XXV).
Haslinghuis en Peeters, 1965 ▸ E.J. Haslinghuis en C.J.A.C. Peeters, *De Dom van Utrecht*, 's-Gravenhage, 1965 (De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst, Deel II: de provincie Utrecht. Eerste stuk: de gemeente Utrecht, tweede aflevering).
Heeringa, 1927 ▸ K. Heeringa, 'Het zesde altaar in het Nieuwe Werk van den Dom', in: *Jaarboekje Oud-Utrecht*, 1927, 61-71.
Heeringa, 1929 ▸ K. Heeringa, *Inventaris van het archief van het kapittel ten Dom*, Utrecht 1929.
Hofman, 1906 ▸ J.H. Hofman, 'Bisschop Frederik van Zyrik', in: *Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, 31 (1906) 227-233.
Hoven van Genderen, Van den, 1991 ▸ B. van den Hoven van Genderen, 'Kanunniken, kloosters en kerkgebouwen in laat-middeleeuws Utrecht', in: R.E.V. Stuip en K. Vellekoop (red.), *Utrecht tussen kerk en staat*, Hilversum, 1991, 197-225.
Hoven van Genderen, Van den, 1997 ▸ B. van den Hoven van Genderen, *De Heren van de Kerk. De kanunniken van Oudmunster te Utrecht in de late middeleeuwen*, Zutphen, 1997.
Immink en Maris, ed., 1969 ▸ P.W.A. Immink en A.J. Maris (ed.), *Registrum Guidonis. Het zogenaamde register van Guy van Avesnes Vorst-Bisschop van Utrecht (1301-1317) met aansluitende stukken tot 1320*, Utrecht, 1969 (Werken der Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandsche recht, 3e reeks nr 23).
Koch, ed., 1970 ▸ A.F.C. Koch, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland. I: eind van de 7e eeuw tot 1122*, 's-Gravenhage, 1970.
Lauwers, 1996 ▸ M. Lauwers, *La mémoire des ancêtres, le souci des morts. Morts, rites et société au Moyen Âge (diocèse de Liège, XIe-XIIIe siècles)*, Parijs, 1996.
Lexicon, 2002 ▸ *Lexicon des Mittelalters*, München, 2002.
Moore, 1988 ▸ S.F.C. Moore, *The cathedral chapter of St. Maarten at Utrecht before the revolt*, Southampton, 1988 (onuitgegeven dissertatie).
Muller, ed., 1895 ▸ S. Muller Fz. (ed.), *Het rechtsboek van den dom van Utrecht door mr Hugo Wstinc*, 's-Gravenhage, 1895 (Werken der vereenging tot uitgave der bronnen van het oude vaderlandsche recht, 1e reeks no 18).
Muller, ed., 1903 ▸ S. Muller Fz (ed), *Rechtsbronnen van den Dom van Utrecht*, 's-Gravenhage, 1903 (Werken der vereenging tot uitgave der bronnen van het oude vaderlandsche recht, 2e reeks no 5).
Niermeyer, 1950 ▸ J.F. Niermeyer, 'Het Sticht Utrecht en het graafschap Holland in de dertiende eeuw', in: *Algemene geschiedenis der*

Nederlanden. Deel II De volle middeleeuwen 925-1305, Utrecht-Antwerpen, 1950, 269-305.
Nolet en Boeren, 1951 ▸ W. Nolet en P.C. Boeren, *Kerkelijke instellingen in de middeleeuwen*, Amsterdam 1951.
Pycke, 1986 ▸ J. Pycke, *Le chapitre cathédral Notre-Dame de Tournai de la fin du Xie à la fin du XIIIe siècle. Son organisation, sa vie, ses membres*, Louvain-la-neuve/Bruxelles, 1986.
Rikhof, 1988 ▸ F.H.A. Rikhof, *Vicarissen en kapelaans in de dom van Utrecht (12e – 16e eeuw)*, Amsterdam, 1988 (onuitgegeven doctoraalscriptie).
Rikhof, 1997 ▸ F. Rikhof, 'Utrecht, kathedrale kerk van St. Maarten (Domkerk; thans N.H.)'in: P.J. Margry en Ch. Caspers (red.) *Bedevaartplaatsen in Nederland. Deel 1: Noord- en Midden Nederland*, Amsterdam-Hilversum, 1997, 737-747.
Rutgers, 1970 ▸ C.A. Rutgers, *Jan van Artkel. Bisschop van Utrecht*, Groningen, 1970 (Bijdragen XXXIV van het Instituut voor Middeleeuwse Geschiedenis der Rijksuniversiteit Utrecht).
Suir, 1977 ▸ E.T. Suir, 'Evert Zoudenbalch, domkanunnik te Utrecht in de tweede helft van de vijftiende eeuw', in : *Jaarboek Oud Utrecht* 1977, 7-55.
Vroom, 1981 ▸ W.H. Vroom, *De financiering van de kathedraalbouw in de middeleeuwen*, Maarssen, 1981.
Wood-Legh, 1965 ▸ K.L. Wood-Legh, *Perpetual chantries in Britain*, Cambridge, 1965.

Noten

1. Dit artikel is een samenvatting van onderdelen uit mijn doctoraalscriptie (Rikhof, 1988) en tevens een prelude op mijn dissertatie over het kapelaniewezen in de Utrechtse Dom tijdens de middeleeuwen. Ik dank Arie de Groot voor zijn commentaar.
2. Vgl Groot, De, 2004, 14-15.
3. Moore, 1988, IV.
4. Muller, ed., 1895, 53-121.
5. Volgens Wstinc behoorden er negen priester-kanunniken, tien diakenen, tien subdiaken en negen kanunniken-scholieren, ofwel jonge kanunniken in opleiding in het genot van een prebende aan de Dom verbonden te zijn. Dat maakt het totaal op 38 maar de Domdeken had *qualitate qua* sinds 1118 een dubbele prebende. Feitelijk waren er van oudsher 41 prebenden in de Dom, waarvan de verdeling als volgt was: 37 voor de kanunniken, één tweede voor de deken, een prebende voor de koster van de slaapzaal (*custos dormitorii*), een die genoten werd door de twee keizerlijke kapelaans en nummer 41, de zgn altaarprebende (*prebenda altaris*), die bestemd was voor de geestelijken, die missen lazen aan het hoogaltaar in de Dom. Zie Muller, ed., 1895, 18 en 48.
6. Zie noot 3. Tevens Hoven van Genderen, Van den, 1997, *Idem*, 1991, 197-225, Suir, 1977, 7-56 en Dekker, 1981, 61-84.
7. *Lexicon*, 2002 s.v. Erzkanzler, Hofkapelle, Kanzlei, Kanzler, Kapellan en Kapelle. Zie de aldaar vermelde literatuur.
8. *OSU, I*, nr 273 (1105). Onder de vermelde getuigen komt een *Adalbertus capellanus episcopi* voor. Wellicht is hij dezelfde als Domdeken Adalbertus, die in 1108 (*OSU*, I nr 277) als getuige in een oorkonde wordt genoemd.
9. Haider, 1977, 57.
10. Nolet en Boeren, 1951, 339-343.
11. De tijdelijke vikaris kwam in de Utrechtse Dom voor vanaf ca de elfde eeuw tot 1333. Dit was een geestelijke, die tijdens afwezigheid van een kanunnik tegen vergoeding diens plaats tijdens de koordiensten innam. Wegens misstanden is bij kapittelbesluit het inzetten van de *vicarius temporalis* of *non perpetuus* in de Dom afgeschaft. Muller, ed., 1895, 181-182.
12. Met 'vicaris', dat in zijn algemeenheid 'vervanger' betekent, kon ondermeer worden aangeduid de paus (*vicarius Christi, vicarius Dei*), een pauselijke legaat (*legatus natus*), wijbisschop (*vicarius generalis in pontificalibus*), hulpbisschop in geestelijke zaken (*vicarius generalis in spiritualibus*), een gedelegeerde kanunnik uit een Domkapittel om *sede vacante* het bestuur van een bisdom op zich te nemen (*vicarius capitularis*), een tijdelijke vervanger van een afwezige kanunnik tijdens de koorgebeden (*vicarius temporalis* of *graciosus*), de plaatsvervanger of stadhouder van de (Utrechtse) kapittelproosten in het beheer van de tot de proosdij behorende lenen (*vicarius prepositi*), een gedelegeerde met beperkte volmacht van een inquisiteur (*vicarius generalis*), een blijvende vervanger van een pastoor (*vicarius perpetuus*) en een geestelijke, die op huurbasis de pastoor in een parochiekerk bijstaat (*vicarius* of *sacerdos mercenarius*).
13. Wood-Legh, 1965, 1-29.
14. Zie voor de verschillende vormen van dodenherdenking o.a. Angenendt, 1997, 712-716, Bueren, 1999, 50-64, en Lauwers, 1996, 376-381.
15. Pycke, 1986, 184-189 en Baekelandt, 1965, 4-5.
16. *OSU, II*, 1940, nr 540 (1198 vóór september 24) = Koch, ed., 1970, nr 230 (1198). Zie over Allinus Burgers, 1997, 65-115. Wij veronderstellen, dat de *terminus ante quem* van de stichting 20 november 1197 is, omdat toen het altaar, waarop de kapelanie gehuisvest werd, door Istfrid, bisschop van Ratzeburg gewijd is
17. De rechten en plichten van de Utrechtse kapitteldekens (*decani*) kwamen onderling in grote lijnen overeen. Zie over de bevoegdheden van de Domdeken Muller, ed., 1895, 78-83 en over positie van de deken in het kapittel van Oudmunster Hoven van Genderen, Van den, 1997, 125-129.
18. *OSU II*, 1940, nrs 686 en 687 (ca 1220). Zie tevens t.a.p. nr 685 (ca 1220).
19. *OSU V.1*, 1959, nr 2597 (1293 augustus 28): testament van Jan van Achterhus, priester en eeuwig vikaris (= kapelaan) in de S. Pieterskerk. Deze datum is dus een *terminus ante quem* voor de eerste kapelaniestichting in deze kerk.
20. Een prebende is een vast aan een geestelijk ambt gekoppeld inkomen. Oorspronkelijk werd onder een prebende verstaan uitkeringen in natura aan kanunniken en monniken.
21. Muller, ed., 1903, I Liber Camerae, 29-30.
22. Groot, De, 1998, 11-15.
23. De Domproosten verbleven in die tijd nog nabij de Domkerk. Tegen het einde van de 13e eeuw bouwden de Domproosten Borchard

van Henegouwen (ca 1275-1285) en Adolf van Waldeck (1285-1301) een kasteel te Doorn, dat zich omstreeks 1350 ontwikkelde tot de vaste residentie van de proosten.

24. In de oorkonde wordt gesproken van de *maior de capitulo*, ofwel de oudste kanunnik in anciënniteit. Deze kanunnik staat in het Rechtsboek van Wstinc (Muller, ed., 1895) omschreven als de vice- of waarnemend deken. We gaan er echter vanuit, dat de oudste kanunnik al veel vroeger in de tijd *qualitate qua* de functie vice-deken bekleedde.
25. *OSU II*, 1959,nrs 760 (1227 april 12).
26. *Ibidem* nr 758 (1227 maart 22).
27. De deelnemers aan de koordiensten in de Dom en andere (Utrechtse) kapittels vielen uiteen in twee groepen: de koorheren ofwel de kanunniken en de koorgezellen (*chorisocii*), d.w.z. alle andere participanten, die niet de rang van kanunnik bezaten.
28. *OSU II*, 1940, nrs 1126 (1247 juni). Dirks broer Gozewijn, proost van S. Jan en Domdeken te Keulen, was een van de executeurs.
29. Het uit 1345 daterende *Liber camere* ofwel *Camerboeck* van Domkanunnik Hugo Wstinc (spreek uit: Uustinc) behandelt de regels, zeden en gewoonten binnen de toenmalige Dom. Wstinc noteerde alles wat hij daarover las, zag en vernam. Zijn feitelijke beschrijving van de gang van zaken en wie er allemaal aan de kathedraal verbonden waren en wat zij tot taak hadden, verwierf in de late middeleeuwen binnen én buiten de Domgemeenschap de status van leidraad en richtsnoer ten aanzien van de inrichting. Voor de moderne onderzoeker, wiens band met de Dom er louter een van historische interesse is, is het nog steeds een *fundgrube*. HUA, archief Domkapittel, inv.nr 67 (14e eeuws exemplaar) en 68 (15e eeuws afschrift). Wstincs geschrift is uitgegeven door Muller, ed., 1895.
30. Muller, ed., 1895, 33.
31. Muller, ed., 1895, 192.
32. Muller, ed., 1895, 34. Zie voor het testament van Wulfger *OSU*, V, nr 2614 (1294).
33. Muller, ed., 1895, 191-192.
34. HUA, Domkapittel, inv.nr 2249, pag. 10.
35. HUA, Domkapittel, inv.nr 2969, en Muller, ed., 1895, 26-29.
36. Vroom, 1981, 236-237 en 246.
37. *OSU V*, 1959, nr 2705 (1295).
38. *OSU V*, 1959, nr 2708 (1295).
39. *OSU V*, 1959, nr 2922 (1299). Ketner spreekt overigens in het regest bij deze oorkonde abusievelijk over *choralen* (koorzangers). Hier moet *kapelaans* gelezen worden.
40. Muller, ed., 1895, 27: '---*duodecim sacerdotes ad sex altaria, in nostra nova fabrica jam constructa* ---'.
41. Groot, De, 2006, 76-77, die de door Haslinghuis en Peeters, 1965, 194, 233-235, 299-300. Heeringa, 1927, 66-70 opgegeven lokaties en chronologie modificeert.
42. Haslinghuis en Peeters, 1965, 378, waarin een tweetal onvolkomenheden staan. Van Westende was geen Domvikaris, noch zijn er kapelanieën gesticht op het hoogaltaar in de Dom, aangezien dit niet toegestaan was.
43. Zie noten 37, 38 en 39.
44. Jan van Westende verschijnt vanaf 1280 regelmatig in oorkonden. Naast de functie van fabrieksmeester, d.w.z. toezichthouder vanuit het kapittel op de bouw en de financiën, bekleedde hij in 1294 het ambt van kameraar, terwijl hij in 1300 plaatsvervanger van de Domproost was. Naderhand trad hij nog op als vice-deken. Hij is gestorven tussen 1322-1324.
45. HUA, Domkapittel, inv.nr 2975.
46. HUA, Domkapittel, inv.nr 2970.
47. HUA, Domkapittel, inv.nr 2974. Oorkonde eveneens van 1 februari 1352.
48. Muller, ed., 1895, 89.
49. Muller, ed., 1895, 29 over inkomen en *ibidem* 27-28 over het gratiejaar.
50. Zie noot 47.
51. HUA, Domkapittel, inv.nr 2972, speciaal folio 1 en 2.
52. Muller, ed., 1895, 29-33.
53. Een week ving aan op zaterdag bij zonsondergang en duurde tot hetzelfde tijdstip de zaterdag daarop. Daarbij was het moment van vakant komen van een beneficie van belang en niet het tijdstip, waarop dat bekend werd.
54. Hoven van Genderen, Van den, 1997, 147-148. Zie tevens voor een globaal overzicht van kapelaniestichtingen in het bisdom Utrecht ten tijde van Jan van Arkel (1343-1364) Rutgers 1970, 200-206.
55. Eldin, 1994, 70.
56. HUA, Domkapittel, inv. nr 1474. Het testament is uitgegeven in Cappon, 1992, Bijlage XI, 345-350.
57. HUA, Domkapittel, inv. nr 2862.
58. Rutgers, 1970, 51-54.
59. HUA, Domkapittel, inv.nr 2863.
60. Haslinghuis en Peeters, 1965, 293.
61. HUA, Domkapittel, inv.nr 203. Het testament is uitgeven in Hofman, 1906, 230-233.
62. Haslinghuis en Peeters, 1965, 291-292 en 339.
63. HUA, Domkapittel, inv.nrs 2820, 2826 en 2831. In 1340 riep Pollaert postuum tezamen met zijn executeur-testamentair Hugo Wstinc een tweetal beneficies van zielpriester in het leven. Die zielpriesters waren belast met onder meer de geestelijke bijstand in het stervensuur van kapelaans en andere leden uit de lagere standen binnen de Domgemeenschap, de uitvaartmissen en naderhand memoriediensten. Zie Muller, ed., 1895, 21-26 en Cappon, 1992, Bijlage XII, 351-354.
64. HUA, Domkapittel, inv.nrs 2801, 2871-2 en 2785-2.
65. Dekker, 1977, 4 en inv.nr 207.
66. HUA, Domkapittel, inv.nr 2725.

67. HUA, Domkapittel, inv.nr 2685, fo 204. De landerijen in de Veertig Hoeven had Van Westrenen in gemeenschappelijk bezit met het Domkapittel.
68. HUA, Domkapittel, inv.nr 2746.
69. HUA, Domkapittel, inv.nr 1-2, fo 21 en inv.nr 2685, fo 258v-260.
70. Zie over pelgrimages in de Utrechtse Dom Rikhof, 1997, 737-747 en de aldaar vermelde literatuur.
71. Berkelbach van der Sprenkel, 1933, 101-124, met name 109-110, en Burgers, 1991, 20-21.
72. Immink en Maris, 1969, nr 206. Zie tevens ter plaatse nrs 188 en 200 (1307), 203 (1314), 220 (1310) en bijvoegsel nrs VII, VIII en XIII. Zie ook Burgers, 1991, 24-26.
73. NA, archief graven van Holland, inv.nr 398, fo 8 = Berkelbach van der Sprenkel, 1937, nrs 592 en 593. Zie tevens Niermeyer, 1950, 303. Bisschop Willem is na zijn dood enige jaren in het Catharijneconvent begraven geweest alvorens zijn stoffelijk overschot werd overgebracht naar de Dom. Zie Haslinghuis en Peeters, 1965, 255-256.
74. HUA, Domkapittel, inv.nrs 2728-1 en 2.
75. HUA, Domkapittel, inv.nr 2777. Zie voor een genealogie van de familie Grawert in die tijd Van den Hoven van Genderen, Van den, 1997, 371-372.
76. HUA, Domkapittel, inv.nrs 2885 en 2857.
77. Het Catharijneconvent lag toentertijd tussen het Vredenburg en het Paardenveld. Graaf Willem II had hier al een kapelanie ter nagedachtenis van bisschop Willem gesticht, zodat de verplaatsing naar deze lokatie voor de hand lag.
78. NA, archief graven van Holland, inv.nr 398, fo 10v en 11 = Berkelbach van der Sprenkel, 1937, nrs 776 en 784.
79. Muller, ed., 1895, 33-34.
80. Zo bepaalde het Domkapittel ten aanzien van de door Jutta de Bole opgerichte S. Nicolaaskapelanie, dat die voorlopig gevestigd diende te worden op het gelijknamige altaar. HUA, Domkapittel, inv.nrs 2885. De stichting van kapelanieën in parochiekerken verliep volgens een geheel ander stramien. Zie voor voorbeelden van deze procedure HUA, Archivalia Apost. Vicarissen, inv.nrs. 253 en 254.
81. Zie bijvoorbeeld kapittel, inv.nr 1-14 fo 35v. De route van benoeming van een kapelaan in een parochiekerk was ook afwijkend van die in de Dom. Deze begon bij een benoeming (= voordracht en toekenning van het materieel deel van het beneficie) door de stichter, gevolgd met de institutie (= goedkeuring en verlening van het geestelijk ambt) door de aartsdiaken, in wiens resort de kapelanie viel. De afronding vond plaats met een openbare aankondiging van de aanstelling door een lokale geestelijke in de kerk, waar de kapelanie gehuisvest was. Werden er binnen enkele dagen geen bezwaren ingediend, dat volgde de lijfelijke inbezitstelling van de nieuwe kapelaan in zijn kapelanie. Zie voor voorbeelden van deze procedure HUA, Archivalia Apost. Vicarissen, inv.nrs 233, 248-249.
82. Muller, ed., 1895, 225.
83. HUA, Domkapittel, inv.nr 1-2, fo's 37v, 38 en 40.
84. Zie hiervoor HUA, Domkapittel, inv.nrs 2678 en 2679. Overigens berusten onder de kapelaans ook de direct op de kapelanie betrekking hebbende archiefstukken, zoals de stichtingsakte, pachtakten van landerijen e.d. In opdracht van het kapittel opgestelde stukken, zoals registers, werden bewaard in het kapittelarchief.
85. Muller, ed., 1895, 199-201.
86. Het statuut uit 1506 werd nog herbevestigd in 1574. Muller, ed., 1903, 152 en 153 noot 1.
87. Zie HUA, Domkapittel, inv.nrs 339 en 400 (necrologia) en de serie rekeningen van de Kleine Kamer (= HUA *ibidem* inv.nrs 633 1-18), onderdeel *exposita* (= uitgaven), dat steevast aanvangt met een opsomming van dagelijkse memoriediensten gedurende het boekjaar, dat liep van 1 october t/m 30 september.
88. Zie bijvoorbeeld HUA, Domkapittel, inv.nr 1-10: kapittelresolutie van 20 december 1503 inzake de creatie van Domkapelaan Splinter Woutersz. Zie tevens HUA, Domkapittel, inv.nr 735. Zie over erekanunniken in het naburige kapittel van Oudmunster Hoven van Genderen, Van den, 1997, 116-117.
89. Vgl Heeringa, 1929, 368 kopnoot. Hij vereenzelvigt wel beide begrippen en plaatst om die reden in de inventaris abusievelijk enkele stukken onder de afdeling 6.14.32 *De Gemene vicarissen*.
90. In dit jaar fundeerde Raescop, naast Domthesaurier tevens proost van S. Marie en kanunnik van Oudmunster, een misstichting in de Blasiuskapel in de Dom. De in de westelijke muur van deze kapel gemetselde gedenksteen wegens zijn overlijden is tegenwoordig goeddeels aan het oog onttrokken door de aanwezigheid van een heren- en damestoilet. Zie Haslinghuis en Peeters, 1965, 292 (afbeelding van de Blasiuskapel vóór de laatste restauratie), 293 en 398. Zie over de gemene kapelaans en misstichtingen in Oudmunster Hoven van Genderen, Van den, 1997, 147-148.
91. Zo bezat de S. Margarethakapelanie, gesticht door bisschop Gwijde, een huis en erf in het Utrechtse Oudelle, waaruit erfpacht werd ontvangen. HUA, Domkapittel, inv.nrs 2855 1-5 en 2856.
92. Muller, ed., 1895, 181-182 en 191-192 en Muller, ed., 1903, 153 noot 2. Tot die 24 fortuinlijken behoorden ook de twee lezers van het epistel en evangelie, de rector der scholieren en de klokkeluider. In de latere uitbreiding zijn ook de beide zielpriesters begrepen. De totale omvang van het presentiegelden ontvangende gezelschap lag dus op 26, waarvan 20 kapelaans.
93. Bijlage II is gebaseerd op Rikhof, 1988, 198-201, 253-269 en Groot, De, 2006, 75-90 en 334-335. De lokatie van sommige altaren en dus ook van de daarop gevestigde kapelanieën is slechts bij benadering vast te stellen.
94. De kapelanie van Onze Lieve Vrouw was omstreeks 1450 geïncorporeerd door het kapittel. Een bedienaar werd niet meer aangesteld en de opbrengsten werden aangewend door de viering van Mariamissen. In 1566 werd de 1e portie van de kapelanie van SS. Jan Baptist en Evangelist bij de kerkfabriek gevoegd ter verhoging van de inkomsten. Zie Heeringa, 1929, 365 kopnoot bij *Vicarie op het altaar van Onze Lieve Vrouw*, 347 kopnoot en inv.nr 2799, en Groot, De, 1994, 44, 62 en 80. Zie daarentegen Groot, De, 2006, 87-88, waarin hij nieuwe inzichten omtrent het Onze Lieve Vrouwe altaar naar voren brengt, die wij overigens vooralsnog niet helemaal delen.
95. Heeringa, 1929, 335-365 kopnoten bij de paragrafen van de afzonderlijke kapelanieën, waar het jaartal van de goederenacquiratie vermeld staat.

BIJLAGE I: OVERZICHT VAN KAPELANIESTICHTINGEN

Stichting	Patroonheilige kapelanie	Stichter
1243	St.-Jan Evangelist 1e portie	Dirk van Randerode
1243	St.-Jan Evangelist 2e portie	Dirk van Randerode
1267-1280 tussen	St.-Barbara	Jan van Jupila
1280 vóór	St.-Stephanus	*onbekend*
1280 vóór	St.-Willibrordus	*onbekend*
1280-1294 tussen ca	St.-Petrus	*onbekend*
1287	St.-Andreas	Alexander (Scotus)
1294	St.-Paulus of Onze Lieve Vrouw (mogelijk)	Wulfger
1295-1303 tussen	SS. Dionysius en Bartholomeus 1e portie	Jan van Westende
1295-1303 tussen	SS. Dionysius en Bartholomeus 2e portie	Jan van Westende
1295-1303 tussen	SS. Andreas en Pontianus 1e portie	Jan van Westende
1295-1303 tussen	SS. Andreas en Pontianus 2e portie	Jan van Westende
1295-1303 tussen	H. Kruis achter het koor 1e portie	Jan van Westende
1295-1303 tussen	H. Kruis achter het koor 2e portie	Jan van Westende
1295-1303 tussen	SS. Petrus en Paulus 1e portie	Jan van Westende
1295-1303 tussen)	SS. Petrus en Paulus 2e portie	Jan van Westende
1295-1303 tussen	SS. Simon en Judas 1e portie	Jan van Westende
1295-1303 tussen	SS. Simon en Judas 2e portie	Jan van Westende
1295-1303 tussen	Elfduizend Maagden 1e portie	Jan van Westende
1295-1303 tussen	Elfduizend Maagden 2e portie	Jan van Westende
1303	St.-Thomas	Maurits Scalekin
14e eeuw begin	St.-Jan Baptist	Udo de Vriese e.a.
1310 ca	SS. Petrus en Christophorus	Lambert de Vriese e.a.
1315-1337 tussen	St.-Sebastianus	Zweder van Voorne
1317 ca	St.-Margaretha	Gwijde van Avesnes
1320	St.-Margaretha	Willem Bordoys
1322	*onbekend* (geen doorgang gevonden)	Frederick van Sierck
1323	*onbekend* (mogelijk S. Laurentius)	Willem III van Holland
1323	St.-Catharina	Hugo Pollaert
1326-1328 tussen	St.-Fabianus	Willem Cappelaen
1327	St.-Bartholomeus	Dirk van Oudshoorn
1328	St.-Fabianus	Pieter Ouderidder alias Grawert
1333	St.-Martinus	Florens van Jutfaas
1333	St.-Catharina	Hugo Pollaert
1337	St.-Nicolaus	Steven van Voorne
1342 ca	SS. Jan Baptist en Jan Evangelist	Jan van Arkel
1343-1387 tussen	St.-Christophorus en Tienduizend Martelaren	Gijsbert van Walenborch
1346	St.-Blasius	Dirk Grawert en Gijsbert van Jutfaas
1347	*onbekend* (in 1368 heropgericht)	Zweder Uterloe
1352	St.-Nicolaus	Jutte de Bole
1364	St.-Margaretha	Gerard van Westrenen jr
1366	Tienduizend Martelaren	Frederik van Doesborch
1368	St.-Maria Magdalena	Zweder Uterloe
1392 vóór	Onze Lieve Vrouw	*onbekend* (mogelijk Wulfger uit 1294)
1396	SS. Catharina en Apollonia	Willem van Kouster
1409 vóór	St.-Paulus	*onbekend* (mogelijk Wulfger uit 1294)
1414 ca	Onze Lieve Vrouw	Jan Jansz.
1424	SS. Martinus en Andreas	Willem van Rhenen
1438 vóór	St.-Maria Magdalena	Lambert Gaesbeexcsz van Culemborg
1445	St.-Maria Magdalena (opnieuw)	Jan Uten Elsweerd
1455	SS. Martinus en Elisabeth 1e portie	Rudolf van Diepholt
1455	SS. Martinus en Elisabeth 2e portie	Rudolf van Diepholt
1484	SS. Jacobus en Johannes 1e portie	David van Bourgondië
1484	SS. Jacobus en Johannes 2e portie	David van Bourgondië

BIJLAGE I (vervolg)

Ambt/status	Collatierecht	Intentie
domproost	domproost	proost Dirk van Randerode, zijn voorgangers en opvolgers
domproost	domproost	proost Dirk van Randerode, zijn voorgangers en opvolgers
domscholaster	Jan van Jupila -> domdeken -> turnarius	bissschop Hendrik van Vianden
onbekend	thesaurier -> turnarius	*zielmissen voor ?*
onbekend	thesaurier	*zielmissen voor ?*
onbekend	thesaurier	*zielmissen voor?*
domscholaster	thesaurier -> turnarius	*zielmissen voor ?*
domkanunnik	domdeken en kanunniken-weekpriester	*zielmissen voor ?*
domkanunnik	Jan van Westende -> kapittel -> turnarius	vroegmis, zielmissen en memoriediensten
domkanunnik	Jan van Westende -> kapittel -> turnarius	vroegmis, zielmissen en memoriediensten
domkanunnik	Jan van Westende -> kapittel -> turnarius	vroegmis, zielmissen en memoriediensten
domkanunnik	Jan van Westende -> kapittel -> turnarius	vroegmis, zielmissen en memoriediensten
domkanunnik	Jan van Westende -> kapittel -> turnarius	vroegmis, zielmissen en memoriediensten
domkanunnik	Jan van Westende -> kapittel -> turnarius	vroegmis, zielmissen en memoriediensten
domkanunnik	Jan van Westende -> kapittel -> turnarius	vroegmis, zielmissen en memoriediensten
domkanunnik	Jan van Westende -> kapittel -> turnarius	vroegmis, zielmissen en memoriediensten
domkanunnik	Jan van Westende -> kapittel -> turnarius	vroegmis, zielmissen en memoriediensten
domkanunnik	Jan van Westende -> kapittel -> turnarius	vroegmis, zielmissen en memoriediensten
domkanunnik	Jan van Westende -> kapittel -> turnarius	vroegmis, zielmissen en memoriediensten
domkanunnik	Jan van Westende -> kapittel -> turnarius	vroegmis, zielmissen en memoriediensten
domkanunnik	domkapittel -> turnarius	*zielmissen voor ?*
burgers stad Utrecht	Utrechtse bisschop -> domdeken	Jacob van Lichtenbergh en medestanders
domkanunnik	domdeken -> turnarius	*zielmissen voor ?*
domkanunnik	domdeken -> turnarius	*zielmissen voor ?*
bisschop van Utrecht	Florens van Jutfaas -> kapittel -> turnarius	*zielmissen voor ?*
domkapelaan	domdeken	ouders en zichzelf
bisschop van Utrecht		
graaf van Holland		bisschop Willem Berthout
domkanunnik	domdeken	*zielmissen voor ?*
domkanunnik	domkapittel -> turnarius	*zielmissen voor ?*
burger, broer van de elekt	Dirk van Oudshoorn -> kapittel -> turnarius	zijn broer, elekt Jacob van Oudshoorn
burger stad Utrecht	domkapittel -> turnarius	zijn zoon, domkanunnik Walter van Zulen alias Ouderidder
domproost	Florens van Jutfaas -> kapittel -> turnarius	*zielmissen voor ?*
domkanunnik	domdeken	ouders, weldoeners en zichzelf
domkanunnik	Steven van Voorne -> kapittel -> turnarius	*zielmissen voor ?*
domkanunnik/bisschop Utrecht	turnarius	ouders, broer Robert, zusters en zichzelf
domscholaster	turnarius	*zielmissen voor ?*
domkapelaan, domthesaurier	turnarius	*zielmissen voor ?*
domkanunnik	turnarius	*zielmissen voor ?*
burgeres stad Utrecht	Jutta de Bole -> haar zoon Jan > turnarius	voorgeslacht, echtgenoot Gijsbert Gunter en zichzelf
domkanunnik	turnarius	*zielmissen voor ?*
domkanunnik	Gerard van Westrenen -> turnarius	ouders, oom kanunnik Gerard van Westrenen Sr en zichzelf
domproost	domdeken + 2 langst residerende kanunniken	*zielmissen voor ?*
onbekend	*onbekend*	*zielmissen voor ?*
domproost	turnarius	ouders en zichzelf
onbekend	*onbekend*	*zielmissen voor ?*
domkapelaan	Jan Jansz. -> koorzangersmeester	ouders, broer Gerard Jansz en zichzelf
domscholaster	scholaster en kleine kameraar	*zielmissen voor ?*
burger	Domdeken	voorgeslacht, ouders en zichzelf
domkanunnik	Domdeken	Herman van Lokhorst, ouders en zichzelf
bisschop van Utrecht	drie oudste kapitulaire kanunniken	ouders en zichzelf
bisschop van Utrecht	drie oudste kapitulaire kanunniken	ouders en zichzelf
bisschop van Utrecht	domdeken en kastelein van slot Duurstede	voorgeslacht, verwanten, vrienden, weldoeners en zichzelf
bisschop van Utrecht	domdeken en kastelein van slot Duurstede	voorgeslacht, verwanten, vrienden, weldoeners en zichzelf

BIJLAGE II: PLAATS VAN DE ALTAREN EN KAPELANIEËN

Nr	Altaar	Daarop gevestigde kapelanie(ën)
	Nieuwe Werk	
1	SS. Dionysius en Bartholomeus	St.-Dionysius 1e portie
		St.-Bartholomeus 2e portie
2	SS. Andries en Poncianus	St.-Andries 1e portie
		St.-Poncianus 2e portie
3	H. Kruis achter het koor	H. Kruis 1e portie
		H. Kruis 2e portie
4	SS. Petrus en Paulus	St.-Petrus 1e portie
		St.-Paulus 2e portie
5	SS. Simon en Judas	St.-Simons 1e portie
		St.-Judas 2e portie
6	Elfduizend Maagden	Elfduizend Maagden 1e portie (begin 14e eeuw; zie nrs 7 en 15)
		Elfduizend Maagden 2e portie (begin 14e eeuw zie nrs 7 en 15)
	Koor zuidzijde	
7	St.-Laurentius	Kapelanie door graaf Willem III (1328-1328), S. Laurentius?
	mogelijk St.-Laurentius	Elfduizend Maagden 1e portie, (14e eeuw-1540, zie nrs 6 en 15)
		Elfduizend Maagden 2e portie, (14e eeuw-1540, zie nrs 6 en 15)
	Kapel Jan van Arkel	
8	SS. Jan Baptist en Evangelist	SS. Jan Baptist en Evangelist 1e portie
	(vanaf 1342)	SS. Martinus en Andreas 2e portie
		Kapelanie door domkanunnik Zweder Uterlo (zie nr 19)
9	St.-Catharina	St.-Catharina 1e portie
		St.-Catharina 2e portie
	Kapel Gwijde van Avesnes	
10	St.-Margaretha	St.-Margaretha
	Kapel Rudolf van Diepholt	
11	SS. Martinus en Elisabeth	SS. Martinus en Elisabeth 1e portie
		SS. Martinus en Elisabeth 2e portie
	Domproostenkapel	
12	St.-Jan Evangelist	St.-Jan Evangelist 1e portie (vanaf ca 1497; zie nr 30)
		St.-Jan Evangelist 2e portie (vanaf ca 1497; zie nr 30)
	Koor noordzijde	
13	St.-Jan Baptist	St.-Jan Baptist 1e portie
		St.-Martinus 2e portie
14	St.-Fabianus	St.-Fabianus 1e portie
		St.-Fabianus 2e portie
	Kapel Elfduizend Maagden	
15	(St.-Ursula en) Elfduizend Maagden	Elfduizend Maagden 1e portie (ca 1540, zie nr 7)
		Elfduizend Maagden 2e portie (ca 1540, zie nr 7)
	Kapel Frederik van Sierck	
16	SS. Willibrordus en Stephanus	St.-Willibrordus 1e portie
		St.-Stephanus 2e portie
17	St.-Maria Magdalena	St.-Maria Magdalena
18	SS. Bartholomeus en Andreas	St.-Bartolomeus 1e portie
	Kapel Zweder Uterloe	
19	St.-Maria Magdalena	St.-Maria Magdalena (zie nr 8)
		mogelijk SS. Catharina en Apollonia (vanaf ca 1480, zie nr 31)
	Blasiuskapel	
20	St.-Blasius	St.-Blasius
		St.-Andreas 2e portie
	Transept voor het koor	
21	St.-Petrus	St.-Petrus 1e portie
		SS. Petrus en Christophorus 2e portie
		St.-Christophorus en Tienduizend Martelaren 3e portie

22	St.-Sebastianus	St.-Sebastianus
23	Tienduizend Martelaren	Tienduizend Martelaren
24	St.-Thomas	St.-Thomas (vanaf ca 1470: zie nr 32)
25	Onze Lieve Vrouw	Onze Lieve Vrouw (ca 1480-1508/1515, zie nrs 27 en 35)
26	St.-Nicolaas	St.-Nicolaas 1e portie (vanaf ca 1480; zie nr 33)
		St.- Nicolaas 2e portie (vanaf ca 1480; zie nr 33)
		SS. Jacobus en Johannes 1e portie
		SS. Jacobus en Johannes 2e portie
	voormalig romaanse schip	
27	Onze Lieve Vrouw	Onze Lieve Vrouw (ca 1450 opgeheven)
28	St.-Paulus	St.-Paulus (ca 1480-1501/1502, zie nr 36)
29	Onze Lieve Vrouw	St.-Jan Evangelist 2e portie (tot ca 1350, dan naar 30)
		Onze Lieve Vrouw (Jan Jansz ca 1414-1480, zie nrs 25 en 35)
30	St.-Jan Evangelist	St.-Jan Evangelist 1e portie (vanaf ca 1350 tot ca 1497, zie nr 12)
		St.-Jan Evangelist 2e portie (vanaf ca 1350 tot ca 1497, zie nr 12)
31	SS. Catharina en Apollonia	SS. Catharina en Apollonia (tot ca 1480, zie nrs 19 en 36)
32	St.-Thomas	St.-Thomas (tot ca 1470, zie nr 24)
33	St.-Nicolaas	St.-Nicolaas 1e portie (tot ca 1480, zie nr 25)
		St.-Nicolaas 2e portie (tot ca 1480, zie nr 25)
34	St.-Barbara	St.-Barbara (tot ca 1480, zie nr 37)
		St.-Margaretha (tot ca 1480, zie nr 37)
	16e eeuw gotische schip	
35	Onze Lieve Vrouw	Onze Lieve Vrouw (ca 1508/1515, zie nrs 25 en 29)
36	St.-Paulus	St.-Paulus (verm 1501 of begin 1502, zie nr 28)
37	mogelijk SS. Catharina en Apollonia	SS. Catharina en Apollonia (tot ca 1480, zie nr 31)
38	mogelijk S. Barbara	St.-Barbara (vermoedelijk na 1520, zie nr 34)
		St.-Margaretha (vermoedelijk na 1520, zie nr 34)

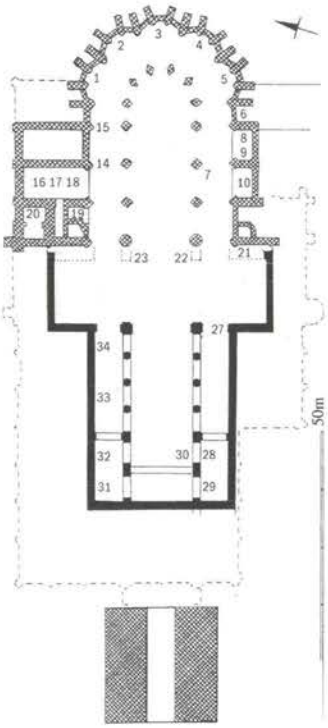

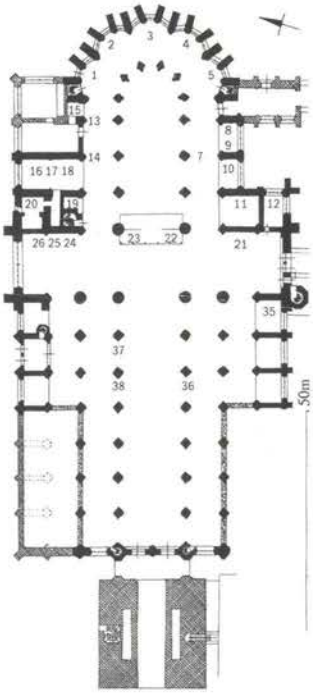

Plattegrond van de dom met daarop aangegeven de plaatsen van de altaren, waarop kapelanieën gevestigd zijn. De nummers van de altaren corresponderen met Bijlage 2 van het artikel.
Links: Dom met Romaans schip (3e kwart 15e eeuw)
Rechts: Dom met Gotisch schip (2e kwart 16e eeuw)

Drie ordonnanties

van het Utrechtse boekdrukkers- en boekverkopersgilde

een bijdrage tot de geschiedenis van de Utrechtse boekhandel in de zeventiende eeuw

Kuniko Forrer

Het boekdrukkers- en boekverkopersgilde was één van de nieuwe gilden die in Utrecht rond 1600 werden opgericht. Tevens was het voor dit vak het op één na oudste gilde in de Noordelijke Nederlanden. Bovendien was het niet zo maar een ambachtsgilde. Het was een gilde van ambachtslieden én kooplieden, en wilde het belang van zowel het ambacht als de handel behartigen. Bij het zoeken naar de juiste weg koos Utrecht voor de veilige middenweg: het handhaafde hardnekkig de meesterproef, maar ging zich op den duur meer en meer op de handel richten. Het stadsbestuur bekrachtigde een drietal ordonnanties op dit gilde. Daarin staat het proces van de ontwikkeling van het Utrechtse boekdrukkers- en boekverkopersgilde in de loop der zeventiende eeuw te boek. In geen andere stad liet het boekdrukkers- en boekverkopersgilde drie ordonnanties op rij vaststellen. Een kostbare bron voor dit Utrechtse gilde die het verlies van het gildenarchief misschien een beetje kan compenseren.

Kuniko Forrer (1963) studeerde Nederlandse Letterkunde en Geschiedenis van het boek, drukkerij en uitgeverij in Leiden en Amsterdam. Zij werkt nu aan een proefschrift over François Halma (1653-1722), boekverkoper te Utrecht, Amsterdam en laatstelijk te Leeuwarden. Dit artikel berust op in dat kader verricht onderzoek in Het Utrechts Archief.

Inleiding[1]

Over het Utrechtse boekdrukkers- en boekverkopersgilde is maar weinig bekend. Dat is niet zo vreemd. Het archief ervan is verloren gegaan, en de laatste keer dat er een onderzoek werd gedaan naar het gilde is al een halve eeuw geleden.

G.A. Evers publiceerde in 1940 een kort artikel: 'Het Utrechtse boekdrukkersgilde'. Daarbij maakte hij gebruik van de twee ordonnanties op het gilde uit 1599 en 1663 die hem bekend waren. Evers, aan wie we velerlei geschriften over de Utrechtse boekdrukkers en boekverkopers te danken hebben, probeerde daarmee een beeld van een gilde te schetsen dat 'door haar arbeid van meer dan gewone invloed op de volksontwikkeling is geweest'.[2] Hiermee werd een eerste aanzet tot onderzoek naar het Utrechtse boekdrukkers- en boekverkopersgilde gegeven. In 1957 kwam ook A. Hallema met een kort artikel: 'Twee ordonnanties van het Utrechtse boekdrukkers, -binders- en handelaarsgilde. De ordonnanties van 1599 en 1663 onderling vergeleken'.

Voor beide onderzoekers was een vergelijking van de ordonnanties echter een lastige opgave. Deze twee ordonnanties zijn namelijk onderling zo verschillend, dat ze nauwelijks aanknopingspunten voor vergelijking boden. De onderzoekers volstonden dan ook met de opmerking dat in de ordonnantie van 1663 het belang van de handel veel groter was geworden.

Voor de geschiedenis van het boekdrukkers- en boekverkopersgilde is de bijdrage van Evers verreweg de belangrijkste. De waarde van het artikel van Hallema, aan wie het artikel van Evers kennelijk was ontgaan, ligt in de transcriptie van de teksten van beide ordonnanties.[3] Zo werd Hallema de meest geciteerde bron op het gebied van het Utrechtse boekdrukkers- en boekverkopersgilde, terwijl de aanzet van Evers min of meer in de vergetelheid raakte.

Met de twee ordonnanties op het gilde leken de bronnen tot het onderzoek naar het boekdrukkers- en boekverkopersgilde van Utrecht uitgeput, en leek men erover uitgepraat. Maar onlangs bleken de zaken toch anders te liggen. In het archief van het stadsbestuur berust namelijk een verzameling reglementen op het boekdrukkers- en boekverkopersgilde uit de periode 1599-1688.[4] Bij nader onderzoek is mij gebleken dat deze verzameling, naast de twee bekende ordonnanties van 1599 en 1663, ook onbekend materiaal bevat. Zo is het ontwerp voor de eerste ordonnantie van 1599, inclusief de correcties en opmerkingen van de kant van het stadsbestuur, tot dusver niet opgemerkt. Nog belangrijker is dat men ook een derde ordonnantie, uit 1653, geheel over het hoofd heeft gezien.

Door deze herontdekte ordonnantie uit 1653 zijn we voor het eerst in staat om de gehele ontwikkeling van het gilde te volgen, van het eerste begin in 1599 tot de volwassenheid in 1663. Dit is van wezenlijk belang omdat, zoals gezegd, het gildenarchief van boekdrukkers, boekbinders, boekverkopers en anderen die zich met het produceren en distribueren van het boek bezighielden, in Utrecht volledig verloren is gegaan. Daar-

door wisten we tot nu toe nauwelijks iets over dit gilde, terwijl het toch het op één na oudste boekdrukkers- en boekverkopersgilde in de Noordelijke Nederlanden is.[5] Alleen dat van Middelburg (1590) is ouder. In Amsterdam, verreweg het belangrijkste boekproductie- en distributiecentrum in de Republiek, werd het boekdrukkers- en boekverkopersgilde pas in 1662 opgericht. De eerste Amsterdamse ordonnantie werd op 9 november 1663 bekrachtigd, dus in hetzelfde jaar dat dit de Utrechtse vakbroeders al voor de derde en laatste keer overkwam.

Het bestuderen en vergelijken van de reeks ordonnanties moet het mogelijk maken inzicht te krijgen in het reilen en zeilen van het Utrechtse boekdrukkers- en boekverkopersgilde gedurende de zeventiende eeuw.

Het toenemende belang van de handel waarop zowel Hallema als Evers uitkwamen, is inderdaad af te lezen aan de drie opeenvolgende ordonnanties op het Utrechtse boekdrukkers- en boekverkopersgilde. De issue die eigen was aan het Utrechtse gilde was namelijk: de handel of het ambacht? Elders werden gilden opgericht die al van de aanvang af vooral op de handel gericht waren, terwijl in Utrecht willens of onwillens het ambacht centraal stond. Ook hier was men natuurlijk al lang overtuigd van het belang van de handel, maar worstelde men met de vraag hoe zo'n gilde van ambachtslieden én kooplieden gestalte moest krijgen.[6] Anders gezegd: hoe de allengs belangrijkere positie van de 'boekverkopers' in de boekhandel met de ordonnantie op het ambachtsgilde te rijmen? Een typisch probleem voor een tamelijk bejaard gilde waarvan de jonge generatie gilden geen last had.

Het begrip 'boekverkoper' had in die tijd een ruimere betekenis dan tegenwoordig. Enige toelichting is hier dan ook op zijn plaats. Boekhandel in de Noordelijke Nederlanden was ruilhandel. Een boek of een titel moest, zodra het gedrukt was, honderden en vaak zelfs meer dan duizend kopers vinden. Die markt was echter zodanig groot dat een ambachtsman deze in zijn eentje onmogelijk kon bereiken. Hij moest zijn boeken daarom via zijn collega's binnen en buiten de stad zien te distribueren. In ruil daarvoor ontving hij op zijn beurt weer boeken die zijn collega's hadden vervaardigd. Op deze manier kon hij dankzij hun aanbod ook het assortiment in zijn eigen winkel vergroten. Zo werd zijn winkel echt interessant voor kopers. Iedereen, of hij nu boekdrukker of boekbinder was, was dus potentieel ook 'boekverkoper' in de letterlijke zin. Het waren vooral de boekbinders die zich steeds meer ontplooiden als boekverkoper.[7]

Maar het woord 'boekverkoper' betekende in die tijd nog meer dan dat. Het werd ook gebruikt in de betekenis van 'uitgever' – een term die destijds nog nauwelijks gangbaar was. Een boekverkoper was ook een handelaar in boeken die hij zelf liet verschijnen. Hoewel hij daarom, wanneer hij noch een drukkerij noch een binderij draaiend hield, strikt gezien niet in een ambachtsgilde thuishoorde, was de boekverkoper voor de boekhandel onmisbaar. Hij gaf immers opdrachten aan een of meerdere boekdrukkers en boekbinders. Wanneer hij eenmaal was toegelaten tot het gilde stond een boekverkoper ook niets in de weg om zelf boeken te drukken of te binden. En zo bestond in de

boekhandel in de Republiek geen strikte scheiding tussen de activiteiten van 'boekdrukker', 'boekbinder' en 'boekverkoper'. Op welke activiteit de nadruk lag, verschilde per geval.

Het Utrechtse boekdrukkers- en boekverkopersgilde was traditiegetrouw een ambachtsgilde, met als typisch kenmerk de meesterproef. Deze nadruk op het ambachtelijke aspect kwam voort uit de vroege oprichting en omstandigheden die verderop uitvoerig zullen worden toegelicht. Aspirant-boekverkopers waren dan ook niet van de meesterproef vrijgesteld.

In dit opzicht waren later opgerichte gilden in de Hollandse steden, zoals die van Leiden en Amsterdam (in respectievelijk 1651 en 1663) veel vrijblijvender. Deze gilden kenden geen meesterproef. Aan de hand van welke meesterproef zou je immers de bekwaamheid van een boekverkoper kunnen meten? Die meet je af aan de winst. Aspirant-boekverkopers die handel in boeken wilden drijven, werden tot het gilde toegelaten mits zij elders een verplichte leertijd doorlopen hadden. Daarmee stelden de gilden van zowel Leiden als Amsterdam het belang in de handel al bij hun oprichting voorop.

Voor de gildenbroeders in Utrecht was dit echter allerminst vanzelfsprekend. Uit notariële en andere akten blijkt dat hier boekverkopers hun waar alleen konden verkopen als zij van oorsprong boekbinder of boekdrukker waren en met succes de meesterproef hadden afgelegd.

Aan de hand van de drie ordonnanties, aangevuld met andere informatie uit de resoluties van de vroedschap, zal ik een schets geven van de ontwikkeling van het boekdrukkersgilde in de zeventiende eeuw.[8] De centrale vragen zijn hierbij: wat was de precieze toedracht bij de totstandkoming van een telkens vernieuwde ordonnantie? Waren die veranderingen het gevolg van autonome ontwikkelingen binnen de stad of was er sprake van invloed van buitenaf?

Vervolgens zal ik de inhoud van de ordonnanties behandelen met de nadruk op de volgende thema's:

- de verwerving van het lidmaatschap (burgerrecht, intreegeld en meesterproef);
- de leerjongens en knechten;
- de bescherming van de patroon;
- de nering;
- de veiling.

Zo nodig en mogelijk zullen ook vergelijkingen worden gemaakt met het boekdrukkers- en boekverkopersgilde in andere steden van de Republiek en met het smedengilde in Utrecht, waarover een zeer recente studie voor handen is.[9]

Het Utrechtse boekdrukkers- en boekverkopersgilde

De oprichting

In 1599 scheidden zij wier ambacht het was boeken te maken en te verkopen zich af van het zadelaarsgilde, een zeer bonte vereniging waarbij verschillende ambachtslieden, zoals zadelmakers, beeldhouwers, schilders, decorateurs, ververs, schedemakers, tripmakers, klompenmakers en goudslagers zich hadden aangesloten. [10] Ze richtten een nieuw gilde op dat 'Boeckprinters, Boeckbijnders ende Verlichters' heette. De afscheiding verliep, voor zover we weten, zonder problemen. Er is geen indicatie dat het zadelaarsgilde het uittreden van een deel van haar gildenbroeders moeilijk maakte. [11] Deze stap was alleszins begrijpelijk. Het zadelaarsgilde was immers een 'vergadert gilt' van diverse ambachten dat er vooral voor moest zorgen dat die ambachten, ook binnen het gilde, tegen elkaar werden beschermd. De strikte scheiding van het ene ambacht en van het andere binnen het gilde was daarbij het uitgangspunt. Zo was artikel 20 van haar ordonnantie erop gericht te verbieden het ambacht van anderen uit te oefenen, of in goederen te handelen die men zelf niet maakte. [12] Zo'n strikte scheiding was echter, zoals in de inleiding is vermeld, vreemd voor de aangesloten boekdrukkers en boekbinders.

In 1599 was het zo ver. Het eigen boekdrukkers-, boekbinders en verlichtersgilde was een feit. De naam die aan het nieuwe gilde werd gegeven is echter zeer merkwaardig. Daarin komen de 'boekverkopers' helemaal niet voor, terwijl die in het nieuwe gilde alom aanwezig moeten zijn geweest. Opmerkelijk is ook het feit dat de 'verlichters' wel werden genoemd. De verlichters – later vaker 'afzetters' genoemd – waren ambachtslieden die

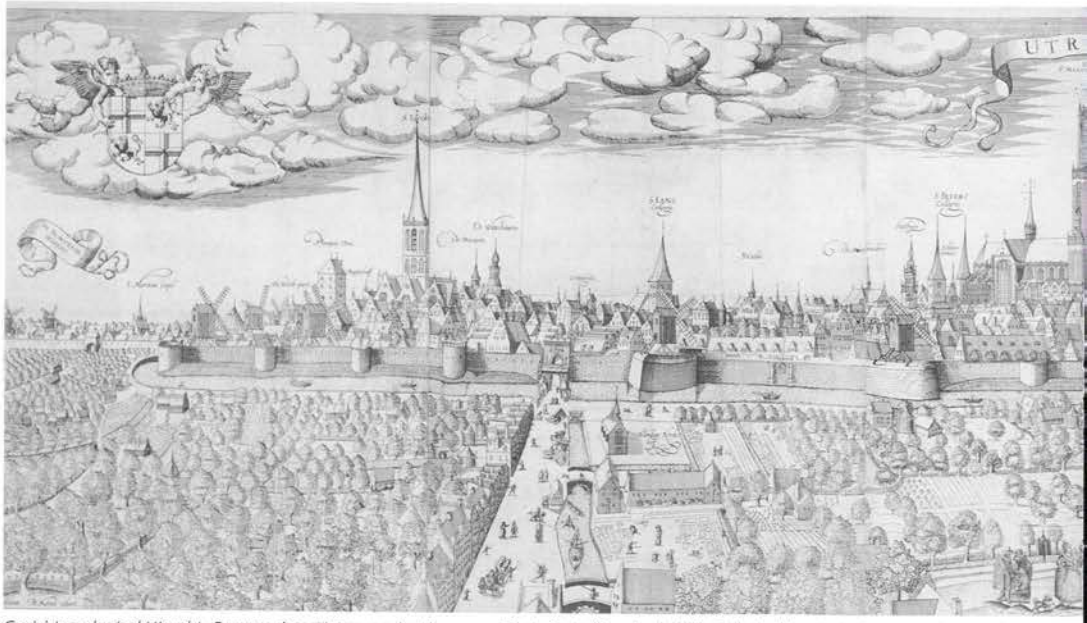

Gezicht op de stad Utrecht. Gravure door Pieter van der Keere naar Pieter Bast, (1603/04). HUA, Coll. beeldmateriaal, cat.nr. 28371. De landmeter, plaar in het HUA is het rechter segment een fotografische reproductie.

gedrukte vellen, met name kaarten, met pen en inkt inkleurden. Misschien was het ambacht van verlichter in Utrecht, waar men de traditie van het rubriceren en illumineren bij het handschrift lang levend hield, rond 1600 nog van grote betekenis voor boeken. Waarschijnlijker lijkt echter dat de boekdrukkers en boekbinders in 1599 de deelname van deze ambachtslieden nodig hadden om hun behoefte aan een eigen gilde, niet alleen op grond van redelijkheid, maar ook op grond van het aantal leden, duidelijk te maken en het gilde zo tot een overtuigende belangengroep te maken. Hoe het ook moge zijn, het opnemen van verlichters als volwaardige leden van het nieuwe gilde is frappant, temeer daar een voorganger in Middelburg het 'Boeck-drukkers, Boeck-verkopers en Boeck-binders' gilde heette. [13] Het eerste bestuur, een tweetal dekens, zal bij de oprichting een grote rol hebben gespeeld. Zij waren de Utrechtenaar Salomon Aerntsz. de Roy en Dirck Dircksz. Geduldigh uit Aken. De Roy was vanaf 1592 tot zijn overlijden in 1636 statendrukker van Utrecht, en in de jaren 1590-1595 stadsdrukker, een functie die vanaf 1595 werd overgenomen door zijn collega Geduldigh, die in maart van dat jaar het burgerrecht verwierf. [14]

De samenstelling van het gilde

Het Utrechtse boekdrukkers-, boekbinders- en verlichtersgilde bestond uit boekdrukkers, boekbinders en afzetters die meester waren. Knechten konden, net als bij andere gilden, geen lid worden. [15] Het gilde kende verder sinds 1643 'aanwerpelingen' of 'afwerpers'. Dit waren gildenbroeders die tegen het halve intreegeld het recht verkregen om het gilde te winnen. Zij waren echter niet gerechtigd om boeken te (laten) drukken, binden en verkopen. [16]

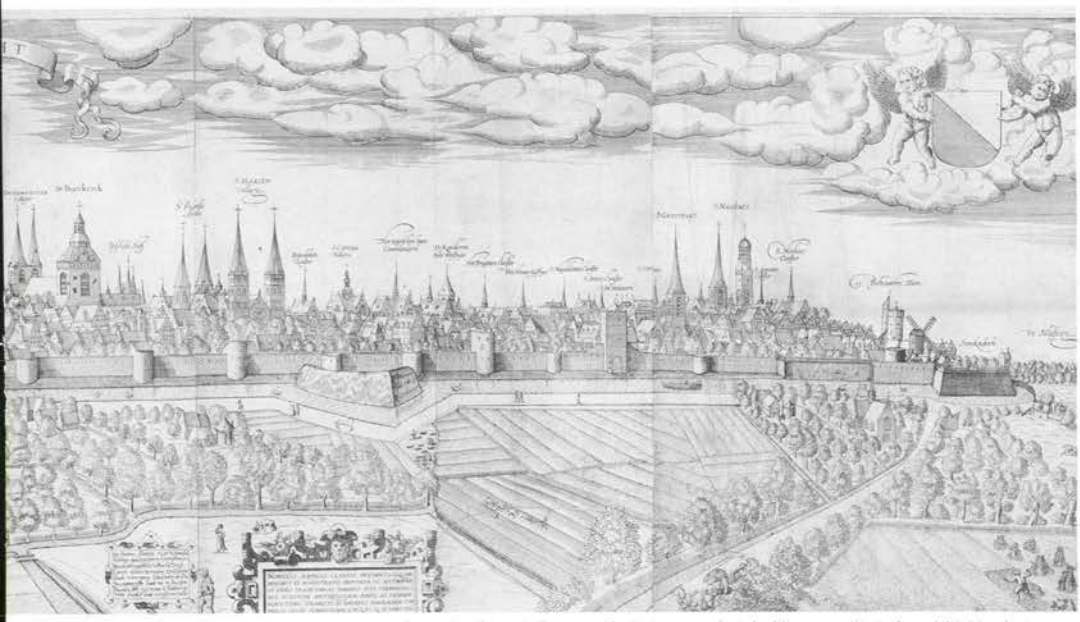

maker en boekverkoper Hendrik Jansz. Verstraten verkreeg in 1603 privilege van de Staten voor het drukken van dit stadsgezicht. Van het exem-

Het bestuur van de gildenorganisatie bestond uit twee dekens. Jaarlijks nomineerden de gildenbroeders hen uit hun midden, waarna de vroedschap in januari de voordracht bekrachtigde. Sinds 1652 echter, werden de dekens van de gilden in Utrecht door het stadsbestuur aangesteld. [17] Anders dan in het reglement van het Amsterdamse gilde, kende Utrecht geen bepaling dat één van de bestuurders boekdrukker moest zijn. [18] Uit de dekenlijst (zie bijlage 2) blijkt dat, om in aanmerking te komen voor het decanaat, men in Utrecht een vooraanstaand boekverkoper moest zijn. Ook blijkt daaruit dat het decanaat van het boekdrukkersgilde in de zeventiende eeuw door enkele tientallen kapitaalkrachtige boekverkopers van de stad werd bezet. De lijst wekt daardoor de indruk van een hiërarchisch opgebouwde organisatie. Van een systeem zoals men dat in Haarlem of Rotterdam kende, waar de drie of vier bestuurders elk voor twee jaar deel uitmaakten van het bestuur, was in het Utrechts boekdrukkersgilde geen sprake. [19]
Onder de gewone gildenbroeders van Utrecht konden de dekens dan nog enkele andere functies verdelen: een busmeester, twee proefmeesters en een bode, die elders in de Republiek, bijvoorbeeld in Amsterdam, 'gildenknecht' werd genoemd. [20]

Het aantal gildenbroeders

Bij de oprichting bestond het gilde uit ongeveer vijftien gildenbroeders, onder wie drie boekdrukkers, zo schatte Evers, die zijn bron hiervoor onvermeld liet. [21] In 1663, toen de laatste ordonnantie van kracht werd, bestond het gilde, opnieuw volgens Evers, uit circa 25 boekverkopers: een derde daarvan was tevens boekdrukker en de rest boekbinder. [22] Ook hier laat hij ons naar zijn bronnen gissen, maar de schatting van Evers, die de Utrechtse boekhandel als geen ander kende, moet wel ergens op gebaseerd zijn. Het aantal van 25 leden voor het Utrechtse gilde is ook niet onaannemelijk, zeker wanneer men het aantal leden in acht neemt dat een decennium eerder in Leiden, dat een grotere boekproductie dan Utrecht kende, was geregistreerd. In januari 1651 telde Leiden 34 boekdrukkers en boekverkopers. De samenstelling daarvan geeft ook aan dat de schatting van Evers aannemelijk is: negen boekdrukkers met eigen pers(en) en 23 boekverkopers zonder pers. [23] Een ander middel om het aantal van 25 te toetsen, is de website van de *Short Title Catalogue Netherlands* (STCN). [24] In dit bestand zijn 22 boekverkopers (met of zonder pers) geregistreerd die werkelijk in het jaar 1663 in Utrecht werkzaam waren. [25] Een nadere onderverdeling van deze 22 boekverkopers kunnen we in dit stadium niet geven.

De drie ordonnanties van het boekdrukkers- en boekverkopersgilde in Utrecht

De Ordonnantie van 1599: privilege op een ambachtsgilde

Op 3 december 1599 bekrachtigde de raad, de latere vroedschap, van Utrecht de eerste ordonnantie op het 'Boeckprinters, Boeckbijnders ende Verlichters' gilde. [26] Zij bestaat

uit 25 artikelen. De eerste acht artikelen betreffen het verwerven van het lidmaatschap, waaronder zaken als het burgerschap, intreegeld en de meesterproef aan de orde worden gesteld. De artikelen 9, 10 en 12 gaan over de bescherming van de patroon, dat wil zeggen de bepalingen ten gunste van de weduwe en zoon van een overleden lid. De artikelen 11, 14-19 en 22-23 handelen over de leerjongens en de knechten. De artikelen 13, 20, 21 en 24 betreffen de nering en zijn vooral bedoeld om buitenstaanders te weren en de belangen van de gildenbroeders te beschermen. In deze ordonnantie zijn geen bepalingen over veilingen opgenomen. In het laatste artikel 25, behoudt de raad zich het recht voor tot wijzigingen of aanvullingen van de ordonnantie.

Bij het ontwerp van deze ordonnantie nam men die van het zadelaarsgilde als voorbeeld. Het was vermoedelijk het belang van het stadsbestuur om de oude en daardoor beproefde ordonnantie, met de nodige aanpassingen, zo letterlijk mogelijk te handhaven. De ordonnantie van het zadelaarsgilde stamde echter uit 1540. Deze kwam tot stand onder heel andere omstandigheden, toen het stadsbestuur nog de behoefte had om strikt op zijn gilden toe te zien. Dit had te maken met de geschiedenis van de stad Utrecht waar de gilden, als enige in de Noordelijke Nederlanden, tot 1528 ook politieke bevoegdheden bezaten. De sporen hiervan zijn in de ordonnantie van het zadelaarsgilde, die eveneens uit 25 artikelen bestaat, nog zichtbaar, vooral in de artikelen 5-8, 22 en 24. Anno 1599 waren deze bepalingen blijkbaar niet langer relevant en kregen geen plaats in de ordonnantie van het nieuwe gilde. Tevens vervielen de specifieke bepalingen over de beeldsnijders (artikelen 12-13).

Het is dan de vraag hoe de dekens van het nieuwe gilde met de resterende zeventien artikelen van het zadelaarsgilde omgingen, en welke nieuwe bepalingen op hun specifieke belangen waren toegesneden. Van die zeventien artikelen vervielen er twee die de burgerzonen betroffen. Bij het zadelaarsgilde hoefden zij slechts de helft van het intreegeld te betalen om het gilde te winnen. Het nieuwe gilde voelde daar echter kennelijk niets voor. Zo komt het erfgoed van het zadelaarsgilde voor dat van boekdrukkers, boekbinders en afzetters per saldo neer op een corpus van vijftien artikelen. En deze werden, op één artikel na, vrijwel letterlijk overgenomen in de ordonnantie van 1599. Dat ene artikel, het al genoemde artikel 20 van het zadelaarsgilde dat de gildenbroeders verbood om ook het ambacht van anderen uit te oefenen, moest zodanig gewijzigd worden dat het de leden juist de flexibiliteit garandeerde voor een specifieke ambachtsuitoefening in combinatie met een nering die velen van hen ongetwijfeld hadden. Kortom een garantie van flexibiliteit in de bedrijfsvoering. Het gewijzigde artikel 20 stelde voortaan dat elke gildenbroeder zijn ambacht en nering naar eigen goeddunken en op verschillende wijzen mocht uitoefenen.

De tien nieuwe bepalingen kunnen in twee categorieën worden onderverdeeld. De eerste categorie betreft de meesterproef (artikelen 2-6), de tweede de knechten (artikelen 16, 18-19, 22-23). Op de inhoud van deze bepalingen zal later teruggekomen worden. Hier is alleen van belang te benadrukken dat het gilde de meesterproef noodzakelijk

achtte en dat zij het eveneens van belang vond om bepaalde eisen te stellen aan het aannemen van knechten.

Deze eerste ordonnantie van het boekdrukkersgilde van Utrecht richtte zich in feite traditiegetrouw op de ambachtsuitoefening. In die sfeer was de handel in boeken nog altijd bijzaak, althans op papier. Al spoedig werd het de gildenbroeders echter pijnlijk duidelijk dat zij niet de enigen waren die handel in boeken mochten drijven.

Amper een half jaar later moest de raad reeds als arbiter optreden en de schoolmeesters duidelijk maken dat zij niet het privilege bezaten om boeken te verkopen. Blijkbaar waren er toch nog boekverkopers die de zogenoemde 'boecken Scholasticael' aan schoolmeesters verkochten, die deze op hun beurt weer aan de leerlingen van de St. Hieronymusschool doorverkochten. In 1607 werd ook deze praktijk verboden. Voorts gaven de boekveilingen aanleiding tot een reeks onenigheden tussen het gilde en de 'erfhuismeesters' van de stad. In Utrecht mochten de boekverkopers zelf geen boeken veilen. Deze taak was aan de erfhuismeesters voorbehouden die met goedkeuring van de vroedschap het ambt mochten uitoefenen om roerende en onroerende goederen openbaar te verkopen. Dat de boekverkopers in Utrecht – anders dan hun collega's in de Hollandse steden – zelf de veilingen niet mochten afslaan, werd lang, op z'n zachtst gezegd, als 'inconvenient' ervaren. [27] Bovendien hielden de erfhuismeesters niet alleen zogenaamde 'geraapte' veilingen, waar willekeurige boeken op tafel werden gebracht bij die van een te veilen bibliotheek, maar ook een grote hoeveelheid boeken die van buiten Utrecht afkomstig waren. Vooral dat laatste was de boekverkopers van Utrecht lang een doorn in het oog. Op dit punt greep de vroedschap in 1631 in: de erfhuismeesters mochten zulke boekveilingen voortaan niet publiekelijk, maar uitsluitend besloten onder boekverkopers houden.

Het kwaad van buitenaf was gemakkelijker aan te pakken dan dat van binnenuit: het probleem van de afzetters. Zoals al eerder vermeld, was het bij de oprichting nog de vraag hoe zo'n gilde van boekdrukkers, boekbinders en afzetters eruit ging zien. De problemen waren misschien toen al enigszins te voorzien, maar werden vermoedelijk pas in het begin van de jaren veertig bespreekbaar. In 1640 overleed hun vakgenoot, Hendrick Jansz. Verstralen, landmeter en kaartenmaker, tevens boekverkoper. [28]

Verstralen was, tussen 1604 en 1637, maar liefst 22 jaar deken van het gilde geweest. In deze periode zal hij zijn collega-afzetters/boekverkopers stellig een comfortabele positie binnen het gilde hebben bezorgd. Hij begreep zelf waarschijnlijk best dat hij en zijn vakgenoten in het verkeerde gilde terecht waren gekomen. In 1614 bereikte hij dat ook het Sint-Lucasgilde zijn producten ging beschermen. [29] Het overlijden van Verstralen in 1640 zal een aanzienlijke verzwakking van de positie van de afzetters betekend hebben. Het wachten was alleen op een duidelijke aanleiding om hen buiten spel te zetten, een gelegenheid die al snel kwam.

In september, of mogelijk nog vroeger, van het jaar 1641 probeerde Johannes van Waesberge, een telg van de Rotterdamse drukkersfamilie Van Waesberghe, in Utrecht zaken

Jean Louis D'Arsy, Le grand dictionaire François-Flamen, UBA, O 61-6165 (links) en KB, 653 F 16 (rechts). Johannes van Waesberge gaf dit werk in 1643 uit samen met zijn oom te Rotterdam, Pieter van Waesberge. Het werd gedrukt door de Utrechtse drukkers Herman van Borculo (II), Esdras Willemsz. Snellaert, en Hendrick van Borculo (II).

te doen. [30] Dit was op grond van de ordonnantie een probleem. Op 20 september 1641 arbitreerde de vroedschap de zaak als volgt. Het gilde moest Van Waesberge als lid accepteren, mits deze het burgerschap verwierf en de 'verlichtersproef' aflegde. Wat Johannes van Waesberge – die kort daarna in 1642 met een dochter van de Amsterdamse boekdrukker Jan Janssonius zou trouwen – in Utrecht te zoeken had, valt buiten het bestek van dit onderzoek. Het zal echter duidelijk zijn, zoals hij al spoedig in Utrecht liet blijken, dat zijn ambities vooral op de handel in boeken gericht waren, en niet zozeer op het inkleuren van kaarten en boeken. Johannes van Waesberge kwam als afzetter het gilde binnen en stellig was hij niet de enige die van die weg gebruik maakte.

De verklaring hiervoor moet in artikel 6 van de ordonnantie gezocht worden. Immers, het kostte een aspirant-meester veel geld om een meesterproef af te leggen. De proef voor het afzetten was dan, als hij tenminste over de nodige behendigheid beschikte, de meest economische en daardoor de meest aantrekkelijke ingang. En zodra men in het gilde was toegelaten, kon men verder, op grond van het bovengenoemde artikel 20, doen wat men wilde. In 1643 kwam echter een eind aan deze praktijk: afzetters mochten vanaf dan niet langer boeken drukken, binden of verkopen.

In Utrecht had men zich in de jaren na de afkondiging van de eerste ordonnantie hoofdzakelijk toegelegd op de afbakening van het terrein van de boekhandel binnen de stad. Dit verliep vooral moeizaam, zoals gezien, in het geval van de erfhuismeesters aangaande de boekverkopingen. Na veel getrek en geduw kreeg het gilde in 1652 een vijftal nieuwe bepalingen op dit terrein, dat als 'Extract van de resoluties van de Vroedschap' werd afgekondigd. [31] Hieruit mag worden afgeleid dat het privilege van de boekveiling onder de boekverkopers toen, of zelfs nog eerder, aan de erfhuismeesters werd ontno-

Joannes de Beka en Wilhelmus Heda, De Episcopis Ultrajectinis, [Utrecht, 1643]. UBA, 193 A 18.
Arnold Buchel bezorgde opnieuw dit standaardwerk, over de geschiedenis van Utrecht, doorgaans bekend als 'Historia Ultrajectina'. Het boek bestaat eigenlijk uit drie geschriften van respectievelijk De Beka, Heda en Lambertus Hortensius. Het werd in 1643 uitgegeven door Jan van Doorn en het derde geschrift werd voor hem gedrukt door Gillis Roman, de toenmalige drukker van de Academie.

men. Hen was voortaan uitsluitend toegestaan om bibliotheken te veilen die waren nagelaten door personen die binnen de stad of de provincie Utrecht overleden. Om 'geraapte' aucties te weren, werd het maken van een catalogus voor elke boekveiling verplicht gesteld. Uit het 'Extract' mogen we tevens afleiden dat de kwestie van de erfhuismeesters niet de enige was die bijdroeg aan de totstandkoming ervan. Er moet wel degelijk sprake zijn geweest van misbruik van de 'regelloosheid' voor boekenveilingen in Utrecht. Zo is bijvoorbeeld bekend dat Jan Evertsz. van Doorn, tot ergernis van het gilde, in 1647 voornemens was een boekveiling te houden. In 1644 liquideerde deze zijn zaak, na een verkoping van zijn assortiment in zijn eigen huis op de Ganzenmarkt die liefst – naar zeggen van het gilde – zes weken lang had geduurd. [32] Uit zijn gedrukte catalogus was voor iedereen duidelijk dat de boeken die daar op tafel zouden komen niet van hem waren, maar hij bleef volhouden dat deze het restant van een vorige auctie waren. In deze kwestie kwam de vroedschap echter niet verder dan de afspraak met hem dat de eerstvolgende veiling echt de allerlaatste zou zijn. [33]

De Ordonnantie van 1653: privilege op de handel in boeken

Nadat het afbakenen van het terrein binnen Utrecht langzamerhand was geregeld, werd het tijd om duidelijk aan te kondigen wie in deze stad het privilegie had om boeken te verhandelen. De nieuwe ordonnantie, de 'Ordonnantie van het boeck-verkoopers, druckers ende binders gildt' – met het woord 'boekverkopers' voorop – werd op 5 september in 1653 door het stadsbestuur bekrachtigd, en vervolgens door Johannes van Waesberge gedrukt. Deze was in dat jaar tevens, samen met Lukas Simonsz. de Vries, deken van het gilde. Zij waren ongetwijfeld ook degenen die de koppen bij elkaar staken bij de totstandkoming van deze ordonnantie. De nieuwe ordonnantie telde 24 artikelen: de artikelen 1-6 gingen over de verwerving van het lidmaatschap, de artikelen 7-8 en 14 over de bescherming van de patroon, de artikelen 9-13 over de leerlingen en knechten en de artikelen 16 en 18-21 over de nering. Artikel 22 handelde over de veiling, en verwees verder naar het meegedrukte 'Extract uit de resoluties van de Vroedschap' uit 1652.

Ordonnantie
Van het
BOECK-VERKOOPERS,
DRUCKERS ende BIN-
DERS GILDT.

TOT UTRECHT,
By Johannes van Waesberge,
t'Jaar M. DC. LIII.

De Ordonnantie van het boekverkopersgilde te Utrecht, 1653. HUA, Stadsbestuur, 461.

De wijzigingen en aanvullingen op de ordonnantie van 1599 werden uiteraard in deze ordonnantie verwerkt. Er werd apart melding gemaakt van de positie van de schoolmeesters (artikel 15) en van de afzetters binnen het gilde (artikel 17). Deze laatsten zouden voortaan als aanwerpers kunnen worden opgenomen. Dat wil zeggen dat zij, conform de ampliatie van 1643, geen boeken mochten (laten) drukken, binden of verhandelen. Velen, en zeker de deken Johannes van Waesberge, kwam dit kennelijk niet goed uit. Daarom voorzag deze nieuwe ordonnantie toch in een oplossing voor de afzetters: de regel bleef voor de afzetters van kracht, 'ten ware de Vroetschap om merkelijke redenen anders goedt vindt'.

De ordonnantie van 1653 kan aldus worden gezien als de regelrechte opvolger van de eerdere ordonnantie uit 1599. Maar zij is zeker ook meer dan dat. In deze ordonnantie rekenden de dekens definitief af met het erfgoed van het zadelaarsgilde. Die bepalingen die sterk aan een vereniging van ambachtslieden deden denken, waren voorgoed uit de ordonnantie verwijderd (artikelen 8, 14 en 20).

Behalve zulke sporen van een lokale ontwikkeling zien we in deze nieuwe ordonnantie ook invloed van buitenaf, met name van de Leidse ordonnantie uit de jaren 1651-1652.[34] Die is vooral duidelijk herkenbaar in de nieuwe bepalingen op de leerjongens (artikelen 10-12), die hieronder besproken zullen worden. Ook de verscherping van het toezicht op de gildenbroeders, die kenmerkend is voor deze ordonnantie, is zeer waarschijnlijk eveneens aan het Leidse voorbeeld ontleend: de morgenspraak (artikel 20), het bijwonen van de begrafenis van gildenbroeders (artikel 21), de strikte eisen aan de dekens voor de boete-inning (artikel 23), en de procedure daarvan (artikel 24).[35]

Hoewel deze laatste groep bepalingen in de Utrechtse gilden deels bekend was, is de onmiskenbare gelijkenis met de Leidse ordonnantie niet verwonderlijk. De informatie-uitwisseling was immers in een branche als de boekhandel onontbeerlijk. Men wisselde mondeling en schriftelijk informatie uit. Het was in het eigen belang om te weten hoe zaken, als het aannemen van knechten en de veilingen, in andere steden geregeld waren.[36]

Leiden was bovendien voor de deken Van Waesberge de actualiteit. Zijn belangrijkste auteur, de hoogleraar en stadspredikant Johannes Hoornbeek, stond sinds mei 1652 in de belangstelling van de Leidse universiteit, waarheen hij uiteindelijk in 1654, alle verzet van Utrecht ten spijt, vertrok.[37]

SOCINIANISMI
CONFUTATI
Tomus Primus.
Auctore
JOHANNE HOORNBEECK.
S. Theologiæ Doct. Pastore, & Professore, in Ecclesia, & Academia Ultrajectina.

ULTRAJECTI,
Ex officina JOHANNIS à VV AESBERGE,
ANNO CIↃ IↃ C L.

Johannes Hoornbeek, Socinianismi confutati tomus primus, [Utrecht, 1650]. UBL 511 E 3. Johannes van Waesberge was dé uitgever van de hoogleraar en stadspredikant van Utrecht, Johannes Hoornbeek. Het eerste deel van dit driedelige werk. Deel II en III verschenen in Amsterdam (bij Van Waesberge) in samenwerking met de Leidse drukker Daniel Willemsz. van der Boxe.

Hoewel de dekens met deze ordonnantie wel een strikt toezicht op de leden verkregen, was hun reikwijdte nog altijd beperkt. Om vooraanstaande boekverkopers die de gildenordonnantie vrijelijk bleven interpreteren aan te pakken, waren ze toch aangewezen op de tussenkomst van de vroedschap. In 1659 betreurde de vroedschap het om te vernemen dat ene Aert van Duynen, die het burgerschap noch het gilde had verworven, winkel hield ten huize van Lucas Simonsz. de Vries 'onder de Snippevlucht'. [38] Het gaat hier hoogstwaarschijnlijk om Arnoldus van Duijnen, een neef van De Vries, die in april van datzelfde jaar in Utrecht trouwde. [39] Op 29 augustus verzocht de vroedschap De Vries en Van Duijnen samen onder ede te verklaren dat de winkel in kwestie Van Duijnen niet aanging. Zo niet, dan werd hen een boete van 50 gulden opgelegd. Wel stond de vroedschap Van Duijnen nog toe om de winkel in de toekomst te houden als hij zich kwalificeerde als gildenlid.

Van zo'n milde aanpak was geen sprake in de zaak van Johannes van Waesberge, die inmiddels, waarschijnlijk in 1660, naar Amsterdam was verhuisd. In juni 1660 bleek dat Van Waesberge zijn drukkerij en winkel in Utrecht nog aan had gehouden. [40] Hij verhuurde zijn voormalige huis annex winkel op de Plaats tegenover het Stadhuis aan Jurriaen van Poolsum, die het geheel in 1679 van hem zou kopen. [41] Maar Van Poolsum was niet de verdachte in deze kwestie. Dat was Johannes van Sambix, een volle neef van Van Waesberge die zich in 1658 vanuit Leiden in Utrecht vestigde. [42] Op 18 juni 1660 gelastte de vroedschap Van Waesberge onmiddellijk van zijn drukkerij in Utrecht afstand te doen. Drie dagen later verkocht Van Waesberge zijn drukkerij aan Van Sambix. [43] Het gilde bleef echter achterdochtig, hetgeen opnieuw tot interventie van de vroedschap leidde: Sambix moest onder ede verklaren dat hij de drukkerij daadwerkelijk van Van Waesberge had gekocht en dat deze verder geen aandeel in zijn drukkerij had. Indien anders zou blijken, werd een boete van 50 gulden opgelegd. [44]

De Ordonnantie van 1663: bescherming van de 'Utrechtse boekhandel'

Nauwelijks tien jaar later kwam er een nieuwe ordonnantie. De noodzaak hiertoe zal voor zowel het gilde als het stadsbestuur duidelijk zijn geweest. De ordonnantie uit 1663 die in de zeventiende eeuw tweemaal in druk verscheen, is onder verschillende

namen bekend, maar bij de eerste afkondiging op 2 februari 1663 heette deze: 'Ordonnantie voor den Gilde vande Boeck-druckers, Binders ende Vercopers tot conservatie van hare neeringe'.[45] Dit zegt al veel. Voor het eerst sprak het Utrechtse boekdrukkers- en boekverkopersgilde duidelijke taal. Deze ordonnantie moest het belang van de eigen, 'Utrechtse boekhandel' beschermen.

De ordonnantie bestaat uit 21 artikelen: de artikelen 1-3 en 5 gaan over de nering, de artikelen 4 en 6-11 over veilingen, de artikelen 12-16 over de verwerving van het lidmaatschap, de artikelen 17 en 19 over de bescherming van de patroon, en de artikelen 19-20 tenslotte over de leerjongens en knechten. Wat de dekens Dirck van Ackersdijck en Hendrick Versteeg bovenal nodig achtten, waren duidelijke afspraken op het vlak van de boekhandel. Deze besloegen in deze ordonnantie dan ook de eerste elf artikelen.

Het incident met Lukas Simonsz. de Vries werd mogelijk ondervangen in artikel 5: een gildenbroeder zal niet meer dan één winkel houden. En het akkefietje met Johannes van Waesberge leidde ongetwijfeld tot artikel 3: een gildenbroeder zal zich niet laten verhuren door vreemden. Voortaan zouden veilingen zoals de eerder genoemde Jan Evertsz. van Doorn, maar stellig ook anderen, wisten te organiseren, op grond van de artikelen 6 en 10 niet meer worden getolereerd. Artikel 21 van de ordonnantie uit 1653, inclusief het vijftal artikelen in het 'Extract van de resoluties van de Vroedschap', waren in deze hernieuwde ordonnantie in heldere taal opnieuw geformuleerd en volledig geïntegreerd. De bepalingen die het toezicht van de dekens verscherpten, vindt men hier daarentegen niet terug. Voor alle duidelijkheid zij hier vermeld dat invloed van de eerste Amsterdamse gildenordonnantie uit 1663 in deze ordonnantie officieel niet aantoonbaar is, aangezien die pas op 9 november 1663 zou worden vastgesteld.[46]

De ordonnantie uit 1663 zou in feite, met de nodige aanpassingen, tot de opheffing van het gilde in 1798, van kracht zijn. Wel zijn uit de zeventiende eeuw nog twee bepalingen bekend die de vroedschap ten gunste van de Academie aan het gilde oplegde. In 1685 werd bepaald dat catalogi van veilingen eerst aan de Rector Magnificus voorgelegd moesten worden. In 1688 bepaalde de vroedschap dat van alle in Utrecht gedrukte werken een exemplaar bij de stadsbibliotheek, dus de bibliotheek van de Academie, moest worden gedeponeerd. Deze bepalingen mogen echter niet opgevat worden als een verscherping van het toezicht op de veilingen of de boekproductie, maar waren bedoeld om de betrokkenheid van de Academie bij de veiling naar het voorbeeld van Leiden te benadrukken. Daar werd vanouds bij de boekveiling met de professoren en de universiteit rekening gehouden.[47] Het deponeren van een exemplaar bij de stadsbibliotheek zal eerder bedoeld zijn geweest om de collectie van de noodlijdende bibliotheek te verrijken dan als boekcensuur, al mag het een opmerkelijk verschijnsel in de Republiek worden genoemd waar het gebruik van het wettelijke depot ontbrak.[48]

De inhoud van de ordonnanties

De verwerving van het lidmaatschap

Het burgerschap

Het burgerschap was de eerste vereiste voor het lidmaatschap (1599 artikel 7, 1653 artikel 6, 1663 artikel 12). Voor een aspirant-meester was de bekostiging hiervan een hoge drempel, tenzij hij dit bij geboorte of huwelijk bezat. [49] Jan Amelisz. van Paddenburgh, later staten- en stadsdrukker van Utrecht, had hier blijkbaar problemen mee. Hij was al in 1602 in de stad werkzaam als boekdrukker zonder het gilde voldaan te hebben. Het gilde verzocht de raad hier iets aan te doen. De raad waarschuwde hem en droeg hem op conform de ordonnantie aan de eisen te voldoen en het gilde te winnen: eerst het burgerschap verwerven en dan de meesterproef doen. Een boete kreeg Van Paddenburgh echter niet. Wel kreeg hij voor twee jaar gratie om aan de eerste stap te voldoen (het burgerschap verwerven), zonder dat daar enige consequenties aan werden verbonden. [50]

Sinds de resolutie van de vroedschap van 1648 werd het toezicht op het behalen van het burgerschap van stadswege verscherpt. Voortaan moesten de dekens twaalf gulden betalen wanneer zij personen zonder het vereiste burgerschap binnen het gilde toelieten. In 1654 werd deze boete zelfs verhoogd tot tien gulden voor elk van de twee dekens. [51]

Het intreegeld

Bij het ontwerp van de eerste ordonnantie had het gilde een gildengeld, oftewel intreegeld, van zes gulden in gedachte, maar dat vond de raad te hoog in verhouding tot de som die was vereist bij het zadelaarsgilde, namelijk drie gulden. [52] Als concessie werd het bedrag vastgesteld op vijf gulden (1599 artikel 1, 1653 artikel 1). In het concept van de ordonnantie stond aanvankelijk nog een zinsnede uit de ordonnanties van het zadelaarsgilde, namelijk dat het intreegeld verminderd kon worden naar discretie van de dekens. [53] In 1663 werd het intreegeld tot zes gulden verhoogd (artikel 13). [54] Van de afzetters, die in 1643 hun plaats binnen het gilde verloren, was een aangepast intreegeld van drie gulden vereist (1663 artikel 18).

Naast intreegeld moest een nieuwe meester 'rantsoen' of drinkgeld betalen. [55] Dit kwam neer op een bedrag van 20 stuivers in 1599, dat in 1653 zou worden verdubbeld tot twee gulden. Het steeg nog forser in 1663, tot drie gulden. In totaal was een nieuw lid bij zijn intrede in het gilde kwijt: zes gulden (1599), zeven gulden (1653) en uiteindelijk negen gulden (1663). Ter vergelijking: het smedengilde te Utrecht vroeg al in 1620 acht gulden van een nieuwe meester, mede ten behoeve van de arme smeden en hun gezinnen. [56]

Meesterproef

Van elke aspirant-meester werd een proefwerk vereist, onafhankelijk van het feit of hij binnenkwam als boekdrukker, boekbinder of afzetter. Nadat de afzetters hun volwaardige plaats binnen het gilde verloren hadden, bleven de twee overige meesterproeven – voor boekdrukker en boekbinder – van kracht. Hierin verschilt de ordonnantie van Utrecht duidelijk van haar voorganger in Middelburg, en ook van de navolgers in Hollandse steden als Rotterdam (1699) en Den Haag (1702). Daar was van het begin af aan slechts sprake van één meesterproef voor iedereen: een proefwerk van het boekbinden. In Haarlem werd in navolging van Utrecht in 1616 de meesterproef voor boekdrukker en voor boekbinder verplicht gesteld. [57] De ordonnanties van steden als Leiden en Amsterdam kenden geen meesterproef.

Ook een aspirant-meester die van meet af aan uitsluitend de intentie had handel in boeken te drijven, ontkwam derhalve in de regel niet aan de meesterproef. De enige uitzondering die mij bekend is, betreft het geval van Pieter Elsevier in 1668. Deze in Rotterdam geboren kleinzoon van de Utrechtse boekverkoper Joost Elsevier (deken van het gilde in 1604), en later advocaat bij het Hof van Utrecht, had eigenlijk geen ambitie zich te vestigen in de boekhandel. Hij wilde echter zijn 'koopmanschap' verkopen, hoofdzakelijk bestaande uit ongebonden boeken, waarschijnlijk op verzoek van zijn familie *Les Elsezeviers* in Amsterdam en Leiden. Het kostte de vroedschap anderhalf jaar om in deze zaak tussen het gilde en Elsevier te bemiddelen, hetgeen wel aangeeft hoezeer de toelatingseisen van het Utrechtse boekdrukkers- en boekverkopersgilde vaststonden. [58] Maar Pieter Elsevier was voor de vroedschap blijkbaar niet zo maar een nieuwe burger. Hem werd uiteindelijk toegestaan om in ongebonden boeken te handelen, onder de conditie dat hij 50 gulden compensatie aan het gilde betaalde en zich strikt aan de afspraak zou houden om uitsluitend ongebonden boeken te verkopen. Hij mocht zeker niet drukken en zelfs geen gereedschap voor het binden in huis hebben. [59]

Proefwerk voor boekdrukker (het zetten) [60]

Van een boekdrukker in spe die het hele proces van kopij tot druk ging bewaken, werd bij de meesterproef volgens het voorschrift van 1599 verwacht dat hij zijn bekwaamheid in het zetwerk toonde. Het proefwerk voor de boekdrukker bestond in het letterzetten; het feitelijke drukken was geen onderdeel van deze proef.

Een aspirant-drukker moest kunnen zetten in diverse lettergrootten, van 10 ('Dessendiaan'), 11 ('Mediaan') en 12 ('Augustijn') punten, naar geschreven of gedrukte kopij – dat merkte men waarschijnlijk pas op de dag van de proef – zowel in romein als in gotische letters. Die tekst moest in octavo-formaat, per vorm of seriatim, worden gezet. [61] Voor het zetten met kleinere drukletters, zoals de 'Bourgeois' (8 pt), 'Brevier' (7 1/2 pt) en 'Nonparel' (6 pt) werd uitsluitend het zetten per vorm vereist.

De ordonnantie van 1653 schreef voor dat de toekomstige drukker moest kunnen zetten in het kleinere letters, de 'Brevier', naar geschreven kopij en per vorm. Voorts moest hij

in staat zijn om geschreven of gedrukte kopij, die hij van de dekens of proefmeesters voorgelegd kreeg, in alle formaten per vorm te kunnen zetten. Vervolgens moest hij die kunnen overslaan, dat wil zeggen dat hij alles keurig op dezelfde hoogte in een raam moest kunnen brengen, dat vervolgens op de pers kon worden geplaatst. Het voorschrift van 1663 is in principe hetzelfde als dat van 1653. Een aspirant-drukker moest kunnen zetten in de 'Brevier' in duodecimo, naar geschreven kopij, per vorm. Hij moest verder correcties op de pers kunnen uitvoeren.

Proefwerk voor boekdrukker (het drukken)

Anders dan in de ordonnantie uit 1599 kwam in 1653 naast de proef voor het zetten, ook een proefwerk voor het drukken ter sprake. Een aspirant-boekdrukker hoefde echter niet beide proefwerken af te leggen. Hij kon er, blijkens het voorschrift, voor kiezen hetzij met zijn zetwerk, hetzij met zijn drukwerk, zijn bekwaamheid te tonen.

Een aspirant-boekdrukker moest twee en een halve riem papier (1250 vellen) binnen de tijd van een werkdag van veertien uur goed en zuiver kunnen drukken. Met andere woorden: hij moest als beginnende meesterdrukker minstens 90 vellen per uur kunnen drukken. Dit is een interessant gegeven als men in acht neemt wat de Leidse boekdrukker David Wardenaar in 1801 zei. Volgens de berekening van Janssen drukte een drukker in de tijd van Wardenaar circa 100 vel per uur.[62] De marge tussen de productie van een beginnende en de gemiddelde meesterdrukker komt zo neer op tien procent. Op de tweede dag moest de aspirant-meester vooral opletten dat de te drukken weerdruk precies op de schoondruk viel. Dit, het register trekken, moest hij ook laten zien in 24-formaat, ten overstaan van de proefmeesters én de dekens die daartoe speciaal werden verzocht aanwezig te zijn. Deze beduidend zwaardere proef, die meerdere dagen in beslag nam, kwam echter niet meer terug in de ordonnantie van 1663.

Proefwerk voor boekbinder

De bindersproef is in de drie ordonnanties min of meer hetzelfde gebleven. Mogelijk stond hiervoor de ordonnantie van Middelburg (artikel 6) model. Een aspirant-meester moest een bijbel in folio in sloten en een kaartboek in mediaan kunnen binden. Vanaf 1653 werd het ook verplicht gesteld om een boek in octavo te binden. Dit boek moest hij vervolgens voorzien van een vergulde snee en omslag (1599 artikel 4, 1653 artikel 4, 1663 artikel 15).

Proefwerk voor afzetter

In hoeverre de proef voor het afzetten ten opzichte van de andere gildenproeven gemakkelijker was, valt moeilijk te zeggen. Wellicht was dit juist het geheim van deze proef, waar velen hun toevlucht toe zochten. Het voorschrift hier is allesbehalve concreet en tenslotte moest 'alles tot discretie van meijsters' gebeuren. Aspirant-meesters die een andere proef aflegden, kregen een of meer concrete opdrachten.

Kosten van het proefwerk

Was het verwerven van het burgerschap – althans voor buitenstaanders – de eerste drempel, het bekostigen van een proef was ongetwijfeld de tweede. Een aspirant-meester moest zijn proefwerk in een lopende week voltrekken, ten overstaan van twee proefmeesters, en op eigen kosten (1599, artikel 6, 1653 artikel 5, 1663 artikel 16): een gulden voor elke proefmeester per dag (1653, 1663) en daarenboven 30 stuivers voor de bode (1663). Op zaterdag, wanneer zijn proefwerk klaar was, moest het ten overstaan van de dekens goedgekeurd worden door de proefmeesters. Mocht zijn werk niet worden goedgekeurd, dan moest hij de proef op zijn kosten opnieuw afleggen. Ter vergelijking: de kosten van het proefwerk in het smedengilde te Utrecht waren overzichtelijker, 86 stuivers in totaal omstreeks 1670.[63]

De leerjongens en de knechten

De bepalingen op de leerjongens werden in 1599 letterlijk overgenomen uit de ordonnantie van het zadelaarsgilde. De verplichte leertijd was twee jaar (1599 artikel 11, 1653 artikel 11). In 1663 werd deze eis nader gespecificeerd: men moest het vak drie jaar lang in de stad hebben geleerd, waarvan twee jaar bij een meester (artikel 12). De belangrijkste aanvullingen kwamen in 1653, waarschijnlijk naar het Leidse voorbeeld. Deze bepalingen dienden niet zo zeer ter bescherming van de positie van de jongens, maar eerder ter bevordering van de sociale gelijkheid onder de gildenbroeders: een meester mocht niet meer dan twee leerjongens tegelijkertijd in dienst hebben (artikel 10).[64] Indien een meester kwam te overlijden terwijl de leerjongen – en dit geldt ook voor een knecht – zijn leertijd nog niet had uitgediend, mocht hij deze bij een andere meester voltooien (artikel 12).[65] Al deze aan-

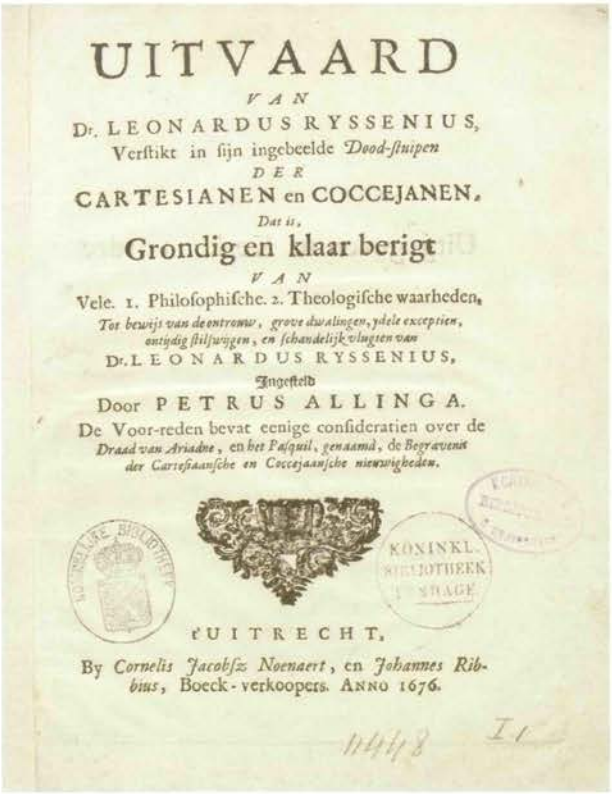

UITVAARD
VAN
Dr. LEONARDUS RYSSENIUS,
Verſtikt in ſijn ingebeelde *Dood-ſtuipen*
DER
CARTESIANEN en COCCEJANEN,
Dat is,
Grondig en klaar berigt
VAN
Vele. 1. Philoſophiſche. 2. Theologiſche waarheden,
Tot bewijs van de ontrouw, grove dwalingen, ydele exceptien, ontijdig ſtilſwijgen, en ſchandelijk vlugten van
Dr. LEONARDUS RYSSENIUS,
Ingeſteld
Door PETRUS ALLINGA.
De Voor-reden bevat eenige conſideratien over de *Draad van Ariadne*, en *het Paſquil, genaamd*, de *Begravenis der Carteſiaanſche en Coccejaanſche nieuwigheden.*
t'UITRECHT,
By *Cornelis Jacobſz Noenaert*, en *Johannes Ribbius*, Boeck-verkoopers. ANNO 1676.

P. Allinga, Uitvaard van dr. Leonardus Ryssenius, verstikt in sijn ingebeelde Doodstuipen der Cartesianen en Coccejanen [Utrecht, 1676]. KB pflt 11448. Cornelis Jacobsz. Noenaert en Johannes Ribbius kwamen uit hetzelfde nest, van de boekbinder en boekverkoper Hermannus Ribbius, vader van de laatste. Zij gaven samen dit polemische geschrift uit.

vullingen ziet men in artikel 19 van de ordonnantie uit 1663 terug.

In Utrecht zijn – dankzij het werkmateriaal van G. van Klaveren die de uitbestedingen van de kinderen van het burgerweeshuis en het stadsambachtskinderhuis optekende – talloze gevallen bekend van gildenbroeders die jongens uit het burgerweeshuis en later, vanaf 1675, ook uit het stadsambachtskinderhuis haalden.[66]

Dat men daaronder nauwelijks namen van latere meesters terugziet, geeft al aan hoe moeilijk het was voor deze categorie om zelf meester te worden.[67] Naast de genegenheid van deze leerjongens voor het vak, waren de aanwezigheid van een aanzienlijke erfenis van hun overleden ouders en de patroon die hen moest begeleiden, de belangrijkste succesfactoren voor hun loopbaan.

De volle wees Cornelis Jacobsz. Noenaert is het als één van de weinigen gelukt om meester en zelfs deken in het gilde te worden. Hij kwam in 1621 terecht bij de boekbinder en boekverkoper Abraham van Herwijck. Deze moet ook een goed didacticus zijn geweest. Later werd hij leraar aan de St.-Hieronymusschool. Van Herwijck haalde Noenaert uit het burgerweeshuis met een driejarig contract tot Pasen 1624. Hij betaalde het weeshuis vijf gulden. Ook het leergeld – in die tijd was dat 30 stuivers – zou hij geheel voor zijn rekening nemen (vergelijk 1599 artikel 11).[68] Noenaert kreeg 30 stuivers voor zijn spaarpot.[69] Sinds 1624 werd dit contract zonder onderbreking telkens voor een jaar verlengd tot april 1633. Het weeshuis verdiende elk jaar meer, terwijl Noenaart steeds 30 stuivers kreeg.[70] Na zijn benoeming tot leraar van de tweede klas (septima) van de St.-Hieronymusschool in 1631, liet Van Herwijck geleidelijk de zaak over aan zijn vroegere leerling, Hermannus Ribbius.[71] Noenaert zou daarom sinds 1631 in principe onder Ribbius hebben gewerkt. Ribbius was dan diegene die Noenaert bij het afleggen van zijn geloofsbelijdenis in 1637 vergezelde.[72] Hieruit mag tevens afgeleid worden dat hij zeer jong was toen hij in 1621 bij zijn meester Van

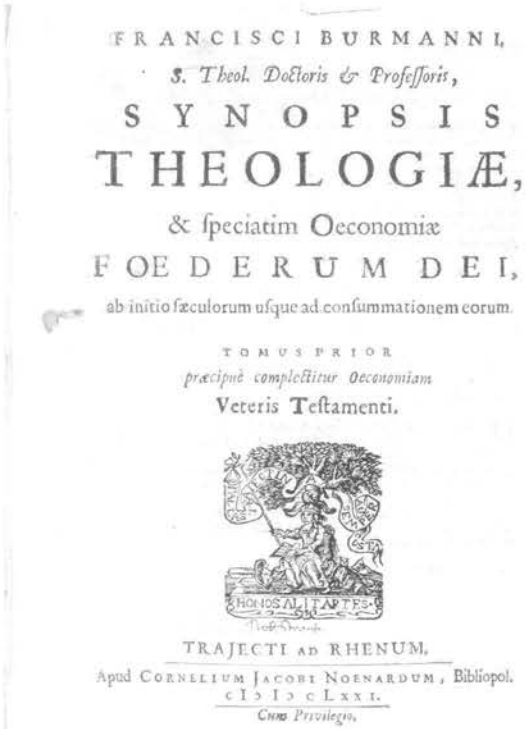
FRANCISCI BURMANNI,
S. Theol. Doctoris & Professoris,
SYNOPSIS
THEOLOGIÆ,
& speciatim Oeconomiæ
FOEDERUM DEI,
ab initio sæculorum usque ad consummationem eorum.
TOMUS PRIOR
præcipuè complectitur Oeconomiam
Veteris Testamenti.
HONOS ALIT ARTES
TRAJECTI AD RHENUM,
Apud CORNELIUM JACOBI NOENARDUM, Bibliopol.
CIↃ IↃ CLXXI.
Cum Privilegio.

F. Burman, Synopsis theologiæ, & speciatim oeconomiæ foederum Dei, [Utrecht, 1571]. UBL 188 C 3. Het ex-weeshuiskind Cornelis Jacobsz. Noenaert was dé uitgever van de werken van de Coccejaanse hoogleraar aan de Utrechtse academie Franciscus Burman. Het boek werd door Burman opgedragen aan de heren van de Staten van Utrecht en de burgemeester en de vroedschap van Utrecht.

Herwijck kwam. In Utrecht is een bepaling op de leeftijd van de leerjongens nooit vastgesteld.[73] Wanneer Noenaert zelfstandig werd, is niet met zekerheid te zeggen, maar aangenomen mag worden dat hij in 1639, toen hij trouwde, al meester-boekbinder was.[74] In 1656 werd hij voor het eerst benoemd tot deken van het gilde; zijn laatste benoeming was in 1696. Tweemaal getrouwd, maar kinderloos, overleed hij in 1707 in Utrecht.[75]

Het stadsambachtskinderhuis eiste in 1681 een minimumloon van 25 stuivers per jaar voor kinderen boven de vier jaar.[76] Extreem jong zullen de jongens die bij boekdrukkers en boekverkopers terecht kwamen echter niet zijn geweest, zo blijkt althans uit de lonen van de volgende gevallen. In 1678 nam Meinardus van Dreunen een jongen, Jan de Graeff genaamd, voor vijftien gulden voor een jaar in dienst (een kleine 6 stuivers per week). Daarenboven kreeg hij 25 stuivers per jaar als bonus. In 1680 nam François Halma ene Jan Valetijn voor twee jaren in dienst voor 20 gulden (een kleine 8 stuivers per week), met een bonus van een halve rijksdaalder per jaar. In 1681 nog eens Halma: Frans Henricks voor twee jaar voor 25 gulden (een kleine 10 stuivers per week), eveneens met een bonus van een halve rijksdaalder per jaar.[77]

Zoals al eerder vermeld, vond het gilde het in 1599 nodig om in de nieuwe ordonnantie enkele bepalingen op de knechten toe te voegen (artikelen 16, 18-19, 22-23). De oude ordonnantie van het zadelaarsgilde stelde slechts de leertijd van een meesterknecht vast op twee jaar (1599 artikel 11). Het gilde stelde in 1599 een verklaring van de oude meester bij de aanneming verplicht (artikel 16). En de knecht moest bij zijn meester uitdienen (artikel 18-19, 1653 artikel 13, 1663 artikel 20). Voorts mocht de knecht geen boeken verkopen buiten het huis van zijn meester (artikel 22). En hij mocht voor niemand anders dan zijn eigen meester werken (artikel 23). Maar deze laatste bewoording was blijkbaar niet expliciet genoeg en werd in 1653 veranderd in 'een knecht mag geen boeken maken of binden' (artikel 19, 1663 artikel 20).

De bescherming van de patroon

Ordonnanties zijn een verzameling van voorschriften en we weten natuurlijk niet hoe alles in de praktijk ging. Wel moet opgemerkt worden dat de positie van de weduwe en kinderen van een overleden patroon binnen het gilde in Utrecht in de regel lang niet zo gunstig was als elders in de Republiek.[78] De patroonszoon was in Utrecht nooit vrijgesteld van de meesterproef, noch kreeg hij verkorting van leertijd (1599 artikel 9, 1653 artikel 7). Pas in 1663 werd bepaald dat hij voor de meesterproef slechts de helft van de onkosten hoefde te betalen (1663 artikel 17).

Wel was een meester vrijgesteld van het leergeld wanneer hij zijn eigen kind in de leer nam (1599 artikel 12, 1653 artikel 14, 1663 artikel 19). Wanneer een zoon het gilde van zijn overleden vader wilde winnen, moest hij toch de helft van het intreegeld betalen, mits dat binnen één jaar na het overlijden van zijn vader gebeurde (1599 artikel 9, 1653 artikel 7, 1663 artikel 17).

De weduwe van een overleden meester mocht het bedrijf van haar man binnen één jaar en zes weken kosteloos voortzetten, daarna moest ze het gilde winnen met de helft van het intreegeld (1599 artikel 10). In 1653 kwam hierop nog als beperking 'soo lange sy ongetrouwt blijft' (artikel 8, 1663 artikel 17).

De nering

Aan de bepalingen op de neringen is hierboven al ruim aandacht besteed. De uitgangspositie, de ordonnantie uit 1599, was onvoldoende om het belang van de gildenbroeders op dit vlak te beschermen. Door telkens bepalingen hierover toe te voegen, heeft het Utrechtse boekdrukkersgilde zich van een vereniging van ambachtslieden ontwikkeld tot een van beroepsgenoten.

De veiling

De veiling was, evenals elders, sinds de eerste decennia van de zeventiende eeuw voortdurend het belangrijkste issue in het Utrechtse boekdrukkers- en boekverkopersgilde.[79] De boete op overtreding van de bepalingen op de veiling was fors, hetgeen laat zien hoe lucratief het veilen van boeken was. In de Utrechtse ordonnantie zijn twee soorten veilingen te onderscheiden: de openbare veiling en de veiling onder boekverkopers. We hebben al gezien dat het recht van de beide veilingen aanvankelijk in handen van de erfhuismeesters was. Zoals gezegd, werd de erfhuismeesters het privilege van de veiling onder boekverkopers in 1652 ontnomen. In 1658 kreeg het gilde een gildenkamer in de Abraham Dole kerk tot zijn beschikking.[80] Deze ruimte was bedoeld voor vergaderingen, maar ook voor de veiling onder boekverkopers die hier sinds 1659 achter gesloten deuren werd gehouden.[81]

Een Utrechtse gildenbroeder moest het gilde verlaten wanneer hij zijn assortiment openbaar liet veilen. Alleen een veiling vanwege boedelscheiding was hiervan uitgezonderd (1663 artikel 6). Deze bepaling vond men in 1663 nodig om misbruik tegen te gaan, zoals we dat eerder zagen bij Jan Evertsz. van Doorn in 1647. Een notariële akte uit 1687 illustreert hoe deze afspraak op strikte wijze werd nageleefd.[82] Johannes Ribbius besloot zijn assortiment te laten veilen.[83] Ten overstaan van de deken van het gilde, Cornelis Jacobsz. Noenaert, de busmeester Balthaser Lobe, twee proefmeesters, te weten Johannes van Stuyvesant en Hendrick van Sweert en de overige leden van het gilde, Johannes vande Water, Jurriaen van Poolsum, François Halma, Rudolph van Zijll en Willem vande Water, verklaarde Ribbius op 18 augustus 1687 bij zijn broer, notaris en deken van het boekdrukkers- en boekverkopersgilde in dat jaar, Henricus Ribbius, dat hij zijn sorteringen zou verkopen in de volgorde van de gedrukte catalogus (artikel 9). De veiling zou plaatsvinden op 5 september 1687 en de volgende dagen, zonder intermissie (artikel 10). De tweede auctie was gepland in april 1688 en de catalogus daarvoor

zou op tijd gereed zijn (artikel 8). Na deze twee veilingen zou hij nooit meer boeken in het openbaar veilen. Hij zou voorts geen boeken meer doen drukken en verkopen, direct of indirect, dat wil zeggen, zelfs niet via de tussenkomst van zijn knecht Anthony Schouten (artikel 6).

Tot Besluit

Het Utrechtse boekdrukkers- en boekverkopersgilde was in de eerste plaats een ambachtsgilde, met daarnaast een groot belang in de handel. Daarmee onderscheidt het zich van soortgelijke gilden die veel later in de Noordelijke Nederlanden werden opgericht. Daar stond de *boekhandel* centraal, in lijn met de algemene economische ontwikkeling in de Noordelijke Nederlanden. Het belang van de handel was de gildenbroeders in Utrecht bij de oprichting in 1599 zeker al duidelijk, maar men slaagde er toen niet in dit aspect goed tot uiting te laten komen, noch in de naam, noch in de artikelen van de eerste ordonnantie, die voor de ontwikkeling van het gilde van doorslaggevend belang zou zijn.

Gildenordonnanties van boekdrukkers en boekverkopers moeten in de eerste plaats gezien worden in hun lokale context. Het Utrechtse gilde maakte zich in zoverre geleidelijk los van de traditie van 'een vereniging van ambachtsgenoten', dat in de ordonnantie van 1663 het belang van de boekhandel breed wordt uitgemeten, ten einde de belangen van de eigen, 'Utrechtse boekhandel' te beschermen. Wel hield het, wellicht traditiegetrouw, vast aan de meesterproef. Zelfs de patroonszonen waren hiervan niet vrijgesteld. Dit zal een compromis zijn geweest tussen het gilde en het stadsbestuur, om enerzijds de kwaliteit van het ambacht te waarborgen en anderzijds de werkgelegenheid in de stad veilig te stellen.[84]

'Al deze gilden zijn op dezelfde leest geschoeid, hun in ordonnantiën neergelegde reglementen zijn verwant', merkte F.A. Janssen op in zijn standaardwerk *'Zetten en drukken'*.[85] In zijn derde en definitieve ordonnantie laat het Utrechtse boekdrukkers- en boekverkopersgilde zich enigszins met deze visie verenigen. Maar de weg die de Utrechtse boekdrukkers en boekverkopers aflegden om zover te komen was lang en onmiskenbaar een andere. De aanwezigheid van de drie ordonnanties getuigt daarvan.

Het voorbeeld van het Utrechtse boekdrukkers- en boekverkopersgilde leert dat we terughoudend moeten zijn met het trekken van voorbarige conclusies over de meesterproef. Het verdient aanbeveling de letterlijke beschrijving van die meesterproef in de ordonnanties meer op waarde te schatten. Zo is het de vraag of het juist is om de meesterproef, zoals die tot uitdrukking komt in de ordonnanties van Middelburg, Rotterdam en Den Haag, op te vatten als een proef voor 'boekbinder' die uitsluitend voor toekomstige meesterboekbinders was bestemd.[86] Het boekbinden volgens de voorschriften gold in deze steden, wanneer men de desbetreffende artikelen van de ordonnanties letterlijk neemt, voor allen als voorwaarde om boeken te mogen drukken, binden en verkopen.[87]

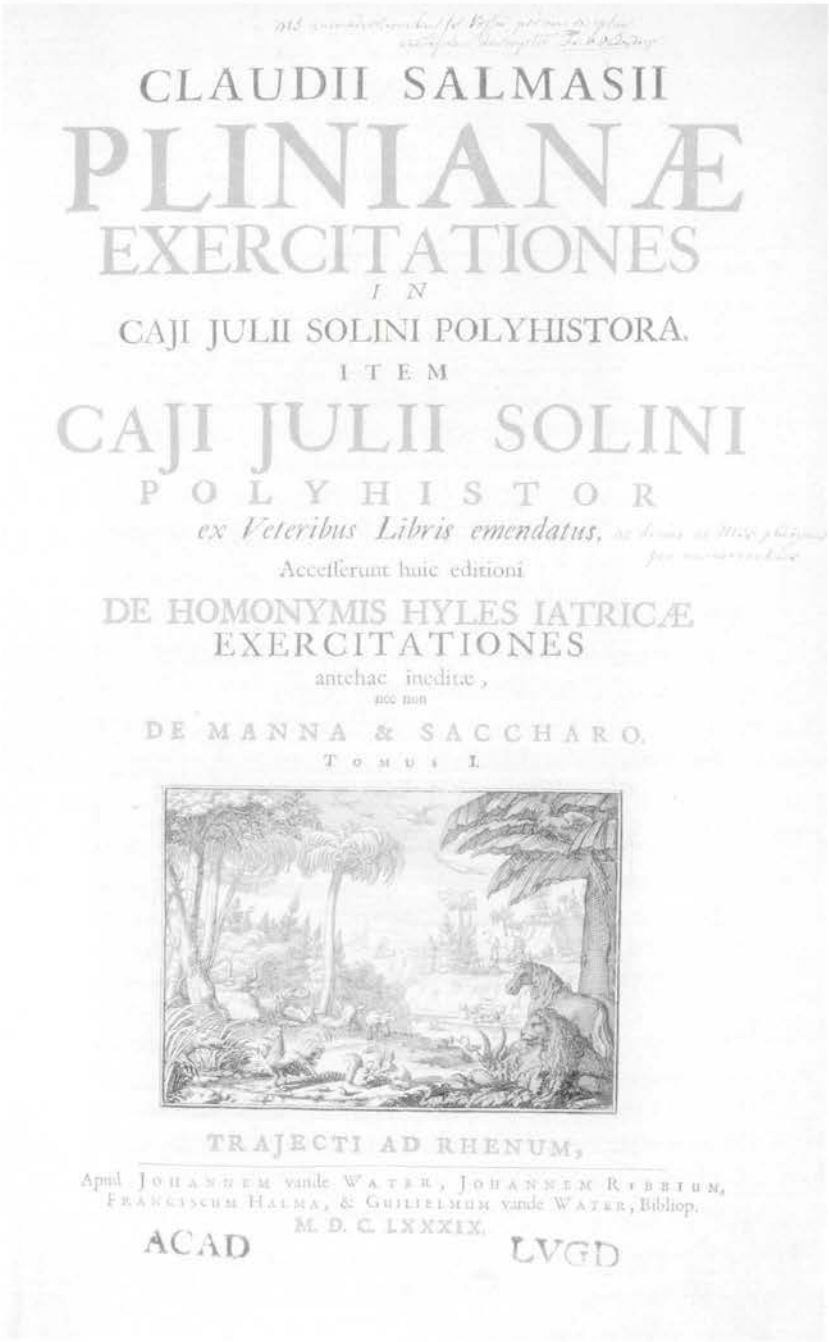

CLAUDII SALMASII
PLINIANÆ
EXERCITATIONES
IN
CAJI JULII SOLINI POLYHISTORA.
ITEM
CAJI JULII SOLINI
POLYHISTOR
ex Veteribus Libris emendatus,
Accesserunt huic editioni
DE HOMONYMIS HYLES IATRICÆ
EXERCITATIONES
antehac ineditæ,
nec non
DE MANNA & SACCHARO.
TOMUS I.

TRAJECTI AD RHENUM,
Apud JOHANNEM vande WATER, JOHANNEM RIBBIUM,
FRANCISCUM HALMA, & GUILIELMUM vande WATER, Bibliop.
M. D. C. LXXXIX.
ACAD LVGD

Claudius Salmasius, Plinianæ exercitationes in Caji Julii Solini Polyhistora, UBL 352 A 5. Het summum van een echte Utrechtse productie. Een postume uitgave van het magnum opus van Salmasius, de befaamde classicus en Leidse hoogleraar. Het is diens commentaar op het werk van Plinius en op de bewerking daarvan door de Romeinse historicus Solinus. De vier boekverkopers op de titelpagina financierden deze uitgave. Het drukwerk werd uitbesteed aan de Utrechtse drukker Ernest Voskuyl. Het boek werd opgedragen aan Paulus Voet van Winsen, ex-burgemeester en het lid van de vroedschap van Utrecht, door de vier boekverkopers.

Het was de enige meesterproef en de minimale vereiste voor een ieder die in het gilde toegelaten wilde worden. De afwezigheid van de meesterproef voor boekdrukker daarbij in de ordonnanties van deze steden kan samenhangen met de enorme groei van de boekhandel in de eerste helft van de zeventiende eeuw, met de boekverkoper in een hoofdrol. [88] De gilden van de Hollandse steden lieten vermoedelijk het marktmechanisme werken. [89] De beoordeling van de kwaliteit van het drukwerk was dan niet zozeer aan de proefmeesters, maar eerder aan de boekverkopers. De boekdrukkers die de kunst van het zetten en drukken niet voldoende beheersten, vielen immers vanzelf buiten de boot. Zo ging langzamerhand in de boekhandel in de Republiek het specialisme ontstaan. Boekverkopers hadden slechts bij uitzondering een eigen drukkerij. [90] Het boekdrukkers- en boekverkopersgilde was niet langer een ambachtsgilde, maar eerder een handels- of exportgilde. [91] Het Utrechtse boekdrukkers- en boekverkopersgilde was kennelijk conservatiever, door het handhaven van de meesterproef zowel voor boekbinder als voor boekdrukker. Anders gezegd: het stadsbestuur van Utrecht kende zo'n liberale aanpak niet. [92]

In 1763 vierde het Utrechtse boekdrukkers- en boekverkopersgilde zijn eeuwfeest. Of dit feest uit onwetendheid of uit opportunisme voortkwam, is moeilijk te zeggen. In zijn gedicht 'Het eerste eeuwgetijde van het boekdrukkers en boekverkopers gilde binnen Utrecht, opgericht in den jaare 1663', verzekert de gelegenheidsdichter Joan Stouw – die daarin uiteraard de Utrechtse boekhandel uitgebreid roemde – ons dat het gilde na de stichting van de Utrechtse universiteit (1636) en na de Tachtigjarige Oorlog (1648) werd opgericht. Hoe het ook moge zijn, in zoverre had men gelijk: het gilde ging in 1663, met het bekrachtigen van zijn derde ordonnantie, voortaan echt de belangen van de 'Utrechtse boekhandel' behartigen.

Gebruikte afkortingen

HUA	Het Utrechts Archief
NA	Notariële Archieven
RAL	Regionaal Archief Leiden
Stadsbestuur	Stadsbestuur van Utrecht, 1577-1795 (702-1)
STCN	Short Title Catalogue Netherlands

Gedrukte ordonnanties

Ordonnantie Amsterdam 1663 ▸ In: *Ordonnantie van het boek- en konst-verkoopers, nevens boek- kaart- plaat-drukkers, en boekbinders gilde deser stede Amstelredamme*, Amsterdam, [1750].

Ordonnantie 's-Gravenhage 1702 ▸ *Ordonnantie voor het boek- en konstverkoopers, nevens boeck- kaarten- en plaet-drukkers, mitsgaders boeck-binders, papier en penne-verkoopers gilde deser stede 'sGravenhage*, 's-Gravenhage, 1702.

Ordonnantie Haarlem 1616 ▸ In: *Keure ende ordonnantie van het boeck-druckers ende boeck-binders gilde binnen Haerlem*, [Haarlem], 1707.

Ordonnantie Leiden 1726 ▸ *Ordonnantie verleend by die van de geregten der stad Leyden, op het gilde der boekverkopers, boek- en plaatdrukkers, boekbinders, papier-penne-land- en speelkaart-verkoopers: benevens een reglement wegens het houden der auctien, en 't geene verders tot de boekneeringe behoort*, [Leiden], 1726.

Ordonnantie Middelburg 1590 ▸ In: *Privilegie van't gilde der boeck-druckers, boeck-verkoopers en boeck-binders, binnen Middelburgh in Zeelant. Middelburgh*, Middelburg, z.pl.

Ordonnantie Rotterdam 1699 ▸ *Ordonnantie voor het gilde; van de boek-verkoopers, boek-druckers, boek-binders, papier en penneverkoopers, binnen de stad Rotterdam*, Rotterdam, 1669.
Ordonnantie Utrecht 1653 ▸ *Ordonnantie van het boeck-verkoopers, druckers ende binders gildt*, Utrecht, 1653.

Literatuur

Baggerman, 1993 ▸ A. Baggerman, *Een drukkend gewicht. Leven en werk van de zeventiende-eeuwse veelschrijver Simon de Vries*, Amsterdam, 1993.
Bodel Nijenhuis 1892 ▸ J.T. Bodel Nijenhuis, *De wetgeving op boekdrukpers en boekhandel in de Nederlanden tot in het begin der XIXde eeuw*, Amsterdam, 1892. Bijdragen tot de geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel, 4.
Booy, De, 1980 ▸ E.P. de Booy, *Kweekhoven der wijsheid*, Zutphen, 1980, Stichtse historische reeks, 5.
Dillen, Van, 196 ▸ J.G. van Dillen, 'Gildewezen en publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie', *Mensen en achtergronden*, 1964, 149-176.
Dodt van Flensburg, 1845 ▸ J.J. Dodt van Flensburg, 'Ordonnantie bij den raede der stadt Utrecht, verleent den boeckprinters, boeckbinders ende verlichters op den iii decembris, 1599. Medegedeeld door J.J. Dodt van Flensburg', *Utrecht voorheen en thans*, 2 (1845), 138-140.
Eeghen, Van, 1965 ▸ I.H. van Eeghen, *De Gilden. Theorie en Praktijk*, Bussum, 1965.
Eeghen, Van, 1967 ▸ I.H. van Eeghen, *De Amsterdamse boekhandel 1680-1725*, dl. IV, Amsterdam, 1967.
Eeghen, Van, 1978 ▸ I.H. van Eeghen, *De Amsterdamse boekhandel 1680-1725*, dl. V, Amsterdam, 1978.
Evers, 1916a ▸ G.A. Evers, 'Jan van Waesberge te Utrecht', *Het boek*, 5 (1916), 281-287.
Evers, 1916b ▸ G.A. Evers, 'Pieter Elsevier te Utrecht.', *Het boek*, 5 (1916), 337-343.
Evers, 1935 ▸ G.A. Evers, *Gegevens betreffende Utrechtsche staten-, stads- en akademiedrukkers*, Utrecht, 1935.
Evers, 1940 ▸ G.A. Evers, 'Het Utrechtse boekdrukkersgilde', *De tampon. Maandblad voor leerlingen en oud-leeringen der vakschool voor de typografie*, 20 (1939/40), 7-15.
Evers, 1941 ▸ G.A. Evers, 'De "Busschen voor alle boek-drukkers en letter-setterknegts" te Utrecht'. In: *De tampon. Maandblad voor leerlingen en oud-leeringen der vakschool voor de typografie*, 22 (1941/42), 17-28.
Grosheide e.a., 1986 ▸ D. Grosheide, A.D.A. Monna en P.N.G. Pesch, *Vier eeuwen Universiteitsbibliotheek Utrecht*, dl. I, Utrecht, 1986.
Hallema, 1957 ▸ A. Hallema,'Twee Ordonnanties Van Het Utrechtse Boekdrukkers, -Binders en Handelaarsgilde. De Ordonnanties van 1599 en 1633 onderling vergeleken', *Folium librorum vitae deditum*, V (1957), 58-70.
Hoftijzer, 2004 ▸ P.G.Hoftijzer, 'Leidse drukkerijen in de zeventiende eeuw', in: *Boek & Letter. Boekwetenschappelijke bijdragen ter gelegenheid van het afscheid van prof.dr. Frans A. Janssen als hoogleraar in de boek- en bibliotheekgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam*, Amsterdam, 2004.
Janssen, 1986 ▸ F.A. Janssen, *Zetten en drukken in de achttiende eeuw. David Wardenaar's beschrijving der boekdrukkunst (1801)*, 2e dr., Haarlem, 1986.
Kernkamp, 1936 ▸ G.W. Kernkamp, *Acta et decreet senatus vroedschapresolutiën en andere bescheiden betreffende de Utrechtse academie. Eerste deel tot april 1674*, Utrecht, 1936. Werken Historisch Genootschap, derde serie, 65.
Lange, 1914 ▸ H.O. Lange, 'De Hollandske Bogauktioner i deres første halve Aarhundrede', *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen* I (1914), 133-148.
Lourens en Lucassen, 1994 ▸ P. Lourens en J. Lucassen, 'Ambachtsgilden in Nederland. Een eerste inventarisatie', *NEHA-Jaarboek voor economische, bedrijfs- en techniekgeschiedenis*, 57 (1994), 34-62.
Lourens en Lucassen, 1998 ▸ P. Lourens en J. Lucassen, 'Ambachtsgilden binnen een handelskapitalistische stad: aanzetten voor een analyse van Amsterdam rond 1700', *NEHA-Jaarboek voor economische, bedrijfs- en techniekgeschiedenis*, 61 (1998), 121-162.
Molhuysen, ed., 1918 ▸ P.C. Molhuysen, ed., *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche universiteit. Derde deel. 8 febr. 1647-18 febr. 1682*, Den Haag, 1918. Rijks Geschiedkundige Publicatiën, 38.
Mourik, Van, en Vercauteren, 1997 ▸ H. van Mourik en E. Vercauteren, 'Het boekverkopersgilde in Rotterdam', *Rotterdam bibliopolis. Een rondgang langs boekverkopers uit de zeventiende en achttiende eeuw*, Rotterdam, 1997.
Muller, 1880 ▸ S. Muller Fz., *Schilders-vereeniging te Utrecht. Bescheiden uit het Gemeente-Archief*, Utrecht, 1880.
Prak, 1994 ▸ M. Prak, 'Ambachtsgilden vroeger en nu', *NEHA-Jaarboek voor economische, bedrijfs- en techniekgeschiedenis*, 57 (1994), 10-33.
Rommes, 1999 ▸ R.N.J. Rommes, 'De gilden, de manufactuur en het stadsbestuur in Utrecht, ca. 1500-1800, in: Lesger een Noordegraaf (ed.), *Ondernemers & bestuurders. Economie en politiek in de Noordelijke Nederlanden in de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd*, Amsterdam, 1999, 445-464.
Rommes, en Spek, Van der, 2004 ▸ R.N.J. Rommes en J.van der Spek, *Met hand en hart. Zeven eeuwen smedengilde en St. Eloyengasthuis in Utrecht 1304-2004*, Utrecht, 2004.
Selm, van, 1987 ▸ B. van Selm, *Een menighte treffelijckce Boecken. Nederlandse boekhandelcatalogi in het begin van de zeventiende eeuw*, Utrecht, 1987 (proefschrift).
Verkruijsse, ed., 2006 ▸ P.J. Verkruijsse, ed., *Christoffel Cunradus, 1649-1684*, Project Amsterdamse drukkers, uitgevers en boekverkopers, juli 2006. (http://cf.hum.uva.nl/bookmaster/cunradus/index.htm)
Vries, De, en Woude, Van der, 2005 ▸ J. de Vries en A. van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van modern economische groei*, 3e dr., Amsterdam, 2005.
Water, Van de, ed., 1729 ▸ J. van de Water, ed., *Groot Placaatboek vervattende alle de placaten, ordonnantien en edicten, der edele mogende heeren Staten 's Lands van Utrecht; mitsgaders van de Ed. groot achtb. heeren borgemeesteren en vroedschap der stad Utrecht; tot het jaar 1728 ingesloten*, 3 delen, Utrecht, 1729.

Noten

1. Met dank aan August den Hollander en Piet Verkruijsse voor hun commentaar op een eerdere versie van dit artikel.
2. Evers, 1940, 7.
3. De ordonnantie uit 1599 verscheen, voor zover bekend, nooit in druk, terwijl die uit 1653 (waarover hierna) nog in hetzelfde jaar werd gedrukt, en die uit 1663 driemaal werd gedrukt, in 1667, 1679 en 1729. De teksten van de ordonnanties uit 1599 en 1663 werden reeds door Hallema gepubliceerd (Hallema, 1957, 61-70. Hallema's transcriptie is echter op vele punten niet accuraat. Zo geeft hij als datum voor de afkondiging van de ordonnantie uit 1599 '11 december' in plaats van 'iii december'. In zijn verantwoording geeft hij aan de tekst van de ordonnantie uit 1559 ontleend te hebben aan de 'Utrechtse vroedschapresoluties op het jaar 1599'. Ik kon echter noch een vermelding noch de tekst van de ordonnantie op het boekdrukkers- en boekverkopersgilde in de resoluties van de raad in december 1599 vinden. Gezien een aantal kenmerkende foutieve lezingen (o.a. 'Breemer' voor het lettercorpus 'Brevier' in artikel 3) lijkt het me zeer waarschijnlijk dat hij de tekst overnam van Dodt van Flensburg (Dodt van Flensburg, 1845, 138-140). Waarop deze zijn transcriptie baseerde, is niet bekend. Voor de ordonnantie uit 1663 ontleende Hallema de tekst, zoals hij vermeldde, aan Van de Water (Van de Water, ed., 1729, III, 762-763, naar de druk van 1667). Bijlage 1 bij dit artikel bevat nieuwe transcripties van de teksten van de drie ordonnanties en van andere relevante bronnen.
4. HUA, Stadsbestuur, 461 en 462. Gildenordonnanties kwamen altijd tot stand als een compromis tussen een of meer partijen en de overheid (Van Eeghen, 1978, 17). Vgl. Rommes en Van der Spek, 2004, 57.
5. Uiteraard geldt dit voor de Utrechtse boekhandel in het algemeen. Ook Van Eeghen meende in haar magnum opus over de Amsterdamse boekhandel dat de gegevens over de Utrechtse boekhandel, indien bekend, haar mogelijk aanleiding zouden kunnen geven om haar conclusies te herzien. Van Eeghen, 1978, 15.
6. Het boekdrukkers- en boekverkopersgilde zou behoren tot de groep die Rommes de 'exportgilden' noemt, gilden waarin ambachtslieden samen met, of in dienst van kapitalistische ondernemers werkten. Rommes, 1999, 450-451. Vgl ook: Lourens en Lucassen, 1994, 40-41; Rommes en Van der Spek, 2004, 61.
7. Van Eeghen, 1965, 102.
8. Als wegwijzer heb ik dankbaar gebruik gemaakt van de aantekeningen van G. van Klaveren (HUA, Historisch Werkmateriaal, 243-247). De oud-archiefambtenaar Van Klaveren tekende de resoluties van de vroedschap op die de boekdrukkers en boekverkopers betreffen. Hoewel het, na enkele steekproeven, blijkt dat hij niet alle resoluties die in aanmerking komen optekende en de criteria voor zijn optekening niet duidelijk zijn, is zijn tijdrovende werk zonder meer een ideaal uitgangspunt voor het onderzoek naar de boekhandel in Utrecht.
9. Deze thema's zijn eerder aan de orde gesteld door I.H. van Eeghen (1965) en F.A. Janssen (1986). Rommes en Van der Spek (2004) over de smedengilden in Utrecht.
10. Muller, 1880, 4-6. Evers, 1940, 8.
11. Dit was wel het geval toen de schilders en beeldsnijders zich in 1611 van het zadelaarsgilde afscheidden (Muller, 1880, 10-11 en 63-64). Ook in Amsterdam is bekend dat de afscheiding van de boekbinders en boekverkopers van het Sint-Lucasgilde moeizaam ging (Van Eeghen, 1965, 100-107). Het verloop van de totstandkoming van deze gilden vindt men dan vaak in hun eerste ordonnanties terug, hetgeen niet het geval is bij het Utrechtse boekdrukkers- en boekverkopersgilde.
12. HUA, Stadsbestuur, 461, 'Ordonnan*tie* vande Sadelaer gilde' (14 april 1540). Muller, 1880, 6-7.
13. Ordonnantie Middelburg 1590.
14. Evers, 1935, 3-6 en 36-39.
15. Van de knechten weten we wel dat ze in 1741 pas een knechtenbus oprichtten. Evers, 1941, 17-28.
16. Muller, 1880, 6; Rommes en Van der Spek, 2004, 20.
17. Rommes, 1998, 462-463.
18. Ordonnantie Amsterdam 1663, art. 25. Dit gold in Amsterdam vanaf de oprichting van het gilde in 1662. Van Eeghen, 1965, 104.
19. Ordonnantie Haarlem 1616, art. 23-24. Van Mourik en Vercauteren, 1997, 466-467.
20. Of deze busmeester alleen maar de functie van penningmeester vervulde of dat hij ook het fonds voor uitkeringen aan zieke en oude gildenbroeders beheerde, is niet duidelijk. Het fonds of de bus komt nooit ter sprake in de Utrechtse ordonnantie.
21. Evers, 1940, 8. Vgl. Van Eeghen, 1965, 102. In 1579 waren er niet meer dan twaalf tot veertien boekdrukkers en boekbinders in Amsterdam.
22. Van Eeghen, 1965, 12.
23. Hoftijzer, 2004, 295-318. De registratie die in Leiden in januari 1651 op bevel van de Staten Generaal tegen het drukken en distribueren van libellen, paskwillen enz. plaatsvond, vond in Utrecht blijkbaar niet plaats, hetgeen niet vreemd is. Want Utrecht had al een gilde waar alle boekdrukkers en boekverkopers in principe geregistreerd stonden. Vreemd is wel dat deze kwestie helemaal niet aan de orde werd gesteld in de vergaderingen van de vroedschap (HUA, Stadsbestuur, 121, 4 januari tot en met 1 april 1651). Dit is opvallend omdat de vroedschap doorgaans wel het plakkaat van de Staten Generaal tegen het drukken en distribueren van paskwillen in haar vergadering besprak.
24. Dit elektronische databestand omvat retrospectief alle drukwerken die in Nederland werden gedrukt vóór 1801, of ook elders, maar wel in het Nederlands. Het project is nog lopend.
25. De STCN, naar de stand van oktober 2005.
26. Er is echter in de vergadering van de Raad (later Vroedschap) op 2 december 1599 geen gewag gemaakt van deze ordonnantie. Zie ook, Hallema, 1957, 60.
27. Nog in 1753 verzocht het gilde de vroedschap om de openbare veilingen zelf te mogen afslaan. HUA, Stadsbestuur, 516.
28. HUA, NH Begraafregister (de datum van de aangifte is 14 september 1640).

29. Muller, 1880, 100. Hij betaalde daar de helft van het intreegeld (drie gulden) omdat hij al een ander gilde had.
30. HUA, Stadsbestuur, 121 (20 september 1641). Waar de in Rotterdam geboren boekdrukkerszoon Johannes van Waesberge zich toen ophield is niet bekend. Mogelijk in Amsterdam waar hij in 1641 trouwde met een dochter van Jan Janssonius. Tot november 1637 was hij echter in Delft woonachtig. Hij legde pas in december in 1641 belijdenis af in Utrecht, met attestatie uit Delft, daterend van 28 november 1637. HUA, NH Lidmatenregister (21 december 1641). Evers, 1916a, 282.
31. HUA, Stadsbestuur, 121 (3 mei 1652).
32. Deze veiling vond plaats in 1644 op 6 mei en de volgende dagen. Lange, 1914, 145. De catalogus van deze veiling telt meer dan 7,000 titels. Zie: Grosheide e.a., 1986, 72.
33. HUA, Stadsbestuur, 121 (13 en 18 september 1647). Zijn veiling was gepland op 20 september 1647.
34. Wat we hier gemakshalve de Leidse ordonnantie noemen, is eigenlijk een aanvulling op de ordonnantie van 1636 op de verkopingen. RAL, Archieven van de gilden, 61, 'Amplicatie vande keure opt stuck vant boekverkopen gemaekt' in 1651 (fol. 4v-5), en de Nadere amplicatie daarop in 1652 (fol. 6-7). Hiermee kregen ook de Leidse vakbroeders voor het eerst reglementen waarnaar zij zich moesten gedragen, hoewel het woord 'gilde' in deze aanvullingen nog niet voorkomt. Het intreegeld werd daar dan ook niet genoemd. De ordonnantie op het Leidse boekdrukkers- en boekverkopersgilde werd in 1726 bekrachtigd.
35. Zo roept de 'Morgenspraak' associaties op met iets uit vroegere tijden van Utrecht. Maar hiermee wordt eigenlijk bedoeld dat de gildenbroeders zich oproepbaar stellen indien de dekens dat wensten, en niet zozeer de ledenvergadering die in het gildewezen in het algemeen en in dat van Utrecht in het bijzonder politieke betekenis had. Wat betreft het bijwonen van de begrafenis, dit was bekend binnen het smedengilde van Utrecht (Muller, 1880, 2 en 21; Rommes en van der Spek, 2004, 34) en een soortgelijke bepaling was al in 1590 te vinden in de ordonnantie van het Middelburgse boekdrukkers- en boekverkopersgilde.
36. Zo leek de Haarlemse keur van 1616 sprekend op die van Utrecht uit 1599. Ook is bekend dat het Amsterdamse bestuur in 1662 bij het opstellen van haar eerste ordonnantie vooral de Leidse ordonnantie als voorbeeld nam. Men treft bijvoorbeeld, in het missiveboek van Leiden (RAL, Archief van de gilden, 61) nog afschriften aan van de aanvulling op de Utrechtse ordonnantie (1738) en een exemplaar van de Haagse ordonnantie uit 1717, met aantekeningen.
37. Het eerste bericht dateert van 15 mei 1652 en is te vinden in de resoluties van de curatoren van de Leidse Universiteit. Molhuysen, ed., 1918, 68. Sindsdien is over de verplaatsing van Hoornbeek druk onderhandeld, zowel tussen de Leidse en Utrechtse curatoren. Zie ook Kernkamp, 1936, 287 en verder.
38. Lukas Simonsz. de Vries was deken van het gilde in de jaren 1652-1655. Volgens A. Baggerman, de biograaf van Simon de Vries, hadden vader en zoon De Vries elk een eigen winkel in de 'Snippensvlucht', pal tegenover het Stadhuis aan de Oude Gracht. (*Een drukkend gewicht. Leven en werk van de zeventiende-eeuwse veelschrijver Simon de Vries*, Amsterdam, 1993, 63.)
39. HUA, NH Trouwregister (12 april 1659). De getuigen waren de oom van de bruidegom, Lucas de Vries en de zuster van de bruid, Marieke Jans.
40. HUA, Stadsbestuur, 121 (18 juni 1660).
41. Evers, 1935, 50.
42. HUA, NH Lidmatenregister (25 juni 1658). Volgens Evers was Johannes van Waesberge al in 1657 van plan naar Amsterdam te verhuizen.
43. Van Eeghen, 1967, 157-158. De overdracht van de drukkerij vond plaats op 21 juli 1660.
44. HUA, Stadsbestuur, 121 (24 september 1660).
45. HUA, Stadsbestuur, 461, 331-336. *Ordonnantie Rakende het Boekverkopers, Boekdrukkers en Boekbinders-gild. Gearresteert den 2 February 1663*, [Utrecht, 1663]. Een exemplaar afgebeeld in Evers, 1940, 11. *Ordonnantie, op het Boeck-druckers, Boeck-binders, ende Boeck-verkopers-Gilde, binnen de Stadt Utrecht. Gearresteert den tweeden Februarij 1663*, Utrecht, 1679.
46. Ordonnantie Amsterdam 1663.
47. RAL, Archieven van de gilden, 61, 'Ordonnantie Bij die vande geregte der stat Leijden, aengaende het houden vande auctien der boeken, en verboth, van met boecken, printen, caerten, & buijten deser stede jaermerkten, om te loopen, of op de straeten voor te staen' (fol. 1-3r). Zie ook Van Eeghen, 1978, 252.
48. Vanwege de financiële problemen van de stad werd sinds 1678 geen bibliothecaris meer aangesteld. De taak werd sindsdien waargenomen door de raadsleden. Grosheide e.a., 1986, 85 en 89.
49. Van de Water, ed., 1729, dl. III, 269-270. De kosten waren 12,5 gulden in 1550-1608, 25 gulden in 1608-1610, 50 gulden 1611-1623 en sinds 1624 alweer 25 gulden.
50. HUA, Stadsbestuur, 121 (23 februari 1602).
51. Deze resolutie werd nog eens in 1674 afgekondigd.
52. HUA, Stadsbestuur, 462. Vgl. Ordonnantie Middelburg 1590, art. 9: circa drie gulden.
53. HUA, Stadsbestuur, 462.
54. Zie ook Romme, 1999, 452. Vgl. Ordonnantie Amsterdam, art. 11: vier gulden.
55. Muller, 1880, 20.
56. Rommes en Van der Spek, 2004, 59.
57. Men nam vrijwel letterlijk de bepalingen van de ordonnantie van Utrecht over. Haarlem kende geen afzetters in het gilde. Ordonnantie Haarlem 1616. Zie: Janssen, 1986, 47.
58. Hij trouwde in 1666 te Utrecht met Aletta van Benthum, dochter uit een welgestelde familie van Utrecht. Evers, 1916b, 338-339.
59. HUA, Stadsbestuur, 121 (3 juni, 22 juli 1667, 13 januari 1668). Evers, 1916b, 339-340. Evers behandelde de finale resolutie niet in zijn artikel. Dat komt omdat deze resolutie thans niet meer terug te vinden is in de Vroedschapsresoluties. Maar het afschrift van dit finale besluit is te vinden in het 'Gildeboek'.
60. De meesterproef van Utrecht (1599 en 1663) is al door Janssen besproken (1986, 46-47).
61. Janssen, 1986, 46. Janssen vermoedt dat met het 'dagelicxe formaet' octavo is bedoeld.

62. Janssen, 1986, 184 en vooral noot 746.
63. Rommes en Van der Spek, 2004, 59.
64. Van Dillen, 1964, 154-155.
65. RAL, Archief van de gilden, 61, 'Amplicatie vande keure opt stuck vant boekverkopen gemaeckt' (fol 4v-5).
66. HUA, Historisch werkmateriaal, 239. In principe was het burgerweeshuis bedoeld voor de volle wezen, en het ambachtskinderhuis voor de halve wezen. Voor de nadere verschillen tussen deze twee instellingen, zie: De Booy, 1980, 95-112.
67. Zie ook Van Eeghen, 1965, 107-108.
68. Vaak waren er kinderen die het leergeld zelf moesten bekostigen. Zie: Van Dillen, 1964, 155-156.
69. Dit is een extra premie die de baas gaf aan het weeskind om hem aan te moedigen. De Booy, 1980, 98.
70. De vergoeding voor het burgerweeshuis ging daarentegen per jaar omhoog: vijf stuivers (1624), zes (1625), zeven (1626), elf (1627), twaalf (1628), vijftien (1629), zestien (1630), achttien (1631), 22 (1632) en 26 stuivers (1633) per week.
71. Evers, 1935, 47.
72. HUA, NH Lidmatenregister (6 juli 1637).
73. In Leiden en Amsterdam was bepaald dat men geen kinderen onder 12 jaar in dienst mocht nemen.
74. Hij trouwde met Dirkjen Gerrits. HUA, NH Trouwregister (19 februari 1639). Hij was in elk geval in 1642 boekbinder. HUA, Momboirkamer te Utrecht (703), 1385/4, fol. 616 (21 september 1642). In dat jaar mam Noenaert het voogdijschap over zijn jonge broer Jacob Jacobsz. over.
75. HUA, NH Begraafregister (16 februari 1707, de aangifte gedaan op 28 februari 1707).
76. HUA, Ambachtskamer te Utrecht (702), 1872 waarin de 'Conditien waer nae de Regenten van het Stadts kinderhuijs in toecomende de stadts kinders jaerlijcks te werck sullen besteden', art. 9 (gefolieerd noch gepagineerd).
77. Het loon was afhankelijk van de ervaring van de jongens en varieerde van plaats tot plaats. Vgl. Van Eeghen, 1965, 197-109: 50 stuivers per week in 1688. Verkruijsse, ed., 2006: 8 stuivers per week in 1659. Hoftijzer, 2004, 315: 10 stuivers per dag in 1664. Al deze lonen betreffen het eerste dienstjaar.
78. Vgl. Janssen, 1986, 48.
79. Zo ziet men bijvoorbeeld dat in Leiden, waar we het gilde als organisatie pas sinds 1651 kennen, de oudste bewaard gebleven ordonnantie op de 'boekverkopingen' al uit 1636 dateert. De universiteitstad had al vroeg een groot belang in de boekveiling. Ook in Amsterdam besteedde men in de ordonnantie uit 1663 acht bepalingen (art. 15-22) aan de veiling. Van Eeghen, 1965, 116. Zie ook: Van Selm, 1987. 38-50.
80. HUA, Stadsbestuur, 121 (11 januari 1658).
81. Idem (1 augustus 1659).
82. HUA, NA, U94a2, 6 (18 augustus 1687).
83. Johannes en zijn broer Henricus (hieronder) zijn de zonen van de boekverkoper Hermannus Ribbius. Henricus was notaris, maar zijn naam komt voor in de lijst van dekens van het boekdrukkers- en boekverkopersgilde in de jaren 1684-'89. Als zoon van een boekverkoper is het mogelijk dat hij ooit het vak had geleerd. In Utrecht komt deze combinatie ook voor bij Cornelis van Vechten (de Jonge) die in 1675 als 'notaris en boekvercoper' in een notariële akte voorkomt (HUA, NA, U80a4, 249, de eedaflegging: 23 oktober 1671; in de STCN zijn 9 uitgaven op zijn naam geregistreerd).
84. Rommes en Van der Spek, 2004, 57; Prak, 1994, 19.
85. Janssen, 1986, 44.
86. Janssen, 1986, 46-47.
87. De ordonnantie Rotterdam, art. 11-13; Middelburg, art. 6.
88. Vgl. Janssen, 1986, 48: 'de betekenis van de gildenproef voor de overdracht van typografische vakkennis of de controle daarop moet niet hoog aangeslagen worden'.
89. Vgl. Rommes, 1999, 444 ; Prak, 1994, 17.
90. Van Eeghen, 1978, 40.
91. Zie noot 6.
92. Rommes, 1998, 463.

Bijlagen

Bijlage I. Transcriptie van de drie ordonnanties met de aanvullingen van het boekdrukkers- en boekverkopersgilde in de periode 1599-1688 [1]

Articulen d'welcke de boeckprinters, boekbijnders, *ende* Verlichters geern belieft hadden tot haer*lider* Ordonnantie, [2]

i. Jndien eersten waert dat ijemandt het Boeckdrucker, Boeckbijnder, *ende* verlichters Gilde begeerde te hebben *ende* te gebruijcken sall gehouden wesen voir zijn Gilde gelt te geuen [-Ses] '<Vijff>' <=<advijs So doude ordonnan*tie* maer drije gelt gul*den* seijt> Carolus Gul*dens* van xx st*uuvers* het stuck, [-*ende* nijet meer, dan well min, alles tot descretie vanden deeckens inder tijt,] Ende noch daerenbouen xx st*uuvers* rasoen gereet, daer van elcken deecken ses stuuers, die buschmeijster *ende* den boode elcx vier st*uuers* aff hebben sullen,

ii. Welverstaende dat hij aluorens gehouden zall weesen zijn prouue te doen, in manieren als volcht,

iij. Jtem jndient een boeckdrucker es dat hij inde vorme zall moetten cunnen setten, eerst Descendiaen, jtem Mediaen, ofte Augustijn, Daechlicxe formaet, t'zij nae geschreuen ofte gedrukte Copijen soe in Duijts als Latijn, t'sij affgetelt, ofte nijet affgetelt, wttgesondert boirchoijs, breuier of Nomperel, Des sall hij oick alle formaten die daer sullen commen moetten cunnen aftellen,

iiij. Ende js hij een boeckbijnder sall moetten cunnen maecken eenen bijbel in folio, in slooten, een Cosmographie Munsteri, ofte

andere diergelijcke Kaertboecken, noch een boeck in Octauo, opte Snee, *ende* leer vergult,

v. Jtem een verlichter sall moetten [-cunnen] affsetten een Sphera terrestris, Ende die Coninckrijcken, linien, *ende* limieten vandien, cunnen onderscheijden, *ende* elcx zijn coluer naer behooren geuen, alles tot Discretie van Meijsters hun dies *ver*staende, die daer toe bijden Deeckens jnder tijt sullen worden gestelt,

vj. Wellverstaende dat alsulck werck als voorscreuen, bijden genen die desen Gilde begeert te winnen, begost, *ende* opgemaeckt sall moeten worden, in presentie van twee Meijsters daer toe als *voorseyt*, te stellen, die daer gestadelicken bij weesen sullen, *ende* t waerck beginnen van 'Smaendaechs, tot Saterdaechs toe, alles tot costen vanden voirs*eyde* gilde winre,

vij. Behoudelicken oock, dat die Deeckens van desen Gilde, nijemenden en sullen aennemen, voir *ende* alleer, dat hen kenne*lick* es, bij een handscrift, van deser Stadts Secretaris, dat hij een borger[-s] [zijn+]<js>, opt *ver*bueren '<bijden deeckens>', van Dubbelt borger gelt, tot behoeff van deser stadt,

viij. Jtem sullen in desen ambochte vanden Boeckdrucker Gilde behooren boekdrukkers, boekbijnders, *ende* verlichters maer anders egheene,

ix. Jtem een Gilde broeders outste zoen, die sall binnen Jaers nae t'ouerlijden van zijnen Vader zijns vaders Gilt moegen verheergewaeden, *ende* geuen nijet meer tot desen Gilde behoeff dan xx [-*] st*uuers* <=<advijs soo d'oude ordonnan*tie* maer vi st*uuers* vermelt>, Ende daer toe die deeckens, Buschmeijster[-s] *ende* boode hoer Rasoen, als voirs*eyt* es, Behoudelicken dat die soen indien hij noch geen *Meester* en es, ijerst twee Jaeren leeren sall moetten, *ende* zijnen Meijster, *ende* die prouue des Gilts voldoen, eer hij tselue gebruijcken sall moegen,

x. Jtem waert dat eenich Giltbroeder storue, soe mach die weduwe vanden seluen ouerleden Giltbroeder, dat Gilde hebben, *ende* vueren, een Jaer *ende* sess weecken, sonder verbueren, Ende wilde zij dan hoor ouerleden mans Gilt langer doen, sall zij t'zelue Gildt dan moegen winnen met halff gelt, gelijck off zij borger *ende* gebooren Giltbroeder waer,

xj. Jtem [-Jndien] '<als>' eenich Giltbroeder, een <=<jongen aanneemt, ofte een> knecht te warck sette, die onder desen Gilde, binnen , ofte buijten zijn twee Jaeren, onder een*en* Meijster, nijet wttgeleert en [-hadde] '<heeft>', sall schuldigh zijn, Leerkijnts Gelt te geuen, alse [-twee ca*rolus*] =<xxx stuuers>= gul*dens*, tot behoeff van desen gilde, <=<iij advijs Soe dordon*nan*tie van outs seijt een gelt gul*den*>

xij. Jtem sall oock eenen Giltbroeder van desen Gilde, zijns selffs Kijnderen, moegen hoer selffs ambocht dat zij metter handt doen, leeren, sonder eenich Leerkijndts Gelt daer van te geuen,

xiij. Jtem nijemandt, die geen gilde broeder van desen Gilde en es, <=<ofte [heeft+]<het> selue nijet voldaen *>, en sall van nu voortaen, int heijmelick, ofte openbaer, geenderhande <=<advijs ten ware inder stadts schoonhuis.> boecken, t'zij Geprinte, Gebonden, ofte ongebonden, [-boecken], ofte eenich Geprint warck, moegen <=<maecken, ofte> ver*coop*en, opte pene van vier Carolus Gul*dens*, het stuck van twijntich stuuers, d'een helft tot behoeff van deser Stadt, *ende* d'ander helft tot desen Gilde behoeff,

xiiij. Jtem waerder eenich Meijster in desen Gilde, die eenige Leer Jongen besoecken woude, een maent, ofte sess weecken, met boekprinten, boekbijnden, ofte verlichten, sall geuen tot desen Gilde behoeff twaelff st*uuers*, <=<Voorgaende ordonnan*tie* seijt zes st*uuvers*> *ende* jndien die Jongen aent selue ambocht blijft, soe sullen hem die twaelff stuuers, weesen aen affkortingen van zijn Leerkijndts Gelt,

xv. Ende waert dat eenich Giltbroeder eenige Leer Jongens aennaeme, *ende* zijn Deeckens het zelue nijet te kennen en gaue, binnen veerthien daegen zij die gehadt, oft aengenomen hadden, die sonder verbueren xxx st*uuers* <=<doude ordonnan*tie* seijt xx st*uuers*> te behouue als voorens,

xvj. Jtem een Gilde broeder, en sall oock gheen knecht die te vorens bij een ander Meijster, buijten, ofte binnen deser Stadt, zijn ambocht gedaen heeft, moegen aennemen, Ofte hem sall eerst bij certificatie, ten minsten bij attestatie onder de hant van des knechts Meijster gebleecken zijn, dat hij zijnen Meijster naer behoren voldaen heeft, op pene als bouen,

[xvij]. Jtem en sullen oick Gheen gesellen ofte knechts, moegen wtt hoer*lider* Meijsters warck gaen, om bij een ander te wercken, die haer Meijster, nijet voldaen en hebben, dan met consent vanden seluen haeren Meijster, opde pene van xx st*uuers* ten behouue als voiren,

[xviij]. Ende sall oock een Gildebroeder, wien zijn knecht, sonder [-dat] hem te voldoen, ontgaen es, zijn mede Gilde broeder die sulcken knecht weder aengenomen hadde, zijn warck, wtt crachte deser ordonnan*tie*, metten boode van desen Gilde, moegen doen *ver*bieden,

[xviiij]. Ende indien hij als dan den seluen knecht bouent voirs*eyde* *ver*both noch hielde, ofte warckte, sall daer ouer ten behouue als vooren, [-verbueren xxx st*uuers*] t'elcke reijse, verbueren, xxx st*uuvers*,

[xx]. Jtem sullen die voors*eyde* Gildebroeders elcanders '<ambocht *ende*>' neringhe well Jndifferenter moegen doen *ende* exerceren, *ende* sulcke waren elcx vercoopen *ende* wttbruijcken, als hun desen Gilde ambocht, *ende* neringe aengaende, goetduncken zall, [-mits voirg]

[xxi]. Dan [-en sall] een Giltbroeder, en sall gheen warck moegen laetten maecken, tot een andermans huijs dat gheen Giltbroeder en es, opt verbueren van twee Gul*dens*, ten behouue als voiren,

[xxij]. Maer sall een Giltbroeder buijtens huijs well een*en* knecht mogen setten *ende* in zijnen dienst hebben, dan die knecht en sall met sulck warck buijten zijne Meijsters winckell nijet moegen thoonen, ofte t'zelue *ver*copen, op pene voirs*eyt*, elcx halff, *ende* halff te betalen,

[xxiij]. Nochte en zall oock alsulcken knecht, onder decxell '<vandien>' voir niemanden anders, als voir zijnen *Meijster*, op wiens naeme dat hij warckt, eenighe boecken moegen maecken, ofte *ver*coopen, op peijne als bouen,

[xxiiij]. Jtem alsoe daechgelicx gebuert dat veel vreemde parsonen van buyten binnen Vtrecht com*men* *ende* ver*coop*en Geprinte boecken ofte brieven, die daechlicx op geslaegen, *ende* voirden kercken *ende* bijden huijsen vercoft worden, daer bij desen Gilde Marcke*lick* behijndert, *ende* beschadicht wordt, dat zulcx van nu voortaen bij deese ordonnan*tie* zall wesen verbooden, wtgesondert alleen op Saterdaegen, *ende* inde vrije marckten deser Stadt, <ten ware hij een plaetsche jnt schoonhuis gehuijrt hadde, daer hij tallen tyden sal mogen voort doen, jn conformite vanden xiij^en^ ar*ticule* *voorseyt*> [-Ende Jndien ijemendt, sulcx middeler tijt begeerde te doen, salt selue moetten versoecken aende Deeckens van desen Gilde jnder tijt, *ende* haer*lieden* daer voir, t'elcke reijse, tot desen Gilde behoeff een vereerighe doen naer advenant vanden tijt die zijluijden sullen willen genietten, Alles tot discretie vande selue deeckens]. <=<advis advis van [-geene] tgilt niet te vergaderen sonder con*sent* etc.* Jtem interpretatie, *ver*minderinge etc. redenen [-hoer] den raet

Alles by provisie Den iij *decem*bris 1599.

Ordonnantie bij den Rade der Stadt Utrecht verleent den Boeckprinters, Boeckbynders ende Verlichters op den iij^en^ December 1599.[3]

1. Jnden eersten waert, dat ymant het Boeckdrucker, Boeckbynder ende verlichters gilde begeerde te hebben, ende te gebruycken, sall gehouden wesen voor sijn Gildegelt te geven Vyff Car*olus* guldens van xx stuij*vers* het stuck, Ende noch daer en boven Twyntich stuuers te rasoen gereet, daer van elcken Deecken Ses stuvers, die Bus*meester* ende den Bode elcx vier stuuers aff hebben zullen.[4]

2. Welverstaende dat hij alvorens gehouden sal wesen syn proeve te doen, in manieren als volcht

3. Jtem indien een Boeckdrukker es dat hy inde Vorme sal moeten ende kunnen zetten, eerst Descendiaen jtem Mediaen, off Augustyn dagelicxe formaet 't zij nae geschreven ofte gedruckte copien, soe in Duijts als in Latyn, t zy affgetelt, ofte nyet affgetelt, wytgesondert boirchois, brevier off Nomperel, des sal hy oock alle formaten, die daer sullen commen, moeten cunnen afftellen.

4. Ende is hy een Boeckbynder sal moeten cunnen maken eenen Bybel in folio, in slooten, een Cosmographie Munsteri, ofte andere diergelycke Kaertboecken, Noch een Boeck in Octavo, op te snee ende leer vergult[5]

5. Jtem een Verlichter sal moeten affzetten een Sphera terrestris, ende die Coninckrycken, Linien ende Limiten van dien cunnen onderscheyden, ende elcx zyn coleur nae behoren geven, alles tot Discretie van Meysters hun dies verstaende, die daer toe by den Deeckens inder tyt sullen worden gestelt

6. Welverstaende dat alsulck werck als voors*eyt* is by den gheenen die desen Gilde begeert te winnen, begost ende opgemaeckt sal moeten worden, in presentie van twee *Meester*s daar toe als voors*eyt* te stellen, die daer gestadelicken by wesen zullen ende 't werck beginnen van's Maendaechs tot Saterdaechs toe, alles tot costen vanden voirs*eyde* gildewinre.

7. Behoudelicken oock, Dat die Deeckens van desen Gilde nijmanden en sullen aennemen voir ende alleer, dat hem kenlicken is by een handtschrift van des*er* Stadts Secretaris, dat zy borgers zyn opt verbeuren by den Deeckens van dubbelt borgergelt, tot behoeff van deser Stadt.[6]

8. Jtem sullen in desen Ambochte vander Boeckdruckers gilde behoren Boeckdruckers, Boeckbijnders ende verlichters, maer anders egeene[7]

9. Jtem een Gildebroeders outste zoon, die zal binnen jaers nae't overlyden van synen Vader, zyns Vaders Gildt mogen verheergewaden, Ende geven niet meer tot des*en* Gilde behoeff dan xx stuijvers Ende daer toe die Deeckens, Bus*meester* ende Bode hoir rasoen, als voirs*eyt* es. Behoude*lick* dat die zoon jndien hy noch geen M'. en is, yerst twee jaren leeren zal moeten, ende zynen M'. ende die proeve des Gildts voldoen, eer hy 't selue gebruijcken zall moegen[8]

10. Jtem waert dat enich Gildebroeder storve soe mach die weduve vanden selven overleden Gildtbroeder dat gilde hebben ende vueren een jaer ende Ses weecken sonder verbueren. Ende wilde sy dan haer overleden mans Gildt langer doen, sal zy t selue Gildt dan mogen winnen met halff geldt, gelyck off zy borger ende geboren Gildtbroeder waer[9]

11. Jtem, als eenich gildtbroeder een jongen aenneemt ofte een knecht te werck set, die onder desen gilde binnen of buijten syn twee jaren onder eenen Meyster nyet vuytgeleert en heeft, sal schuldich zyn Leerkynts geldt te geven, alse Dertich stuyvers tot behoeff van des*en* Gilde,[10]

12. Jtem sal oick den Gildtbroeder van desen Gilde zyn selffs kynderen moegen hoer selffs ambocht dat zy metter handt doen, leeren, sonder eenich Leerkynts geldt daer van te geven[11]

13. Jtem nyemandt die geen Gildebroeder van desen Gilde en is, off 't selve niet voldaen heeft, en sall van nu voortaen int heymelick ofte openbaer ten ware inder Stadts Schoonhuijs, geenderhande boecken, 't sij geprinte, gebonden ofte ongebonden ofte eenich geprint werck mogen maeken ofte vercopen, op poene van Vier Car*olus* gul*dens* het stuck van xx stuijvers, D'een helft ten behoeue des*er* Stadt ende d'ander helft tot des*en* Gilde behoeff.

14. Jtem waerder eenich M'. in desen Gilde die eenige Leerjongen besoucken woude een maendt ofte Ses weecken met Boeckprinten, Boeckbynden ofte verlichten, sall geven tot des*en* gilde behoeff twaelff stuuers, ende jndien die jongen aent selfve Ambocht blyft soe sullen hem die twaelff stuuers wesen in affcortinge van syn leerkynts geldt[12]

15. Ende waert dat eenich Giltbroeder eenige Leerjongen aenneme, ende zyn Deeckens het zelve nyet te kennen en gave binnen Veerthien dagen zy die gehadt ofte aengenomen hadden, die soude verbueren dertich stuuers ten behoeve als vores[13]

16. Jtem een Gildebroeder en sall oock geen Knecht die te vorens by een ander M'. buyten ofte binnen deser Stadt zyn ambocht gedaen heeft moegen aennemen ofte hem sal eerst by certificatie ten minsten by attestatie onder de handt van des Knechts M'. gebleecken zyn, dat hy syn M'. naer behoren voldaen heeft, op poene als bouen.

17. Jtem en sullen oick geen gesellen ofte Knechts mogen wt hoir*lieder Meester*s werck gaen om by een ander te wercken die haer M'. niet voldaen en hebben, dan met consent vanden selven haren M'., op de pene van xx *stuijvers*, ten behoeve als voren[14]

18. Ende sal oock een Gildebroeder wien syn Knecht sonder hem te voldoen ontgaen is zyn mede Gildebroeder die sulcken Knecht weder aengenomen hadde zyn werck wt crachte des*er* ordonnantie metten Bode van desen Gilde mogen doen verbieden

19. Ende indien hy alsdan den selven Knecht boven't voors*eyde* verboth noch hielde, ofte werckte, sal daer over ten behoeve als voren, t'elcken reyse verbeuren Dertich st*uijvers*.

20. Jtem sullen die voors*eyde* Gildebroeders elcanders Ambocht ende neeringe wel jndifferenter moegen doen, ende exerceren, ende sulcke waren elcx vercoopen ende wtbruycken, als hun desen Gilde Ambocht ende neeringe aengaende goetduncken zall

21. Dan een Giltbroeder en sall geen werck mogen laten maecken tot een ander mans huijs dat geen Giltbroeder en is, opt verbeuren van Twee guldens ten behoeue als voiren.[15]

22. Maer sal een Gildtbroeder buijtens huijs wel een Knecht mogen zetten, ende in synen dienst hebben, dan die Knecht en sal met sulck werck buyten zyne *Meester*s winckel nyet moegen thonen ofte t zelue vercopen, op poene voors*eyt* elcx halff ende halff te betalen.

23. Nochte en sall oock alsulcken Knecht onder dexel van dien voor niemanden anders als voor synen M'. op wiens name dat hy werckt, eenige boecken mogen maken, ofte vercoopen, op peyne als boven.

24. Jtem alsoe dagelicx gebeurt dat veel vreemde personen van buijen binnen Vtrecht commen, ende vercopen geprinte boecken ofte brieven die dagelicx opgeslagen ende voir de kercken ende by de huijsen vercoft worden daer by desen Gilde merckelick behyndert ende beschadicht wordt, dat sulcx vooraten by dese Ordo[ne]. zal wesen verboden, wtgesondert alleen op Saterdagen, ende in de vrye marckten deser Stadt, ten ware hy een plaetsche int Schoonhuijs gehuijrt hadde, daer hij t'allen tyden sal mogen voort doen, in conformité van*den* xiij[en] art*icu*le voors*eyt*.[16]

25. Dit alles by provisie ende op een versoeck, ende gedurende dese Ordonnantie tot wederseggen des Raets deser Stadt, die aen haer hout d'selue te mogen veranderen, vermeerderen ofte verminderen naer haer goetduncken, Ende oock de duijsterheyt ende questie die daer op mach vallen t'jnterpreteren.

Aldus gedaen t'Vtrecht inden Raide op ten iijen Decembris 1599. Ende was ondertekendt J. de Leerdam.

Ampliaties op de Ordonnanties van 1599

19-05-1600 De Raedt deser Stadt jnterpreterende 't xiij^e^. ende xxiij^e^. *artic*ulen vande voors*eyde* Ordonnantie, verstaet dat 't selue mede is streckende onder de Schoolm*eesters* Ende amplierende voorts d'voors*eyde* Ordonnantie, Authoriseert den Sub^t^. Schout deser Stadt des *ver*socht synde d'executie te helpen exploirteren, Actum den xix^en^ May 1600. Ende was ondertekent J. de Leerdam.[17]

10-04-1607 Op de Requeste gepresenteert by den Deeckens vant Boeckvercoper Gilde alhier, was geapp*oincteer*t aldus. De Raedt der Stadt Vtrecht gehoort het rapport van*de* voorn*oemde* Gecommitteerden, Jnterdiceert by desen wel scherpelyck allen Boeckvercopers, wonen*de* binnen deser Stadt ende vrijheyt van dien eenige boecken Scholasticael te vercopen aen eenige Schoolm*eesters* binnen deser Stadt. Op pene van Vier gulden by yder te verbeuren, soo dick ende menichmaell hij bevonden sal worden sulcx gedaen te hebben, T'appliceren als inde Ordonnantie Actum den x^en^ Aprilis 1607. Ende was ondertekent. Cor. de Goyer.[18]

Extract uijt de Resolutien vande Vroetschap der Stadt Vtrecht. Manendage den j^en^ Decemb*ris* 1623.[19]

Op de Req^te^. gepresenteert by de Dekens ende gemeene Gildebroeders vant Boeckvercoper Gildt, versoeckende om redenen daerinne verhaelt jnterdictie iegens Jan Willemss Erffhuijsm*eester* van geene boecken Caerten, Printen, *etc.* die van buyten '<binnen>' deser Stadt gebracht worden, toebehorende vreemde Boeckvercopers, ende andere meer int Erffhuijs te vercopen, stondt geapp*oinctueer*t. De Vroetschap deser Stadt, jnterdiceert by desen wel scherpelyck Jan Willemss Erffhuysm*eester* eenige boecken, Caerten, Prenten, ende dependentien van dien, die binnen der voors*eyde* Stadt gesonden ofte gebracht sullen mogen worden toebehorende vreemde Boeckvercopers ofte Caertprenters wonende buyten deser Stadt ende vryheyt vandien int erffhuys te venten, ofte op sijn tafel te brengen, veylen, off vercopen, directel*ick* offe indirectel*ick*. Op poene van Vijfftich dubbelde goude Nederlandsche Ryders te verbeuren, Leges stondt. Accordeert in kennisse van my Sec*retaris* Ende was ondertekent J. van*de* Nypoort.

15-08-1631 Opt versouck vande deeckens ende Gemeene Gildebroeders vanden Boeckbinder Gilde heeft de Vroetschap geconcenteert dat den Erffhuysm*eester* sall mogen vercoopen ende affslaen op een besloten Camer alleen onder de Boeck Verkoopers, seeckere groote quantiteyt boecken tot andere Steden tot dien eynde binnen dese stadt gebrocht sonder dat tselve hier naer meer sall mogen geschieden, tensij met consent van desen Collegie alsoo sulx is strydig jegens seeckere ar*ticu*le de boeckbinders anno 1623 geaccodeert.[20]

26-06-1643 De Vroedschap heeft ten versoecke vande Boeckprinters, Boeckbinders ende Boeckevercopers haer*lieder* Gilden-Ordonnantie geamplieert met het navolgende ar*ticu*le. Dat de Verlichters die voortaen inden voors*eyde* Gilde aengenomen zullen worden in geenderhande manieren en sullen vermogen t'eeniger tyt boecken te drucken noch doen drucken, binden noch vercopen, directelyck noch indirectelyck, op poene van t'elckens te verbeuren Acht Carolus gulden, ten behoeve vande voors*eyde* Boeckprinters, Boeckbynders Ende Boeckvercopers, by den Bode van haer*lieder* Gilde datelyck te executeren ter assistentie uit noot van*de* Sub^t^. Schout deser Stadt. Actum den xxvj^en^ Juny 1643. Ende was onder*tekent* J. van*de* Nypoort.[21]

17-12-1649 Op't different tusschen d'Erffhuysm*eester*s ende die van't boeckvercoper gildt alhier gehoort't rapport vande Heeren Gecommitteerden, js verstaen, dat de Erffhuysm*eester*s sullen continueren int bedienen van de auctien der boecken van Sterffhuysen alhier gevallen, maer niet van boecken daer toe bij een geraept, ende mits hun voorts regulerende nae haer Ordonnantie.[22]

Extract uijt de resolutien van*de* Vroetschap der stadt Vtrecht 'S Maendaechs den iij^en^ Maji 1652.[23]

Opt rapport van*de* heeren Gecom*mitteer*den die den Erffhuysm*eester ende* Boeck vercopers hier op ghehoort hadden, Is verstaen dat van nu voortaen geen auctie ofte vercopinge van boecken sal mogen gehouden worden, als alleenlick van*de* geene die naegelaten sijn bij personen in dese Stadt, ofte provincie overleden, op de verbeure van hondert guldens, ten behoeve van*den* Officier Aenbrenger, en*de* Armen elcx een derdendeel,

Ende sullen die geene die bij haer leven haer bibliotheeck bij auctie willen doen vercopen daer toe moeten versoecken speciael consent vande Vroetschap,

Dat de Catalogi van*de* boecken die men alsulcx vercopen sal, alvoren die sullen mogen gedruckt worden vertoont sullen worden aen*de* Dekens inder tijt, en*de* sal die geen die de vercopinge laet doen, des noot sijnde, gehouden wesen te verclaeren, deselve te wesen de boecken vande verstorvene persoon, ofte van sodaene bibliotheeck daer toe consent gegeven is, en geene andere op pene so ijmandt van*de* selve verclaringe te doen weijgerich off in gebreke bleve, dat die auctie sal worden opgehouden, gelijck oock deselve opgehouden sal worden, indien de *voorseyde* Deeckens bewijsen cunnen die verclaringe niet nae waerheijt gedaen te zijn,

Dat van nu voortaen geen Catalogi van vercopinge van boecken sullen mogen gedruckt worden, als met volcomen expressie van*de* naem ofte naemen van*de* verstorvene persoon ofte personen, die de boecken hebben toegehoort, op pene als voren,

Dat om alle fraude en bedrogh voor te comen, ende op dat van nu voortaen geen geraepte Auctien ofte vercopingen van boecken meer souden mogen geschieden, onder wat pretext ofte dexsel sulcx soude mogen wesen, den Bode vant voors*eyde* gildt bij alle vercopingen tegenwoordich sal moeten wesen, ende de boecken oplangen op dat egeene buijten de Catalogen vercoft worden,

Ordonnantie van het BOEK-VERKOOPERS, DRUCKERS ende BINDERS GILDT. TOT UTRECHT, By Johannes van Waesberge, t'Jaar M. DC. LIII.[24]

ORDONNANTIE Verleent het Boeck-Druckers ende Boeck-Binders, mitsgaders Boeck-Verkoopers GILDE.

I. Indien eersten dat ymandt desen Gilde begeerende te winnen ende te gebruycken, gehouden zal wesen voor sijn Gildegelt te geven vijff gulden, ende daer boven twee gulden te rantsoen daer van elcken Deecken xij.stuyvers, Busmeester ende Bode yder acht stuyvers sullen genieten.[25]

II. Welverstaende dat hy gehouden sal wesen sijn proeve te doen in manieren als volcht.[26]

III. Alse indien hy een Lettersetter, is dat hy een Brevier Vorme sal moeten connen setten ende aff-tellen in 12 niet nae gedruckte, maer nae geschreven copye, die hem by den Proefmeesters sal worden gegeven, ende dat hy voorts alle Formaten sal moeten ende connen af-tellen ende overslaen, die hem by de Deeckens

ende Proefmeesters gegeven sullen worden, ende soo het een Drucker is, sal gehouden zijn van smorgens ten sessen tot savonds ten acht uyren aff te drucken twee ende half riem, goet ende suyver werck op sodanighe vorm als hem daer toe by de Deeckens ende Proefmeesters geordonneert sal worden, ende des anderen daechs in gelijken tijt moeten doen den weerdruk, met een goet register, ende daer nae ter presentie vande Deeckens ende Proefmeesters goet register trecken op een 24 Formaet.[27]

IV. Ende is hy een Boeckbinder dat hy sal moeten connen inbinden en opmaecken een Bybel of ander boeck in folio in sloten, ende een Atlas of diergelijcken Caertboeck in folio tot discretie vande Deeckens, mitsgaders een boeck in octavo op snee ende leer vergult.[28]

V. Ende sal alsulck werck als voorsz. is by den gheene die desen Gilde begheert te winnen begonnen zijnde, opghemaeckt moeten worden ten langsten binnen ses dagen in presentie van twee Meesters daer toe als voorsz. te stellen, die daer gestadelick by sullen moghen wesen, daer voor yder Meester des daechs sal genieten een gulde tot laste vande Gildwinder.[29]

VI. Doch en zullen de Deeckens van desen Gilde niemandt tot Gildebroeder moghen aennemen voor ende alleer dat hen blijcke by de handt van deser Stadts Secretaris dat hy borgher is, op pene van by de Deeckens te verbeuren dubbelt borger gelt tot behoef van dese Stadt.[30]

VII. Item een Gilde-broeder comende te overlyden sal sijnen Soon binnen s'jaers nae het overlijden van sijn Vader sijns Vaders Gilt moghen verheergewaerden [sic], ende niet meer tot desen Gilden behoeff geven als twee gulden thien stuyvers, ende daer en boven de Deeckens, Busmeester ende Bode haer rantsoen int doen vande proeve als voorsz. is, Behoudelick dat indien die Soon by het leven van sijn Vader sijn leerjaeren niet heeft voldaen, dat hy als dan deselve als noch sal moeten voldoen, eer hy in voegen voorsz. in desen Gilde sal worden geadmitteert.[31]

VIII. Insgelijcks waert dat eenich Gildebroeder storve so mach des selfs Weduwe dat Gilde hebben ende voeren een jaer ende ses weecken, sonder verbeuren, en wilde sy dan haer mans neeringe langer doen, sal sy t'selve Gildt dan mogen winnen met halff gelt, ende daerinne continueren soo lange sy ongetrouwt blijft, als een Gildesuster van desen Gilde.[32]

IX. Van yder Leer-jongen salmen gehouden zijn tot leergelt te geven tot behoef van desen Gilde twee gulden, te lasten d'eene helfte by den Meester, ende d'ander helfte by den jongen, behoudens dat den Meester voort geheel sal moeten inne staen ende den jonghen binnen xiiij daghen behoorlick aengegeven werden, ende dat het selve Gilde gelt binnen een maent nae de aenneminge voldaen sal moeten worden, op pene van dubbelt gelt.[33]

X. Ende sal gheen Gildebroeder 'tzy Boeckbinder ofte Drucker meer als twee leer-jongens te gelijck moghen hebben of setten.[34]

XI. Ende sullen oock de leer-jongens haer verbonden hebbende, gehouden zijn haer leer-jaeren ende bedonghen tijt, dat ten minsten twee jaren sal moeten zijn, uyt te dienen sonder dat yemandt van desen Gilde de selve, binnen dien tijt sal mogen aennemen off te werck stellen, op penen van nae ghedaene waerschouwinge te verbeuren yder dach eene gulden.[35]

XII. Behoudelick dat soo een Meester binnen de leerjaren comt te overlijden sodanich leerjongen ofte knecht sijn jaren voort by een ander Meester sal moghen uytleeren ende daer van betoon of bewijs alsvoren brengende, als dan mede als een knecht sal mogen wercken.[36]

XIII. Gelijck oock alle andere knechts haer aen eenige Meesters van desen Gilde verbonden hebbende, gehouden sullen zijn haer tijdt uyt te dienen op pene als voren.[37]

XIV. Item sal oock een Gildebroeders van desen Gilde sijn selfs kinderen sijn eygen Ambacht dat hy selfs metter handt doet, mogen leeren, sonder eenich leerkints gelt daer van te geven.[38]

XV. Item sullen de Schoolmeesters noch ymant anders wie hy zy, die geen gildebroeder van desen Gilde is, ofte het selve niet heeft voldaen, van nu voortaen int heymelick ofte openbaer eenigerhande boecken 'tzy gedruckt gebonden ofte ongebonden ofte eenich geprint werck moghen maecken ofte vercoopen op pene van ses gulden tot behoef van desen Gilde t'elcken reyse by yder Contraventeur te verbeuren.[39]

XVI. Item wordt by desen verboden alle vremde personen binnen dese Stadt voor de Kercken ofte andere publike plaetsen op te hangen ofte langhs de huysen te verkopen eenige geprinte boecken ofte brieven op pene van iij. gulden.[40]

XVII. Dat in desen Gilde mede sullen moghen als aenwerpelingen worden aengenomen, verlichters ofte afsetters: des dat deselve in geenderhande maniere sullen vermogen 'teeniger tijt boecken te drucken noch doen drucken binden noch vercopen directelick of indirectelick op pene van t'elcken reyse te verbeuren acht gulden, ten behoeve van desen gilde, ten waere de Vroetschap om merckelicke redenen anders goedt vindt.[41]

XVIII. Dat oock niemandt van desen Gilde eenich werck sal mogen laten maken tot een andermans huys geen Gildebroeder van desen Gilde zijnde, opt verbeuren van drie gulden.[42]

XIX. Ghelijck oock gheen knechts noch ymandt anders desen Gilde niet voldaen hebbende binnen dese Stadt eenige boecken sullen moghen maken of binden op pene van ses gl. by yder Contraventeur te verbeuren.[43]

XX. Dat alle de Gildebroeders tot wat tyde sy door den Bode vant Gilde uyt last vande Dekens inder tijt sullen geroepen worden om morgen-spraek te houden, gehouden sullen zijn te comen ter plaetse haer als dan aengeseyt, op de boete van 4 stuivers, daer van alleen verschoont blijvende die daechs te voren uyt de Stadt of sieck zijn, daer van sy 'tallen tijden suffisant bewijs sullen moeten vertoonen, op pene als voren.[44]

XXI. Dat oock wanneer eenich Gildebroer ofte Gildesuster comen te overlyden, den Bode alle de Gilde broeders ter begraeffenisse sal moeten bidden, ende ten selven fine in de Kercke te erschijnen ende wie vande Gildebroeders absent blijft sal daer over verbeuren ses stuivers van die op een baer gedraghen wordt, ende van een kint drie stuivers, ende die het lijck laet begraven sal tot behoeve van 'tGildt geven eene gulden ende den Bode voor sijn salaris xij stuyvers.[45]

XXII. Dat den Bode van desen Gilde voor assisteren van yder auctie volghens de resolutie op den iij. May 1652. by de Vroetschap ghenomen (de welcke men verstaet door desen niet verandert te worden maer te blijven in volle waerden) daechs sal genieten eene gulde tien stuyvers, tot laste vande eygenaers vande selve boecken.

XXIII. Dat de Deeckens inder tijt van desen Gilde gehouden sullen zijn haer strictelick nae de ordonnantie te reguleren en de alle boeten ende leges vol te ontfangen, sonder daerinne t'zy by conniventie of anders naelatich te zijn op pene dat sy gehouden sullen zijn te betalen dubbelt vande boeten, ende leges by haer versuymt in te vorderen.[46]

XXIV. Dat alle boeten die volgens dese ordonnantie comen te vervallen daechs daer nae by den Bode vant Gilde uytghehaelt sullen worden; ende wie onwillich is om te betalen sal nae de eerste xiiij dagen, ende nae voorgaende waerschouwinge vervallen in dubbelde boete, ende daer voor metter daet by den Bode van desen Gilde mogen worden geexecuteert, oock int noodt zy met assistentie vanden Officier, alles tot laste vande Contraventeurs.[47]

Aldus gedaen ende gearresteert by de Vroetschap der Stadt Vtrecht den v. Septemb. 1653.

11-01-1658 De Boeckvercopers, Apoothekers ende Chirurgyns is tot haer resp^ve^ Gilden vergaderinge geassigneert de Abrahamdoly kercke ende de Brouwers en Wyncopers de Camer boven Hierusalems Kerck.[48]

01-08-1659 'S Maendaegs den j^en^ Augusti 1659. Opt versoeck vande Dekens ende gemeene Gildebroeders vant Boeckvercopersgildt, js bij de Vroedschap gestatueert ende geord^t^.dat voortaen de Vercopingen onder die vanden voorseyde Gilde van boecken d'een of d'ander vande Gildebroeders ofte Boeckvercopers van andere Steden competeerde zullen moeten gedaen worden inde Gildecamer haerlieder int Abrahamdolij kerckgen vergonst ende nergens anders, op pene van 25 gulden 't telcken reijse te verbeuren ten profijte vanden Gilde, ende d'Officier die d'ex^e^. doen zal. half ende halff, des zijlieden tot behoeff vant gildt niet meer sullen genieten als vande Boeckvercopers van buijten eene stuijver, ende vande Gilde-broeders alhier een halve stuijver van ijder gulden der vercofte boecken.[49]

Ordonnantie, voor den Gilde vande Boeck-druckers, Binders, ende Vercopers tot conservatie van hare neeringe,[50]

1. Eerstelick sal niemandt (geen Gildebroeder off suster wesende) selfs off door anderen mogen drucken, binden of vercopen eenige boecken, caerten, prenten, gebonden of ongebonden, noch eenich gedruckt goet of fwaeren, die deses Gildes neeringe aengaan[51], nochte daer van in dese Stadt ende vrijheijt van dien eenige winckels opsetten, op pene vant vercofte werck, en van twaelff guldens daer en boven 't elcken reijse te verbeuren,[52]
2. Item sullen geene Schoolmeesters off Matressen aen hare Discipulen, scholiers, off andere eenige van deses Gildes waeren, 't sij boecken off andere mogen vercopen, off voor de selve van buijten ontbieden, op pene van ses guldens ijder reijse te verbeuren, uijtgesondert dat de Mars-cramers gepermitteert sal wesen de Almanacken alhier gecocht langs straet te mogen venten,[53]
3. Is noch verstaen dat geen Gildebroeder hem sal mogen verhuyren of laten gebruijcken van personen buijten desen Gilde wesende tot executie van deses Gilts-neeringe, op pene van hondert guldens, Ende sullen die vant Gildt haer werck oock moeten laten maken bij een vanden Gilde, op pene van drie guldens,
4. Dat geen Vreemdelingen waeren van desen Gilde in dese Stadt ende vrijheijt van dien sullen mogen veijlen, vercopen off verhandelen, als aen die vanden Gilde, op pene van boven't goet te verbeuren vijfftich guldens, Ende soo wie eenige waeren van buijten inbrengt om aent geheele gildt te vercopen, sal alvorens een pertinente Cataloge vande selve waeren aende Dekens moeten geven, om die vanden Gilde te laden tegens de beraemde tijdt der vercopinge, alleen inde Gilde camer te doen, sonder dat eenige buijten Boeckvercopers off andere daer bij sullen mogen comen, als met consent vande Dekens, Ende sullen die vercopers van ijder gulden der vercofte waeren aenden Busmeester promptelick moeten geven[54] eene stuijver, boven de gewoonlicke oncosten, off anders sal een vanden Gilde op bevel vanden Deken soo veel als dat bedraecht moeten inhouden, ende den Vercoper 't selve corten om den Busmeester te voldoen, maer die van desen Gilde hare eijgen waeren gelijck voorseyt vercopende, sullen maer geven half gelt, sonder daer onder te mogen vercopen andere luijdens waeren, op de verbeurte van vijff ende twintich guldens, ende sal den Bode voorde ladinge hebben vijfftien stuijvers,[55]
5. Die van desen Gilde sullen maer op eene plaetse mogen winckel houden ende hare waeren niet mogen omdragen, noch op straeten, merckten, kerck-hoven, off andere publijcque plaetsen voorstellen off vercopen, uijtgesondert des Saturdaegs ende in de laermerckt, op pene van t elckens te verbeuren ses guldens,
6. Die van dit Gildt sullen hare waeren niet mogen vercopen bij openbare auctie, ten ware sijlieden van meeninge waren, ende met eede verclaerden,[56] dat sij dese neeringe voor altijt willen verlaten, Ende soo wie soo een publicqlicke auctie aengevangen off voltogen heeft, sal metter daet dit Gildt verliesen, ende daer toe noijt weder toegelaten worden, uijtgesondert dat nae't overlijden van man off vrouw, henluijden sodaenige auctie alleen tot boedel-scheijdinge vrij sal staen, ende soo wie anders dede sal verbeuren vijfftich guldens ende evenwel dese neeringe moeten verlaten,
7. Dat voortaen geen boecken bij openbare auctien sullen mogen worden vercoft, dan alleen die achtergelaten sijn bij personen in dese Stadt ende provincie overleden, op verbeurte van hondert guldens, ende boven dien d'auctie moeten staecken, oock sullen geen inwoonders van dese Stadt ende provincie, hare boecken bij haer leven meer als eenmael also mogen vercopen, ende alleen nae dat sij hier toe alvorens geobtineert sullen hebben consent vanden Ed: Achtbare Heeren regierders deser Stadt, op pene van vijfftich guldens.[57]
8. Dat soo wel die vant Gildt, als andere die Auctie houden willen, alvorens de schriftelicke Cataloge aende Deekens sullen moeten leveren, die de selve boecken sullen mogen visiteren, ende aende selve verclaren den eijgenaer van dien, Ende soo den Drucker (sonder dat sulx geschiet ware) den Titel van sodaenigen Auctie liet affigeren of de Cataloge distribueren, sal verbeuren vijff ende twintich guldens,[58]
9. De sodaenige vercopers sullen als 't bij de Dekens vereijscht, ende bij den Ed. Gerechte goetgevonden wort (alvorens d'Auctie te mogen aenvangen off laten voortgaen) voor Commissarisen vanden Gerechte deser Stadt verclaren moeten, dat alle de boecken in hare Cataloge vermelt haer eijgene sijn, ende geen van dien in Commissie off factorije hebben, ende datse alle bij den overledene achtergelaten sijn, op pene van vijfftich guldens, ende evenwel d'Auctie nae gedaene denunciatie moeten staecken, alle t welcke oock plaets hebben sal tegens die geene die bevonden wort sodanige verclaringe frauduleus, off niet nae waerheijt gedaen te hebben,[59]
10. Dat alle Auctien sonder intermissie aende anderen sullen moeten voortgaen, op pene van ses guldens t'elckens te verbeuren, Ende sal den Erfhuijsmeester geen boecken buijten de Cataloge mogen vercopen, op pene van twaelff guldens t'elcken reijs te verbeuren,
11. D'Erffhuijsmeesters en sullen in geen Erfhuijsen mogen vercopen eenige boecken, caerten, prenten, off andere Coopmanschappen van desen gilde, die van buijten in comen ende vreemde toe behoren, op pene als bijt viij^en^ articule vander ordonnantie vande Erffhuijsen vanden 2^en^ Maij 1638.[60]
12. Niemant sal tot dit Gildt worden toegelaten, als naer dat hij sal bewesen hebben van sijn borger-recht, t'sij bij geboorte, off aenneminge met acte vanden Secretaris deser Stad geteeckent, ende nae dat hij in dese Stadt drie iaren geleert heeft, ten minsten twee iaren bij eenen Meester,[61]
13. Iemant behoorlijcken gequalificeert dit Gildt willende winnen, sal bijt aengeven aende Dekens voort Gildt betalen ses guldens, en tot ransoen drie guldens, daer van ijder Deecken sal hebben achtien stuuers, den Buschmeester ende den Bode ijder twaelff stuuers, ende van zijn bequaemheijt toonen met der gilde proeff,[62]
14. Een letter-setter sal moeten connen setten en afftellen een brevier Vorme schoon ende weder-druck in duodecimo nae een geschreven copije, die hem bij de proefmeesteren sal worden

voorgestelt, op de selve proeff leveren, ende opt looth weder corrigeren, *ende* alle formaten connen afftellen *ende* overslaen, die de Dekens *ende* proef*meesters* hem geven sullen,[63]

15. Den Boeck-binder[64] sal moeten connen in binden *ende* opmaken een Bijbel off ander boeck in folio met slooten *ende* beslagh, *ende* een Caertboeck in een[65] mediaen, mitsgaders een boeck in octavo op snee en leer verguldt,[66]

16. Een Giltwinder sal sijn proeffwerck in een loopende weeck moeten voltrecken, des Maenendaegs beginnende, *ende* voorts continueel werckende in presentie van twee Meesters bij de Dekens te stellen, die daer bij gestadich sullen moeten wesen, waer voor hij ijder Meester des daegs geven sal 20 st*uuers*, *ende* den Bode eens 30 st*uuers*, *Ende* het werck Saterdaegs volmaeckt hebben, 't welck dan bij de proeffm*eesteren* in presentie van*de* Dekens goet gekent wordende, sal tot het Gildt geadmitteert wesen, dan gelaeckt wordende, sal de proeff op nieuws moeten doen, *ende* betalen de leges van*de* proeffm*eesters* ende het ransoen,[67]

17. Een Soon off weduwe van een overleden Gildverwant sal binnen 's Iaers naer't overlijden het gildt mogen verheergewaden met halff gelt *ende* rantsoen, Een Soon sal niet te min sijn proeff moeten doen als voren, *ende* daer van halve leges geven, Een weduwe het Gilt als voors*eyt* verheergewaet hebbende, sal het mogen voeren, soo langh sij ongetrout blijft, *ende* andersints[68] maer iaer en dach naer haer mans affsterven,[69]

18. De Verlichters *ende* Afsetters [sijn+]<sullen> maer aenwerpelingen '<sijn>', *ende* sullen int gildt aengenomen worden, mits daer aen betalende drie gul*dens*, doch, en sullen niet mogen eenige boecken drucken, off doen drucken, binden, verhandelen, noch vercopen, directel*ick* noch jndirectel*ick*, op pene van t'elckens te verbeuren ses gul*dens*,[70]

19. Niemant sal mogen aennemen meer als twee leerjongens onder wat pretext het oock sij, op verbeurte van ses gul*dens* *ende* den jongen te moeten verlaten, Ende als ijmand een leerjongen aenneemt off te werck stelt, alwaer 't oock sijn Soon, sal sulcx binnen 14 dagen daer naer de Dekens notificeren, ende daer bij alleen voor vreemde aent Gildt geven twee gul*dens*, op verbeurte van dubbelt leergelt, welke leerjongens twee iaren continuel*ick* a*ende* anderen op haer Vaders *ende* Meesters winckels sullen moeten uijtdienen *ende* voor de tijdt wechgaende bij niemandt anders mogen aengenomen worden, op pene van t elckens te verbeuren drie gul*dens*, *ende* indien des leerjongens Vader off Meester quam te overlijden, sal hem ('t werck continuer*ende*) affslagh van sijn leer-jaren strecken den tijdt, die hij bij den selven geleert heeft,[71]

20. Een [-gilde] knecht moet sijn bedongen tijdt uijt dienen, soo dat niemant anders den selven (nae gedaene waerschouwinge) sal mogen werck geven, off sal soo wel den Meester als knecht ijder dagelijcx verbeuren 25 st*uuers*,[72]

21. Dat alle de voors*eyde* boetens sullen vervallen tot profijte van*den* heer Officier, den Armen Aelmeseniers *ende* het gildt elcx een derdendeel,[73]

Aldus provisionel*ick* gearresteert ter vergaderinge van d'Ed. Vroedschap der Stadt Utrecht, die aen haer behout 't recht omme de voorgaende ar*ticu*len deser ordonnan*tie* naer haer welgevallen 't allen tijden te mogen dispenseren, amplieren, dresseren, interpreteren, *ende* annulleren, Op den 2en febr*uar*ij 1663. =<Den 13 Martij 1667 [is+]<sijn> van*den* Stadthuijse gepubliceert 't 1.2.3.4.7.8.9.10 *ende* 12 ar*ticu*len van dese ordonnan*tie* als int publicatie boeck.>=

Extract uyt de resolutien van de Ed: Vroedchap der stad Utrecht. 's Manendaghs den xxixen junij 1663.[74]

Is op't gedisponeerden deser aengaende verstaen, dat de respective gilden voortaen niet en sullen vermogen eenige memorien, tafels, ofte tafereelen, in de kercken al-hier, boven ofte ontrent hare kelders ofte graf-steden, te doen op-hangen of te stellen, sonder voorgaende consent by de Vroedschap daer toe te hebben geobtineert, op pœne van amotie, ende vijftigh gulden by de dekens, ten behoeven van den officier, en den armen half en half te verbeuren, met last dat dese resolutie in de respective gilde boecken sal worden geinsereert. Accordeert in kennisse van my, J. Quint.

14-05-1666 De Vroedschap der Stadt Vtrecht, jnterpreteren*de* de woorden int vierde ar*ticu*le van*der* Boeckvercopers Gilde ordonnantie, gestelt boven de gewoonelijcke oncosten, Verstaet dat de vercopers voor deselve oncosten van het afslaen op en uijtschrijven der rekeningen sullen betalen van ijder gulden vier pen*ningen*, sonder tot bier, of ander drinckgelt ijets te mogen vorderen. Ende en sullen voortaen de Boeckvercopers den prijs vande boecken, die sij*lieden* op de taeffel brengen ofte doen brengen selfs ofte door andere directel*ijck* ofte indirectel*ijck* niet mogen verhogen, op pene van ses gul*dens*, [-we] maer wel op te houden mits betalende ten behoeve van*den* gilde van sodanige opgehoudene boecken vier pen*ningen* van ijder gulden, Actum den 14en Maij 1666. =<Publicatie van desen gilde vid*emus* 13 marty 1667.>=[75]

15-03-1685 De Vroedschap heeft verstaan dat volgens't oude gebruijck geene vendu van boeken sal worden gehouden. ten sij alvorens de Catalogus van dien worde vertoont aan den Rector Magnificus deser Academie *ende* den dach van verkopinge bij sijn Ed: geprefigeert. in mergine Stond d'insinuatie deses is bij mij onders*chrevene* Deurw'. op den 26. Junij 1686 gedaan aan Willem van Paddenburch als Deken persoonl*ijck* *relaterende* &c., ende was ondert'. J. Witjens.[76]

09-01-1688 Op het gerepresenteerde desen aangaande heeft de Vroedschap goet gevonden te ordonneren dat voortaan de Boekdrukkers deser Stadt gehouden sullen sijn van alle boecken, dewelke sijlieden sullen komen te drucken, 't sij voor personen van buijten dese provincie ofte anders een openbaar te vereeren voor de Bibliotheecq deser Stad. in mergine Stond d'jnsinuatie deser resolutie is door mij onders*chrevene* Derurw'. op den 20en martij 1688. gedaan aan*de* boekverkopers *ende* druckers in dese Stad woonagtigh in haar gildekamer collegialiter vergadert wesende *relaterend* &c., *ende* was ondert'. G. v. Poolsum.[77]

Noten bij de bijlagen

1. De transcriptie volgt de richtlijnen ontworpen door P.J. Verkruijsse ('Over diplomatisch editeren van handschrift en het gebruik daarbij van diacritische tekens', Spektator, 3 (1973/74), 325-346) van het Instituut voor Neerlandistiek van de Universiteit van Amsterdam. Afgekorte woorden worden voluit en in cursief weergegeven. Doorgehaalde woorden worden tussen vierkante haakjes weergegeven. Tussenvoegingen worden aangegeven tussen de tekens voor < (groter dan) en > (minder dan), d.w.z. <woord> betekent dat het woord op de regel is tussengevoegd en '<woord>' geeft aan dat het boven de regel is bijgeschreven.
2. HUA, Stadsbestuur, 462, 'Quoyer van de ordonnantiën der respectieve gilden binnen deser stadt Utrecht. Register van gilden-ordon-

nantiën. 1538-1654', 77. 'Ordonnantie van het boekbindersgild. 3 december 1599.'

3. HUA, Stadsbestuur, 461, 'Gildeboek. Register van de ordonnantien der verschillende gilden en van besluiten, door de vroedschap over de inrichting der gilden genomen. 1417-1790', II-9. 'Ordonnantie den boeckbynders byden Raide deser stadt verleent', fol. 307-315. Niet opgenomen in: Water, Van de, ed., 1729. Eerder gepubliceerd door Dodt van Flensburg, 1845 en Hallema, 1957.
4. Vgl. Zadelaarsgilde 1540, art. 1.
5. Vgl. Middelburg 1590, art. VI: 'een groot caertboeck op te bindene, met eenen Bijbel in folio, een Testament met een psalm-boeck in octavo, ende nog een gestrickt schrijf-boeck in leer ende in hoorne pargamente, naer ouder costuyme'.
6. Vgl. Zadelaarsgilde 1540, art. 4.
7. Vgl. Zadelaarsgilde 1540, art. 9.
8. Vgl. Zadelaarsgilde 1540, art. 10.
9. Vgl. Zadelaarsgilde 1540, art. 21.
10. Vgl. Zadelaarsgilde 1540, art. 17.
11. Vgl. Zadelaarsgilde 1540, art. 14.
12. Vgl. Zadelaarsgilde 1540, art. 15.
13. Vgl. Zadelaarsgilde 1540, art. 16.
14. Vgl. Zadelaarsgilde 1540, art. 18.
15. Vgl. Zadelaarsgilde 1540, art. 19.
16. Vgl. Zadelaarsgilde 1540, art. 23.
17. HUA, Stadsbestuur, 461, 316.
18. Idem, 316-317.
19. Idem, 317-318. Water Van de, ed., 1729, III, 761.
20. Niet in HUA, Stadsbestuur, 461. HUA, Stadsbestuur, 121 (resoluties vroedschap), 15 augustus 1631.
21. HUA, Stadsbestuur, 461, 318-319.
22. Niet in HUA, Stadsbestuur, 461. HUA, Stadsbestuur, 121, 17 december 1649.
23. HUA, Stadsbestuur, 461, 319-320. Ook gepubliceerd met de Ordonnantie van 1653: Water, Van de, ed., 1729, III, 761-762.
24. HUA, Stadsbestuur, 461, 323-326 en 121, 5 september 1653.
25. Vgl. 1599, art. 1.
26. Vgl. 1599, art. 2.
27. Vgl. 1599, art. 3.
28. Vgl. 1599, art. 4.
29. Vgl. 1599, art. 6.
30. Vgl. 1599, art. 7.
31. Vgl. 1599, art. 9.
32. Vgl. 1599, art. 10.
33. Vgl. 1599, art. 15.
34. Vgl. Leiden, de Amplicatie 1651, art. 2.
35. Vgl. 1599, art. 11.
36. Vgl. Leiden, de Amplicatie 1651, art. 1.
37. Vgl. 1599, art. 17-19.
38. Vgl. 1599, art. 12.
39. Vgl. 1599, art. 13 en de Amplicatie 1600.
40. Vgl. 1599, art. 24.
41. Vgl. de Amplicatie 1643.
42. Vgl. 1599, art. 21.
43. Vgl. 1599, art. 23.
44. Vgl. Leiden, de Nadere Amplicatie 1652, art. 1.
45. Vgl. Leiden, de Nadere Amplicatie 1652, art. 4.
46. Vgl. Leiden, de Nadere Amplicatie 1652, art. 9.
47. Vgl. Leiden, de Nadere Amplicatie 1652, art. 9.
48. HUA, Stadsbestuur, 121, 11 januari 1658.
49. HUA, Stadsbestuur, 461, 320-321.
50. HUA, Stadsbestuur, 461, 331-336. Gedrukt in 1667 als de *Ordonnantie Rakende het Boekverkopers, Boekdrukkers en Boekbinders-gild. Gearresteert den 2 February 1663* en in 1675 als de *Ordonnantie, op het Boeck-druckers, Boeck-binders, ende Boeck-verkopers-Gilde, binnen de Stadt Utrecht. Gearresteert den tweeden Februarij 1663*. Water, Van de, ed., 1729, III, 762-763 (naar de druk van 1667). Gepubliceerd door Hallema, 1957, naar de druk van 1679.
51. De druk in 1679 foutief: 'die deses Gildes sal mogen aen-gaen'.
52. Vgl. 1653, art. 15, 16, 18.
53. Vgl. 1653, art. 15, 18.
54. De druk in 1679: 'der vercofte waeren aenden Busmeester promptelick moeten' ovegeslagen.
55. Vgl. 1653, art. 3, 5 en 1653, art. 22.
56. De druk in 1679 staat: 'van dese neringe waren, met Eeden te verklaren'.
57. Vgl. 1652, art. 2.
58. Vgl. 1652, art. 3, 4.

59. Vgl. 1652, art. 3
60. Vgl. 1652, art. 1.
61. Vgl. 1653, art. 6.
62. Vgl. 1653, art. 1.
63. Vgl. 1653, art. 3.
64. De druk 1697: 'Een Boeck-binder'.
65. De druk 1679: 'in Mediaen'.
66. Vgl. 1653, art. 4.
67. Vgl. 1653, art. 5.
68. De druk 1679: 'en anders getrouwt zijnde, maer'.
69. Vgl. 1653, art. 7-8.
70. Vgl. 1653, art. 17.
71. Vgl. 1653, art. 9-12, 14.
72. Vgl. 1653, art. 13.
73. Vgl. 1653, art. 24.
74. Gedrukt in 1679, samen met de Ordonnantie van 1663.
75. In 1679 gepubliceerd met de ordonnantie van 1663. Water, Van de, ed., 1729, III, 763.
76. HUA, Stadsbestuur, 461, 340. Water, Van de, ed., 1729, III, 763.
77. HUA, Stadsbestuur, 461, 341. Water, van de, ed., 1729, III, 764.
78. HUA, Stadsbestuur, 463. De lijst ontbreekt in de jaren 1667-1674 en 1677. Voor het jaar 1674 is de notariële akte gebruikt waarin de namen van de dekens van dat jaar voorkomen: HUA, NA, U90a1, 85, (25-09-1674)

Bijlage II. Lijst van de dekens van het Utrechtse boekdrukkers- en boekverkopersgilde (1599-1700)[78]

	Naam	STCN	Totaal	Jaren
1.	Roy, Salomon de	[146]	[1]	1600
2.	Dercxz, Dericx (Geduldigh)	[-]	[1]	1600
3.	Voet, Peter	[3]	[14]	1601-'03, '05-'11, '14-'17
4.	Jacobss, Jan Willemss	[-]	[3]	1601-'03
5.	Verstralen, Henrick Jansz.	[-]	[22]	1604-'09, 1611-'16, 1618-'19, 1627-'28, 1632-'37
6.	Elsevier, Joost	[-]	[1]	1604
7.	Vollenhoo [Vollenhove?], Willem Gerritss	[-]	[1]	1610
8.	Doorn, Jan Evertsz van	[18]	[7]	1612-'13, 1617, 1635-'38
9.	Gerbrants, Hendrick	[-]	[1]	1618
10.	Herwijck, Abraham van	[47]	[8]	1619-'24, 1626, 1630
11.	Hollander, Cornelis Willemss den	[-]	[8]	1620-'27
12.	Janss, Frederick	[-]	[4]	1625, 1639-'42
13.	Boot, Adriaen	[-]	[5]	1628-'29, 1631-'33
14.	Rhenen, Jan Willemsz. van	[3]	[4]	1629-'31, 1634
15.	Ribbius, Hermannus	[28]	[10]	1638-'40, 1649-'52, 1655, 1659-'60
16.	Vermer, Huijbert	[-]	[3]	1641-'43
17.	Peters, Dirck	[-]	[4]	1642-'45
18.	Snellaert, Esdras Willemsz.	[28]	[5]	1644-'48
19.	Bilsteyn, Gillis	[9]	[3]	1646-'48
20.	Ackersdijck, Dirck van	[161]	[5]	1649-'51, 1662-'63
21.	Vries, Lucas Simonsz. de	[24]	[5]	1652-'55, 1676
22.	Waesberge, Jan van	[362]	[2]	1653-'54
23.	Noenaert, Cornelis Jacobsz.	[38]	[8x]	1656, 1674, 1687-'88, 1693-'96
24.	Baart, Peter	[3]	[1]	1656† [plaats overgenomen door Evert van Eede]
25.	Eede, Evert van	[6]	[3]	1656-'58
26.	Doeyenburch, Jacob van	[48]	[5x]	1657-'59, 1665-'66
27.	Zijll, Gijsbert van	[176]	[2x]	1660-'61, 1664
28.	Dreunen, Meinardus van	[429]	[5x]	1661-'62, 1674-'75, 1678
29.	Versteegh, Hendrick	[45]	[2x]	1663-'64
30.	Stamme, Cornelis van	[3]	[2x]	1665-'66
31.	Walcheren, Willem van	[9]	[5]	1675-'76, 1679-'81
32.	Poolsum, Jurriaen van	[84]	[3]	1678-'80
33.	Halma, François	[1066]	[11]	1681-'83, 1689-'96
34.	Paddenburgh, Willem van	[234]	[5]	1682-'86
35.	Ribbius, Henricus	[-][4]		1684-'87
36.	Water, Johannes vande	[22]	[5]	1688-'92
37.	Water, Willem vande	[1437]	[4+28]	1697- en tot zijn overlijden in 1728 [28]
38.	Schouten, Anthony	[112]	[4+7]	1697-1700, en tot en met 1707 [7]

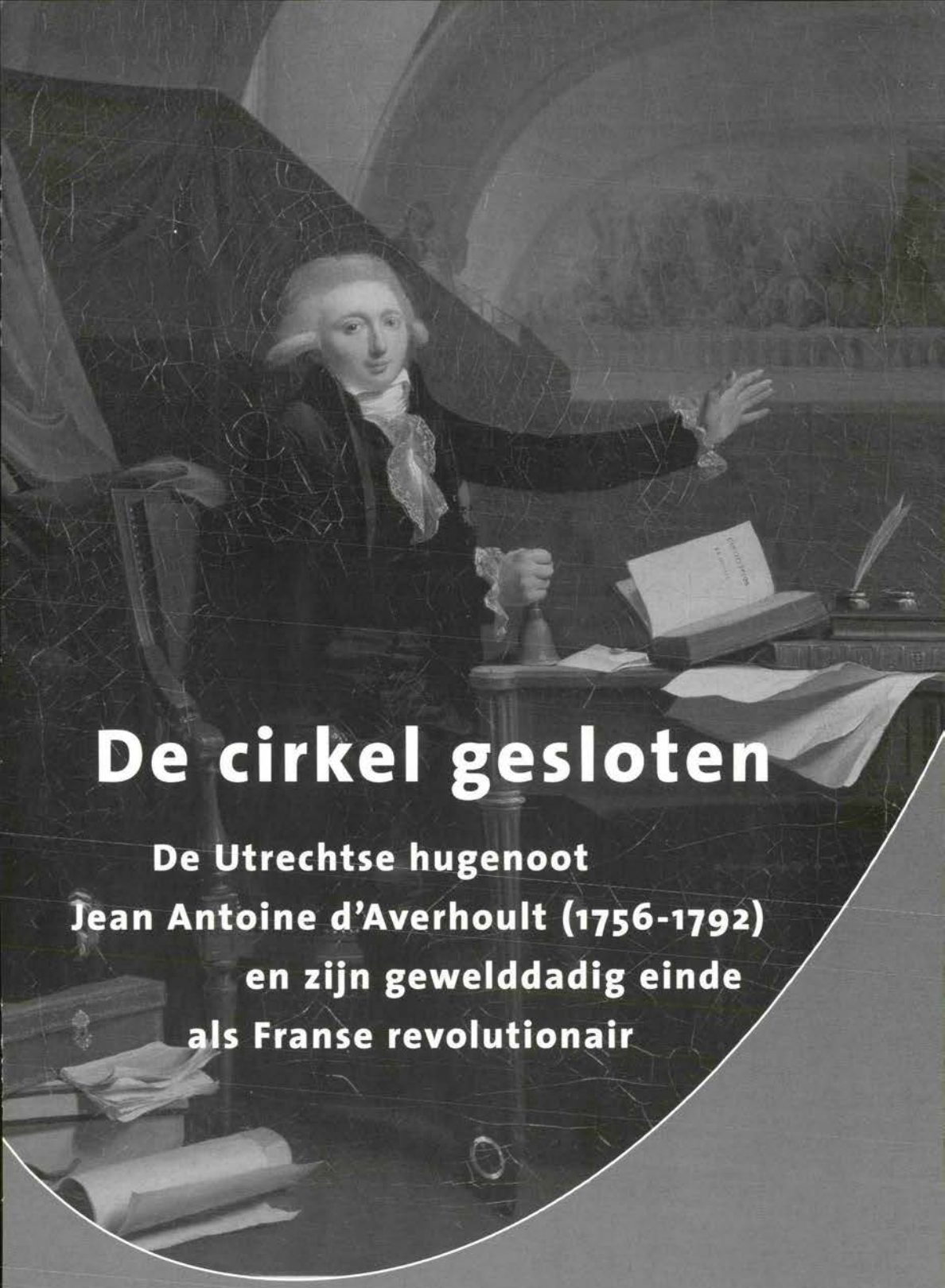

De cirkel gesloten

De Utrechtse hugenoot Jean Antoine d'Averhoult (1756-1792) en zijn gewelddadig einde als Franse revolutionair

Renger E. de Bruin

In 1792 werd een Utrechter voorzitter van het Franse parlement. Samen met duizenden Nederlandse vluchtelingen was deze Jan Anthony d'Averhoult ruim vier jaar eerder naar Frankrijk gekomen, nadat de patriotse revolutie door Pruisische troepen was neergeslagen. Hij was een van de weinigen geweest die met zijn mannen daadwerkelijk weerstand tegen de Pruisen had geboden. Eerder had hij bij Vreeswijk een stadhouderlijk legertje verslagen.

Dat hij in Frankrijk zo ver kon komen, lag aan zijn hugenootse afkomst. Zijn grootvader was als kind met het gezin naar de Republiek der Verenigde Nederlanden gevlucht en hij werd op grond van zijn afstamming als Fransman erkend. Zijn achterneef, de bekende markies de La Fayette, had zijn zaak bij de koning bepleit.

Renger E. de Bruin (1956) studeerde geschiedenis aan de Universiteit Utrecht. Hij was vervolgens als docent en onderzoeker verbonden aan de universiteiten van Utrecht, Leiden en Greifswald (D). Sinds 1994 is hij conservator stadsgeschiedenis bij het Centraal Museum in Utrecht. In 2001 werd hij daarnaast tot bijzonder hoogleraar Utrecht Studies benoemd. Hij heeft over uiteenlopende onderwerpen gepubliceerd, maar zijn aandacht gaat vooral uit naar Utrechtse elitegeschiedenis en de revolutieperiode 1780-1813. Deze lijnen zijn terug te voeren op zijn proefschrift uit 1986.

Met La Fayette nam D'Averhoult vervolgens deel aan de Franse Revolutie, waarbij zij een constitutionele monarchie bepleitten. Toen de Jacobijnen de macht overnamen, vluchtte La Fayette naar de vijand. Bij een poging hem te volgen, kwam D'Averhoult om het leven, vermoedelijk door eigen hand.

In dit bewogen levensverhaal weerspiegelt zich de Europese geschiedenis: hugenoten, patriotten en Franse revolutionairen spelen er een rol in.

Inleiding

Van oktober 2005 tot februari 2006 besteedde het Deutsches Historisches Museum in Berlijn uitgebreid aandacht aan de Franse hugenoten, die zich na de vedrijving door Lodewijk XIV in verschillende delen van Europa vestigden. Doordat de keurvorst van Brandenburg hugenootse vluchtelingen nadrukkelijk uitnodigde, behoorden Berlijn en omgeving tot de concentratiegebieden. In de tentoonstelling en de bijbehorende catalogus lag hier het accent, na de uitvoerige behandeling van de Franse context tot de herroeping van het Edict van Nantes in 1685.[1] Echter ook andere vestigingsgebieden kregen ruim de aandacht: Engeland en de Republiek der Verenigde Nederlanden. Op de tentoonstelling lag tegenover een kaart van Londen een plattegrond van de stad Utrecht.[2]

Utrecht was verder vertegenwoordigd via een biografische episode met enkele objecten uit de collecties van het Centraal Museum en het Utrechts Archief, die in het gedeelte over de integratie van volgende generaties in de opvanglanden te zien waren.[3] Het ging om het levensverhaal van de Utrechter Jean Antoine d'Averhoult (1756-1792), die na het neerslaan van de Patriottenbeweging in september 1787 met duizenden Nederlanders naar Frankrijk ging. Twee jaar later deed hij, als Fransman, mee aan de revolutie. In het catalogusartikel is zijn levensgeschiedenis gevolgd, met als centrale vraag die naar zijn loyaliteit: ten opzichte van het gastland van zijn voorouders, dat zijn geboorteland was en ten opzichte van zijn eigen gastland, het herkomstland van zijn voorouders. Vanuit het revolutionair perspectief is dit geen wezenlijke tegenstelling en is het beter de vraag te stellen in hoeverre deze afstammeling van hugenoten, kosmopolieten bij uitstek, een representant was van de internationale Democratische Revolutie van de achttiende eeuw.[4]

Aan dit levensverhaal heb ik in het eerste deel van de catalogus een artikel gewijd.[5] Aangezien de Berlijnse tentoonstellingscatalogus vooral een verspreiding onder een Duits museumpubliek heeft, leek het mij zinvol om dit opmerkelijke levensverhaal ook in Utrecht te publiceren. Dit artikel is een aanzienlijke uitbreiding van de Duitse versie met aan de andere kant weglating van uitleg die voor Duitse lezers noodzakelijk was, maar die hier als bekend kan worden verondersteld.

Een roemrijk voorgeslacht

Jan Anthony d'Averhoult stamde uit een oud Frans adelsgeslacht. De familie was oorspronkelijk afkomstig uit Artois en volgens familiepapieren zelfs verwant aan de graven van dit Noord-Franse leen, evenals aan de hertogen van Bretagne. Een Jean, seigneur d'Averhoult, wordt vermeld in 1275. Volgens een van de genealogieën zou hij de kleinzoon zijn van hertog Charles van Bretagne.[6] Jeans achterkleinzoon Guillaume diende de Franse kroon in de slag bij Azincourt tegen de Engelsen in 1415. Hij liet daarbij het leven. Zijn zoon David trouwde met Anne de Croy, telg uit een van de belangrijkste

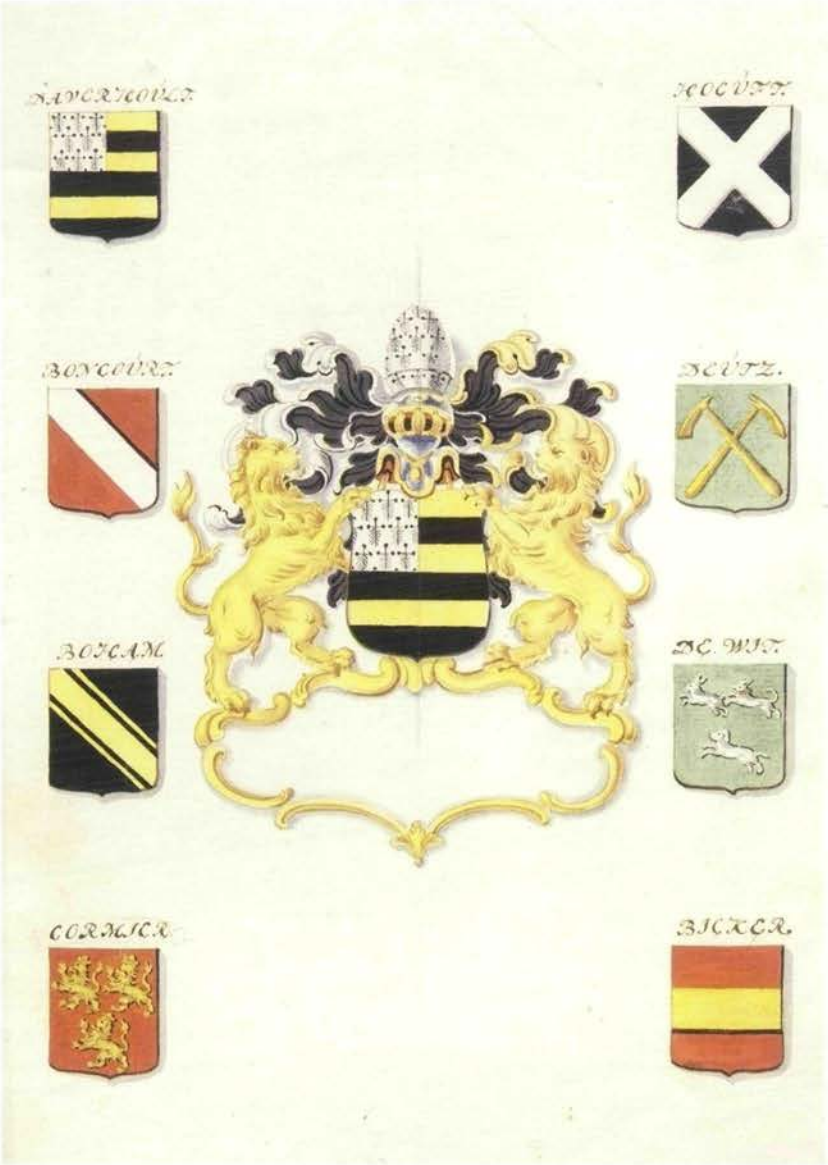

Wapen van de familie d'Averhoult met die van aanverwante geslachten. HUA, Familiearchief Taets van Amerongen, inv. nr 9.

Bourgondische adelsfamilies.[7] De Bourgondische hertogen, een zijtak van het Franse koningshuis, waren weliswaar Frans leenman (als hertog van Bourgondië en als graaf van Vlaanderen en van Artois), maar hadden ook bezittingen in het Duitse Rijk en kozen uiteindelijk voor de Engelse zijde in de Honderdjarige Oorlog. De zoon van David d'Averhoult, Jacques, trouwde eveneens met een meisje Croy, zij het een bastaard, Jeanne. Zij was zijn tweede vrouw. Een zoon uit dit huwelijk, Antoine (I), volgde de spo-

ren van zijn moeders en grootmoeders familie. Hij trad in dienst van de Bourgondiërs: hij werd raadsheer en kamerheer (*conseiller* en *chambellier* van Karel de Stoute en later van Maximiliaan van Habsburg, tegenspelers van de Franse koning Lodewijk XI. Zijn afstammelingen bleven in Habsburgse dienst: kleinzoon Antoine (III) was bijvoorbeeld gouverneur van St. Omer en Hesdin en maitre de hostel van Maria van Hongarije, zuster van Karel V en diens landvoogdes in de Nederlanden. Deze tak behoorde uiteindelijk tot de adel in de Spaanse Nederlanden, waar Artois tot 1659 onder viel. In de late zeventiende eeuw stierf deze linie uit.

Een broer van Antoine (I), Guillaume, seigneur de Cornettes, was de stamvader van de linie die de Franse kroon bleef dienen. Guillaume's zoon Aleaume was seigneur de Lobbe en de Tourteron in het noorden van de Champagne. Hij was in 1495 getrouwd met Bonne de Launoy, telg uit een adellijk geslacht, die de naburige heerlijkheid Liry meebracht.[8] Zoons en dochters D'Averhoult trouwden steeds binnen de Franse adel. De mannen dienden veelal in het leger of hadden functies aan het hof. Zo voerde Jean d'Averhoult, kleinzoon van Aleaume, als luitenant een compagnie van honderd man aan in het regiment van Henri Robert de la Marck, maarschalk van Frankrijk, hertog van Bouillon en prins van Sedan. Ook Jeans broer Antoine was in diens dienst. De naburige vorstendommetjes Bouillon en Sedan hadden een autonome status op de grens van Frankrijk en het Duitse rijk. Vanaf 1563 maakte de vorst van zijn gebied een protestantse vrijhaven, waar hij onder meer gastvrijheid bood aan de Waalse calvinist Guy de Brès, opsteller van de Nederlandse Geloofsbelijdenis. In Sedan kwam een calvinistische academie, waar tot de sluiting in 1681 staatsrechtelijke theorieën vanuit protestants perspectief werden onderwezen en waaraan ook een adelsopleiding verbonden was.[9]

Het moeten de gebroeders Jean en Antoine d'Averhoult geweest zijn die de overstap naar het calvinisme hebben gemaakt. Hun bezittingen lagen niet ver van Sedan. Jean was de eerste D'Averhoult die heer was van Guincourt, een goed dat lang in de familie zou blijven. Het lag vlakbij Tourteron en Liry. Jeans tweede zoon uit zijn derde huwelijk, Jacques, was kapitein in het regiment van Turenne, de grote legeraanvoerder van hugenootse signatuur onder Lodewijk XIII en Lodewijk XIV. Zijn zoon Jean was net als hij cavaleriekapitein, in het regiment de Montdejeu. Deze Jean was getrouwd met Marie Madeleine de Bohan. Twee van hun dochters trouwden ook met een de Bohan: Marie-Anne met Jean Antoine en haar jongere zuster Claude met Henri. Jean Antoine de Bohan was evenals de grootvader van zijn vrouw kapitein in het regiment

Restant van het kasteel van Guincourt. De d'Averhoults waren sinds het midden van de zestiende eeuw heren van Guincourt in het noorden van de Champagne. Na de vlucht van de familie in 1691 bleven ze zich heer van Guincourt noemen. Het kasteel raakten ze kwijt. Het verviel en de resten zijn opgenomen in een boerderij. Foto auteur, 2005.

van Turenne. Hij streed in Hongarije tegen de keizer en tijdens de Negenjarige Oorlog aan de Franse noordgrens tegen koning-stadhouder Willem III. In 1694 werd hij wegens zijn verdiensten onderscheiden in de Orde van St. Louis. Ook tijdens de Spaanse Successieoorlog vocht hij aan Franse zijde. Inmiddels was hij luitenant-kolonel geworden. Met deze staat van dienst is het onaannemelijk dat hij nog hugenoot was; hij moet als zo velen zijn teruggekeerd naar de roomse moederkerk. [10]

Gevlucht voor de Zonnekoning

Voor Hugenoten, die eerder in de zeventiende eeuw zo'n belangrijke rol in het Franse leger hadden gespeeld, was geen plaats meer. Zwager Jean d'Averhoult bekleedde niet de officiersfuncties van zijn voorgeslacht. In diverse akten wordt hij slechts als heer van Guincourt en andere goederen aangeduid. Blijkens die akten was hij in de jaren na 1685 druk bezig zijn goederen te verkopen, evidente voorbereidingen voor emigratie. [11] Hij was daar nog mee doende toen hij begin 1691 overleed. Zijn kinderen waren nog klein. Die waren geboren uit zijn in 1683 gesloten huwelijk met Anne Didier de Boncourt. De twee zoontjes Jean en Jean Antoine werden, respectievelijk in 1686 en 1689, door pastoors gedoopt in katholieke parochiekerken. [12] Hun zusjes Madeleine en Claude waren in de voorafgaande jaren nog protestants gedoopt. Katholieke doop onder dwang (baptêmes forcés) was een gebruikelijke praktijk na de herroeping van het Edict van Nantes. [13]
Na de dood van Jean d'Averhoult vertrok de weduwe in het voorjaar van 1691 met haar vier kinderen naar de Republiek der Verenigde Nederlanden, waarnaar al veel hugenoten waren gevlucht. Hun achtergelaten bezittingen werden grotendeels in beslag genomen. In Frankrijk achtergebleven familieleden, onder wie zwager Jean d'Averhoult (ter onderscheiding van zijn gelijknamige broer 'le jeune' genoemd) bekommerden zich zo veel mogelijk om hun belangen. De naar Nederland gevluchte D'Averhoults bleven de titel 'heer van Guincourt' van vader op zoon hanteren.
De beide zoons van Anne kozen ook in hun nieuwe vaderland voor een militaire loopbaan. De oudste, Jean, sneuvelde op negentienjarige leeftijd in Nederlandse dienst in de slag bij Ramillies op 23 mei 1706, strijdend tegen de regering die zijn familie

Doopvont van de parochiekerk van Tourteron. In 1689 werd Jean Antoine d'Averhoult door de rooms-katholieke pastoor gedoopt in de dorpskerk van Tourteron. Tourteron viel net als het dichtbij gelegen Guincourt onder de heren d'Averhoult. Na de herroeping van het Edict van Nantes in 1685 werden protestantse kinderen onder dwang katholiek gedoopt. Foto auteur, 2005.

Portretten van Jean Antoine d'Averhoult (1689-1735) en Anna Jacoba Hoeufft (1688-1752), olieverf op doek door Constantijn Netscher (1668-1723), 1721. Particuliere verzameling. Jean Antoine d'Averhoult was als peuter met zijn moeder naar de Republiek der Verenigde Nederlanden gevlucht. Hij maakte carrière in het Nederlandse leger. In 1728 trouwde hij in de Waalse kerk van Utrecht met de regentendochter Anna Jacoba Hoeufft. Zij waren de grootouder van Jan Anthony d'Averhoult. Foto Iconografisch Bureau.

vervolgd had en strijdend tegen het leger waarin zijn oom Jean Antoine de Bohan luitenant-kolonel was. Een oom van moederszijde, Philippe Didier de Boncourt, diende echter in het Nederlandse leger. Zus Madeleine trouwde met een Pruisische officier van hugenootse afkomst. Jean Antoine d'Averhoult trad in de sporen van zijn oudere broer en bracht het uiteindelijk tot drossaard van stad en baronie van Breda aan de zuidelijke grens van de Republiek. Hij trouwde in 1718 te Utrecht met een Nederlandse, Anna Jacoba Hoeufft. Zij was de dochter van Diederik Hoeufft en Isabella Deutz-Dort. Daarmee verzwagerde Jean Antoine d'Averhoult zich met het Hollandse patriciaat, maar niet met de inheemse adel. Zijn schoonvader, een officier, was in 1692 op grond van zijn verdiensten in de strijd tegen Lodewijk XIV door keizer Leopold I in de adel van het Heilige Roomse Rijk opgenomen, maar dat betekende nog geen toelating tot de Nederlandse adel. Ook de D'Averhoults liepen daar tegen aan. Zij deden hun uiterste best om hun oude adellijke afstamming aan te tonen en daar hadden ze ook goede papieren voor. [14] De ridderschappen in de zeven Nederlandse provincies, die een stem hadden in de provinciale Staten, vormden echter een gesloten geheel. Nieuwe adel kwam er niet bij, omdat het land een republiek was en er geen koning was die adel creëerde of buitenlandse adel inlijfde. De ridderschappen zelf hielden buitenstaanders effectief buiten de deur. [15]

Het echtpaar D'Averhoult-Hoeufft was getrouwd in de Franstalige Waalse kerk, maar enkele van hun kinderen werden in de Domkerk gedoopt. De Dom behoorde tot de Gereformeerde gemeente van Utrecht, de Nederlandstalige hoofdtak van de heersende, calvinistische kerk. Dat wijst op een snelle integratie in het land van de balling-

schap. In totaal kregen Jean Antoine en Anna Jacoba acht kinderen. Twee daarvan stierven jong, maar zoon Jan (of Jean) en zijn vijf zussen bleven in leven. Van de zussen trouwde er maar een, Maria Catharina, met Joost Taets van Amerongen van Natewisch. Daarmee was in ieder geval de relatie met een inheemse adellijke familie gelegd. De Taetsen behoorden tot de oude Utrechtse geslachten. Jean Antoine maakte dit succes niet mee. Hij stierf begin 1735, toen de kinderen nog minderjarig waren. Zijn dertienjarige zoon werd de volgende heer van Guincourt. Deze volgde de militaire voetstappen van zijn voorgeslacht. Hij had inmiddels de rang van kapitein bereikt, toen hij in september 1754 trouwde met de Groningse burgemeestersdochter Gerhardina de Valcke. De bruid moest nog 17 worden, hij was bijna 33. Ze kregen zes kinderen, vijf jongens en een meisje. Slechts twee bereikten de volwassen leeftijd: Jan Anthony en zijn jongere broer Pompejus.

Een jonge militair

Jan Anthony werd op 21 oktober 1756 in Utrecht geboren. Tien dagen later ontving hij in de Jacobikerk het doopsel. De Utrechtse Jacobikerk behoorde net als de Dom tot de Gereformeerde gemeente. Beide ouders waren daar lidmaat van. Ook de vernederlandsing van de traditionele D'Averhoultvoornamen in Jan Anthony wijst op volledige integratie van de familie in de Nederlandse samenleving. De opmerkelijke voornaam van zijn broertje, Pompejus, kwam zowel in de familie De Valcke als in de familie Hoeufft voor. De militaire loopbaan van vader Jean leidde er toe dat Jan Anthony zijn jeugd in verschillende steden doorbracht, te weten Utrecht, Zutphen en Groningen. Vader D'Averhoult zag zijn ambities in 1766 bekroond met

De Jacobikerk in Utrecht, olieverf op doek door Isaac Ouwater (1750-1793), 1780. Centraal Museum, inv. nr. 20897. In deze kerk werd Jan Anthony d'Averhoult op 31 oktober 1756 gedoopt. De oorspronkelijk middeleeuwse parochiekerk behoorde sinds de late zestiende eeuw tot de Gereformeerde gemeente, later de Nederlandse Hervormde Kerk. Foto Centraal Museum.

een bevordering tot luitenant-kolonel.[16] Twee jaar later kreeg hij een mooie opsteker, toen twee hoge edelen uit de Oostenrijkse Nederlanden, Charles de Croy, hertog van Aremberg en Aarschot en Charles Joseph de Mérode, graaf van Montfort, verklaarden dat Jean d'Averhoult uit een huis 'd'ancienne noblesse militaire' stamde, dat ook in de Zuidelijke Nederlanden steeds een positie in de adellijke organen had ingenomen.[17] Zij doelden daarmee op de andere linie die onder de Bourgondiërs en de Habsburgers gediend had. Deze aanbeveling en evenmin een brief waarin enkele Utrechtse edelen de familie als adellijk beschouwden, leidden echter niet tot de gewenste toelating tot de ridderschap en daarmee tot de Statenvergadering.

Privé had Jean d'Averhoult grote problemen. Zijn huwelijk met de veel jongere Gerhardina was ongelukkig en uiteindelijk liet hij haar in 1770 in het Utrechtse 'verbeterhuijs' opsluiten, waarvoor hij de noodzakelijke toestemming van het Utrechtse stadsbestuur had verkregen.[18] Zijn ongetrouwde zusters ontfermden zich over de kinderen. Jan Anthony kreeg daardoor een sterke band met zijn tante Josina Benjamina. Kort na de dood van haar man in 1773 kwam Gerhardina vrij op verzoek van haar eigen familie.

Een jaar na de dood van zijn vader startte Jan Anthony zijn militaire loopbaan. Hij begon als kornet in het cavalerieregiment Van Eck. Zijn broer ging als adelborst bij de marine. Het was indertijd heel gebruikelijk om als tiener dienst te nemen. Adellijke jongens hadden nog een lange weg voor zich om carrière te kunnen maken, bij voorkeur geholpen door familieleden. Voor Jan Anthony en Pompejus was het lastig dat hun vader niet meer als voorspraak kon dienen, maar ze hadden voldoende invloedrijke familieleden die hen konden steunen. Zo was oom Pompejus de Valcke lid van de Admiraliteit van Harlingen, een van de provinciale marinebesturen.

Connecties konden de jongens wel gebruiken, want de Nederlandse samenleving uit het midden van de achttiende eeuw hing daarvan aan elkaar.[19] In 1747 werd Willem IV op erfelijke basis stadhouder van alle Nederlandse provincies, met verregaande bevoegdheden. Na zijn vroegtijdige dood kon zijn driejarige zoontje hem als Willem V opvolgen onder regentschap van de weduwe, prinses Anna van Hannover, dochter van de Engelse koning George II. Na haar dood nam hertog Ludwig van Brunswijk-Wollfenbüttel het regentschap over. Ook nadat Willem V in 1766

Portret van Josina Benjamina d'Averhoult (1724-1807), dekverf op papier door onbekende kunstenaar, vóór 1785. Particuliere verzameling. Josina Benjamina was een jongere zuster van de vader van Jan Anthony d'Averhoult. Sinds zij hem in zijn jeugd had opgevangen had zij een sterke band met haar neef. Zij week met hem uit naar Frankrijk en keerde na zijn dood terug naar Utrecht. Foto Iconografisch Bureau.

meerderjarig was geworden, hield deze grote invloed. Willem IV en Willem V lieten hun bevoegdheden in de verschillende provincies uitoefenen door luitenant-stadhouders. Deze zetbazen deden onder meer voordrachten voor de benoemingen die stadhouder rechtens mocht doen. Vooral de luitenant-stadhouder in de provincie Utrecht, Willem Nicolaas Pesters, was berucht om zijn vriendjespolitiek. [20] Van hem afhankelijke regenten beheersten de stadsbesturen.

In het leger had de stadhouder, als opperbevelhebber, nog sterkere benoemingsrechten dan in het bestuur. Bevordering liepen daar via de hertog van Brunswijk. Zo ook die van Jean d'Averhoult tot luitenant-kolonel in 1766. Zoon Jan Anthony doorliep de rangen na zijn dienstneming in 1774. Na kornet werd hij luitenant bij het regiment Van Eck en vervolgens ritmeester bij een ander cavalerieregiment, Van Tuyll van Serooskerken. In het leger viel D'Averhoult op door zijn capaciteiten als ruiter en zijn goede beheersing van de Franse taal. De loopbaan van zijn broer Pompejus werd in de knop gebroken, doordat hij begin 1780 de dood vond op zee.

Vaandrig van Turkije

Jan Anthony d'Averhoult brak zelf zijn militaire carrière af door in 1785 ontslag te nemen. Mogelijk had dat te maken met de politieke ontwikkelingen die de Republiek beroerden. Leidende kringen in de Republiek sympathiseerden met de Amerikaanse Vrijheidsoorlog. Amsterdamse kooplieden verdienden daar ook nog eens goed aan door wapens aan de rebellen te leveren via de Nederlandse koloniën in het Caraïbisch gebied. Toen de Britse regering daarvan bewijzen in handen kreeg, verklaarde ze eind 1780 de oorlog aan de Republiek. De strijd verliep catastrofaal voor de Nederlanders door het enorme verschil in maritieme kracht. Willem V, die steeds had gewaarschuwd tegen een confrontatie met Engeland, kreeg de schuld. Als zoon van een Engelse koningsdochter werd hij in een verradersrol geduwd. Het door hem gecommandeerde leger, dat uit Britse en Duitse huurlingen bestond, werd als onbetrouwbaar gezien. Dat dit leger loyaal was aan de stadhouder, is eveneens twijfelachtig. Zo meende Jan Anthony d'Averhoult eind 1783 dat wel tweederde van het leger uit pure ontevredenheid tegen de prins was. [21] De opmerking is veelzeggend voor de kritische houding die D'Averhoult ontwikkelde. Hij bewoog zich in oppositionele kringen, onder meer als lid van de Vrijmetselaarsloge "De Edelmoedigheid", waartoe ook de Overijsselse edelman Joan Derk van der Capellen tot den Pol behoorde, die de aandacht had getrokken door zijn tegendraadse stellingname in de Staten van Overijssel.

In het najaar van 1781 had deze Van der Capellen de gevoelens van onzekerheid over stadhouder en leger verwoord in een anoniem pamflet onder de titel *Aan het volk van Nederland*. Hij riep op tot volksbewapening. De in verval geraakte schutterijen moesten herleven en daarnaast dienden de burgers zich te oefenen in wapengebruik via op te richten exercitiegenootschappen. Kern van deze beweging werd de stad Utrecht, waar

Glazen bokaal van de burgercompagnie Turkije, 1783. Centraal Museum, inv. nr. 20897. De Utrechtse schuttersvendels (of burgercompagnieën) bezaten eigen glazen voor feestelijke bijeenkomsten van de officieren. De glazen waren voorzien van de symbolen van de vendels. Hier staat in het midden de Turkse halve maan en langs de rand het opschrift 'HET WELVAREN VAN TURKIJEN EN AL DIE HET WEL MET HAAR MENEN.' Foto Centraal Museum.

in 1783 eerst de schutterij werd hersteld. Die bestond uit acht vendels op basis van de stadswijken, die kleurrijke namen droegen als Bloedkuyl, Papenvaandel en Turkije, herinneringen aan de strijd tegen Spanje van twee eeuwen eerder. Vervolgens was een exercitiegenootschap *Pro Patria et Libertate* opgericht, dat belangstellenden uit het hele land en zelfs daarbuiten trok. Het werd de speerpunt van een nationale revolutionaire beweging, de Patriottenbeweging, die zich teweer stelde tegen het bestaande bestuurssysteem van een met de stadhouder heulende regentenkliek. Daarvoor in de plaats moest een op volksinvloed en nationale eenheid gebaseerde regering komen.

De Patriottenbeweging is wel geplaatst in het kader van de Democratische Revolutie, die aan beide zijden van de Atlantische Oceaan de samenleving ingrijpend veranderde, te beginnen met de onafhankelijkheidsstrijd van de Amerikaanse kolonisten en uitlopend op de Franse Revolutie. De ontwikkelingen in Nederland vormden daarin een verbindende schakel.[22] De internationale relaties sloten aan bij traditionele verbindingslijnen. De Oranjes en hun aanhangers waren al sinds de zeventiende eeuw pro-Engels en anti-Frans geweest, terwijl hun tegenstanders op zijn minst een positievere kijk op het koninkrijk der Lodewijken en een veel kritischer benadering van Albion hadden. In het revolutietijdvak zoals zich dat vanaf 1773 ontwikkelde, was Frankrijk de steunpilaar voor de revolutionairen. De regering liet zich vooral leiden door machtsoverwegingen, het beschadigen van Engeland, maar individuele Fransen vochten uit idealisme mee aan de zijde van de Amerikanen, waaronder een ver familielid van Jan Anthony d'Averhoult: Marie Joseph Paul Yves Roch Gilbert Motier, markies de La Fayette.

Dat Utrecht de kern werd van de patriotse revolutie, is toe te schijven aan twee factoren. Het stadhouderlijk bewind was hier door het optreden van Pesters veel meer gehaat dan elders. Daarbij beschikte de revolutionaire beweging in Utrecht over een vastbesloten leiding. De belangrijkste aanvoerder was een rechtenstudent uit Ceylon, Pieter Quint Ondaatje, zoon van een Tamil en een Nederlandse. De beweging beschikte in het exercitiegenootschap over een gewapende arm, had een eigen tijdschrift, *De Post van den Neder-rhyn*, en had een duidelijk politiek programma. Dit programma, dat een

Oefening van het exercitiegenootschap 'Pro Patria et Libertate' op het grasveld van het Sterrenbos te Utrecht, 1783-1787, olieverf op doek door onbekende Noord-Nederlandse schilder, Centraal Museum, inv. nr. 2290. Omdat de schutterij onder bevel stond van vroedschapsleden organiseerden patriotse burgers zich in een vrijcorps of exercitiegenootschap, 'Pro Patria et Libertate' (Voor Vaderland en Vrijheid). Zij hielden oefeningen in het Sterrenbos ten westen van de stad. Foto Centraal Museum.

stedelijk bestuur met volksinvloed beoogde, werd in het voorjaar van 1784 vastgelegd in een democratisch concept-reglement, dat mede door Ondaatje was geschreven. In een handtekeningenactie betuigden 1215 burgers hun steun aan dit initiatief.

Jan Anthony d'Averhoult, die als ambteloos burger was teruggekeerd naar zijn geboortestad, sloot zich bij de revolutionaire beweging aan. In 1785 werd hij vaandrig van het vendel Turkije. Dat jaar was cruciaal voor de patriotse revolutie. In maart belegerde een volksmenigte het Utrechtse stadhuis, waar Ondaatje met de vroedschap onderhandelde over het terugtrekken van een onwelgevallige benoeming. De vroedschap liet zich intimideren. Na het terugkeren van de rust probeerde het stadsbestuur de hervormingen op de lange baan te schuiven, maar aan het eind van het jaar mobiliseerde Ondaatje opnieuw een volksmenigte om de regenten te dwingen het democratische bestuursreglement binnen drie maanden in te voeren. Nadat een van de burgemeesters in elkaar was geslagen, gaven de bestuurders toe, maar de Staten van Utrecht verklaarden de onder dwang genomen maatregel ongeldig. De revolutionairen hielden echter vast aan de toegezegde datum van invoering op 20 maart 1786. Opnieuw kwam een volksmenigte samen, ondanks een verschrikkelijke sneeuwstorm. Een minderheid binnen de vroedschap bleek bereid om de schutters de eed af te nemen op het nieuwe reglement, samen met een commissie uit burgerij en schutterij, waartoe ook Jan

Anthony d'Averhoult behoorde. Weigeraars binnen de schutterij werden stevig onder druk gezet. Zo vroeg D'Averhoult, inmiddels luitenant in het vendel Turkije, een luitenant van De Bloedkuyl met klem de eed af te leggen. Toen deze dat afwees, kreeg hij het advies op te stappen, omdat hij anders "aan grootere onaangenaamheden konde blootgesteld raaken." [23]

Revolutionair bestuurder

In een sfeer van toenemende intimidatie tussen patriotten en orangisten probeerde de vroedschap tijd te rekken. Tevergeefs, want in de loop van de zomer escaleerde de zaak. Op 2 augustus 1786 greep de schutterij de macht en zette de vroedschap af. Slechts zeven, allen patriotsgezinde regenten, konden blijven en legden de eed af op het nu ingevoerde democratische bestuursreglement. Voor de overige 33 zetels werden volgens de regels van dit reglement verkiezingen gehouden onder toezicht van de schutterij, waarvan Jan Anthony D'Averhoult woordvoerder was. Hij behoorde zelf tot de nieuwgekozen leden en legde samen met zijn collega's op 28 augustus plechtig de eed af. De vroedschap bleef incompleet, omdat verschillende gekozenen hun benoeming

Beëdiging op de Neude te Utrecht, olieverf op doek door onbekende Noord-Nederlandse schilder, 1786-1800, Centraal Museum, inv. nr. 2291. De vijftien op grond van het democratische regeringsreglement gekozen leden van de vroedschap legden de eed op dit reglement af in een speciaal gebouwd vrijheidstempeltje op de Neude. Geüniformeerde schutters houden de wacht. Foto Centraal Museum.

niet aanvaardden. Van degenen die wel zitting namen, werden soms de bestuurlijke capaciteiten betwijfeld. D'Averhoult maakte echter op medebestuurders, aanhangers en politieke tegenstanders een gunstige indruk. Hij wordt omschreven als ontwikkeld, intelligent en rondborstig. [24] Bovendien was zijn reputatie als bekwaam officier in zijn voordeel, dit ondanks een lichamelijk handicap, die hem de spotnaam 'Scheefnek' opleverde. [25] D'Averhoult stond bekend als een goed spreker, maar ook als iemand die veel vloekte. [26]

De stadhouder en de hem welgezinde Staten van de provincie accepteerden de machtswisseling niet. De Staten weken uit naar Amersfoort, waar ook Willem V regelmatig vertoefde. De stad Utrecht vormde samen met de andere revolutionaire steden Wijk bij Duurstede en Montfoort een alternatieve Statenvergadering, de 'Pretense Staten', waartoe ook enkele revolutiegezinde edelen toetraden. Tot deze uitzonderingen binnen de grotendeels oranjegezinde adel behoorden de neven Taets van Amerongen, familieleden van D'Averhoult. Hijzelf was afgezant van de stad Utrecht in de 'Pretense Staten'. Daarmee verwezenlijkte hij als revolutionair de oude adelsdroom van de familie: toetreding tot een Nederlands provinciebestuur.

Welk van de rivaliserende Statenvergaderingen aan het langste eind zou trekken, was van groot belang voor het verloop van de revolutie in de Republiek als geheel, aangezien inmiddels drie van de zeven provincies de patriotse zaak waren toegedaan (Holland, Overijssel en Stad en Lande van Groningen) en drie de stadhouder trouw waren (Gelderland, Zeeland en Friesland). Willem V had in het oosten van de provincie Utrecht een aanzienlijke troepenmacht samengetrokken tegen de drie revolutionaire steden. Zoals gebruikelijk aarzelde hij echter om in te grijpen. Hij had Den Haag inmiddels verlaten en hield hof in Nijmegen. Hij was regelmatig in Amersfoort, waar zijn vertrouweling Joost Taets van Amerongen van Natewisch schout was. Deze oom van D'Averhoult was in tegenstelling tot zijn verwanten in de revolutionaire Statenvergadering een tegenstander van de revolutie. De politieke tegenstellingen gingen dwars door families heen. Dat kon leiden tot heftige ruzies, wat ook in dit geval gebeurde. Zo liet Jan Anthony d'Averhoult zich in de zomer van 1785 ontvallen dat zijn oom een schurk was. [27]

In de dreigende situatie was D'Averhoult militaire kennis buitengewoon nuttig. Als lid van de Commisssie voor het Defensiewezen stelde hij voor een corps scherpschutters op te richten. Deze 'Utrechtsche Jagers', die net als het stadhouderlijke leger waren uitgerust met enkelschoots vuursteengeweren, voorzien van bajonet, vormden een nuttige aanvulling op de schutterij bij een eventuele verdediging tegen een stadhouderlijke aanval. D'Averhoult pleitte ook met succes voor een waarschuwingssysteem, waarbij degene die het eerst vijandelijke troepen zag aankomen een flinke beloning zou krijgen. Hij toonde zich ook op niet-militair terrein een actief en politiek bewust bestuurder. Zo deed hij begin januari 1787 met enkele anderen het voorstel om ambtenaren en officieren een loyaliteitsverklaring aan de gekozen vroedschap te laten afleggen. Op

weigering zou ontslag staan. Een maand later bracht een commissie met onder andere D'Averhoult verslag uit met de mededeling dat vrijwel iedereen aan de wens had voldaan.

De aanwezigheid van de stadhouderlijke troepen op zo'n 15 kilometer afstand bleef het grootste gevaar voor het revolutionaire bewind. Half april drong de militaire commissie, waarin D'Averhoult zitting had, bij de vroedschap aan op versterkte wachten bij de stadspoorten. Het plan, dat tevens de werkloosheidsbestrijding diende, werd door de vroedschap overgenomen. Vals alarm en een oefening aan het eind van de maand deden de spanning tot grote hoogte stijgen. Nadat de Staten van de provincie Gelderland de Statenvergadering in Amersfoort steun hadden toegezegd, deden de Staten van Holland hetzelfde voor het revolutionaire provinciebestuur in Utrecht en beloofden onmiddellijk militair in te grijpen bij een aanval. De Staten in Amersfoort, in de Staten-Generaal nog steeds de wettige vertegenwoordiging van de provincie Utrecht, vatten dit weer als aantasting van de soevereiniteit op.

Held aan het water

Voor het stadhouderlijke kamp was het duidelijk dat er nu moest worden ingegrepen. Anders zou het stadhouderlijk gezag ongeloofwaardig worden en de provincie Utrecht aan de kant van de revolutie komen met fatale gevolgen voor de meerderheid in de Staten-Generaal. Op 9 mei 1787 was het zo ver. Om vier uur 's ochtends trok een infanterieregiment onder bevel van kolonel Frederik Adriaan graaf van Efferen vanuit het zuidoosten van de provincie op naar de stad. Het was een slecht bevoorrade eenheid van 750 grotendeels onervaren soldaten. Tegen elf uur splitste het regiment zich bij Driebergen, ruim 15 kilometer ten oosten van Utrecht in tweeën. Het kleinste deel trok in een noordelijke boog om de stad heen en bezette een aantal dorpen. De hoofdmacht boog af naar het zuiden met als doel de sluis van Vreeswijk aan de Lek, een doel dat alleen bij Van Efferen zelf bekend was. Deze sluis, bezit van de stad Utrecht, was essentieel voor de stedelijke economie, omdat zij de scheepsverbinding met de Rijn beheerste.

Rond het middaguur ontving de drossaard van Vreeswijk, Gerardus Anthony Visscher, het bevel de sluis over te geven. Hij begaf zich naar Utrecht voor spoedoverleg met de vroedschap, waar hij zelf lid van was. De stadsbestuurders besloten de sluis te verdedigen. Vrijwilligers meldden zich aan, zowel Utrechtse schutters als revolutionairen uit Holland en Gelderland, die zich in de stad bevonden. Deze zogeheten auxiliairen telden bij elkaar zo'n 200 man. D'Averhoult verklaarde zich bereid het bevel op zich te nemen. Hij kreeg de opdracht om met de auxiliairen, het corps jagers (30 in getal) en 20 artilleristen, die over drie lichte kanonnen (drieponders) beschikten, naar Vreeswijk op te rukken en er voor te zorgen "dat Stads territoir niet gevioleerd wierde." [28] D'Averhoult liet de geschutsstukken laden en pointeren, richten voor een bepaalde afstand, normaal

Het gevecht bij Vreeswijk, anonieme gravures, eind achttiende eeuw, HUA, Coll. beeldmateriaal, H.A., S. 87.7. Het treffen vond plaats na het invallen van de duisternis, maar om het beeld duidelijker te maken, heeft de tekenaar de gebeurtenis eerder op de dag weergegeven.

gesproken 150 meter. De stukken werden op wagens geladen en om half zeven 's avonds vertrok de eenheid door de Tolsteegpoort over de weg langs de Vaartse Rijn richting Vreeswijk.

D'Averhoult had de operatie goed onder controle. Hij liet de poort achter zich sluiten, om te voorkomen dat prinsgezinden informatie zouden sturen en nog meer om te voorkomen dat een enthousiaste menigte het korps zou begeleiden en de campagne in de war zou schoppen. Hij stuurde de jagers als verkenningseenheid vooruit. Daarbij moest hij het commando nog snel wisselen, omdat de aanvoeder zich in een herberg moed aan het indrinken was. D'Averhoult verving hem door Cornelis Govert Visscher, een jongere broer van de Vreeswijkse drossaard. De bevelhebber verdeelde de 200 auxiliairen over vier eenheden, elk bestaande uit twee pelotons van 25 man. De pelotons marcheerden over de volle breedte van de weg achter elkaar, met twee geschutsstukken achter het eerste peloton en het derde net voor het laatste peloton, dat samen met het zevende een achterhoede vormde om bij een eventueel treffen een reserve te hebben.

Intussen bereikte Van Efferen het dorp Jutphaas, enkele kilometers noordelijk van Vreeswijk aan de Vaartse Rijn gelegen. Hij liet daar drie compagnieën achter en trok met de overige vier naar Vreeswijk, waar ze tegen achten aankwamen, snakkend naar rust na een mars van bijna 50 kilometer. Daar kwam niets van, omdat uit Jutphaas het bericht kwam dat vanuit Utrecht troepen naderden. De militairen kregen het bevel zich op Vreeswijk terug te trekken. De Utrechtse verkenners meldden deze terugtocht aan

D'Averhoult, waarop deze vreesde dat er sprake was van een hinderlaag. Hij liet Jutphaas huis voor huis doorzoeken alvorens door het dorp te trekken. Het was inmiddels kwart voor negen en volkomen donker.[29]

Terwijl de mannen van D'Averhoult door Jutphaas trokken, marcheerde Van Efferen zijn terugtrekkende compagnieën tegemoet. Na de vereniging van beide eenheden stelde hij zijn dodelijk vermoeide soldaten in slagorde op. D'Averhoult, die erop had gerekend dat zijn tegenstander zich op Vreeswijk zou terugtrekken, was totaal verrast door deze manoeuvre. Tegen tienen ontmoetten de troepen elkaar op de negen meter brede zandweg, die ingeklemd lag tussen de Vaartse Rijn en een moerassig elzenbos. D'Averhoult liet zich echter niet van de wijs brengen en sprak zijn soldaten toe met de woorden: "Mannen, zijt nu bedaard. Om myn pal staan kunt gy staat maaken; en indien gy my een voet ziet te rug deinzen, schiet my dan vry neder!"[30] Hij liet schootsveld vrijmaken en de twee kanonnen uit de voorhoede schietklaar maken. Hij haalde de vooruitgeschoven jagers terug naar de rechterflank. De rest liet hij in colonne staan. De hoorbare voorbereidingen verontrustten de stadhouderlijke troepen, maar ook de eigen achterhoede, die deserteerde en verhalen over een gruwelijke slachting in de stad verspreidde. Aan de voorzijde wist D'Averhoult de rust te bewaren, ook toen daar paniek uitbrak na het begin van de aanval door de tegenstander. Daarbij sneuvelden twee van D'Averhoults mannen: kanonnier Robertus van der Vlerk en de net benoemde jagercommandant Cornelis Govert Visscher. De schok was groot, maar door krachtig optreden wist D'Averhoult zijn mannen te kalmeren en te bewegen terug te schieten. De stadhouderlijke soldaten, die de overwinning al dachten binnen te hebben, schrokken vreselijk en zetten het op een lopen. Anders dan zijn opponent wist Van Efferen de paniek niet te bezweren. Zijn soldaten vluchtten naar de rivier de Lek. Een deel trok over de dijk naar de uitvalsbasis Rhenen, anderen staken de rivier over, waarna ze door Hollandse troepen gevangen werden genomen.

D'Averhoult overzag in het donker de massaliteit van de vlucht niet en vreesde een hinderlaag. Hij zette geen achtervolging in, maar trok zich terug op Jutphaas. Daar wachtte hij op versterkingen, die in de loop van de nacht kwamen. Met seinschoten liet hij Hollandse hulptroepen waarschuwen die de volgende dag in Utrecht arriveerden. Die ochtend achtte D'Averhoult de situatie veilig genoeg om Vreeswijk binnen te trekken. Daar viel hem de rijke buit van zijn tegenstander in handen, die met karrenvrachten naar Utrecht werd gebracht. 's Avonds keerde D'Averhoult naar de stad terug, waar hem een heldenontvangst ten deel viel. Door een groep revolutionairen dusdanig te motiveren dat zij een beroepsleger konden verslaan, bracht D'Averhoult de lessen van de Amerikaanse Vrijheidsoorlog, waarin zijn verre neef La Fayette had gediend, in de praktijk. Enkele jaren later zou dit concept grootschalig en succesvol worden toegepast in de *levée en masse* van de Franse Revolutie.[31]

Van zege naar gevangenschap

Utrecht en heel het patriotse deel van het land verkeerden in een overwinningsroes. De twee gesneuvelden kregen een erebegrafenis en hun met bloed bevlekte sjerpen en plukjes haar werden als relikwieën in het stadhuis ten toon gesteld. D'Averhoult was een bewierookt bedwinger van de stadhouderlijke agressie. De patriotten haalden de volgende maand een politiek succes, toen de revolutionaire Statenvergadering van Utrecht werd erkend als de Utrechtse afvaardiging, in plaats van de Amersfoortse Staten. D'Averhoult behoorde tot de delegatie die naar Den Haag afreisde om de provincie op landelijk niveau te vertegenwoordigen. Op het Binnenhof kregen de Utrechters ruzie met vertegenwoordigers van hun Amersfoortse rivalen. [32] Een van hen, Willem René van Tuyll van Serooskerken, werd zo kwaad dat hij zijn degen trok tegen een van de tegenstanders. De bedreigde was D'Averhoult, die Van Tuyll uitdaagde voor een duel in het Haagse Bos. [33] Het liep af met lichte verwondingen en zonder strafvervolging. Duelleren was verboden in de Republiek.

Het duel mocht dan goed zijn afgelopen voor D'Averhoult, met de politieke zaak waarvoor hij stond, ging het een stuk minder. Uiteindelijk bleef toch de Amersfoortse Statenvergadering de erkende vertegenwoordiging van de provincie Utrecht. Ook de militaire situatie ontwikkelde zich ongunstig. Van het stadhouderlijke leger was slechts één eenheid verslagen. Dat lag aan het verschil in competentie tussen de bevelhebbers en ook in motivatie; in numeriek opzicht en in bewapening was de militaire kracht van Willem V veel groter. Dat bleek wel toen stadhouderlijke troepen met groot gemak Wijk bij Duurstede innamen. Hollandse bescherming was hard nodig, maar de militairen die deze provincie stuurde, waren niet van geweldige kwaliteit. Ze stonden sinds half juni onder bevel van Frederik, Rijngraaf van Salm, een Duitse avonturier die zijn diensten aan de patriotten had aangeboden. D'Averhoult deelde het enthousiasme over diens kwaliteiten allerminst en had liever zijn verre neef La Fayette op deze post gehad. Het waren echter de Staten van Holland die het beleid bepaalden. Bovendien was Franse steun, waarop de patriotten zo zeer hoopten, zeer problematisch. Idealisten als La Fayette drongen weliswaar aan op steun aan de Nederlandse revolutionairen, die het pro-Britse regime van Willem V bestreden, maar de regering van Lodewijk XVI liet zich vooral leiden door financiële overwegingen. De Franse staatskas liet na de Amerikaanse Vrijheidsoorlog geen nieuwe interventies toe.

Dat bleek maar al te duidelijk tijdens de diplomatieke crisis die de zomer van 1787 beheerste. Prinses Wilhelmina van Pruisen, de echtgenote van Willem V, drong aan op een krachtiger beleid. In samenwerking met de Britse gezant bereidde zij een volksopstand in Den Haag voor. Op 28 juni begaf zij zich incognito naar deze stad om om de opstand te leiden. Aangezien zij in een koets met zes paarden reisde, werd zij aan de Hollands-Utrechtse grens herkend, in een herberg opgesloten en teruggestuurd naar

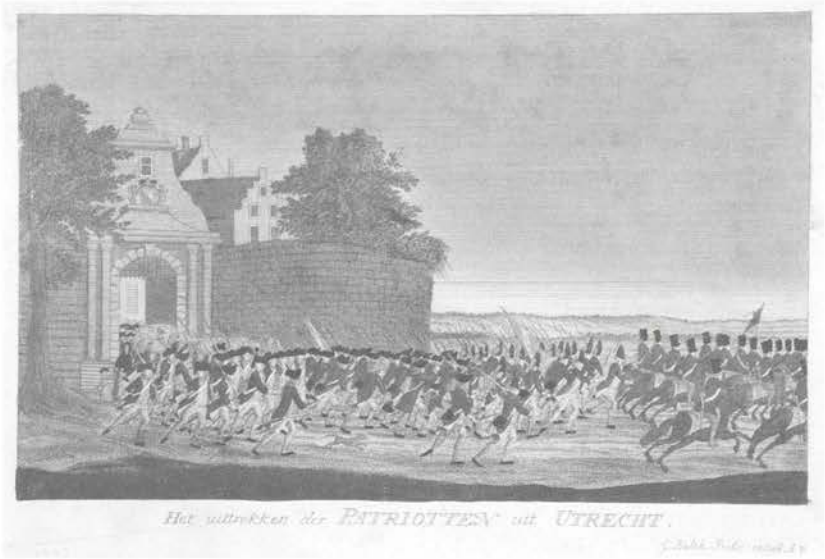

Het uittrekken der Patriotten uit Utrecht, gravure door G. Balthasar Probst, HUA, Coll. beeldmateriaal, H.A. S 87.29. Toen besloten was dat Utrecht zich niet zou verdedigen tegen de oprukkende Pruisen, verlieten veel patriotse burgers de stad. In de nacht van 15 op 16 september 1787 namen zij de wijk naar Amsterdam, van waar het verder ging naar de Zuidelijke Nederlanden en Frankrijk.

Nijmegen. Diep beledigd richtte zij zich tot haar broer, koning Frederik Willem II van Pruisen. Deze stelde aan de Staten van Holland een ultimatum. Na weken van diplomatiek touwtrekken werd het duidelijk dat Frankrijk niet zou ingrijpen. Pruisen kreeg de Britse zegen voor een interventie. Op 13 september overschreden Pruisische troepen de grens. Twee dagen later besloot de Rijngraaf van Salm om Utrecht te ontruimen. Smeekbeden van de lokale bestuurders mochten niet baten. Hen restte slechts de vlucht naar Amsterdam. De Pruisen vervolgden hun opmars naar het westen. Zij ontmoetten maar weinig tegenstand. Tot de uitzonderingen behoorde een eenheid onder leiding van D'Averhoult, die bij Nieuwersluis aan de Vecht drie Pruisische aanvallen wist af te slaan, voordat hij door desertie en gebrek aan voorraden moest capituleren.

Hij werd als krijgsgevangene naar Utrecht gebracht, waar hij een goede behandeling kreeg. Ook bij de Pruisische officieren wist hij respect af te dwingen. Er was sprake van dat hij op transport zou gaan naar Wesel, maar dat ging niet door. Zijn vrijheid was zo groot dat hij met Franse officieren kon overleggen over dienstname in het Russische leger om tegen de Turken te vechten. Uiteindelijk lieten de Pruisen hem vrij en vertrok hij naar Brussel, waar hij een woning betrok met zijn tante Josina Benjamina d'Averhoult, met wie hij een hechte band had sinds zij hem in zijn jeugd had opgevangen.

In de Oostenrijkse Nederlanden bevonden zich op dat moment grote aantallen patriotse vluchtelingen. Na de val van Amsterdam op 3 oktober waren meer dan 5000 mensen de Republiek ontvlucht, de meesten over de zuidgrens met als eindbestemming

Frankrijk. Het grootste contingent vestigde zich uiteindelijk in de omgeving van Duinkerken en St. Omer. Dat was toen nog een Nederlandstalig gebied en het dichtst bij de Republiek gelegen, wat aangeeft dat terugkeer naar het vaderland en voortzetting van de revolutie aldaar het doel bleef. Een groot deel van de vluchtelingen, zo'n 2750, kreeg een uitkering van de Franse regering.[34]

Naar het land van herkomst

Ook D'Averhoult trok door naar Frankrijk, maar niet naar het vestigingsgebied van de meeste Nederlanders. Hij ging naar voorvaderlijk terrein, het noorden van de Champagne. Nog steeds in het gezelschap van zijn tante vond hij onderdak bij markiezin d'Ambly in Charleville, net onder de grens met de Oostenrijkse Nederlanden. In juli 1788 betrokken zij in die stad een eigen woning. In de omgeving van Charleville zaten wel meer Nederlanders, maar D'Averhoult maakte niet echt deel uit van een vluchtelingengemeenschap. Hij gedroeg zich niet als balling, maar zag Frankrijk als zijn nieuwe vaderland. Hij verkreeg het staatsburgerschap op basis van zijn oude Franse adeldom. Als voornamen hanteerde hij nu Jean Antoine. In zijn door afkomst bepaalde oriëntatie op Frankrijk en beheersing van de Franse taal onderscheidde D'Averhoult zich van de meeste patriotse vluchtelingen, die alleen al de taal matig tot slecht beheersten. Het meest verfranste deel van de Nederlandse samenleving, de adel, had tijdens de revolutie in overgrote meerderheid juist de kant van Oranje gekozen.

In zijn nieuwe vaderland nam D'Averhoult dienst in het leger, waarbij La Fayette en Saint-Priest, de Franse ambassadeur in Den Haag, als voorspraak optraden. In februari 1788 werd hij luitenant-kolonel, drie maanden later kolonel. Hij genoot een inkomen van 3000 livres per jaar. Zijn inkomen werd aangevuld door zijn vermogende tante, die regelmatig schulden voor hem betaalde.[35] Dat hij als protestant weer net als zijn verre voorvaderen in het Franse leger kon dienen, was mogelijk door een gewijzigd godsdienstbeleid, dat uiteindelijk resulteerde in het *Edit de Tolérance* uit 1787.

D'Averhoult mocht dan Fransman geworden zijn, hij was zijn vroegere landgenoten niet vergeten. Net als de andere vluchtelingen hield hij zich bezig met de vraag hoe de patriotse revolutie weer op gang kon komen. Hij zag een Franse interventie als enige mogelijkheid. In juli 1788 schreef hij aan de patriotse voorman Robert Jan baron van der Capellen tot den Marsch, die eveneens naar Frankrijk was gevlucht: 'Dieu veuille qu'une guerre produisant une

Handtekening van Jan Anthony d'Averhoult. Onderhandse akten van schuldbekentenis ten laste van Jean A. d'Averhoult wegens de som van 400 gulden, 1783, 1786, met aantekeningen betreffende aflossing, 1787, 1788. HUA, Familiearchief Taets van Amerongen, inv. nr 133.

heureuse révolution en Hollande en soit la suite.'[36] Intussen wijdde hij zijn krachten aan het leger dat dit geluk zou moeten brengen. Hij deed dit zo goed dat de koning hem in het voorjaar van 1789 tot *chevalier* in de *Ordre de Mérite Militaire* benoemde.[37] Daarmee kreeg hij dezelfde onderscheiding die Jean Antoine de Bohan, de oom van zijn grootvader, van Lodewijk XIV had gekregen voor zijn bijdrage in de strijd tegen koning-stadhouder Willem III.

Jean Antoine d'Averhoult kreeg zijn onderscheiding in de tijd dat het bewind van Lodewijk XVI begon te kraken. De financiële problemen die de Franse regering hadden verhinderd de Nederlandse patriotten te hulp te schieten waren dusdanig verergerd dat de *Etats Généraux* waren bijeengeroepen om ruimere middelen te verschaffen. De discussies over de wijze van stemmen escaleerden steeds verder. Bij stemming per stand zouden geestelijkheid en adel het voor het zeggen hebben, bij stemming per hoofd zou de dubbel afgevaardigde Derde Stand het met enkele verlichte edelen en geestelijken redden. Tot die verlichten onder de bevoorrechte standen behoorden La Fayette en zijn verre neef, de kersverse Fransman Jean Antoine d'Averhoult. Beiden heren waren inmiddels goed bevriend geraakt.

Frans parlementariër

In de turbulente ontwikkelingen die zich ontvouwden na de bestorming van de Bastille op 14 juli 1789 positioneerden de twee vrienden zich als voorstanders van een gematigde koers. Ze waren in juli 1791 betrokken bij de oprichting van de *Club des Feuillants*, een organisatie die zich sterk maakte voor een constitutionele monarchie. La Fayette was de leider van de rechtervleugel en D'Averhoult, die in de club een prominente rol speelde, steunde hem daarin. Vanaf september 1791 kon D'Averhoult zijn overtuiging uitdragen in de *Assemblée Législative*, het Franse

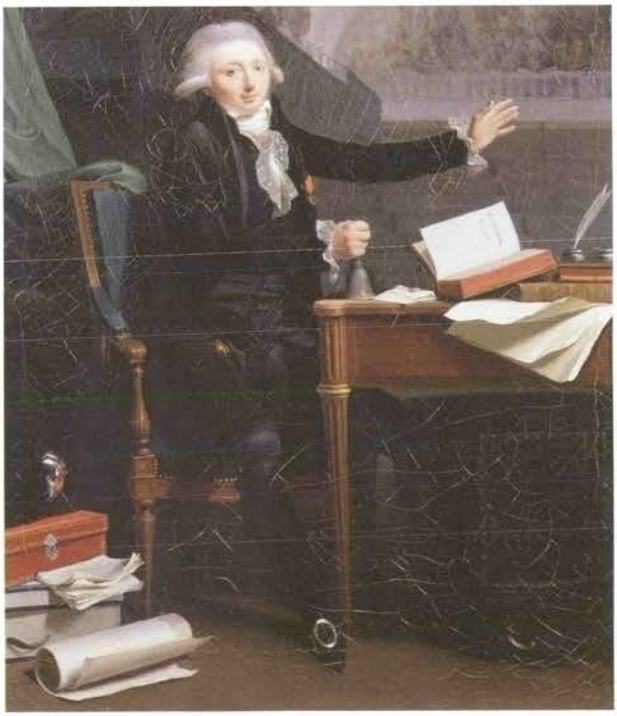

Portret van Jan Anthony d'Averhoult (1756-1792), olieverf op doek door Louis Léopold Boilly (1761-1845), 1792. Centraal Museum, inv. nr. 22584. Het schilderij is gemaakt ter gelegenheid van D'Averhoults verkiezing tot voorzitter van de Franse Wetgevende Vergadering. Hij staat afgebeeld met de voorzittersbel in de hand. Foto Centraal Museum.

parlement, waarin hij door het departement van de Ardennen was gekozen. Van dit nieuwe departement, dat bij de nieuwe indeling van 1789 uit de noordelijke delen van de Champagne was gevormd, was hij ruim een jaar lang bestuurder geweest, als lid van het departementale *directoire*.

In de *Législative* trok D'Averhoult de aandacht door krachtig te pleiten voor een oorlogskoers. In de Franse politiek ontstond toenemende vrees dat de *émigrés*, de uitgeweken edellieden onder leiding van 's konings broers, in het buitenland een contrarevolutie voorbereidden onder bescherming van met name keizer Leopold II, de broer van koningin Marie-Antoinette. De bij Varennes verhinderde poging van het koningspaar om Frankrijk te verlaten had Lodewijk XVI ernstig gecompromitteerd. De overtuiging won veld dat de revolutie alleen te redden was door een preventieve aanval op de in het buitenland verkerende vijanden. Voor de linkerzijde in het parlement, de Jacobijnen, kwam daar nog bij dat ze de revolutie wilden exporteren. Voor de rechtse Feuillants was dit argument een gruwel, maar toch had D'Averhoult een vergelijkbaar motief. Voor hem was oorlog de enige mogelijkheid om de revolutie in zijn geboorteland opnieuw te laten uitbreken. Al in 1788 had hij dat geschreven en na zijn intrede in de Franse politiek waren hij en La Fayette aanspreekpunt voor de Nederlandse ballingen om een oorlog tegen de Republiek te bepleiten. De Franse koning, van wie D'Averhoult nog steeds een groot aanhanger was, had zo zijn eigen redenen om voor de oorlog te zijn: hij hoopte dat Frankrijk die zou verliezen, waardoor een einde zou komen aan de revolutie. [38]

In dit ingewikkelde complex van meningen en belangen kon D'Averhoult scoren met een voorstel dat de koning aan de Duitse vorsten een ultimatum moest stellen om aan de activiteiten van de *émigrés* een einde te maken. Zo niet, dan zou het Franse leger binnenvallen. In zijn betoog verwees D'Averhoult naar het lot van de Nederlandse patriotten in 1787. Zijn voorstel, ingediend op 27 november 1791, werd twee dagen later met enkele amendementen aangenomen en door de koning als decreet ondertekend. D'Averhoult schrok van zijn eigen succes, toen de oorlog daadwerkelijk dichterbij kwam en de politiek radicaliseerde. [39] De populariteit die hij met zijn initiatief had verkregen, resulteerde in de ruime meerderheid waarmee hij op 8 januari 1792 tot voorzitter van de *Assemblée Législative* werd gekozen. Het voorzitterschap van de vergadering was roulerend; het duurde twee weken voordat de volgende functionaris de positie overnam. Josina d'Averhoult was zo trots op haar neefje dat ze bij de populaire schilder Louis Boilly een portret van hem liet maken, in zijn functie van parlementsvoorzitter. [40] Hij staat daar afgebeeld met de voorzittersbel in de hand en de parlementstribune op de achtergrond. [41] Voor hem op tafel ligt de Franse grondwet uit 1791. Een opmerkelijk element is dat D'Averhoult de orde van militaire verdienste draagt die Lodewijk XVI hem had toegekend. Deze orde was in de zomer van 1791 vervangen door een nieuwe decoratie. De geportretteerde draagt dit nieuwe lintje, want het is rood; als protestant had hij drie jaar eerder een blauw lintje gekregen. [42]

Ook andere Nederlanders wentelden zich in de glorie van hun oud-landgenoot. De nor-

maal gesproken contra-revolutionaire *Utrechtsche Courant* schreef verschillende malen over de vroegere plaatsgenoot die het zo ver had gebracht in een vreemd land. Een zekere Hollandus, vermoedelijk het pseudoniem van een Nederlandse balling, schreef een lofdicht.

"Thands vindt uw' Deugd haar loon: Thands zijt gij Eerste Tolk
En Eersten Palinuur van 't vrije Heldenvolk!
Mogt onder uw bestier den Troon der Heerschzucht vallen!

Zijn wij van U beroofdt, Bataafsche Heldentelg!
Toch blijft uw' Eer gevest, in 't hart der dappre Belg!
Mist Neerland d'Averhoult – Men kendt uw' Deugd bij Ga'len!" [43]

Het was wel heel duidelijk dat de Nederlandse ballingen de nieuwe voorzitter als hun eerste tolk zagen. Als parlementariër genoot hij groot aanzien onder de vluchtelingen. Hij was erelid van de in Duinkerken gevestigde Nederlandsche Unie. Vanuit zijn Franse expertise dacht hij mee over de politieke toekomst van Nederland. Redenerend vanuit de Franse constitutie van 1791 was hij voor de invoering van een constitutionele monarchie, waarbij de stadhouder duidelijk omschreven bevoegdheden zou krijgen. Niet Willem V zelf was de grote boef, maar zijn echtgenote en zijn adviseurs. [44]

Het voorzitterschap van hun man wekte bij de vluchtelingen hoge verwachtingen. Zij probeerden van de gelegenheid gebruik te maken hun zaak bij het Franse parlement te bepleiten. Inderdaad zorgde D'Averhoult er voor dat ze in de

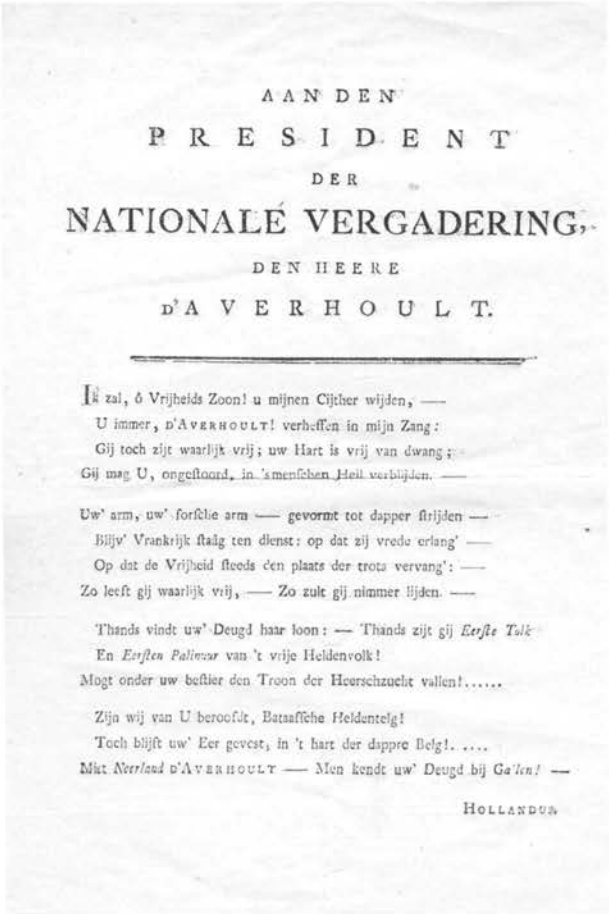

AAN DEN
PRESIDENT
DER
NATIONALE VERGADERING,
DEN HEERE
D'AVERHOULT.

Ik zal, ô Vrijheids Zoon! u mijnen Cijther wijden, —
U immer, D'AVERHOULT! verheffen in mijn Zang:
Gij toch zijt waarlijk vrij; uw Hart is vrij van dwang;
Gij mag U, ongestoord, in 's menschen Heil verblijden. —

Uw' arm, uw' forsche arm — gevormt tot dapper strijden —
Bijv' Vrankrijk staag ten dienst: op dat zij vrede erlang' —
Op dat de Vrijheid steeds den plaats der trots vervang': —
Zo leeft gij waarlijk vrij, — Zo zult gij nimmer lijden. —

Thands vindt uw' Deugd haar loon: — Thands zijt gij *Eerste Tolk*
En *Eersten Palinuur* van 't vrije Heldenvolk!
Mogt onder uw bestier den Troon der Heerschzucht vallen!.....

Zijn wij van U beroofdt, Bataafsche Heldentelg!
Toch blijft uw' Eer gevest, in 't hart der dappre Belg!. ....
Mist *Neerland* D'AVERHOULT — Men kendt uw' Deugd bij *Ga'len!* —

HOLLANDUS.

Lofdicht op Jean Antoine d'Averhoult, HUA, Familiearchief Taets van Amerongen, nr. 137. Toen D'Averhoult voorzitter van de Wetgevende Vergadering werd, schreef een anonieme Nederlandse balling een lofdicht op de voormalige landgenoot, van wie veel verwacht werd.

avond van 19 januari 1792 spreektijd kregen. Ballingenleider Balthasar Elias Abbema droeg een stuk voor, dat met luid applaus ontvangen werd. Voorzitter D'Averhoult reageerde enthousiast en nodigde de aanwezige Nederlanders uit om gedurende de rest van de vergadering tussen de Franse parlementariërs plaats te nemen. Een afgevaardigde van het departement Nord, waar de meeste Nederlanders verbleven, stelde voor om de rede van Abbema eervol in het verslag vast te leggen. De Vergadering besloot het verzoek om steun te bepleiten bij het *Comité de Liquidation.* [45] Uiteindelijk was het resultaat teleurstellend: de uitkeringen aan de ballingen gingen niet omhoog en de oorlog tegen het regime van Willem V kwam er voorlopig niet.

Een kogel in het hoofd

Wel werd op 20 april 1792 de oorlog verklaard aan de keizer, officieel in diens hoedanigheid als koning van Bohemen en Hongarije. De aanval richtte zich in de eerste plaats op de Oostenrijkse Nederlanden aan de Franse noordgrens. De oorlogsverklaring vond plaats in gewijzigde politieke omstandigheden. Anderhalve maand eerder had een machtswisseling plaatsgehad in de *Législative*. De Girondijnen, een radicalere stroming die gevormd was rond afgevaardigden uit het departement Gironde, had de leidende positie overgenomen van de behoudende Feuillants. La Fayette en D'Averhoult verloren nu sterk aan invloed en daarmee raakten de Nederlandse ballingen belangrijke aanspreekpunten kwijt. Beide mannen zouden steeds meer in de verdrukking komen. De oorlog tegen de Oostenrijkers werd niet de verwachte militaire zegetocht en vooral het beleg van Lille bracht woede en wanhoop. Die richtte zich met name op de koning met zijn dubieuze loyaliteit. Op 20 juni werd het koninklijk paleis, de Tuilerieën, bestormd, maar zonder succes. La Fayette, die het Ardennenleger aanvoerde, kwam naar Parijs om tegen de aanval te protesteren. D'Averhoult steunde hem hierin en riep zelfs op om de indringers van het paleis te vervolgen. De Jacobijnen reageerden furieus. Zij beschuldigden La Fayette ervan een militaire dictatuur te willen vestigen. Zowel hij als D'Averhoult hadden de omineuze reputatie aristocraat te zijn. De pogingen van de laatste om zijn adellijke afkomst te verbloemen door zijn naam als Daverhoult te spellen veranderden daar niets aan. [46]

Toen Pruisen midden juli met de oorlog mee ging doen, verklaarde de *Législative* 'het vaderland in gevaar' en nam de druk op de koning verder toe. Op 25 juli maakte de Pruisische eis dat de Fransen zich aan hun koning moesten onderwerpen diens positie definitief onmogelijk. Op 10 augustus volgde een tweede en nu wel succesvolle bestorming van de Tuilerieën. De monarchie werd buiten werking gesteld en het koningspaar werd opgesloten in de Templegevangenis. D'Averhoult kon onder deze omstandigheden politiek niet meer functioneren. Daags na het Pruisische manifest legde hij zijn mandaat als volksvertegenwoordiger neer en vertrok als kolonel van het zevende regi-

Kerkhof van de Faubourg du Fond de Givonne in Sedan. Op dit kerkhof buiten Sedan is op 27 augustus 1792 Jean Antoine d'Averhoult begraven. Van het oudste deel van het kerkhof, het bovenste deel tegen de met klimop begroeide muur, zijn slechts enkele, onleesbare en omvergevallen grafstenen over. De op de foto zichtbare grafstenen lopen vanaf 1830 naar beneden. Foto auteur, 2005.

ment dragonders naar het front. Na het voorlezen van zijn ontslagbrief klonk er op de tribunes instemmend applaus. Een eerdere ontslagaanvraag was enkele maanden tevoren nog geweigerd, nu zag men hem graag vertrekken. Het was echter te laat om zich aan de politiek te onttrekken. D'Averhoult had zich zo duidelijk geprofileerd dat de radicalisering in Parijs, die zich in snel tempo voltrok, niet zonder gevolgen voor hem kon blijven. Toen La Fayette zich na de gebeurtenissen van 10 augustus aan de Oostenrijkers overgaf, was ook zijn vriend D'Averhoult in gevaar. In het parlement gingen stemmen om op de oud-voorzitter te arresteren vanwege zijn oproep om de betrokkenen van de eerste bestorming van de Tuilerieën aan te pakken. Hij werd ervan beschuldigd een complotteur tegen de vrijheid te zijn. [47]

Op 18 augustus werd een officieel arrestatiebevel in het parlement voorgelezen. Voor D'Averhoult bleef slechts de mogelijkheid over om zich net als La Fayette bij de vijand te melden. Met een knecht en drie paarden begaf hij zich naar de grens in de buurt van Sedan. Hij werd echter aangehouden door drie gewapende boeren, die hem om zijn paspoort vroegen. Toen hij dat weigerde, ontstond een handgemeen, waarbij de knecht werd overmeesterd. D'Averhoult zelf wist al schietend te ontsnappen. Op een halve mijl van de grens nam hij een verkeerde afslag. Vlakbij het dorpje Saint-Mendès kwam hij een groep korenmaaiers tegen, die hij net zo inschatte als de boeren aan wie hij eerder ontsnapt was. Volgens het verslag dat op 23 en 24 augustus in het parlement onder grote belangstelling werd voorgelezen, schoot D'Averhoult zich door het hoofd om niet in handen van zijn vijanden te vallen. Merkwaardig is echter dat de verwonding 'au sommet de la tête' zat, een wat onhandige plek voor zelfmoord. [48] Het schot was in ieder geval niet meteen dodelijk. Zwaargewond werd Jean Antoine d'Averhoult naar Sedan gebracht, waar hij op 26 augustus stierf in het bijzijn van een Nederlandse vriend, Daniël Michiel Gijsbert Heldewier. Deze deed direct aangifte van het overlijden bij de stad, samen met de protestantse predikant van Sedan. [49] Deze Ds. Devillepoix leidde de volgende dag de begrafenis op het kerkhof van de Faubourg du Fond de Givonne. In deze voorstad van Sedan was sinds 1779 de protestantse kerk gevestigd.

De dood van de oud-parlementariër was groot nieuws. In de Franse pers werd er uitge-

breid over geschreven en ook de *Utrechtsche Courant* bleef niet achter. Een brief die D'Averhoult kort voor zijn dood had geschreven, werd gepubliceerd en circuleerde in revolutionaire kringen. [50] Deze gingen zich langzamerhand weer organiseren, aangemoedigd door de oorlog met Frankrijk. Prinses Wilhelmina, die de vernedering van de stadhouderlijke troepen door D'Averhoult ruim vijf jaar eerder niet vergeten was, schreef met grimmige vreugde aan haar man: 'La fin de Daverhoult est digne de sa vie; tous nos Patriotes pourront bien actuellemen recevoir de façon ou d'autre la juste récompense de leurs actions.' [51]

Wie wel om hem treurde, was tante Josina. Zij keerde terug naar Utrecht met medeneming van het schilderij dat zij van haar neef laten maken. Het kwam in haar Utrechtse woning te hangen bij de portretten van haar ouders. Na haar dood in 1807 ging het over naar haar zuster Maria Catharina, de weduwe van Joost Taets van Amerongen van Natewisch, de vroegere schout van Amersfoort die door Jan Anthony d'Averhoult een schurk was genoemd. Het stuk bleef in bezit van de familie Taets van Amerongen van Natewisch tot het in 1980 aan het Centraal Museum werd vermaakt. [52] De familie D'Averhoult was met Jean Antoine in manlijke lijn uitgestorven. Het pistoolschot in het korenveld had een einde gemaakt aan een oud Hugenotengeslacht.

Gebruikte afkortingen

HUA Het Utrechts Archief
FAT Familiearchief Taets van Amerongen van Natewisch

Literatuur

Aalbers, 1987 ▸ J. Aalbers, 'Geboorte en geld. Adel in Gelderland, Utrecht en Holland tijdens de eerste helft van de achttiende eeuw', in: J. Aalbers en M. Prak (ed.), *De bloem der natie. Adel en patriciaat in de Noordelijke Nederlanden*, Meppel-Amsterdam, 1987.

Angenent, 1987 ▸ W.J. Angenent, 'Het gevecht bij Vreeswijk 9 mei 1787', *Jaarboek Oud-Utrecht* 1987, 156-188.

Beneke en Ottomeyer, 2005 ▸ S. Beneke en H. Ottomeyer (red.), *Zuwanderungsland Deutschland: die Hugenotten*. Catalogus Deutsches Historisches Museum, Berlijn, 2005.

Boon, 1997 ▸ Bart Boon, 'Jan Anthony d'Averhoult door Louis-Léopold Boilly: de geschiedenis achter een ongewoon portret', *Oud-Holland*, 111 (1997) 63-263.

Briet, 1885 ▸ Elisée Briet, *Le protestantisme en Brie et Basse Champagne du XVIe siècle à nos jours*, Paris, 1885.

Bruin, De, 2003 ▸ Renger de Bruin, *We and our Successors shall do Justice by All. Provincial Government in Utrecht: A Historical Perspective*, Utrecht, 2003.

Bruin, De, 2006 ▸ R.E. de Bruin, 'Zurück nach Frankreich. Die revolutionäre Karriere des Jean Antoine d'Averhoult', in Beneke en Ottomeyer, 2006, 143-154.

Furet, 1988 ▸ François Furet, *La Révolution Française*, I, Paris, 1988.

Gabriels, 1989 ▸ A.J.C.M. Gabriëls, *De heren als dienaren en de dienaar als heer. Het stadhouderlijk stelsel in de tweede helft van de achttiende eeuw*, 's-Gravenhage, 1989.

Hardenbroek, Van, 1901 ▸ G.J. van Hardenbroek, *Gedenkschriften* (F.J.L. Krämer, ed) (Johannes Müller, Amsterdam, 1901.

Hulzen, Van, 1966 ▸ A. van Hulzen, *Utrecht in de Patriottentijd*, Zaltbommel, 1966.

Kretzer, 1975 ▸ Hertmut Kretzer, *Calvinismus und französische Monarchie im 17. Jahrhundert* (Duncker und Humblot, Berlin, 1975.

Labrousse en Sauzet, 1988 ▸ Elisabeth Labrousse en Robert Sauzet, ' Au temps du Roi-Soleil', in: François Lebrun (ed.) *Du christianisme flamboyant à l'aune des Lumières (XIVe-XVIIe siècle)*, deel II van Jacques Le Goff en René Rémond (ed.), *Histoire de la France religieuse*, Paris, 1988.

Labrousse en Sauzet, 1988 ▸ Elisabeth Labrousse en Robert Sauzet, 'La lente mise en place de réforme tridentine (1598-1661)', in: Lebrun (ed.) *Du christianisme flamboyant*.

Palmer 1959-1964 ▸ R.R. Palmer, *The Age of the Democratic Revolution*, 2dln, Princeton, 1959-1964.
Roosendaal, 2003 ▸ Joost Roosendaal, *Bataven! Nederlandse vluchtelingen in Frankrijk 1787-1795*, Nijmegen, 2003.
Schama, 1977 ▸ Simon Schama, *Patriots and Liberators. Revolution in the Netherlands, 1780-1813*, New York, 1977.
Siegfried, 1996 ▸ Susan L. Siegfried, *The Art of Louis-Léopold Boilly. Modern Life in Napoleonic France*, New Haven, 1996.
Soboul, 1984 ▸ Soboul, *La Révolution* Française, Paris, 1984
Staring, 1947 ▸ A. Staring, *Fransche kunstenaars en hun Hollandsche modellen in de 18de en in den aanvang der 19de eeuw*, 's-Gravenhage, 1947.
Vaughan, 1975 ▸ Richard Vaughan, *Valois Burgundy*, London, 1975.
Wissing, Van, 1995 ▸ P.W. van Wissing, 'Jan Anthony d'Averhoult (1756-1792) patriottenleider', in: J. Aalbers e.a. (red.), *Utrechtse biografieën*, II, Utrecht, 1995, 28-33.
Wissing, Van, 2003 ▸ P.W. van Wissing, *Stokebrand Janus 1787. Opkomst en ondergang van een achttiende-eeuws satirisch politiek-literair weekblad*, Nijmegen, 2003.

Noten

1. Beneke en Ottomeyer, 2005.
2. *Ibidem*, 277-278.
3. *Ibidem*, 361-362.
4. Voor het concept van de Democratische Revolutie in de Westerse wereld zie Palmer, 1959-1964.
5. Bruin, De, 2006, 143-154.
6. Genealogie d'Averhoult en Champagne, originaire d'Artois, HUA, FAT, inv. nr. 7, Genealogieën van de familie d'Averhoult, opgemaakt 1670; afschriften 1770 en z.d. 5 katernen..
7. Voor de positie van de Croy's aan het Bourgondische hof, zie: Vaughan, 1975, 103, 125, 127, 205.
8. Village de Liry, XI –XIVè s. http://cyrille.deliry.free.fr/deliry/village.htm
9. Kretzer, 1975, 69-72.
10. Voor het verschijnsel van de 'nouveaux convertis', de naar het katholicisme teruggekeerde Hugenoten, die soms in het geheim de protestantse leer bleven koesteren, zie Labrousse en Sauzet, 1988, 503-508.
11. HUA, FAT, inv. nr. 6, Fragment-catalogi en afschriften van stukken, 15e-18e eeuw, 1769-1773.
12. HUA, FAT, inv. nr. 5, Stukken dienende tot bewijs van de adellijke afkomst van de familie d'Averhoult, 1726-1773, stuk 66.
13. Briet, 1885, 129-130. Echter ook al voordien was een dergelijke concessie aan een vijandige katholieke omgeving onder Hugenoten tamelijk gebruikelijk. Labrousse en Robert Sauzet, ..., 456-457.
14. HUA FAT, inv. nr. 2-5, stukken dienende tot bewijs van de adellijke afkomst van de familie d'Averhoult, 1726-1773.
15. Aalbers, 1987, 56-78.
16. Hardenbroek, Van, 1901, I, 194. Gijsbert Jan van Hardenbroek, president van de Utrechtse ridderschap en Utrechts afgevaardigde in de Staten-Generaal, heeft tussen 1747 en 1788 een zeer gedetailleerd dagboek bijgehouden, waarin hij vastlegde wat hij in zijn vele contacten hoorde.
17. HUA FAT, inv. nr. 5.
18. Boon, 1997, 258.
19. Gabriëls, 1989.
20. Bruin, De, 2003, 88-93.
21. Hardenbroek, Van, 1901, IV, 662.
22. Palmer, 1959-1964, I, 324-341.
23. Geciteerd door Hulzen, Van, 1966, 210.
24. Hardenbroek, Van, 1901, VI, 370; *Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken* (1787), 1136; Angenent, 1987, 159.
25. Wissing, Van, 2003, 153.
26. Wissing, Van, 1995, 29.
27. Hardenbroek, Van, 1901, V, 67.
28. HUA, Stad II, 121; geciteerd door Angenent, 167.
29. De aangegeven tijden zijn de toenmalige plaatselijke tijd, die ongeveer anderhalf uur vroeger was dan de huidige midden-Europese zomertijd. Er was bovendien geen maanlicht, omdat het laatste kwartier was. Angenent, 1987, 167, 170.
30. *Vaderlandsche Historie, ten vervolge van Wagenaars Vaderlandsche historie* XVII (Utrecht, 1796) 298; geciteerd door Angenent, 1987, 172.
31. Angenent, 1987, 187.
32. Hardenbroek, Van, VI, 625. Het Binnenhof in Den Haag was het vergadercentrum van de Staten-Generaal en daarmee het hart van de Nederlandse politiek. Nog steeds vergadert hier het Nederlandse parlement, officieel de Staten-Generaal geheten.
33. *Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken* (1787), 1260-1264.
34. Roosendaal, 2003, 145.
35. Boon, 1997, 259.
36. RA Gelderland, Familiearchief Van der Capellen, 499, brief van J.A. d'Averhoult aan R.J. van der Capellen van de Marsch, Charleville, 9 juli 1788; geciteerd door Roosendaal, 2003, 306.
37. Roosendaal, 2003, 305.
38. Soboul, 1984, 232-236; Furet, 1988, 190-192.

39. Roosendaal, 2003, 307.
40. Boon, 1997, 258-260.
41. Voor de beschrijving van het schilderij, zie: Boon, 1997, 257-258; Staring, 1947, 92-95; Siegfried, 1996, 39-0.
42. Boon, 1997, 258. Hoewel de decoratie aan de revolutie was aangepast, bleef het nog steeds een koninklijke onderscheiding; de constitutie van 1791 was de grondslag van een constitutionele monarchie waarin de koning dit soort voorrechten bezat.
43. HUA, FAT.
44. Roosendaal, 2003, 474.
45. Roosendaal, 2003, 309.
46. Boon, 1997, 255.
47. Roosendaal, 2003, 318.
48. Bart Boon twijfelt op basis van dit gegeven aan de lezing zelfmoord zoals die in het parlement was gegeven. Boon, 1997, 256. Andere auteurs als Schama, Roosendaal, Angenent, Van Wissing en Staring gaan wel uit van zelfmoord. Schama, 1977, 109; Roosendaal, 2003, 318; Angenent, 1987, 185; Wissing, Van, 1995, 32; Staring, 1947, 101. Het feit dat d'Averhoult ongehinderd naar Sedan kon worden gebracht is een argument voor de lezing dat hij in paniek is geraakt bij het zien van de korenmaaiers en hij zichzelf met een kogel door het hoofd heeft geschoten. De korenmaaiers waren er blijkbaar niet op uit hem gevangen te nemen of te doden.
49. Extrait du régistre des actes de déces des non cathololiques de Sedan, HUA FAT, inv. nr. 135.
50. *Brief van den Heer J.A. d'Averhoult aan een zijner vrienden te Parijs, weinige dagen vóór zijne vlugt uit het leger geschreeven* (z.p., z.j.).
51. Geciteerd door Boon, 1997, 256; Staring, 1947, 101.
52. Boon, 1997, 253, 260.

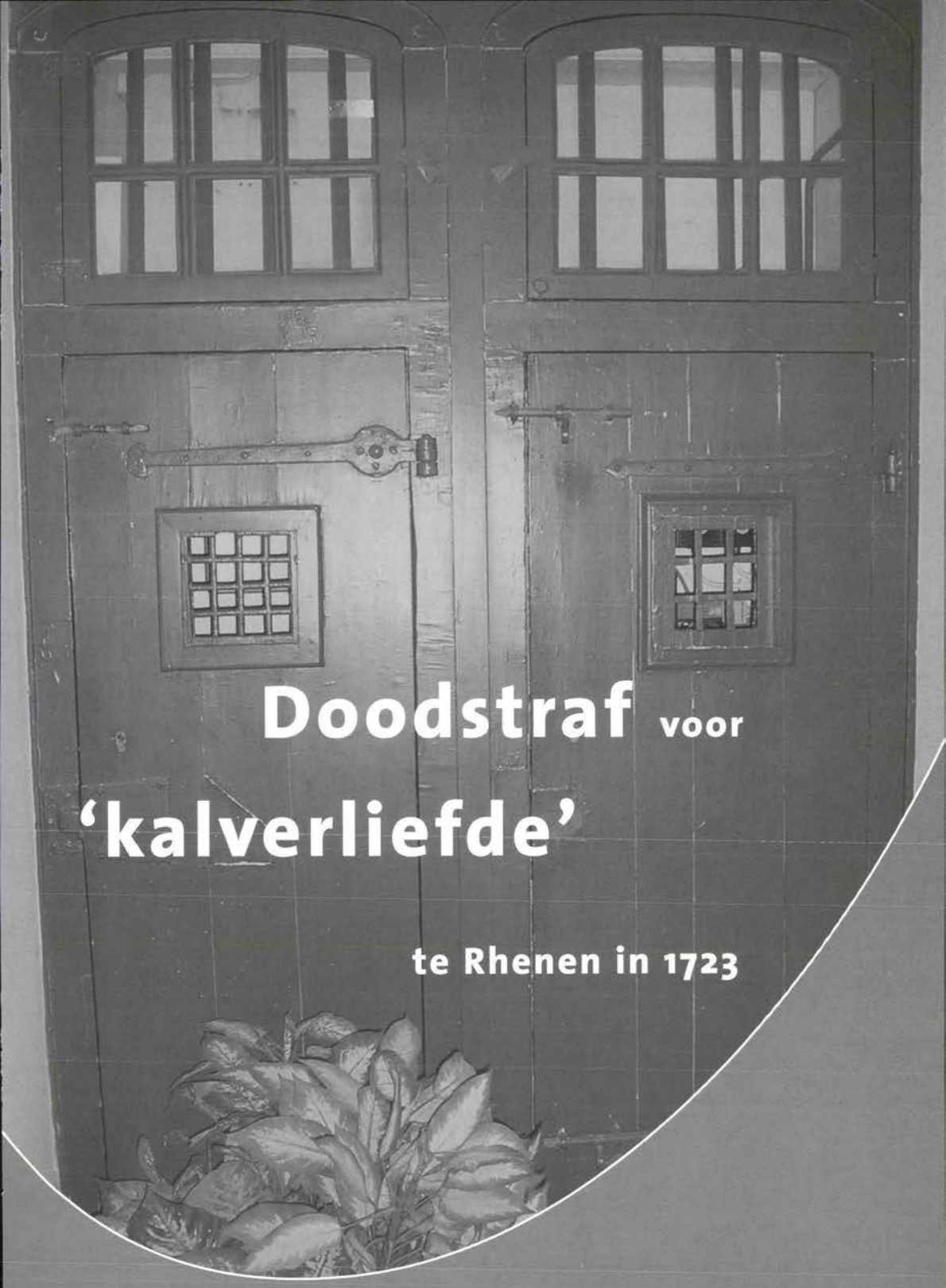

Doodstraf voor 'kalverliefde'

te Rhenen in 1723

Ludo ten Cate (†) en Kees Smit

In 1723 kwam Willem van Dolder, zoon van een oud-burgemeester, in Rhenen voor het gerecht. De schout had bij geruchte vernomen dat hij betrapt was toen hij met een kalf in de weer was. Er werden juristen geraadpleegd, en toen was het duidelijk dat Willem wegens de ergste vorm van sodomie de doodstraf zou moeten krijgen.

Na enkele verhoren bekende Willem. Vervolgens moest er nog precies nagegaan worden wat er met zijn sperma gebeurd was. Willem gaf alle informatie die men maar hebben wilde, zonder dat er met tortuur gedreigd hoefde te worden. Zoals de sodomieten bij de Utrechtse homovervolgingen van 1730-1731, werd hij in het geheim berecht en tenslotte gewurgd.

Ludo ten Cate (1904-2003) werkte als chemicus bij de Veterinaire faculteit van de Utrechtse Rijksuniversiteit. Hij publiceerde in 1975 *Tot glorie der gerechtigheid* over het brandmerken in Nederland en daarna nog over allerlei onderwerpen, met name over de genealogie van de familie Ten Cate.
Kees Smit (1936), neerlandicus, promoveerde in 2000 op *Pieter Langendijk*, hij schreef over Nederlandstalige literatuur op de Antillen en recentelijk over Olivier van Noort, de Keulse kraan in Utrecht en een middeleeuws kanon in Den Bosch (in de *Siegener Beiträge* 2005). Op internet publiceerde hij de *Monumenta* van Buchelius.

Inleiding

De golf homoprocessen die vanaf 1730 tot het eind van de achttiende eeuw over Nederland ging, heeft pas sinds enkele decennia algemene bekendheid gekregen. Vroeger werd altijd gesproken van 'sodomie', een ruim begrip, dat behalve homoseksualiteit ook bestialiteit inhield. Terwijl het eerste al een halsmisdrijf was, werd het tweede als nog veel erger beschouwd. Als de sodomieten tenminste voor het gerecht kwamen, want de bevolking liet het doorgaans bij schelden en wegjagen, en liep niet naar de schout.

Tot in de jaren 1970 wist men nauwelijks hoe het er bij de sodomietenvervolging toegegaan was en om hoeveel slachtoffers het ging. Het zijn er honderden geweest. De processen die aanvankelijk in het diepste geheim gevoerd werden, waarbij de veroordeelde homo's niet op het schavot maar in de kelder van het stadhuis aan hun eind kwamen, werden vanaf 1730 openbaar. De processtukken werden ook niet meer vernietigd, waardoor we een inzicht hebben gekregen in de manier waarop verdachten werden ondervraagd en geëxecuteerd.

Dat geldt allemaal niet voor die zwaarste vorm van sodomie, waarbij mannen het met een beest gedaan hadden. Die processen zijn er ongetwijfeld ook in de achttiende eeuw geweest, hoewel de bewijzen moeilijk rond te krijgen waren. Homo's werden vaak genoeg betrapt in een donker steegje en konden elkaar verraden; terwijl wat er in een schemerige stal gebeurde bijna altijd verborgen bleef en een dier niets verklikte.

Omdat er zo weinig bekend is over bestialiteit, is het belangrijk te weten, dat er in elk geval in 1723 in Rhenen een proces gevoerd is rond dit misdrijf. En nog belangrijker is, dat het hele dossier, met brieven, verhoren, juridische adviezen, het vonnis en de onkostenrekening bewaard gebleven is. Door vergelijking met wat over de homoprocessen bekend geworden is, kunnen we ons nu een oordeel vormen over de vraag hoe uniek of hoe algemeen allerlei aspecten van dit proces waren.

In mei 1976 voltooide C.L. ten Cate zijn onderzoek naar deze bijzondere rechtszaak, gebaseerd op stukken die indertijd op het toenmalige Utrechtse Rijksarchief bewaard werden. Ze lagen ingeschoven tussen geheel andere stukken, waardoor ze aan een goede inventarisatie ontsnapt waren. [1] Zijn onderzoek omvatte niet alleen het hier gepubliceerde proces uit 1723, maar gaf ook een overzicht van de bestialiteit door de geschiedenis en over de hele wereld, een voorloper op *Lief dier* van Midas Dekkers, zou men kunnen zeggen. [2]

Een heterdaadje

Op dinsdag 1 juni 1723 kwam het Rhenense gerecht op het oude raadhuis bijeen om te spreken over het gerucht dat in het stadje de ronde deed. Willem van Dolder, de stads-

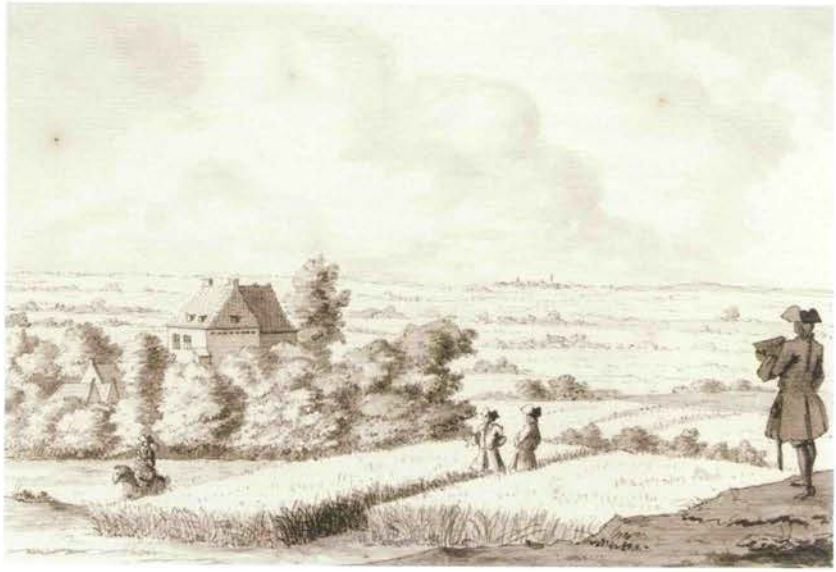

Het afgelegen huis Lievendaal of Levendaal tegen de achtergrond van de Heuvelrug. Tekening door L.P. Serrurier, 1730. HUA, Coll. beeldmateriaal, Top. Atlas, 1533.

chirurgijn, zou vreemde dingen hebben uitgehaald op Lievendaal, [3] de buitenplaats van oud-burgemeester Dirk van Brienen. [4] Balthazar Smissaert, de schout, vertelde aan het gerecht wat hij in de stad had vernomen, en volgens de regels verzocht hij de vergaderde heren om toestemming, hier nader onderzoek naar te doen. Blijkens deze schriftelijke opdracht moest hij informeren naar een 'onnatuurlijke daad' door een zeker 'manspersoon alhier' gepleegd. Van Dolder werd niet met name genoemd.

Het gerecht of de schepenbank van het stadje Rhenen bestond uit de zeven schepenen en de twee burgemeesters, terwijl de schout of hoofdofficier als aanklager fungeerde. Deze schout was Balthazar Smissaert (1677-1741). Ook zijn vader was al schout van Rhenen geweest en na hem zou zijn zoon Hendrik het worden. [5] Doordat hij voor het leven was benoemd, zorgde de schout doorgaans voor continuïteit en kennis van zaken, terwijl de schepenen en de burgemeesters steeds maar voor korte tijd aangesteld werden, en doorgaans geen juristen waren.

De leden van de schepenbank hadden een belangrijke taak: 'op drie momenten in de procesgang moesten ze cruciale beslissingen nemen. Ze moesten toestemming verlenen voor de arrestatie van een verdachte; ze moesten, indien de schout daartoe een verzoek indiende, een formeel vonnis wijzen waarin al dan niet toestemming werd verleend een verdachte te verhoren op de pijnbank; en tenslotte moesten ze het eindvonnis uitspreken en de strafmaat bepalen. (...) De schout was "hoofd van de politie", hij spoorde de verdachten op, verzamelde bewijsmateriaal, ondervroeg getuigen, verhoorde arrestanten en registreerde getuigenverklaringen. Voorts fungeerde hij als een soort openbare aanklager: hij bereidde de aanklacht voor, trachtte de verdachte tot een

bekentenis te brengen en vroeg zonodig toestemming tot verhoor onder tortuur. (...) En uiteindelijk diende hij een geschreven "eisch en conclusie" in.'[6] Daarbij moet wel opgemerkt worden dat 'verdachte' modern taalgebruik is, men duidde hem toen alleen aan als 'gevangene'. Dat hij het gedaan had, stond voor de rechters al bijna vast, het ging er alleen om dat hij bekende.

Schout Smissaert begaf zich naar Lievendaal, en had daar allereerst een onderhoud met Aartje Roelofs, 29 jaar, die met haar vader op een boerenhoeve naast het landhuis woonde. Ze vertelde wat er een maand geleden op mei-avond oftewel vrijdag 30 april, 's middags rond half vijf, voorgevallen was. Willem van Dolder (die als chirurgijn ook barbier was) was aan komen lopen om Van Brienen te scheren. Toen die niet thuis bleek te zijn, ging Van Dolder het achterhuis (de stal) van hun boerenwoning binnen, en ook daar was niemand.

Toen Aartje wat later de stal inging, zag ze dat een roodbont 'maalkalf'[7] achterstevoren stond, met de staart naar de dorsvloer of deel. Het beest was met een touw vastgebonden aan een paal, en Willem van Dolder stond met zijn buik tegen het achterste van het kalf aan te stoten. Omdat zij niet begreep wat hij aan het doen was, kwam ze dichterbij, zodat ze hem bijna kon aanraken. Zij zag toen dat hij 'onbehoorlijke conversatie' oftewel ontuchtige handelingen met het kalf pleegde. Zij schrok daar hevig van en liep naar buiten om haar broer Jacob te roepen. Die kwam vanachter het zomerhuisje aanlopen en vroeg wat er aan de hand was. Zij zag op dat moment de barbier naar buiten komen, en riep, 'Daar loopt de schelm al heen!'

Jacob, 27 jaar, verklaarde dat hij hem ook de stal had zien binnengaan, en dat zijn zus

Panorama van Rhenen vanaf de Rijn gezien. Rechts van het molentje staat het oude stadhuis met zijn twee trapgeveltjes, zoals het er tijdens het proces uitzag, nog vóór de verbouwing. Tekening door L.P. Serrurier naar C. Pronk, 1729. HUA, beeldmateriaal. cat.nr 200099.

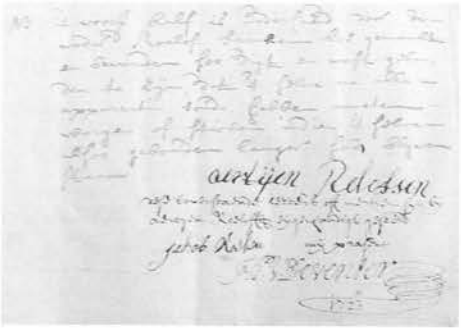

Aartje Roelofsen en haar broer Jacob ondertekenen hun getuigenverklaring op 2 juni 1723 als Aertijen Relofsen en Jakob Roelen. Foto: Kees Smit.

hem er bij geroepen had. Hij zag op dat moment de chirurgijn tussen de stal en de 'koornberg' (de graanschuur) weglopen. Aartje had hem daarna verteld wat zij gezien had, waarna hij ontdekte dat het kalf veel te strak vastgebonden stond. Verder had hij nog iets gezien dat in het komende proces zeer belangrijk zou blijken te zijn! Het geslachtsdeel oftewel 'het vasel of teellid' van het kalf bewoog en zag eruit, alsof een stier het beest besprongen had. Hij schatte dat de scheerbaas wel een kwartier of langer in de stal gebleven was. Naderhand werd het kalf door hun vader, Roelof Franken, losgemaakt, want het stond zo strak vastgebonden, dat het zeker gestikt zou zijn als het iets langer geduurd had.[8]

Wat Willem van Dolder gedaan had, was ongelofelijk dom. Op klaarlichte dag had hij het in de stal van iemand anders met een kalf staan doen. Elk moment kon iemand die hem goed kende, hem betrappen, en het liep inderdaad uit op een 'heterdaadje'. De nood moet wel heel hoog geweest zijn op deze 'mei-avond'. Anderzijds wijst het geval er ook op, dat er aan zijn seksuele aberratie doorgaans niet zwaar getild werd. Als Jacob hem zelf bezig gezien had, waren er misschien een paar boze woorden gevallen, meer niet. Helaas voor Willem was het de 'oude vrijster' Aartje die hem betrapte, en kennelijk het verhaal uit de eerste hand rondvertelde.

Men kan zich afvragen of Willem iets van de geruchten gehoord heeft. Het kan zijn dat alles achter zijn rug om gegaan is, en dat hij, zoals het wel vaker gaat, de laatste was wie men iets vertelde. Het kan ook zijn dat hij zijn woordje klaar had, als iemand hem vroeg wat er nou aan de hand geweest was in die stal. Mogelijk hield hij zich bij zijn verklaring dat hij het kalf overeind wilde helpen. Dat verhaal vertelde hij ook, zoals we nog zullen zien, bij zijn verhoren. Het lijkt wel alsof hij daar op voorbereid was.

Anderzijds zal hij hoogstwaarschijnlijk nog nooit gehoord hebben van een rechtszaak wegens sodomie, en al helemaal niet wegens seks met een kalf. Als die processen al hier of ginds voorkwamen, werden ze na afloop doodgezwegen om niemand op verkeerde ideeën te brengen. Dat er ergens in de bijbel stond dat het de Here een gruwel was, zal hem mogelijk bekend zijn geweest, maar kon hij vermoeden dat hij ervoor opgepakt kon worden, hier en nu? Toch kwam die dag dichterbij.

Het eerste advies van de 'onpartijdige rechtsgeleerden'

Smissaert had op 1 juni van het gerecht toestemming gekregen om advies in te winnen van 'onpartijdige rechtsgeleerden' zoals ze altijd genoemd worden. Hij reisde naar

Utrecht om twee juristen te consulteren over wat er nu moest geschieden. Het waren twee advocaten, Johannes Woertman en Dirk Abraham van Poolsum, die er bijna twee weken voor uittrokken om hun advies op schrift te zetten.

Strafrecht was in de achttiende eeuw maar zeer ten dele gecodificeerd, lokale en gewestelijke verordeningen en gewoonterecht speelden een grote rol. De adviezen van de onpartijdige rechtsgeleerden 'wogen in de praktijk zwaar; te meer natuurlijk omdat veel schepenen leken waren [die gauw in verwarring raakten, wanneer verdachten] weigerden te bekennen. (...) De adviezen voorkwamen ál te sterke afwijkingen van de gebruikelijke strafrechtelijke praktijk'.[9] Advocaten stonden hier dus niet de verdachte maar de aanklager bij, ze werden 'advocaat van de duivel'. In civiele procedures waren er wel steeds twee procureurs die het woord voerden namens de partijen.

In strafzaken, en niet alleen bij dit ernstige vergrijp, maar ook bij een alledaagse diefstal of vechtpartij, waarvan de berechting niet veel moeilijkheden opleverde, werd onpartijdig advies ingeroepen. We zien dat bijvoorbeeld bij de messentrekkerij in 1718, waar Willem van Dolder bij betrokken was. Des te meer was advies nodig als het om een halsmisdrijf ging. In de Republiek waren honderden kleine rechtbanken van leken die toch bevoegd waren, de doodstraf op te leggen.

Op maandag 14 juni werd het advies door het gerecht in behandeling genomen. De beide juristen vonden dat Willem van Dolder onmiddellijk gearresteerd moest worden. Gezien de afgelegde getuigenverklaringen was het gepleegde delict 'de allervuilste soort van sodomie'. Samen met het beest waarmee hij het gedaan had, moest de zondaar levend verbrand worden, zo was bij diverse auteurs te lezen.[10] Ze verwezen ook allemaal naar passages in de literatuur over het goddelijke[11] en wereldlijke recht, waar dit te lezen was. De straf werd echter niet altijd naar de letter publiekelijk uitgevoerd, maar ook wel voorzichtig en om gewichtige redenen in het geheim, aldus de juristen. Het kwam ook zeer zelden voor dat er een getuige gevonden werd die het feit zo positief en duidelijk gezien had als in dit geval. Dergelijke gruweldaden geschiedden immers zeer heimelijk.[12]

Sodomie was in de achttiende eeuw zonde en misdaad tegelijk, en ging tegen goddelijk en wereldlijk recht in. Dat blijkt ook uit termen als 'peccatum mutum, crimen nefandum', de 'stomme zonde, de te verzwijgen misdaad'. Dat 'nefandum' en 'mutum' betekende misschien niet alleen dat 'de zonde' zo zwaar is dat men erover moest zwijgen. Mogelijk was in het begrip de gewoonte verdisconteerd om mét de betrokkenen – in geval van bestialiteit ook het dier – de processtukken te verbranden. Daarmee werd dan elke spoor van het 'crimen' vernietigd en hoopte men verdere besmetting te voorkomen'.[13]

Bij de golf homoprocessen zeven jaar later, in 1730-1731, diende er vanwege de 'groeiende geruchtenstroom in binnen- en buitenland' een eind te komen aan het stilzwijgen, zo besloot het Hof van Holland op 21 juli 1730 op instigatie van Amsterdam. Verdachten die bekend hadden, moest men voortaan publiekelijk straffen en niet meer 'in stilte van

kant maeken, soo als voor deesen wel is geschied'.[14] In Utrecht, dat niets met het Hof van Holland te maken had, werden de sodomieten ook daarna in de kelder van het huis Hasenberch aan de paal gewurgd. De executies vonden in het geheim plaats en het vonnis werd niet openbaar gemaakt.'[15] In Amsterdam werd de doodstraf sinds het besluit van het Hof in het openbaar op het schavot voltrokken.

De arrestatie

Bij het advies van de juristen waren aparte richtlijnen voor de schout ingesloten over de afhandeling van de affaire. Hij moest om te beginnen de eerder afgelegde getuigenverklaringen laten beëdigen door de twee getuigen, en dat zo onopvallend mogelijk doen. Daarom was verstandiger als de getuigen niet naar het Raadhuis kwamen, maar dat hij zich met twee leden van het gerecht naar Lievendaal zou begeven. Hij moest daar aan Aartje vragen, of zij, toen ze met haar broer in de stal was, ook de beweging van het geslachtsdeel van het kalf gezien had, en ook of Willem daar met zijn buik bloot had gestaan. Als de getuigenverklaringen beëdigd waren, diende de schout zo spoedig mogelijk het gerecht onder ede te laten vergaderen. Hij moest de getuigenverklaringen laten lezen en het gerecht verzoeken, tegen Willem van Dolder een arrestatiebevel te laten uitvaardigen.

Nog diezelfde maandag werd de schout gemachtigd om met één van de heren van het gerecht naar Lievendaal te gaan, en nieuwe vragen te stellen. Achterop de verklaring die Aartje en haar broer[16] al afgelegd en ondertekend hadden op 2 juni, verklaarden zij nogmaals dat dit de waarheid was. Zij gaven echter nog één aanvulling, want Aartje had ook nog gezien dat Willem van Dolder de staart van het kalf met zijn rechterhand vasthield. Verder verklaarden zij, dat zij dit voor het gerecht nog eens met een 'solemnele eed' bevestigd hadden. Of het geslachtsdeel van het kalf bewogen had, had Aartje blijkbaar niét gezien.

Het gerecht gaf vervolgens opdracht om Willem van Dolder te arresteren en hem zeer streng te bewaken. De substituut-schout mocht niemand bij de gevangene laten komen, als hij er zelf niet bij was, behalve als er eten werd gebracht, of als na verloop van tijd een predikant zou worden toegelaten. Van Dolder moest beneden in de kelder opgesloten worden.

In het Oude Raadhuis van Rhenen waren er voor het insluiten van arrestanten niet alleen enige cellen gelijkvloers, maar bovendien enkele in de kel-

In de middeleeuwse kelder onder het Raadhuis stonden de houten hokken waarin de verdachte gevangen gezet werd. In de kelder werd hij ook steeds verhoord en tenslotte gewurgd en begraven. (De heer H. Deys poseert hier bij de oude schoolbanken).

dergewelven.[17] Die cellen waren houten hokken, net als in Amsterdam en andere steden. In Utrecht waren in het stadhuis boven de Raadskamer vier hokken, in de gewelven werden de verdachten van sodomie opgesloten.[18] Op de houten vloer van het hok in Rhenen lag stro, waarschijnlijk genoeg om op te kunnen slapen.[19] De ondervragingen zullen ook in de kelder plaatsgevonden hebben, alleen het vonnis werd boven in de nog steeds bestaande Vierschaar uitgesproken.

Nog dezelfde dag werd de arrestant voorgeleid en beschuldigd van sodomie met het kalf van boer Roelof Franken. Maar hij ontkende alles, en zei dat hij het kalf waarmee 'de schandelijkheyt' zou zijn gepleegd, alleen maar 'over de seuningh weder heen'[20] getracht had in de stal te krijgen, omdat het in zijn touw verstrikt stond. Daarna werd Willem opgesloten.

De gang van zaken is vergelijkbaar met die rond de 'sodomieten' in Utrecht en Amsterdam. 'De procesgang tegen een verdachte speelt zich onder in het stadhuis af. De verdachte krijgt geen rechtsbijstand. Schout en schepenen nemen actief deel aan de procedures die tot een bekentenis moeten leiden. Heeft een verdachte bekend dan stelt de schout zijn eis, waarna schepenen uitspraak doen. Tegen de uitspraak is geen beroep mogelijk.'[21]

Wie was Willem van Dolder?

Willem van Dolder was geen onbeschreven blad. Wij beschikken over een stamboom van de welgestelde familie Van Dolder(en).[22] Summiere doop-, trouw- en begraafdata worden aangevuld met gegevens over de verkoop van land en huizen. Bovendien zijn er processtukken, want Willem is niet slechts één, maar wel drie keer in aanraking met justitie gekomen. Hij blijkt wel geen crimineel, maar moet op zijn minst een rare snuiter geweest te zijn, er zat een steekje aan hem los.

Adriaan van Dolder (1644-1715), zijn vader, was meester chirurgijn in Rhenen, en meerdere jaren schepen en zelfs burgemeester van de stad geweest.[23] Naar Rhenense maatstaven was hij een belangrijk man. Hij was bezitter van vrij veel grond rond Rhenen, en van een groot stuk land onder Wageningen, dat in 1719 door de 'erven van wijlen schepen Van Dolder' voor 2000 gulden verkocht werd. Hij trouwde twee keer, en in beide huwelijken werden drie kinderen geboren, Willem was op één na de jongste.[24] De stijgende maatschappelijke lijn van de vader is door de kinderen niet voortgezet, zeker niet door Willem,[25] die ongehuwd bleef.

Na het overlijden van zijn broer Henricus in 1720 volgde Willem hem op als chirurgijn. Dit beroep hield in dat hij het als barbier vooral op vrijdag en zaterdag druk had met scheren. Dat zal hij vooral thuis gedaan hebben, maar hij ging ook naar zijn rijkere klanten toe.[26] Daarnaast was de chirurgijn de praktische rechterhand van de universitair opgeleide dokter, die zich vooral richtte op de diagnose. De chirurgijn had ook een behoorlijke opleiding genoten binnen het gilde. Hij hield zich bezig met aderlaten,

zwachtels aanbrengen, wonden en zweren genezen, maar hij wist ook botbreuken te behandelen. Willem van Dolder kreeg in 1720 van zijn moeder de chirurgijnswinkel met alle instrumenten en gereedschap.[27]

Een onecht kind

Toen Willem van Dolder 22 jaar oud was, eind 1708, vertelde Anna van IJsendoorn rond, dat hij haar zwanger gemaakt had. Zoiets wekte natuurlijk schandaal in zo'n klein stadje als Rhenen, en er kwam in januari een rechtszaak van.[28] Omdat Willem nog minderjarig was volgens de toenmalige wetten, nam zijn vader zijn zaak waar als voogd, terwijl Anna vertegenwoordigd werd door haar moeder, de weduwe Aeltje van Papenvelt.[29] Van Dolder eiste, dat Anna het verhaal niet meer rond zou bazuinen. Het gerecht was uiterst voorzichtig en verdaagde de zaak totdat het kind geboren zou zijn. Het was dus geen proces wegens 'defloratie', een zaak wegens ontmaagding of verbreking van trouwbeloften. Aeltje en haar dochter waren maar gewone mensen, die het niet konden opnemen tegen een gewichtig man als Van Dolder.

Op 9 mei 1709 werd het buitenechtelijke kind gedoopt van Anna van IJsendoorn, die Willem als vader aanwees. Het kind werd door haarzelf ten doop gehouden, en zij had na de gebruikelijke kerkelijke bestraffing beterschap beloofd. Het kind werd Willem Adriaensen genoemd, en kreeg dus de voornaam van de natuurlijke vader met zijn patroniem Adriaanszoon erbij![30]

Pas op 16 juli kwamen beide partijen opnieuw voor het gerecht. Nu ging het om een gouden ringetje dat Willem volgens Anna als een trouwbelofte aan haar gegeven zou hebben. Een gedraaid of geslingerd gouden ringetje, waarvan Anna zich volgens de tegenpartij op stiekeme wijze had weten meester te maken. Het gerecht was verstandig en onafhankelijk, en vond dat Anna het niet terug hoefde te geven, en ze hoefde ook de gerechtskosten niet te betalen.

Pas veertien jaar later, toen hij vastzat voor zijn tegennatuurlijke gedrag met het kalf, bekende Willem dat hij wel degelijk een kind verwekt had bij Anna. Hij vertelde toen ook dat hij daarna een tijdje naar Duitsland vertrokken was. Mogelijk omdat hij weinig begrip bij de bevolking vond, en de grond hem te heet onder de voeten werd.

De doop van het onechte kind van Willem van Dolder en Anna van Ysendoorn op 9 mei 1709 in de Cunerakerk.

Dronken overlast

Willem van Dolder was negen jaar later nóg een keer met justitie in aanraking gekomen.[31] Op maandag 27 juni 1718, om half elf 's avonds, was hij, 'beschonken' zoals hij

later verklaarde, het huis van de schout Balthazar Smissaert binnengedrongen, samen met Hendrik de Vriend en Gijsbert, de zoon van schoenmaker Ot van Manen. Hij werd door het huispersoneel weggestuurd, maar later toch weer betrapt in de slaapkamer van het zoontje van de schout. Willem kreeg een paar rake klappen, en ging er vloekend en scheldend vandoor. Het jongetje was vreselijk geschrokken.

Buiten zocht Willem zijn vrienden weer op, ze klommen over de stadsmuur, waar Willem vernielingen aanrichtte in een tuin. Later in de nacht raakten ze in gevecht met een oud-soldaat, Willem Mol. Er werden messen getrokken, en Mol liep een snee op, maar wist het drietal van zich af te slaan. Toen hij zijn vrouw riep om hem zijn pistool te geven, maakten ze dat ze wegkwamen.

Bij de verhoren was het vooral Van Dolder die, omdat hij in het huis van de schout in zijn eentje betrapt was, de zwarte piet kreeg toegespeeld. De twee anderen konden zich niets herinneren van de vernielingen en de vechtpartij, en Mol had geen getuigen. Willem van Dolder moest wel bekennen en probeerde tot een schikking te komen. Hij had spijt en voerde aan dat hij beschonken was geweest, al besefte hij dat gevangenisstraf op water en brood op zijn plaats zou zijn. Hij hoopte op een geldstraf, maar verklaarde dat hij 'seer weynig in bonis is hebbende'.

Twee Utrechtse juristen adviseerden het gerecht, hem een boete op te leggen of hem een paar dagen op water en brood te zetten, als hij niet betalen kon. Willem werd veroordeeld tot een boete van vier ducatons en de proceskosten. Of hij die betaald heeft of dat hij zitten moest, is onbekend. Dat hij kon beweren dat hij geen geld had, klinkt wel vreemd. Hij had misschien geen werk, maar woonde bij zijn moeder in een eigen huis, en de familie was zeker niet onbemiddeld. Alweer lijkt het erop dat de oud-burgemeester – deze keer over het graf heen – zijn ontaarde zoon in bescherming kon nemen. Een derde keer zou dat niet lukken.

Tweede verhoor

De dag na zijn arrestatie en voorlopige verhoor, werd Willem van Dolder opnieuw voorgeleid en verhoord. Hij verklaarde dat hij 33 of 34 jaar oud was, [32] en dat hij in de stal achter het kalf was gaan staan om het overeind te helpen, maar dat hij het kalf 'niet qualijck gebruikt heefft'. De hoofdofficier werd na deze pertinente ontkenning gemachtigd om zich opnieuw met onpartijdige rechtsgeleerden te overleggen hoe er nu verder gehandeld moet worden. De heren van het gerecht maakten zich geen zorgen en wisten wel dat de tijd, terwijl de verdachte in zijn donkere hok zat, in hun voordeel werkte.

De schout wendde zich dit keer tot twee andere juristen toe. Het waren Albert de Greve en Anton de Reuver, advocaten met een lange staat van dienst. Waarom Smissaert zich ditmaal tot hen wendde, is onduidelijk. Misschien hebben de twee vorige juristen zich niet competent gevoeld om in een dergelijke moeilijke en zeldzame zaak verder advies

Het stadhuis, zoals het er na de verbouwing uitzag. Tegenwoordig zijn de huizen voor de kerk verdwenen en is de hele entourage van de Markt veranderd, het is een achterafpleintje geworden. Tekening door Jan de Beijer, 1745. Verblijfplaats onbekend (geveild bij Sotheby Londen, 1995).

te geven. De beide eerste advocaten waren respectievelijk 46 en 35 jaar; [33] ze waren jonger en dus minder ervaren dan de twee die nu gekozen werden. Die waren 69 en 52 jaar en kwamen ook uit een hogere stand. [34] Albert de Greve was afkomstig uit Nijmegen, zijn confrère Anthoni de Reuver stamde uit het oude geslacht De Rovere. [35]

Beide nieuwe adviseurs stelden ten behoeve van Smissaert twee uitvoerige vragenlijsten op, de eerste met eenentwintig, de tweede met twaalf vragen, 'omme daarop wel scherpelijk te examineren Willem van Dolder,' zoals boven de tweede vragenlijst geschreven stond. Een 'scherp examen' wilde zeggen dat er met tortuur gedreigd mocht worden. [36] De antwoorden die de verdachte gaf, zijn door de secretaris van het gerecht naast de vragen opgeschreven in een ouderwetse, zeventiende-eeuwse hand. In de tussentijd liet men de verdachte twee weken opgesloten zitten, om hem mentaal murw te maken.

Het 'scherpe examen'

De vragen die de nieuwe advocaten opgesteld hadden, werden donderdag 1 juli (het was inmiddels twee maanden na het gepleegde delict) een voor een aan de verdachte gesteld.[37] Met welk doel had hij het kalf 'met het gat' (de heren noemen de dingen bij de naam) naar de deel toe neergezet, want eerder had het met de kop naar de deel toe gestaan, evenals de andere kalveren. Het angstzweet moet hem hier uitgebroken zijn, maar hij redde zich eruit. Hij had het te goeder trouw gedaan, zei hij, omdat de kop van het kalf onder het lijf lag. Of zijn broek niet was losgesprongen bij het overeind helpen van het kalf? Dat wist hij niet. Maar hoe had hij het kalf overeind geholpen? Dat had hij zo goed en zo kwaad gedaan als het ging. Hoe had hij het kalf kunnen optillen, terwijl het toch zo stijf vastgebonden stond? Nou ja, hij had zijn best gedaan.

Wat had het te betekenen dat hij de staart van het kalf met zijn rechterhand vasthield, en met zijn lichaam, terwijl hij achter het beest stond, zulke bewegingen maakte? Dat deed hij om het kalf weer op de juiste plaats te helpen. Werd hij niet confuus toen hij Aartje zag terwijl hij bezig was? Hij beweerde dat hij niet wist of hij haar gezien had (en dat kan wel eens dichtbij de waarheid geweest zijn). Een dergelijk ontwijkend antwoord gaf hij ook op de volgende vragen. Hij had haar broer ook niet gezien, zei hij, en hij wist niet of zijn broek open stond.

Nu kwam hij met een nieuw verhaal. Hij wist niet hoe lang hij in de stal geweest was, omdat hij op het stro had liggen slapen. Daarom was hij ook zo hard weggelopen. Dat Aartje had geroepen 'Daar loopt de schelm al heen!' had hij niet gehoord, en daarom had hij ook niets terug gezegd. Met de laatste vraag had hij weinig moeite. Die vraag ging in op het vorige onderzoek, toen hij verklaard had dat hij het kalf niet 'kwalijk gebruikt had'. Hoe hij het dan wél gebruikt had? Hij had het kalf simpelweg overeind geholpen.

De volgende vragen van het scherpe examen waren tamelijk ongevaarlijk, ze stonden op een ander vel geschreven, met een eigen nummering. Hij moest nog eens vertellen hoe hij het kalf overeind geholpen had, en waarom zijn broek openstond, en of hij de staart vastgehouden had, maar hield zich van de domme. Op een herhaalde poging om hem tot een bekentenis te krijgen, repliceerde hij, 'Al wisten het de heeren nóch soo wel, so segt hij evenwel dat het niet waer is.'

In de kantlijn was met de hand van een van de Utrechtse juristen bijgeschreven, dat, wanneer hij ontkende of een onvoldoende antwoord gaf, men hem met nadruk diende te zeggen, dat het gezien was. Hoe hij zo 'godloos en hartnekkig' kon zijn om het te ontkennen. Dat men wel andere middelen had om het hem 'uit den hals te krijgen' (de pijnbank!). Men moest hem dan nog twee vragen stellen. Wanneer had hij op het stro geslapen? Het was geen slimme vraag en het antwoord was natuurlijk 'van tevoren'. En hoe kon hij in zo'n korte tijd in die stal geslapen hebben en dan ook nog dat kalf overeind geholpen? De verdachte zei dat hij er ongeveer een kwartier geweest is. En met dat aanvechtbare antwoord eindigde het 'scherpe examen'.

Er was dus wel in bedekte termen met de tortuur gedreigd, maar het gerecht was niet overgegaan tot deze ondervragingsmethode. Omdat het dossier compleet is, kan het niet zo zijn dat het toch gebeurd is, ook niet tersluiks. 'De schout moet aan de schepenen toestemming vragen voor de toepassing van de tortuur', en bovendien, 'een verdachte moet een onder tortuur afgelegde bekentenis "buiten pijn en banden" bevestigen'.[38] Dat wil zeggen, achteraf, na de foltering. Ook hiervan blijkt in ons geval, ook bij de komende verhoren, geen sprake.

Ontsnappingspoging en bekentenis

Op maandag 5 juli, enkele dagen na dit grondige verhoor, kwam de substituut-schout Rutger Buddingh vertellen wat een gerechtsdienaar hem de vorige avond, rond elf uur had gemeld. De gevangene had buitengewoon veel rumoer gemaakt, 'so het scheen om te willen uytbreken'.

Buddingh was daarop terstond met hem meegegaan naar de gevangenis, waar Willem van Dolder deed alsof hij uit een diepe slaap wakker gemaakt werd. Buddingh zag echter dat de gevangene 'seer was besweet'. Hij vermoedde dat dit kwam van zijn pogingen om uit te breken, en ontdekte toen dat er al een plank van de bodem was losgebroken en een tweede bijna. Omdat hij de gevangene alles had afgenomen, was hij Van Dolders kleren nog eens gaan inspecteren. Zo vond hij verschillende stukken plat ijzer, die de gevangene had losgemaakt, om die als een soort zaagje te gebruiken. De substituut-schout toonde aan het gerecht de stukken plank die de arrestant al had losgebroken en ook de gebruikte hulpmiddelen. Daarop gaf het gerecht Buddingh opdracht, de gevangenis geregeld te inspecteren en zo spoedig mogelijk te laten repareren.

Weer drie dagen later werd Willem van Dolder nog eens streng over zijn uitbraakpoging onderhouden. Hij biechtte op dat hij met wat stukken ijzer, die hij van de deur had weten los te breken, een gat in de bodem van zijn hok had gezaagd, waarvoor hij negen dagen nodig had gehad. Als reden gaf hij op dat hij zo onrechtvaardig en onbarmhartig behandeld werd. Als hij vrij was gekomen, zei hij, zou hij direct naar huis zijn gegaan, om zijn winkel niet te laten verlopen. Dat is een argument dat wel heel ongeloofwaardig en onnozel klinkt.

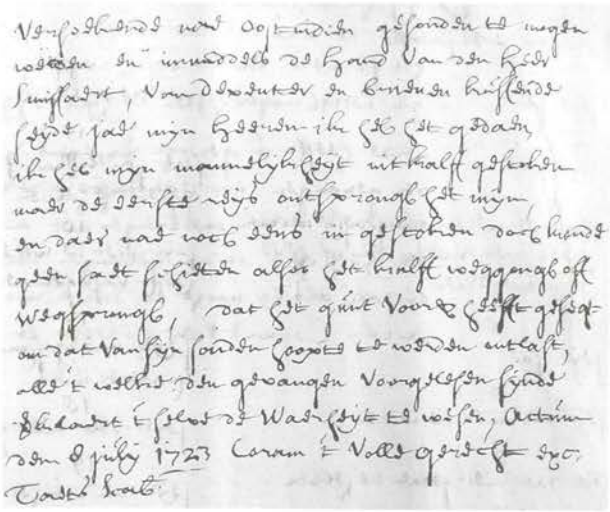

Willem van Dolder is murw geworden, hij slaat op 8 juli 1723 door en hoopt met zijn bekentenis naar Oost-Indië verbannen te worden.

Blijkbaar had de spanning, veroorzaakt door de ontsnappingspoging, hem danig in verwarring gebracht, want gedurende dit gesprek met de schout en de secretaris raakte Van Dolder totaal overstuur. Nadat hij enige tijd had gehuild, zo vertelt het verslag, en gezegd had dat hij wel duizend uren hiervandaan wilde zijn, verzocht hij, naar Oost-Indië te mogen worden gestuurd. Hij kuste de hand van Smissaert, Van Deventer en Van Brienen, en zei: 'Jae, mijne heeren, ik heb het gedaen. Ik héb mijn mannelijkheyt in 't kalf gestoken'. Maar het kalf sprong telkens weg. Hij legde deze bekentenis af, zei hij, omdat hij daardoor hoopte zich van zijn zonden te bevrijden.

Zo'n spontane bekentenis was niet uitzonderlijk. 'Waar een procedure nog niet dwingt tot een bekentenis, speelt niet zelden het eigen geweten een rol. Als een samenleving bijna in haar geheel sodomie als een gruwelijke zonde en misdaad beschouwt, ervaren betrokkenen dat zelf vaak ook als zodanig.'[39] Waarschijnlijk was het eerder zo, dat niet de samenleving als geheel, maar juist de rechtbank de verdachte doordrong van zijn zware zonden.[40] Ook de predikant kan daarbij een rol spelen, zoals we zullen zien.

Een dag later, vrijdag 9 juli, kwam het gerecht weer bij elkaar. Willem van Dolder werd voorgeleid en hij bevestigde zijn bekentenissen van de vorige dag. Hij vroeg nu, hem niet kwalijk te nemen dat hij niet wist of het een maalkalf is geweest, of het zwart of roodbont was, en of hij het kalf bij de staart had vastgehouden. Het scheen hem toe, dat God zijn ogen had verblind.

Het gerecht gaf de schout opnieuw toestemming, zich met de twee juristen in verbinding te stellen, om te overleggen over de eis tegen de arrestant. 'Hoe eerder hoe beter', staat er in de stukken. Er werd besloten, de verdachte, nu hij eenmaal bekend had, uit de benedenste kerker naar de bovenste te brengen. Deze gunst gaf meteen al problemen. Willem van Dolder begon met luide stem te bidden, zodat de voorbijgangers onder het raam van zijn cel bleven staan. Hierop kreeg hij te verstaan, dat hij wat zachter moest bidden, anders zou hij weer in de kelder opgesloten worden.

Ruchtbaarheid was iets wat de heren helemaal niet wilden. Ze vreesden moeilijkheden met de bevolking, die niet zo zwaar aan de zonde van Willem getild zal hebben. Processen wegens bestialiteit kwamen zelden voor, en ook voor andere vormen van sodomie, homoseksualiteit met name, liep de gewone man, zoals al eerder gezegd, niet naar de schout. Het bleef meestal bij 'spotternijen, schelden en wegjagen', maar dat het een halsmisdrijf was, kwam bij niemand op. 'Er was duidelijk een diep onderscheid tussen de belevingswereld van alledag en de op professionele en juridische inzichten gebaseerde opvattingen van de rechtsgeleerden.'[41]

Zo ging dat ook in Rhenen in 1723. De bevolking leek onrustig te worden. Een soldaat, Sander van Brummen, had onder het venster gestaan. Toen de gerechtsboden hem verzochten door te lopen, had hij dat geweigerd met de woorden 'Ik stae op 's heeren straten'. Hij zou wel eens willen zien wie hem daar weg zou krijgen. Er werd een bode op pad gestuurd om de soldaat te vermanen, en in geval van volharding te arresteren. Een van de leden van het gerecht vertelde dat Nieske van Papenvelt (misschien een tante

van Anna die in 1709 door Willem in de steek gelaten was) tegen hem gezegd had dat ze ervan overtuigd was, dat Willem van Dolder gepijnigd was.

Het laatste verhoor

Op 16 juli werd Willem van Dolder nog een keer ondervraagd. De schout was uit Utrecht teruggekomen met vijf nieuwe vragen. De juridische moeilijkheid bleek namelijk te zijn dat bij de verhoren niet duidelijk was geworden, wat er bij het penetreren van het kalf op Lievendaal met het sperma van de verdachte gebeurd was.

De Utrechtse juristen waren te rade gegaan bij Benedikt Carpzov, een specialist op dit gebied. [42] In zijn handboek uit 1635 komt een geval voor, waarin een gevangene verklaart dat door de rare sprongen van het gebruikte dier zijn sperma niet in de koe was terechtgekomen, maar er langs liep. [43] Men kon toen juridisch niet van een echte paring spreken, en daarom werd de man niet, zoals gebruikelijk, tezamen met het beest verbrand. Hij kwam eraf met geseling en verbanning voor het leven, wat nogal een verschil uitmaakte. Ook bij de homoprocessen in 1730 en later werden verdachten in dergelijke lichtere gevallen verbannen, of kregen ze levenslang.

Het was dus uiterst belangrijk dat ook deze sperma-kwestie bij Willem van Dolder werd uitgezocht. Had hij, toen hij het kalf misbruikte, zijn zaad in het beest geloosd of was het op de grond terecht gekomen? Willem herhaalde dat het zover helemaal niet gekomen was. Wanneer dat waar was, dankzij de bokkensprongen van het kalf en wellicht ook omdat Aartje nét te vroeg in de stal verscheen, zou hij niet de doodstraf kunnen krijgen. Er moest dus nog eens overleg gepleegd worden met de juristen.

Deze houten celdeuren fungeren nu als meterkast achter de hal. Vroeger stonden ze waarschijnlijk een verdieping hoger. Toen de gevangene eenmaal bekend had werd hij hier opgesloten, en niet meer in de kelder. Foto Kees Smit.

Hieruit blijkt duidelijk, dat het gerecht de chirurgijn en burgemeesterszoon absoluut niet in bescherming wilde nemen, hoewel dit in deze fase nog gemakkelijk gekund had. Bij de homoprocessen, zeker die in Amsterdam, lukte het nog wel eens, een verdachte uit de betere kringen vrijuit te laten gaan. Later, toen alles veel openlijker ging, kostte het vaak moeite om zo iemand tegen de publieke opinie in, te laten vluchten. Willem had er net zo goed bij het begin al met een waarschuwing van af kunnen komen. Eigenlijk stonden de kansen er op dit ogenblik voor hem helemaal niet zo slecht voor! Wanneer hij wist vol te houden wat hij bij het laatste verhoor beweerd had, kon hij er volgens

Carpzov met verbanning afkomen. Per saldo lag het naburige Wageningen al in Gelderland. Tijdens de homovervolgingen kozen veel verdachten voor een vrijwillige ballingschap, en sloegen op de vlucht. Alleen in Utrecht waren dat er al ongeveer honderd. [44]

Nieuwe bekentenissen

Na een week was er nog steeds geen antwoord uit Utrecht, en men begon in Rhenen te vrezen dat het zoekgeraakt zou kunnen zijn. Diezelfde maandag nam het proces een onverwachte wending. Burgemeester Van Deventer deelde het college mee dat dominee Otto van den Bergh, [45] die de gevangene meermalen in zijn cel had bezocht had, hem iets belangrijks meegedeeld had. Willem van Dolder had de predikant gezegd, dat het hem bezwaarde dat hij tegenover het gerecht had gelogen, en dat hij van plan was nu alles eerlijk te bekennen. De predikant was ook medisch doctor, [46] en dat zal mogelijk bij zijn gesprekken met de chirurgijn een rol gespeeld hebben.

Willem van Dolder werd daarop onmiddellijk weer voor de rechtbank gehaald, waar hij verklaarde 'dat alsnu (omdat hij nu) sijn hert van de werelt is aftreckende', hij zijn geweten wilde ontlasten, omdat hij over zijn misdrijf leugens had verteld.

Hij was de stal binnengegaan, maar zag daar een meisje en ging toen weer naar buiten. Toen zij ook naar buiten kwam om te gaan melken, was hij weer naar binnen gegaan, en meteen naar de kalveren gelopen. Hij probeerde zich met het roodbonte kalf, dat het dichtst bij de deur stond, 'te vermengen', maar het kalf 'ontsprongh voor de stalrepels [47] op de deel' en kwam op de grond terecht. Toen probeerde hij het nog een keer, 'sijn mannelijkheyt daerin hebbende'. De eerste keer kwam hij, naar hij meende, ook zover, maar hij kon toen verder niets doen, omdat Aartje net binnenkwam.

Hij was blijkbaar helemaal murw gemaakt, want op de vraag of hij zulke dingen wel eens eerder gedaan had, kwamen de bekentenissen los. Op maandag 7 juni (dus een week voor zijn arrestatie), toen er kermis en paardenmarkt in Rhenen was, had de Wageningse koekenbakker Willem van Campen zijn paard bij hem in de schuur gestald. Hij had toen een stoel achter het paard gezet, met kwalijke bedoelingen, 'staende reets al op de stoel'. Op hetzelfde ogenblik kwam echter een zekere Haestenburgh de schuur in, zodat hij weer van zijn stoel afstapte en met deze man zijn woonhuis binnenging, terwijl hij de stoel achter het paard liet staan.

Hij verklaarde het verder meerdere malen, zowel op 'de stads weygemeente' [48] als op andere plaatsen, met koeien gedaan te hebben, en daarin ook zijn sperma geloosd te hebben. En daarmee hing hij, zonder het misschien te beseffen. Verder bekende hij nog, dat hij indertijd op 23 mei 1709 voor het gerecht een valse eed had afgelegd, toen hij gezworen had, dat hij nooit met een zeker meisje in deze stad naar bed geweest was. Hij wenste alsnog te bekennen, dat hij haar wel degelijk zwanger gemaakt had. Dat was dus Anna van IJsendoorn!

Behalve deze mondelinge bekentenissen voor het gerecht, had hij ook nog met potlood

'ene memorie' geschreven. De heren vroegen hem, dit eigenhandig met inkt te herschrijven en te ondertekenen. Dat deed hij, waarna hij ook nog eens mondeling verklaarde, dat dit de waarheid was. Het is navrant, deze twee keurig geschreven en met gekrulde letters ondertekende bekentenissen tussen de gerechtelijke stukken aan te treffen, ook al was zoiets niet ongebruikelijk bij andere processen.

Haastig werd er nu een missive aan de beide advocaten opgesteld, samen met de eigenhandige bekentenis van 'dit en zo menig ander gruwelijk stuk' dat hij die middag had opgebiecht. De heren van het gerecht vermoedden namelijk niet ten onrechte, dat de adviseurs hierdoor hun conceptvonnis zouden willen wijzigen of verzwaren. Nu hij eenmaal bekend had, dat hij zijn sperma in koeien geloosd had, moest hij ter dood veroordeeld worden.

De volgende dag, 20 juli, kwamen er nog meer bekentenissen, waarvan eveneens een door Willem van Dolder ondertekende verklaring in het dossier aanwezig is. Hij vertelde dat er hem nog andere feiten te binnen waren geschoten. Alles draait nu om het verspilde sperma. Nadat hij die valse eed in 1709 had afgelegd, was hij naar Duitsland gereisd. Hier had hij zich voor de eerste keer aan een varken vergrepen, maar er was geen sperma gekomen. Weer in ons land teruggekomen, had hij het met schapen en met paarden gedaan. En ook met honden, zoals met de hond van Evert Jansz, de karrenman, die in de Gastesteeg woonde. Het was een zwarte, gekrulde waterhondenteef[49] waarin hij eveneens sperma had geloosd, en ook met een veulen van Gosen de Wit over het water. Maar omdat het al zo heel lang geleden gebeurd was, wist hij niet meer of het toen gelukt was of niet. En ook nog met verscheidene andere kalveren en koeien, dan hier en dan daar, waarbij hij klaar gekomen was.

Behalve deze ernstige feiten die hem zwaar op de maag lagen, bekende hij ook nog wat onbenullige pekelzonden. Zo was hij eens in een tuin geweest, waar hij perziken gestolen had. Hij voelde zich nu schuldig tegenover God, en schaamde zich tegenover de heren. Verder hoopte hij dat het niet algemeen bekend werd, en dat de heren hem een genadig, barmhartig vonnis wilden opleggen. Hij hoopte dat de achtbare heren hem wilden vergeven wat hij de achtbare heren had aangedaan.

Verdachten die voor het eerst met justitie in aanraking kwamen, waren zo'n proces niet gewend, en omdat ze geen rechtsbijstand kregen, zeiden ze in hun naïviteit soms dingen waarmee ze regelrecht hun doodvonnis tekenden. We weten bovendien niet hele-

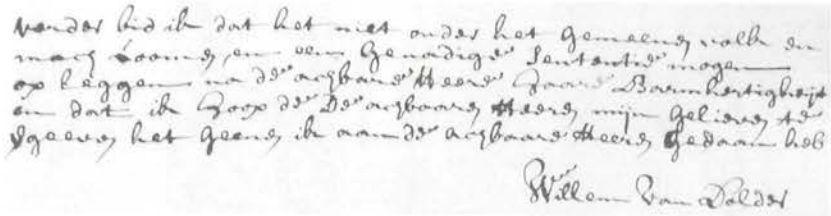

Willem van Dolder sluit zijn eigenhandig geschreven en ondertekende bekentenis op 20 juli 1723 af met het verzoek, zijn daden geheim te houden en hem barmhartigheid te tonen.

maal zeker of Willem van Dolder niet op de een of andere manier psychisch (door de dominee) of fysiek (door de eenzame opsluiting) onder druk gezet werd, al kwam er geen tortuur aan te pas.

Dergelijke bekentenissen hoeven niet altijd letterlijk waar te zijn. Het is 'vaak niet uit te sluiten dat er sprake zal zijn geweest van een al te ijverige bereidheid tot bekennen om voor zichzelf een wit voetje bij de vervolgers te behalen, of uit een door angst ingegeven behoefte om schoon schip te maken nu het eigen schuldgevoel was gewekt en vervolgens zelfs méér zonden op te biechten (...) dan met de realiteit overeenstemde'. [50]

Van Dolder hoopte dus ook dat zijn misdaden niet algemeen bekend werden. De schande voor de familie lag hem zwaar op de maag, en hij was geen uitzondering. 'Ter dood veroordeelde sodomieten wekken de indruk in volle overtuiging van hun schuld te sterven. Voor veel veroordeelden, sodomieten en anderen, lijkt niet het sterven het grootste probleem op te leveren maar de schande voor henzelf en hun verwanten, publiekelijk een vonnis te moeten ondergaan.' [51]

Ook kwam het vaker voor dat verdachten die bekend hadden, zich schaamden en de heren van het gerecht vergiffenis vroegen, omdat ze zo lang hadden gelogen. 'Als dit impliciete beroepen op barmhartigheid zijn, zijn ze tevergeefs.' [52] Nooit kregen de heren medelijden met een berouwvolle zondaar. Men kan zich integendeel voorstellen dat de 'achtbare heren' uit Rhenen zijn gaan walgen. Niet alleen van de weerzinwekkende golf verhalen over Willems bestialiteit die ze over zich heen kregen, maar ook en nog meer van de snotterige, tot inkeer gekomen viespeuk die ze hier voor zich hadden. Gedurende de afgelopen jaren hadden ze zich door deze kruiperige zielenpoot laten scheren en mogelijk zelfs aderlaten!

Het vonnis

Nog dezelfde dag kwam het advies van De Greve en De Reuver binnen, en de volgende dag had het gerecht in Rhenen het al besproken en zich ermee geconformeerd. Het advies vatte de vrijwillig afgelegde bekentenissen samen en concludeerde: Aangezien dit 'een allervuylste, schrikkelijke en tegennaetuurlijkste misdaet' is, die onder christenen niet genoemd mag worden, en zelfs de heidenen een gruwel is en 'op het rigoureuste' strafbaar is, dienen burgemeesters en schepenen hem te veroordelen, om 'in 't heymelijk aen een paal met de koorde gestraft en geworght te worden totter de dood na volght'.

De juristen wezen er in hun toelichting op, dat de getuigenverklaringen bevestigd waren door de bekentenis, wat maar zelden voorkwam. De doodstraf voor deze misdaad vond men in alle mogelijke wetten, maar de manier waarop verschilde van land tot land. In veel gebieden werd bestialiteit met de vuurdood bestraft. Hier te lande werd de doodsstraf met het koord voltrokken, te meer omdat dit zonder enige ruchtbaarheid kon gaan. Het ging erom, dat dit 'enorme [53] en horribele feyt' uit het geheu-

De Vierschaar in de hal van het Oude Raadhuis. Hier hoorde de verdachte, staande voor het hek, zijn doodvonnis uitspreken.

gen van de mensen behoorde te worden uitgewist. Tenslotte gaven ze in overweging, om het lichaam enige tijd na de executie, wanneer het volk er het minst op verdacht was, op een heimelijke plaats in alle stilte te begraven, en het kalf ook in stilte te doden en onder de grond te stoppen.

Toen het advies overgenomen was, kon de schout Smissaert nog dezelfde dag de eis opstellen. Direct daarna werd de rechtszitting geopend, want het proces was nu aan een afronding toe. In weinig woorden vatte de schout het gepleegde misdrijf samen. Vervolgens werd het vonnis nog dezelfde dag op papier gezet. Alle misdrijven van de veroordeelde, vanaf de valse eed over het zwanger maken van een meisje en het misbruiken van een varken in Duitsland, tot de hele reeks bestialiteiten in en om Rhenen, eindigend met het kalf, werden opgesomd. De uitspraak, dat hij in stilte gewurgd zou worden, werd door het voltallige gerecht onderschreven. De scherprechter uit Utrecht werd ontboden, om het vonnis te komen uitvoeren.[54] Verder werd er opdracht gegeven, het roodbonte maalkalf af te maken en in een kuil te begraven.

Op vrijdag 23 juli werd, volgens een aantekening onder het vonnis, de uitspraak nog eenmaal voorgelezen. Vermoedelijk omdat de beul intussen in Rhenen aangekomen was, en het vonnis aan Willem van Dolder bekend moest worden gemaakt. Direct daarna werd hij geëxecuteerd.

De kostendeclaratie van de schout

Uit een heel andere bron[55] kwam nog een en ander aan het licht over de terechtstelling. Op 14 oktober 1723 diende Smissaert bij het Hof van Utrecht een declaratie in voor de gemaakte kosten, inzake 'Willem van Dolder, gestrafd over Sodomia'. Niet de stad Rhenen betaalde namelijk de kosten van het proces, maar het provinciale Hof. Naast de posten staan twee kolommen, boven de linker staat 'gedecl[areerd], boven de rechter 'getax[eerd]' en de getaxeerde bedragen zijn meer dan eens lager dan de gedeclareerde. Het hele proces en de executie komen hierin nog eens naar voren, maar nu uitgedrukt in guldens en stuivers. Duidelijk wordt hier vooral wat er met de veroordeelde gebeurd is na de uitspraak van het vonnis.

De onderschout kreeg voor zijn aanwezigheid bij de executie, het laten graven van een gat in de kelder, het dumpen van het lijk, en het erop toezien dat alles zoveel mogelijk in stilte gebeurde, 3 gld.en 3 stuivers. De twee dienaars kregen voor het graven van een groot gat in de kelder, ieder 1 gld. 10 st. Omdat hij naar Lievendaal was gegaan om het kalf te laten slachten en in een kuil te stoppen, kreeg de onderschout 4 gld. 4 st., en de

dienaars die het werk deden, samen bijna hetzelfde. Roelof Franken kreeg 'voor dedommagement' (schadeloosstelling) 9 gld. 9 st.

De dienaars die de gevangene 26 nachten hadden bewaakt, kregen ieder 1 gld. 10 st., en omdat ze hem na de bekentenis nog eens veertien dagen en nachten hadden bewaakt, ieder 1 gld. 4 st. per nacht. De adjunct-bode kreeg voor het bewaken tijdens zeven nachten, de portier vier nachten, de deurwaarder vier nachten uitbetaald. Cornelis van Ochten (die het eten voor de gevangene leverde) 39 dagen kostgeld 19 gld. 10 st. Alles bij elkaar bedroeg de 'taxatie' 92 gld. 1 st. onder voorbehoud, want er staat geen totaalbedrag onder.

Op de eerste declaratie stond nog: 'advocaten Woertman en Van Poolsum, 132 gld. 9 st.' en 'heeren adviseurs, 76 gld. 8 st.' Opvallend is dat het honorarium voor De Greve en De Reuver (die wel met 'heeren adviseurs' bedoeld zullen zijn) in verhouding tot het door hen geleverde werk veel lager ligt dan dat van de twee eerst geraadpleegde heren. Mogelijk was de hoogte van de eerste nota dan ook de reden waarom de latere adviezen bij anderen ingewonnen werden?

De kosten van levensonderhoud waren in Rhenen lager dan in de stad Utrecht. Volgens een tarief voor de cipier van de gevangenis van Hasenberch, het Utrechtse stadhuis, mocht deze voor een dag kostgeld voor een arrestant 13 stuiver rekenen. Cornelis van Ochten kreeg daar in Rhenen maar tien stuiver per dag voor uitgekeerd. Een 'galgenmaal' – een feestmaaltijd met wijn erbij – was er voor Willem van Dolder ook niet bij. Daar mocht in de stad Utrecht tien gulden voor uitgetrokken worden, maar hier komt die post niet op de declaratie voor. Men vond Van Dolder, die het met beesten aangelegd had, daarmee zeker een te grote eer aangedaan, anders dan de sodomieten in Amsterdam, die een uitgebreid galgenmaal kregen! Evenmin is in de afrekeningen een post te vinden voor een doodskist: de arme sodomieter werd zonder omhaal in de grond gestopt.

De beul diende zijn eigen rekening in bij het Utrechtse Hof. Volgens een uit diezelfde tijd bewaard gebleven 'Lijste van het salaris van den scherprechter' [56] mocht deze voor een executie in Rhenen de volgende kosten berekenen. Voor drie daggelden samen 15 gld., en voor zijn vertering 12 gld. Voor de 'wagenvracht' (zijn reiskosten) per dag 4 gld., met voerman en paarden naar Rhenen voor drie dagen 12 gld. Voor koorden, die voor de executie gebruikt werden 16 stuiver, en voor het wurgen zelf 6 gld.

Deze kosten werden niet, bijvoorbeeld door inbeslagname van zijn bezittingen, op de veroordeelde verhaald. Confiscatie van eigendom en goederen kende men in Utrecht nog slechts bij het 'crimen laesae majestatis'. [57] Jan van Lennep, van goeden huize en in 1730 geëxecuteerd, werd als enige van de sodomieten veroordeeld tot betaling van de proceskosten. [58]

Van Dolder werd vastgebonden aan een paal, waarbij de beul, die achter hem stond, met een wurgstokje het koord aandraaide. 'Wurgen is in de achttiende eeuw een typische vrouwenstraf en wordt anders nooit op mannen toegepast.' [59] Homo's werden, al

dan niet als vrouw verkleed, gewurgd, omdat ze bij hun seks vaak de passieve rol van een vrouw vervulden. Dat dit niet opging voor seks met dieren, deed er kennelijk niet toe. Voor het wurgen was in het Rhenense geval door de juristen gekozen, zoals vermeld, omdat dit in alle stilte in de kelder kon gebeuren.

Nageschiedenis

Wat het Rhenense gerecht gewild had, namelijk dat de gehele affaire met Willem van Dolder zo snel mogelijk in het vergeetboek zou raken, is gelukt. Er werd zo spoedig mogelijk een nieuwe chirurgijn aangetrokken. In een civiele acte verschenen tenminste in 1725 Helmig van Vurendaal, chirurgijn te Rhenen, tezamen met zijn schoonzoon Jan van Deuverden, eveneens chirurgijn, die de werkzaamheden van Willem van Dolder hadden overgenomen.

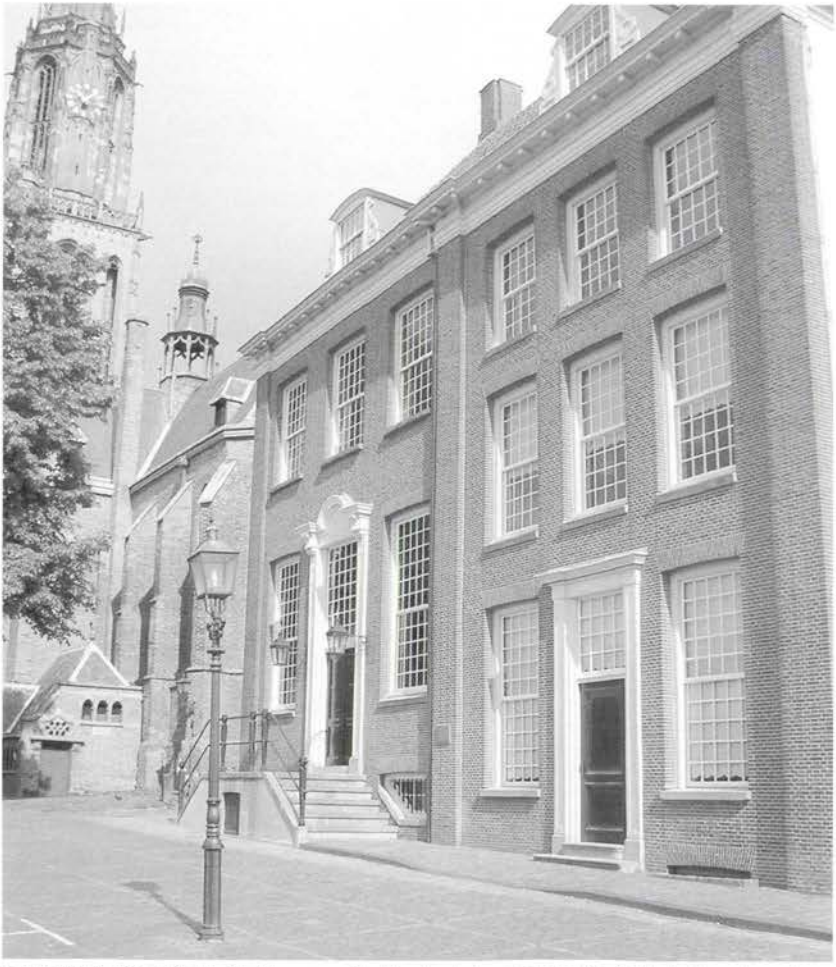

De gevel van het Oude Raadhuis in Rhenen, zoals het kort na het proces tegen Van Dolder herbouwd werd en er nog steeds uitziet. Hoe het er vóór de achttiende eeuwse ingreep uitzag, is onbekend. Foto Kees Smit.

Toen in 1731 A. van Goud-Oever uit Amersfoort in Utrecht als jurist promoveerde op een proefschrift over onnatuurlijke ontucht,[60] wist hij als voorbeeld van ontucht met dieren alleen maar een geval uit Delft te noemen,[61] dat op een foutieve lezing berust. Het voorval met Willem van Dolder, dat zich zo dichtbij, in zijn eigen provincie afgespeeld had, en nog maar acht jaar geleden, was hem blijkbaar onbekend. In hetzelfde jaar schreef de predikant H.C. van Bijler een boekje, waarin hij een apart hoofdstuk wijdde aan 'sodomie met dieren',[62] maar als enig voorbeeld een geval uit Bordeaux wist aan te voeren.[63]

Gedetailleerde beschrijvingen van ontuchtige handelingen met dieren, zoals in dit geval in Rhenen, zijn hoogst zeldzaam. Op enkele spaarzame mededelingen na zijn soortgelijke gebeurtenissen altijd minder uitvoerig beschreven, omdat alle procesbijlagen vernietigd waren. Een onderzoek van de criminele archieven van Utrecht over de periode 1577-1751 bracht op vele honderden strafzaken meer dan 19 gevallen van 'onnatuurlijke ontucht' aan het licht. Die hadden allemaal betrekking op homoseksualiteit, vervolgd in de jaren 1729-1745. Bestialiteit was er niet bij. Een onderzoek van honderden vonnissen in Amsterdam tussen 1550-1650 bracht evenmin sodomie met dieren aan het licht.[64] Misschien zijn ze er geweest, maar ook hier zijn alle gegevens verbrand.

Tolerantie van de zijde van de overheid tegenover de bestialiteit ontstaat in Nederland vrij plotseling bij de invoering van de Franse code pénal in 1811, die bij ons tot 1881 als wetboek van strafrecht gold. Deze wet kent nog slechts geldstraffen voor het 'openbaar schenden der eerbaarheid'. Als Willem van Dolder een eeuw later geboren was, zou hij er bijna straffeloos vanaf gekomen zijn.

Conclusie

Het proces in Rhenen leert ons dat sodomie meer is dan alleen homoseksualiteit. Seks met een beest was de ergste vorm van ontucht. Door de bevolking werd het als een onbegrijpelijke maar ook ongevaarlijke smeerlapperij beschouwd. De getuige in 1723 schold de chirurgijn uit voor 'schelm' maar het duurde een maand voordat het gerucht de schout ter ore kwam. Hoewel het nergens blijkt, kan het zijn dat deze nog een appeltje met hem te schillen had, wegens de huisvredebreuk uit 1718. Toen de zaak eenmaal aanhangig gemaakt was, was er geen weg meer terug. De kwestie werd niet in de doofpot gestopt, ook al was de dader een burgemeesterszoontje en verkeerde hij als barbier en chirurgijn in de betere kringen. Toch duurde het nog twee weken voordat hij gearresteerd werd, maar niemand van de schepenbank gaf hem de raad te vluchten. Dat de doodstraf erop stond, zal niemand van de rechtbank, maar ook de aangeklaagde niet, in het begin vermoed hebben. Het waren de 'onpartijdige rechtskundigen' die daarop wezen.

Het proces verliep zoals de homoprocessen in Utrecht, die intussen grondig uitgezocht zijn. Het grote verschil was, dat er geen medeplichtigen konden zijn, en daarom werd

de gevangene ook niet gemarteld. Tot zijn bekentenis kwam hij niet omdat hij betrapt was, of door scherpzinnige verhoren, maar door het feit dat hij zonder rechtsbijstand in een kelder opgesloten zat. Bovendien had de predikant hem op zijn geweten gewerkt. De manier waarop hij tot zijn bekentenis, beter gezegd een golf van bekentenissen, kwam, wijkt dus sterk af van de homoprocessen, waar marteling en verraad de gevangenen teveel werd.

Het gerucht was door het stadje gegaan, en iedereen moet van de arrestatie op de hoogte geweest zijn. Als het al niet was doordat zijn scheerwinkel dicht was, dan toch zeker toen hij de aandacht van de voorbijgangers trok door met luide stem te bidden. Toch probeerde het gerecht de zaak zo stil mogelijk te houden, en werd de schuldige niet op het schavot maar in de kelder terecht gesteld en in de grond gestopt. De afloop ging dus ongeveer zoals bij de sodomieprocessen in Utrecht. In Amsterdam werden de sodomieten wél op het schavot terecht gesteld.

Gebruikte afkortingen

SAKRUH Streekarchivariaat Kromme-Rijngebied – Utrechtse Heuvelrug
HUA Het Utrechts Archief

Literatuur

Boon, 1997 ▸ L.J., Boon, *'Dien godlosen hoop van menschen'. Vervolging van homoseksuelen in de Republiek in de jaren dertig van de achttiende eeuw*, Amsterdam 1997.

Bijler, 1731 ▸ H.C. van Bijler, *Helse boosheid of grouwelijke zonde van sodomie*, Groningen 1731.

Carpsovius, 1635 ▸ Benedictus Carpsovius, *Practica nova imperialis Saxonica rerum criminalium*, Wittenberg 1635.

Clarus, 1590 ▸ Julius Clarus, *Receptarium sententiarum*, Frankfurt 1590.

Dekhuijzen, 1996 ▸ H.E. Dekhuijzen, 'Het Oude Raadhuis te Rhenen', in: *Oud-Rhenen*, 15 (1996) 95-104.

Dekkers, 1992 ▸ Midas Dekkers, *Lief dier: over bestialiteit*, Amsterdam, 1992.

Egmond, 1989 ▸ Florike Egmond, 'Fragmentatie, rechtsverscheidenheid en rechtsongelijkheid in de Noordelijke Nederlanden tijdens de zeventiende en achttiende eeuw,' in: Sjoerd Faber, red., *Nieuw licht op oude justitie: misdaad en straf ten tijde van de Republiek*, Muiderberg 1989, 9-23.

Elias, 1903 ▸ J.E. Elias, *De vroedschap van Amsterdam van 1578 tot 1795*, dl. 1, Haarlem 1903.

Faber, 1983 ▸ Sjoerd Faber, *Strafrechtspleging en criminaliteit te Amsterdam, 1680-1811: de nieuwe menslievendheid*, Arnhem 1983.

Goud-Oever, 1731 ▸ A.van Goud-Oever, *De nefanda libidine*, Utrecht 1731.

Groenewegen van der Made, 1649 ? S. Groenewegen van der Made, *Tractatus de legibus abrogatis et in usitatis in Hollandia vicinisque regionibus*, Leiden 1649.

Hallema, 1952 ▸ A. Hallema, 'Strafbaarheid, strafmaat en straffeloosheid, alsmede de verhouding tussen gevangenis- en andere straffen, blijkens de vonnissen van de Amsterdamse schepenbank, voornamelijk uit de eerste helft der 17e eeuw,' in: *Verslagen en mededelingen oud-vaderlands recht*, dl. 10-4, (1952), 570.

Iterson, Van, 1960 ▸ W. van Iterson, *De stad Rhenen*, Assen 1960.

Kleuver, De, 1966 ▸ A.P. de Kleuver, *Genealogie van het geslacht Van Dolderen*, Veenendaal [1966] (aanw.: gecyclostileerd, HUA).

Meer, Van der, 1984 ▸ Theo van der Meer, *De wesentlijke sonde van sodomie en andere vuyligheeden: sodomietenvervolgingen in Amsterdam 1730-1811*, Amsterdam 1984.

Santen, Van, 2001 ▸ Bettina van Santen, *De gevangenis aan het Wolvenplein*, Utrecht 2002.

Schöffer, 1997 ▸ I. Schöffer, 'Inleiding' en hfst. 1, 'De stomme zonde', in: Boon 1997, 9-32.

Tigelaar, 1998 ▸ H. Tigelaar, 'Barend Blomsaet', in: *Utrechtse biografieën: levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Utrechters*, dl. 5, Utrecht 1998, 23-28.

Vorsterman van Oyen, 1885-1890 ▸ A.A. Vorsterman van Oyen, *Stam en wapenboek van aanzienlijke Nederlandsche familiën*, dl. 1-4, Groningen 1885-1890.

Noten

1. Destijds in het Rijksarchief Utrecht (nu Het Utrechts Archief, HUA), Oudrechterlijke archieven, inv. nr. 482-13 (Stukken betreffende extra-ordinarisprocessen 1723-1727 der rechtspraak in criminele zaken der stad Rhenen: 24 losse, ongenummerde stukken). Sinds april 1997 bevindt het archief van het Stadsgerecht Rhenen zich in Wijk bij Duurstede bij het Streekarchief Kromme-Rijngebied – Utrechtse Heuvelrug (SAKRUH). Het is gedeeltelijk opnieuw geïnventariseerd en nog in bewerking, zodat de nieuwe inventarisnummers een voorlopig karakter dragen. Het procesdossier met het oude inv.nr. 482-13 uit de 'inventaris Fruin, 1893' draagt thans het (voorlopige) inv.nr. 231, map Willem van Dolder, 1723, sodomie (inv.nrs. 217-297 Stukken betreffende lijfstraffelijke, boetstraffelijke en vrijheidsstraffelijke processen, 1639-1811. 77 pakken en 4 omslagen). Deze criminele processtukken zijn alfabetisch op naam geordend per proces en worden gespecificeerd in Bijlage 1 bij de voorlopige inventaris.
2. Ludo ten Cate heeft mij zijn typoscript indertijd laten lezen, en in overleg met zijn vrouw en dochter, heb ik het in deze vorm, die tot het proces zelf beperkt blijft, bewerkt. Ik heb daarbij gewaardeerde adviezen gekregen van Fred Vogelzang, Ria van der Eerden en Piet 't Hart.
3. Het huis lag in de buurtschap Achterberg aan het Laareinde, onder de vrijheid van de stad Rhenen. Op het terrein van Lievendaal stond de boerderij die door Roelof Franken gepacht werd.
4. Dirk van Brienen (die in het verhaal geheel achter de schermen blijft) was een telg uit een oud Arnhems burgemeestersgeslacht, zie *Nederland's adelsboek*, dl. 10 (1912) 438. Hierin staat abusievelijk, dat hij in 1720 in Rhenen overleden zou zijn.
5. Hij was hij al sedert 1700 hoofdschout van Rhenen, na in 1699 aan de Utrechtse universiteit in de rechten te zijn gepromoveerd. De zogenaamde *Herenboekjes* van Utrecht vermelden nog enkele nevenfuncties. Zie verder Elias dl.1, 1903, 375-376, Vorsterman van Oyen, dl. 2, 1890, 146.
6. Egmond, 1989, 16.
7. Een maalkalf is een vrouwelijk kalf.
8. Onder de verklaring staan de namen van de twee getuigen, 'Aertijen Relofsen' (sic) en 'Jacob Roelen'. Burgemeester Johan van Deventer vond het nodig, erbij te schrijven dat 'deze bovenstaande letters of merken eigenhandig gesteld werden door de twee getuigen.'
9. Egmond, 1989, 17.
10. De juristen baseerden zich op J. de Damhouder, *Praxis rerum criminalium*, Antwerpen 1556, hoofdstuk 98; S. Groenewegen van der Made, *Tractatus de legibus* Leiden 1649, bij paragraaf 4; P. Gudelinus, *De jure novissimo*, Antwerpen 1544, 5e boek, hoofdstuk 18; Justinianus, *De publicis judiciis*, in: P. Krüger (ed.), *Corpus juris civilis*, Berlijn 1954 ; (*Institutiones*, boek 4, 18); A. Matthaeus, *De criminibus*, Leiden 1644, boek 48 (vermelding van plaats en jaartal toegevoegd).
11. De mozaïsche wetten golden 'als aanvullende rechtsbronnen in het geval een eigen wetgeving voor bepaalde delicten ontbrak'. Zie Meer, Van der, 1984, 44.
12. Het liefkozen van een dier werd toen evenmin als het knuffelen van vrouwen onderling, 'in enig gezelschap stuitend geacht – terwijl een dier nooit verdergaande handelingen, in de beslotenheid van kamer of stal verricht, kon verklikken', Schöffer, 1997, 20-21. Ook Dekkers, 1992, 143, wijst hierop: 'Een man die met een kalf betrapt wordt, is een viezerik', maar daar blijft het bij.
13. Meer, Van der, 1984, 16-17. Hij spreek terecht van 'de gewoonte', want de veroordeelden werd hier te lande zelden verbrand, en soms werden er in Amsterdam bijv. processtukken bewaard die alleen ter inzage van de burgemeesters waren.
14. Meer, Van der, 1984, 37.
15. Boon, 1997, 50, 69, 72. Hasenberch was een deel van het Utrechtse stadhuis.
16. Vader Roelof Franken was als getuige kennelijk niet belangrijk genoeg.
17. Het Oude Raadhuis, dat in 1735 grondig verbouwd is, staat aan de Markt, dichtbij het koor van de Cunerakerk. De kelders hebben de verbouwing overleefd. De celdeuren op de begane grond hebben bij de laatste restauratie een andere plaats gekregen.
18. Santen, Van, 2001, p. 9 'Deze mannen werden met een zware ijzeren ketting aan een ring vastgeklonken.' Dat zal in Rhenen niet het geval geweest zijn, gezien de ontsnappingspoging van Van Dolder. Van Santen baseert zich op aantekeningen van Nicolaas van der Monde uit 1841 (facsimile op p. 8): 'in deze kluis werden de sodom[ieten] gevangen gehouden'.
19. HUA, Hof van Utrecht, inv. 301, Declaratie van de hoofdofficier: 'oly en keerssen voor de wakers en stroy'.
20. Een 'zeuning' (zeunie, -nis) is een 'voer- of drinkbak', zie Van Dale en *WNT*. Dit deel van de verklaring komt in de volgende verhoren niet meer aan de orde.
21. Meer, Van der, 1984, 50-51. Zie ook Schöffer, 1997, over deze 'extra-ordinaire strafprocedure'.
22. Kleuver, De, 1966.
23. RA Arnhem, Oud-rechterlijk archief Wageningen, inv. 176, fol. 103v, 104r, 136r, 165r en v, vermelden uitdrukkelijk 'schepen Van Dolder uit Rhenen'.
24. Uit zijn eerste huwelijk bleven drie kinderen in leven, Cornelia (1674), Henricus (1676) en Aletta (1684). Uit het tweede huwelijk kwamen voort: onze Willem van Dolder, gedoopt in de Cunerakerk op 27 februari 1687, Adriaan (1690) en tenslotte Johanna (1693).
25. De oudste dochter, Cornelia, hertrouwde met een man die zich in 1721 al vier jaar niet meer had laten zien en naar het buitenland vertrokken scheen te zijn. Henricus die evenals zijn vader chirurgijn werd, had een kinderloos huwelijk. Aletta, de tweede dochter, trouwde 1711 bij volmacht met een Franse officier, en in 1716 met een advocaat.
26. Zo zien we in *Don Quichot* een barbier met zijn koperen scheerbekken op zijn hoofd van dorp naar dorp lopen, totdat de dwaze hoofdfiguur in hem een dolende ridder ziet. En nog in *Buddenbrooks* van Thomas Mann lezen we dat de barbier dagelijks zijn voorname klanten in de stad komt scheren.
27. Op 5 mei en 8 september 1722 verscheen hij als chirurgijn voor het gerecht van Rhenen, om betaling te vorderen van een bedrag van 22 gulden en 4 stuiver van de heer Montfoort, vaandrig, voor het behandelen van een zieke soldaat.Van Dolder had de soldaat, Jan

Andriesz, van 17 maart tot 24 april 1722 behandeld. De zaak werd verdaagd en niet meer vervolgd door de arrestatie van de eiser in juni 1723. SAKRUH, Stadsgerecht Rhenen (66), 333 (Kleine rol van civiele zaken, 1720-1733, mrt.).

28. SAKRUH, Stadsgerecht Rhenen (66), 332 (Kleine rol van civiele zaken, 1702-1713), 29 januari 1709.
29. Aeltje Jelisdr. van Papenveld, weduwe van Hendrik van IJsendoorn.
30. SAKRUH, Doop-, Trouw- en Begraafregisters (65), 356, fol. 15.
31. SAKRUH, Stadsgerecht Rhenen (66), 231, map Willem van Dolder, 1718-1719, huisvredebreuk en messentrekkerij.
32. Hij werd zoals gezegd in 1687 gedoopt en was dus minstens 36 jaar.
33. Johannes Woertman (1677-1756) was in 1699 afgestudeerd en toen advocaat geworden. Dirk van Poolsum (1688-1725) was in 1709 advocaat geworden.
34. In tegenstelling tot beide vorige heren komen zij in de Utrechtse *Herenboekjes* voor, en hun stambomen staan afgedrukt in Vorsterman van Oyens *Stam- en wapenboeken*.
35. De Greve werd geboren te Nijmegen in 1654 en overleed te Utrecht in 1732. Hij ging in 1675 naar Leiden om te studeren en werd na zijn studie beëdigd aan het hof van Arnhem, maar kwam in 1684 naar Utrecht. Hier werd hij advocaat en later substituut-griffier. De Reuver was geboren te Utrecht in 1671, werd in 1691 advocaat en tegelijkertijd secretaris van het gerecht van Utrecht.
36. In Utrecht werd foltering zelden toegepast. Boon veronderstelt dat het plechtige karakter van het scherpe examen, met vooraf opgestelde vragen, suggestief gewerkt kan hebben. Het kwam meermalen voor dat verdachten na zo'n examen zelf een nieuw verhoor aanvroegen waarin ze meer bekenden dan ze eerst kwijt hadden gewild. Zie Boon, 1997, 52.
37. Over deze manier van verhoren, aan de hand van vooraf opgeschreven vragen, opgesteld door 'onpartijdige rechtsgeleerden' heb ik niets kunnen vinden. Faber 1983 schrijft wel uitvoerig over tortuur, maar niets over de gewone verhoren.
38. Meer, Van der, 1984, 52 en 53, zie ook Boon, 1997, 43 en 52.
39. Meer, Van der, 1984, 52.
40. Boon, 1997, 91.
41. Boon, 1997, 91.
42. Carpzov of Carpsovius, de grondlegger van het Duitse strafrecht uit de eerste helft van de 17e eeuw.
43. Deel 2, vraag 76, sub 60.
44. Tigelaar, 1998, 28.
45. Er waren rond die tijd twee predikanten in Rhenen. De oudste was Van den Bergh (1652-1744), hij was geboren te Nijmegen als burgemeesterszoon, en had in 1676 in Leiden theologie gestudeerd. De jongste predikant was Johannes Menso (1687-1724), afkomstig uit Volendam (met dank aan H.P. Deys).
46. Dit belangrijke gegeven dank ik aan H.P. Deys .
47. Repels zijn de twee staken waartussen een koe of kalf op stal is vastgemaakt (Van Dale).
48. Ook 'Burgergemeente' genoemd, een uiterwaard voor de Rijnpoort, zie Iterson, Van, 1960, 44.
49. Een hond voor de jacht op waterwild, poedel (Van Dale).
50. Schöffer, 1997, 14.
51. Meer, Van der, 1984, 64.
52. Meer, Van der, 1984, 57.
53. 'Buitensporig, goddeloos, misdadig', betekenissen die het woord 'enormis' in het middeleeuwse Latijn gekregen had.
54. Ook in Amsterdam wordt de beul van elders gehaald, in casu 'de in Haarlem wonende scherprechter'. Zie Meer, Van der, 1984, 61.
55. HUA, Hof van Utrecht, inv. 301, 'Opgaven waarnaar de kosten van leges en verschot der beambten van het Hof berekend worden' (losse map Rhenen).
56. In hetzelfde dossier aanwezig.
57. Boon, 1997, 89.
58. Boon. 1997, 72.
59. Meer, Van der, 1984, 65.
60. *De nefanda libidine*, 26.
61. Groenewegen van der Made, 1649, 61, bericht dat op 18 mei 1620 in Delft een man wegens bestialiteit tezamen met het misbruikte vee tot as verbrand werd. Hij had dit zelf uit de stadsarchieven opgediept, schrijft hij, maar op die datum werd een bootsman uit Leiden, die sodomie met een aantal 'jonggezellen' had bedreven, tot de brandstapel veroordeeld.
62. Bijler, Van, 1731, 21 e.v.
63. Clarus, 1590, 88.
64. Hallema, 1952, 570.

Een nieuwe stadsbouwmeester voor Utrecht in 1838

De opvolging van Johannes van Embden (1767-1846) door Johannes van Maurik (1812-1893)

Thomas H. von der Dunk

In 1838 verzocht stadsarchitect Johannes van Embden (1767-1846) uit hoofde van zijn gevorderde leeftijd het stadsbestuur na 22 jaar trouwe dienst om ontslag, dat hem zonder markeren werd verleend.

In zijn verzoek geeft Van Embden een opsomming van de door hem verrichte werkzaamheden. Veel sporen heeft hij niet nagelaten, omdat er toen vanwege de armoede relatief weinig gebouwd werd, en bovendien tal van bouwprojecten door particuliere architecten werden uitgevoerd. Zijn belangrijkste werk vormt de verbouwing van het Stadhuis in 1826-'30, dat van een neoclassicistische voorgevel werd voorzien. Zijn ontwerp voor de Willemskazerne aan de Wittevrouwensingel werd slechts na vereenvoudiging in 1826-'29 uitgevoerd. Als gegadigde voor zijn post meldden zich twintig sollicitanten vanuit het hele land, waarvan er na een eerste schifting door de gemeenteraad tien overbleven, wier namen overgeleverd zijn, zodat een 'kwaliteitsvergelijking' mogelijk is. Via twee stemrondes werd door de raad de assistent van de Amsterdamse directeur Stadswerken, Johannes van Maurik (1812-1893), uitgekozen, die aan de Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten was opgeleid.

Lang is Van Maurik niet in Utrecht gebleven. Al in 1845, nog tijdens de bouw van het door hem ontworpen Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen aan de Mariaplaats, keerde hij naar de hoofdstad terug.

Thomas H. von der Dunk (1961) studeerde 1979-1988 kunstgeschiedenis en archeologie in Amsterdam (specialisatie: architectuur). Van 1989-2002 was hij verbonden aan de vakgroepen geschiedenis van de universiteiten Leiden en Utrecht. In 1994 promoveerde hij in Leiden op 'Das Deutsche Denkmal', over het politieke karakter van de monumentencultus in het Heilige Roomse Rijk van de 14de tot de 18de eeuw. Sinds 2002 is hij werkaam als freelance publicist en politiek commentator.

Het bouwbedrijf in Utrecht in de vroege negentiende eeuw

Zoals de meeste Nederlandse steden, bezat ook Utrecht in de negentiende eeuw een stadsarchitect, en zoals de meeste functionarissen bezat deze niet het eeuwige leven, al scheelde dat soms niet veel. Anders dan nu gold toen een vast dienstverband van decennia niet als een blijk van geestelijke stilstand, maar van beroepsmatige degelijkheid. Sommige stadsarchitecten vervulden gedurende vele decennia tot ieders en hun eigen tevredenheid hun ambt, zoals Abraham van der Hart (1747-1820), van 1777 tot zijn dood in functie, in Amsterdam [1].

Dat wij desondanks van die van Utrecht uit deze tijd nog zo weinig weten, valt, zeker voor de eerste eeuwhelft, niet los te zien van het feit dat er toen als gevolg van algemene armoede en demografische stagnatie bijzonder weinig grote opdrachten te vergeven waren. Het aantal bouwwerken van betekenis in Utrecht uit de regeringsperiode van Willem I en Willem II is beperkt. Veel daarvan betrof bovendien de particuliere sector, waarvoor dan ook bij voorkeur particuliere bouwmeesters ingeschakeld werden, en niet de - zoals de stadsarchitect toen in officiële ambtelijke stukken werd betiteld - (stads)fabriek [2].

Te denken valt hier bijvoorbeeld aan Jan David Zocher jr. (1791-1870) uit Haarlem, die als uitvloeisel van zijn verder onuitgevoerd gebleven plan uit 1829 voor een grootschalige stadsuitbreiding in 1834-1840 de nieuwe huizen aan de Asch van Wijckskade bouwde [3]. Later leverde hij nog voor de Villa Lievendaal op Lepelenburg (1862-1863) de ontwerpen, terwijl hij daarnaast ook vanaf 1830 de eerste algemene begraafplaats Soestbergen aanleggen mocht [4]. Hij was niet de enige bouwmeester die van buiten Utrecht zijn stempel op de stad zette: zelfs de Vlaming Tilleman François Suys (1783-1861), vanaf

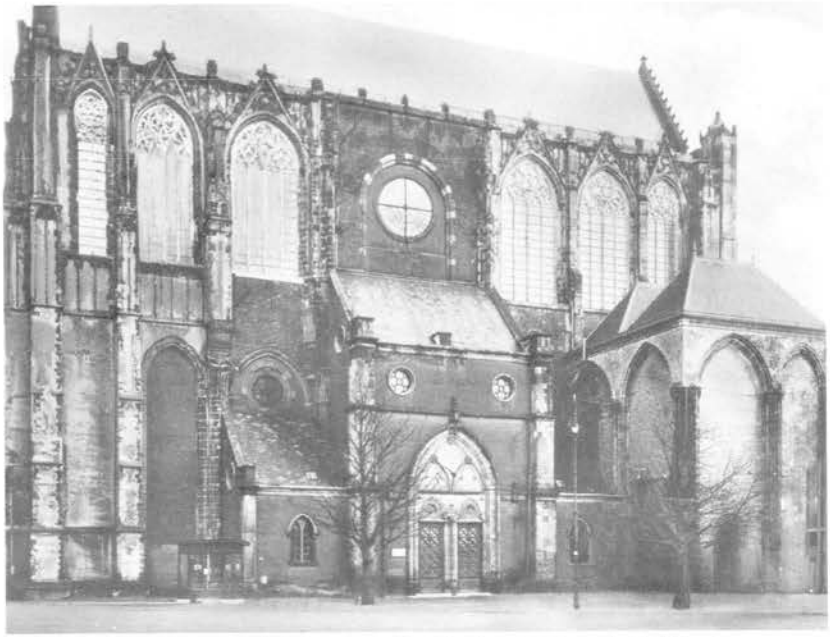

Utrecht, Domkerk met zogenaamde 'puist van Suys'. Prentbriefkaart 1927/40, collectie HUA, cat. 3015.

1825 hofarchitect van Willem I in de zuidhelft van zijn koninkrijk en later van diens Belgische 'opvolger' Leopold I, heeft in de Domstad zijn sporen nagelaten. Suys bouwde tussen 1825 en 1827 de villa 'Het Hoogeland' aan de Biltstraat en tekende in het kader van de restauratie van de Dom voor de in 1831 opgetrokken neogothische westelijke portaalaanbouw, die in 1938 weer zou worden gesloopt (de zogeheten 'Puist van Suys') [5]. De Rotterdamse stadsarchitect (!), tevens hoogleraar aan de genie- en artillerieschool in Delft, Pieter Adams (1778-1846) ontwierp de Winkel van Sinkel (1836-1839), aan de Oudegracht [6]. Karel George Zocher (1797-1863), de wèl in Utrecht gevestigde broer van Jan David, tekende voor de St. Augustinuskerk (1839-1840) even verderop [7]. Verder verrees in 1820-1821 op het Vreeburg een elegante schouwburg in neoclassicistische trant naar ontwerp van de initiatiefnemer, dansschoolhouder-annex-kastelein Cornelis van Leeuwen (1786-1841) en timmerman Gerrit van Dorssen (1750-1821) [8].

Binnen Utrecht had de stadsarchitect voorts wezenlijke concurrentie te duchten van de directeur van de stedelijke tekenschool, Christiaan Kramm (1797-1875). Kramm vergrootte bijvoorbeeld Paushuize met ondermeer een Statenzaal (1828-1833), verbouwde de voormalige Paulusabdij tot Provinciaal Gerechtshof (1837-1838), breidde het Willem Arntsz. Huis aan de Lange Nieuwstraat met een vleugel (1836-1842) uit, en ontwierp met Isaac Warnsinck (1811-1857) het Huis van Bewaring (1852-1856) [9]. Hij was ook de man die in het tekenonderwijs het 'gothische architectuurtekenen' introduceerde en in 1823 de tekeningen van de Dom leverde voor een grote vierdelige architectuurgeschiedenis van de Beierse bouwkundige Carl Friedrich von Wiebeking (1762-1842), diens *Theoretisch-praktische bürgerliche Baukunde* [10].

Kortom: veel markante nieuwe Utrechtse gebouwen uit die jaren stamden niet van de stadsarchitect. Omgekeerd belandden veel niet-strict architectonische zaken op zijn bordje; als hoofd van het zogeheten stadsfabrieksambt droeg hij ondermeer ook de verantwoordelijkheid voor het onderhoud van straten, plantsoenen, verlichting en riolering. Aan zijn zorgtaken op dat vlak ging ongetwijfeld een substantieel deel van zijn werkuren heen. En voorzover de stadarchitect zich met de stedelijke architectuur in moest laten, betrof het eerder grotere en kleinere reparaties van bestaande gebouwen, dan het ontwerpen van iets geheel nieuws. Een stadsarchitect was in Utrecht in de praktijk meer als technisch bouwkundige dan als artistiek bouwkunstenaar actief.

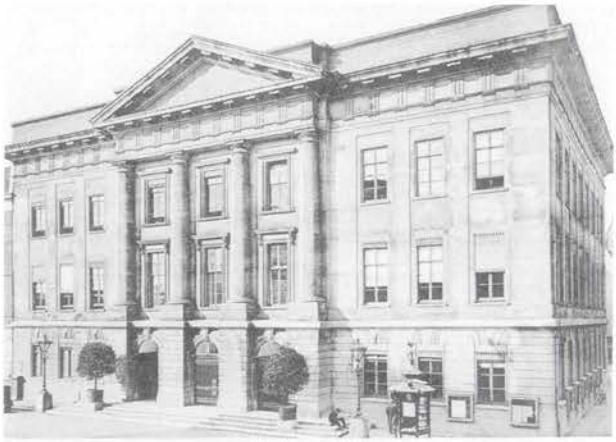

2. Utrecht, voorgevel Stadhuis. Prentbriefkaart 1915/25, collectie HUA, cat. 4675.

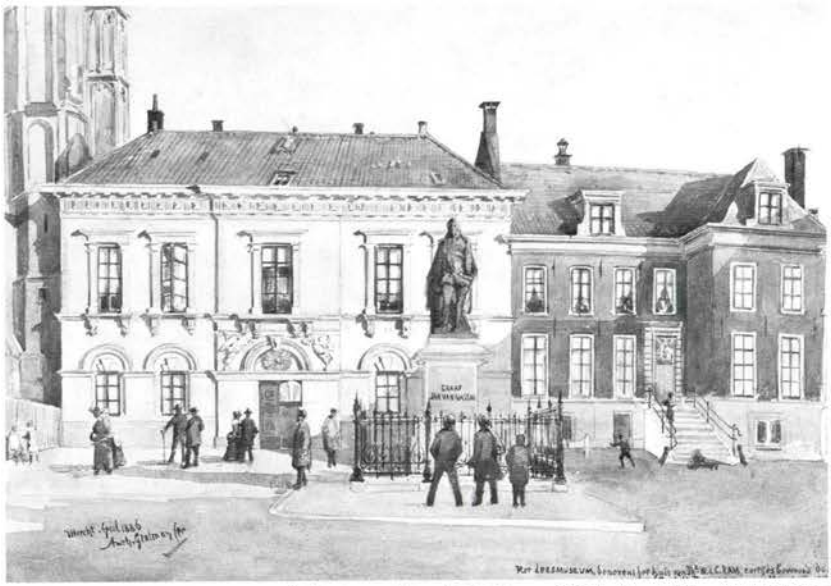

Utrecht, Domplein met Leesmuseum (links). Aquarel door A.E. Grolman, 1886. Met beschrijving: "Het LEESMUSEUM, benevens het huis van jhr. W.L.C. RAM, eertijds bewoond door Prof. H. Bouman, op het Munsterkerkhof". De huizen maakten in 1892 plaats voor het Academiegebouw. HUA, Coll. beeldmateriaal, cat.nr 30685.

Die stadsarchitect was van 1816 tot 1838 Johannes van Embden (1767-1846), die nog al eens met zijn zoon, de particuliere aannemer, timmerman en architect Floris Cornelis Everardus van Embden (1795-1836) wordt verward [11]. Samen met Kramm was de vader verantwoordelijk voor de praktische uitvoering van Suys' restauratie van de Dom, waarmee in 1824 een aanvang werd gemaakt [12]. Tot dusver was slechts één zelfstandig werk van hem bekend: de grootscheepse, nagenoeg op nieuwbouw neerkomende verbouwing van het Stadhuis in 1826-1830. Daarbij werd het tot dusverre bestaande conglomeraat van een renaissancegebouw en enkele laatmiddeleeuwse woonhuizen ondermeer van uniformerende neoclassicistische gevels voorzien, en de hoofdfaçade met een middenrisaliet van vier Dorische halfzuilen onder driehoekig fronton uitgerust [13]. Het in 1836-1837 vereenvoudigd uitgevoerd plan om twee aan de Dom grenzende panden tot 'Leesmuseum' van de Utrechtse Universiteit te verbouwen, dat men ook wel eens als schepping van de stadsarchitect genoemd ziet, stamt bijvoorbeeld van de hand van zijn zoon [14].

De ontslagaanvraag van Johannes van Embden

Van Embden senior was in 1838 inmiddels de zeventig gepasseerd en begon met zijn gezondheid te kwakkelen. Dat was voor hem de reden om zich op 12 april dat jaar tot zijn werkgever, het Utrechtse stadsbestuur, te wenden, met het verzoek om pensionering. In de lange brief, waarin dit verzoek vervat is, vat hij zijn loopbaan samen. Zij levert een schat aan informatie over zijn activiteiten in stadsdienst gedurende de afge-

lopen drie decennia, die hij, naar eigen zeggen, tot volle tevredenheid van datzelfde stadsbestuur had verricht [15].

In 1808 was hij, 41 jaar oud, op verzoek van de stedelijke overheid zonder bezoldiging de toenmalige stadsarchitect, Jacobus van der Kloes (1730-1821) [16], te hulp geschoten, omdat 'die door zynen ouderdom was buiten staat gesteld in zyne werkzaamheden'. Dat kwam er al snel op neer dat Van Embden het meeste werk kon doen; 'onderscheiden teekeningen en bestekken van gebouwen, van decoratiën bij feestelijke intogten van hooge personaadjen, enzoovoorts, bereits nog in het stedelijk archief voorhanden, zyn daarvan de overgebleven bewijzen - terwijl verscheiden nog levende leden der regering getuigenis zouden kunnen afleggen van de moeiten en de zorgen aan het tot stand brengen van hetgeen beraamd was door den ondergeteekenden besteed, terwijl hij zich vervrijmoedigt melding te maken van de hoogstvereerende wijze, waarop zyne, tot dusverre betoonde bereidwilligheid door den toenmaligen maire der stad Utrecht bij resolutie van 25 mei 1812 is beschouwd geworden, en waarvan hij de vrijheid gebruikt een afschrift ten deze te annexeren' [17].

Gevolg: maire P.W. Bosch van Drakestein (1771-1834) had, 'overwogen hebbende dat de fabriek van dezelve stad, door zyn hooggeklommen Ouderdom, grootendeels buiten staat is, dezen zijnen post in de tegenwoordige drukke omstandigheden naar behoren waar te nemen', Van Embden vanwege al het werk dat deze in die vier jaar onbetaald en belangeloos 'met kunde en onvermoeide vlijt heeft verrigt' tot adjunct-stadsfabriek benoemd. En wel met de toezegging dat zodra de post van Van der Kloes zelf vacant zou worden, 'een bijzonder regard op hem van Embden zou worden geslagen' [18].

Dat moment kwam in 1816, en inderdaad werd toen het beloofde 'regard' op Van Embden geslagen: hij werd op 25 oktober dat jaar tot stadsarchitect benoemd. Een passende beloning voor zijn geduld, want ook als adjunct had hij geen loon ontvangen, en 'de fabriek zelf was sedert jaren meerendeels, ja geheel buiten staat als zoodanig te fungeren. De verbazende en van dag tot dag toenemende omvang van verrigtingen lag geheel voor zijne rekening', waaronder zowel 'het beletten of beperken of inkorten van plannen voor een te kostbaar Lyceum, - als het helpen daarstellen van doelmatige plannen en teekeningen voor festiviteiten'. Dat werd er zeker niet minder op, nadat hij Van der Kloes was opgevolgd. Het stadsbestuur had zijn drukke werkzaamheden weten te waarderen door na tien jaar zijn tractement tot 1200 gulden te verhogen, en hem - opnieuw tien jaar later - te vereren met de medaille die in 1836 van stadswege werd geslagen bij het 200-jarig bestaan van de universiteit [19].

"Op hoogen prijs stelde de ondergeteekende steeds de zoo voortdurende en zoo ondubbelzinnige betuigingen uwer goedkeuring: hij mogt daarin eene vergoeding zien voor den maatstaf waarop hij geldelijk beloond werd, een maatstaf voorzeker moeijelijk in verhouding te brengen met den omvang zyner gewoone en dagelijksche verpligtingen, nog moeielijker, met die veelvuldige en buitengewoone werkzaamheden, waartoe hij gedu-

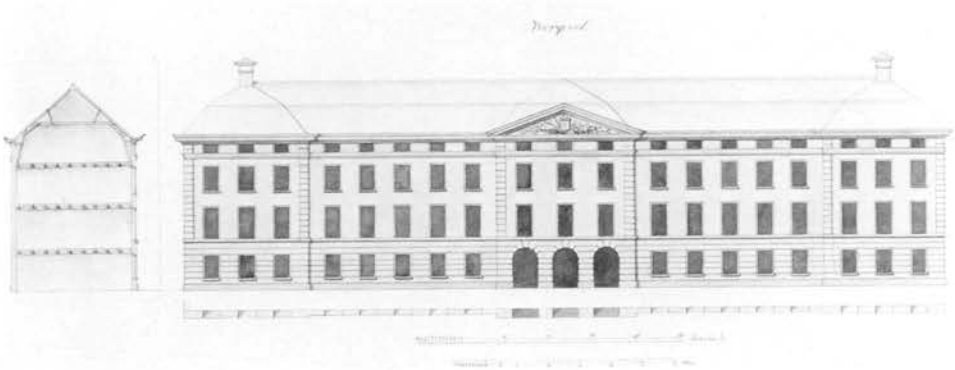

Utrecht, Willemskazerne. Ontwerp van J. van Embden, (ca. 1826). HUA, Coll. beeldmateriaal, TA, Y 11.

rende nu dertig jaren lang vooral in de laatste jaren geroepen werd. Daarvan zal het genoegzaam zijn te verwijzen naar het ontwerpen der eerste plannen en ter uitvoer brengen van het uitdiepen der vaarten, de verbouwing der sluizen en bruggen, het bouwen der groote kazerne, van het tegenwoordig Stadhuis en de militaire stallen, het amoveren der wallen, de onderscheiden verbouwingen zoo aan het onderste als bovenste gedeelte van den Domstoren, - daarbij de klokkestoel met alderzelfs omgang niet te vergeten"[20].

Met de 'grote kazerne' is de zogeheten Willemskazerne bedoeld, die tussen 1826 en 1829 op de plaats van de gewezen Wittevrouwenabdij aan de Singel werd opgetrokken, tussen de huidige gevangenis en het zogenaamde commiezenhuis aan de brug naar de Biltstraat. Het ontwerp stamde oorspronkelijk van Van Embden, maar werd pas onder zijn leiding uitgevoerd na grondige wijziging door luitenant-kolonel-ingenieur Willem Offerhaus (1773-1830), waarbij ondermeer de parallellogramvormige binnenplaats met het oog op de noodzaak van geometrisch ordentelijk exerceren tot een rechthoekige werd omgevormd, en de gevels aanmerkelijk werden versoberd[21]. De in de nacht van 18 op 19 oktober 1877 bijna geheel door brand verwoeste kazerne, voor 2500 man bestemd, was een imposant sober bakstenen gebouw in neoclassicistische trant van vier enorme vleugels rond een rechthoekige binnenplaats; de achtergevel aan de Wittevrouwenkade was in totaal 112 meter lang. De met een langgestrekt schilddak afgesloten en met hoekschoorstenen geaccentueerde hoofdvleugel aan de Ridderschapsstraat telde vier verdiepingen, de onderste in rustica uitgevoerd, en was liefst negentien vensterassen breed, waarvan de zeven middelste in een middenrisaliet onder groot driehoekig fronton waren gevat[22]. In het bewaard gebleven eerste project had Van Emden de voorgevel behalve van een slechts drie vensters brede middenrisaliet met fronton en ingangsarcade ook van twee even brede zijrisalieten willen voorzien; alle drie de risalieten waren met geblokte hoeklisenen geaccentueerd en met eigen mansardekappen ontworpen, terwijl ook het hoofddak een dergelijke knik bezat. Voor de achtergevel gold, met weglating van de middenrisaliet, iets soortgelijks[23].

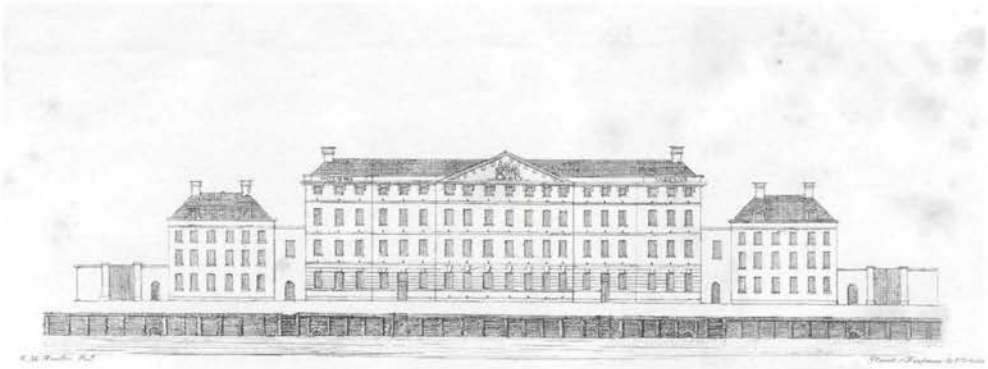

Utrecht, Willemskazerne. Als uitgevoerd naar ontwerp van W. Offerhaus, prent uit: L.E. Bosch, De Willems-kazerne voorheen de Witte Vrouwen-abdij te Utrecht, 1829. HUA, Bibl.

Met dit fronton en de monotone regelmaat van de rijen ramen lijkt de Willemskazerne een bescheiden uitvoering van de Oranje-Nassaukazerne in Amsterdam van de al genoemde stadsbouwmeester Abraham van der Hart [24]. Anders dan in Amsterdam, werd de hoofdvleugel van de Willemskazerne symmetrisch geflankeerd door twee identieke lagere kubussen van drie bouwlagen met door forse hoekschoorstenen gemarkeerd omlopend schilddak. Met het vrijwel gelijktijdig verbouwde stadhuis behoorde zij zonder meer tot de belangrijkste voorbeelden van neoclassicistische profane architectuur in Utrecht.

Wat Van Embden opvallend genoeg in zijn overzicht niet noemt is de inwendige herinrichting van de Dom tussen 1824 en 1831, waar hij onder oppertoezicht van de ontwerper, Suys, het dagelijks opzicht over de werkzaamheden had en de bestekken maakte, daarbij in de vorm van een onderopzichter geassisteerd door aanvankelijk Kramm, later zijn zoon. Door de aanstelling van Suys als architect des konings te Brussel in 1825 was van diens oppertoezicht al spoedig weinig meer terechtgekomen, en werd Van Embden feitelijk met de algehele verantwoordelijkheid belast; de keus voor een rond in plaats van het door Suys voorgestelde rechthoekige bankenplan komt op conto van Van Embden. Dit zogenaamde 'amphitheater', dat door zes meter hoge houten schotten van de omliggende kerkruimte werd afgescheiden, zou pas in 1922 worden gesloopt [25].

Maar aan alles komt een eind:

"Dan dit alles heeft zijne krachten ondermijnd en hem eene bedenkelijke kwaal berokkend, hoezeer even bereidvaardig van harte, om belangeloos het welzijn en den luister dezer Stad te helpen bevorderen, de krachten begeven hem, en zijn geneesheer voorspelt hem bij verdere onafgebroken inspanning een met rassche schreden naderend einde.
Hem schiet nu de keus slechts over, om, of zijnen post en bezoldiging te behouden en op

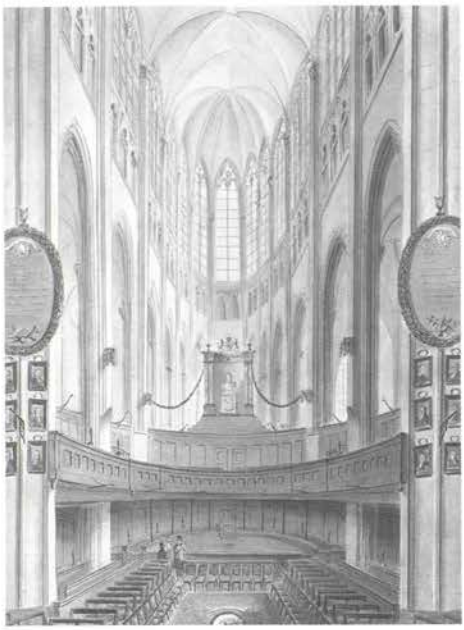

Utrecht, interieur Domkerk met zogenaamd amphitheater, bij gelegenheid van het tweede eeuwfeest van de Universiteit. Tekening van J.A. Bouwmeester, 1836. HUA, Coll. beeldmateriaal, HA, T369.

het voetspoor van zijnen voorganger hetgeen er te verrigten valt gedeeltelijk of wel geheel niet te volbrengen, of wel een bekwaam en wakker man in zijn plaats gesteld te zien en zijn eervol ontslag te verzoeken. Hoeveel hem dit persoonlyk ook kosten moog! zijn keus kon niet twijfelachtig zijn wanneer hij ziet op dat wel begrepen belang dezer stad, dat hij na dertig jaren voor oogen hield, en met opoffering van zijne gezondheid, dikwerf van zijne nachtrust met al zijne vermogens had trachten te bevorderen. Hij vertrouwt dat die keuze ook die van UwEdelachtbare zal zijn"[26].

Slechts één verzoek heeft hij nog, na inwilliging van zijn ontslagaanvraag: dat hij van dezelfde gunsten zal mogen genieten als zijn voorganger, 'die jaren lang, zonder daarvoor iets te verrigten zijn volle tractement heeft behouden, terwijl de ondergeteekende alle zyne verpligtingen waarnam, die met uitsluiting van den ondergeteekenden tot aan zijnen dood toe, de stadswoning behield'. Kortom - en Van Embden verwijst daarbij ook naar de toelage die de inmiddels gepensioneerde vorige stedelijke kameraar Willem Keetell (1752?-1836)[27] mocht ontvangen - hij zou graag zien dat hij eveneens een bij zijn dertigjarige dienst passend levenslang pensioen zou ontvangen. Tevens hoopt hij dat de stadsbestuurders bereid zijn hem 'de inwoning te laten genieten van de huizing, die hij, tot aan den dood zijns voorgangers door denzelfden heeft zien betrekken, en waaraan hij de vreugd van den avond zijns levens verbonden acht. [..] Hij voegt bij dit verzoek nog een aanbod, moge hetzelve gunstig worden opgenomen, om, namelijk voor zoo veel zijne krachten dit toelaten, hij in de gelegenheid worde gesteld, om, door zijnen raad of medewerking aan de Stad nuttig, en uwe bedoelingen voor haren luister en welzijn bevorderlijk te zijn door ook zijne kennis, gegrond, op ondervinding en documenten welke eigenlyk zijn eigendom uitmaken aan den tegenwoordigen Heer Kameraar dien hy dit alle-

Utrecht, interieur Domkerk met zogenaamd amphitheater van achteren. Foto van E.A. van Blitz en Zn, 1922. HUA, Coll. beeldmateriaal, cat. nr 82728.

Utrecht, gezicht op Zonnenburg met Singel in zuidelijke richting. Tekening van C.van Hardenbergh, 1820/40. HUA,Coll. beeldmateriaal, cat.nr 36417.

zints waardig acht medetedeelen en over te geven' [28].

Het verzoek komt op 8 mei 1838 in de gemeenteraad ter tafel, en wordt, op voorslag van burgemeester H.M.A.J. van Asch van Wijck (1774-1843) [29], op 14 augustus ingewilligd. De burgemeester in zijn positieve preadvies:

"Ten opzigte van het verzoek om een Eervol ontslag en pensioen door den Stads Fabriek van Embden gedaan, is het myns inzien blykbaar, dat de gevorderde leeftyd van dien Ambtenaar, zoowel als zyn ligchaamstoestand hem niet langer toelaten, die uitgebreide en vermoeiende werkzaamheden, welke aan zyne betrekking zyn verbonden, langer waar tenemen, hoezeer hy steeds, totdat zyn ongesteldheid hem hierin hinderde, met yver werkzaam was, was het hem vooral in de laatste Jaren minder gemakkelyk dan voorheen, om alle zyne werkzaamheden te verrigten; - Dit is vooral gebleken by de uitvoering der herstellingswerken aan den Domstoren, want hoezeer hy in persoon en met inspanning van zyne krachten, dit werk dikwyls heeft bezocht, zyn er echter na de volvoering van hetzelve bedenkingen gerezen ten aanzien van de daaraan gebruikte materialen, welke hoezeer zy bestaanbaar worden geoordeeld, echter wel iets te wenschen hebben overgelaten, hetwelk aanleiding heeft gegeven tot een onderzoek, waarvan het gevolg is geweest, eene reductie op de leverantien van steen en Yzer ter somma van ruim f 1200,-. De wensch van dien Ambtenaar kan dus geacht worden op goede gronden te steunen. Hierby moet myns inzien in het oog worden gehouden, dat welligt geen zyner voorgangers een zoo belangrijk tydperk, met opzigt van de veelvuldigheid en uitgebreidheid der openbare werken gedurende hetzelve daargesteld, heeft beleefd. De vernieuwing der Sluizen aan de

Vaart en aan de Waardpoort, de aanbouw der Infanterie en Kavallerie Stal, die van het Stadhuis; - de menigvuldige bemoeiing by gelegenheid van het Akademisch Eeuwfeest, gevoegd by zoo vele andere werken, welker opstelling te langwylig zoude worden, heeft zyne werkzame yver noodig gehad, en zoude wellicht de krachten van een ander, in gelyke betrekking geplaatst, hebben te kort doen schieten"[30].

Per 1 oktober, zo besluit de gemeenteraad, zal Van Embden eervol ontslagen worden, onder toekenning tot aan zijn overlijden van een pensioen van *f* 400,- per jaar en de vrije bewoning van zijn huis op het bolwerk Zonnenburg, 'mits ten allen tyde aan het Bestuur dezer Stad, derzelver Gekommitteerden tot de fabrikage of den Heer Kameraar gevende, alle zoodanige inlichtingen en opgaven betrekkelyk de Administratie der Stadsfabrikage als van hem zullen worden gevraagd en verlangd, voorts, overtegeven al zoodanige stukken, documenten, bescheiden, plans, teekeningen en wat dies meer zij, mitsgaders sleutels van afsluitingen als anderszins, welke alsnog onder zijne berusting mogten zyn gebleven, en welke het eigendom der stad zyn, niets daarvan uitgezonderd'[31].

De nieuwe stadsarchitect Johannes van Maurik

Tot opvolger van Johannes van Embden wordt bij deze gelegenheid meteen de 26-jarige Amsterdammer Johannes (Jan) van Maurik (1812-1893) benoemd, overigens een zoon van een oorspronkelijk uit Utrecht afkomstige koopman. Johannes van Maurik, een neef van de bekende Justus, was een oudleerling van de Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten in de hoofdstad en op dat moment daar werkzaam als stadsopzichter bij Publieke Werken[32]. Ooit als timmerman en molenmaker in stadsdienst begonnen, had hij het al in 1828 tot opzichter bij de bouw van het Ooster- en Westerdok gebracht, om in 1830 op slechts achttienjarige leeftijd (!) met de verantwoordelijkheid voor de IJ- en Havenwerken te worden belast en in 1836 tot assistent van de directeur van Stadswerken, C.W.M. Klijn (1788-1860) te worden gepromoveerd[33].
Zijn baan in stadsdienst had hij jarenlang met zijn opleiding gecombineerd, waaronder die laatste in toenemende mate te lijden had[34]. In 1829 had een prijsvraag aan de Academie hem nog behalve een kleine zilveren medaille een persoonlijke lofrede van de Amsterdamse burgemeester Frederik van de Poll (1780-1853) - tevens bestuursvoorzitter van de Academie - opgeleverd[35]. In 1835 had hij er de tweede prijs (een kapitaal boekgeschenk plus getuigschrift) gewonnen met zijn ontwerp voor een bibliotheek[36]. Maar inmiddels verzuimde hij gaandeweg zo vaak de lessen dat hem dat samen met enige andere notoire, maar tegelijk veelbelovende spijbelaars op een vermanend woord van diezelfde burgemeester kwam te staan[37]. Met dusdanig matig resultaat dat Van Maurik bij de gewone academieprijsvraag van 1836 voor een 'gesticht van weldadigheid ten behoeve van oude lieden van het mannelijke geslacht' op zijn hoogst half werk afleverde, en het jaar daarop bij de buitengewone academieprijsvraag voor een

Utrecht, Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen. Prentbriefkaart 1950/'50, collectie HUA, cat. 938.

vismarkt slechts voor de vorm meedeed om halverwege de wedstrijd af te haken [38]. Sindsdien had hij zich niet meer op de Academie laten zien. 'De gewoonte van eene te groote vrijheid', zo oordeelde hun pas aangetreden docent bouwkunde Martinus Gerardus Tétar van Elven (1803-1882) al eerder over Van Maurik en een paar mede-studenten, 'heeft hun het denkbeeld van orde doen verliezen, zoodat de terugkeering tot dezelve als het ware, eene nieuwheid voor hen is' [39].

Zou het Utrechtse stadsbestuur hier ruim twee jaar later weet van hebben gehad? Een uitvoerige, zeer strakke instructie moest hun nieuwe werknemer binden; en het bewaard gebleven document geeft een indruk van zijn alledaagse verplichtingen en taken als stadsarchitect, die meer de bruggen, riolen en sluizen, dan de hogere burgerlijke bouwkunst betroffen [40]. Daarbij werd duidelijk weinig aan het toeval overgelaten. Zo moest Van Maurik zich dagelijks bij de stedelijke kameraar melden om zijn instructies te ontvangen en verslag te doen, en idem elke zaterdagmiddag bij de gecommitteerden tot de fabicage van het stadsbestuur. Minstens tweemaal daags diende hij het werk van de stadsopzichters te inspecteren. Behalve in geval van buitengewone nood was het hem verboden om enig werk - of het nu herstel of vernieuwing betrof - op eigen gezag uit te voeren; ook mocht hij in geen enkel bouwbedrijf aandeel hebben, of werk voor particulieren binnen of buiten de stad uitvoeren zonder expliciete vergunning van het stadhuis. En evenmin mocht hij zich buiten de stad begeven zonder voorafgaand verlof van de burgemeester [41]. Als de - niet bewaard gebleven - instructie van Van Embden indertijd identiek was geweest, kan het niet verbazen dat laatstgenoemde na drie decennia lichamelijk volkomen was uitgeput, en op doktersadvies met zijn werk had moeten stoppen.

Van Maurik, die op de huidige Asch van Wijkkade ging wonen [42], zou maar kort in Utrechtse dienst blijven, nog geen zeven jaar, en in 1845 naar zijn geboortestad terugkeren om daar directeur van Stadswaterwerken te worden. In Utrecht moest hij na zijn aanstelling meteen het herstel van de Domtoren, die door een najaarsstorm op 29 november 1836 stevige averij had opgelopen, voor zijn rekening nemen. Van Embden heeft hem daarbij geassisteerd [43]. Verder heeft de nieuwe stadsarchitect gedurende zijn diensttijd echter slechts één nog bestaand gebouw van belang afgeleverd, het nieuwe Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen, een strakke neoclassicistische witgepleisterde kubus die van 1844 tot 1846 naar zijn - zij het onder regie van stadskameraar G.W.

Deketh (1795-1881) vervaardigde - ontwerp aan de Mariaplaats verrees [44]. Welke rol Van Maurik speelde bij de vanaf 1841 circulerende en in 1844-'46 uitgevoerde plannen voor verbouwing van het Stadhuis is nog onduidelijk [45].

De sollicitatieprocedure van 1838

Aan de benoeming van Van Maurik was een korte sollicitatieprocedure vooraf gegaan, die begonnen was met met het besluit van de raad van 13 juni 1838 om 'by eene openbare aankondiging op te roepen, al zoodanige personen welke zullen vermeenen tot waarneming van de bedoelde betrekking, geschikt en bekwaam te zyn, op het tractement daartoe staande benevens eene indemniteit in plaats van vrije woning, waartoe ƒ 300,- als minimum is bepaald wordende' [46]. Die kennisgeving ging de volgende dag namens B&W de deur uit [47].

Geïnteresseerden kregen tot 7 juli de tijd om zich te melden [48], met als gevolg dat op 11 juli de gemeenteraad de keuze had uit liefst zeventien sollicitanten. Zij hadden hun verzoekschrift vergezeld laten gaan van de nodige tekeningen en andere bescheiden, die in de tussentijd ter inzage van de raadsleden hadden gelegen. Ter vergadering werd meteen tot schifting besloten, en wel in dier voege 'dat een zestal van candidaten zal worden geformeerd, uit de zoodanige te kiezen, welke alvorens daarvoor benoembaar zullen worden verklaard'. Een stemming leverde vervolgens, naar volgorde van het aantal uitgebrachte stemmen, het volgende lijstje op: J. van Maurik, J. Mouthaan, W.A. Nicola, Z. van der Bie, J. Hitchcock en W. de Kruyff. Ter vergemakkelijking van de keuze was voordien al een 'nominaire Staat der ingekomen verzoekschriften' ter tafel gebracht, die helaas niet bewaard gebleven is [49].

Wel bewaard is een door stadskameraar B.C.J. Visscher (1799-1869) [50] op 11 augustus opgemaakt staatje met het zestal dat door deze eerste selectie was heengekomen, nadien, met het oog op de definitieve keuze, met nog drie anderen aangevuld, te weten H. Springer, R. van Zoelen en T. Romeijn [51]. Deze drie hadden zich pas na de sluitingsdatum met hun blijken van bekwaamheid aangemeld - daarvan speciaal Springer met 'een aantal zeer gedetailleerde plans en teekeningen' – 'welk een en ander zy hadden aangetoond niet te hebben kunnen inzenden binnen den termijn daarvoor gesteld'. Na enige deliberatie had de gemeenteraad op voorslag van burgemeester Asch van Wijck op 25 juli besloten hen alsnog tot de procedure toe te laten, 'zynde by meerderheid van stemmen beslist, dat de benoeming uit het negental zal geschieden, zonder dat reguard zal worden geslagen op verdere sollicitatien'. De keuze dienaangaande was uitgesteld totdat de kameraar samen met de commissie van fabricage de nodige informatie kon geven 'zoo omtrent de personen als de overgelegde stukken, bewyzen van bekwaamheid, dienst verrigtingen en gedrag', wat resulteerde in genoemde staat [52].

Daarin vindt men van alle negen leeftijd en betrekking opgevoerd, alsmede kort meegedeeld waaruit de overgelegde bescheiden bestonden, voorzien van een kort com-

mentaar. Vijf van de negen kandidaten waren in de twintig, twee in de dertig, twee (te weten Mouthaan en Van der Bie) boven de veertig, terwijl alleen van De Kruijff de ouderdom niet opgegeven was (hij blijkt ook een dertiger te zijn) [53]. Naar het zich laat aanzien kwamen alle negen kandidaten uit het milieu van de in de praktijk geschoolde ambachtsman, en had geen hunner een academische ingenieursopleiding gevolgd [54]. Wel bevonden zich enige oud-leerlingen van de Amsterdamse Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten onder hen, waaronder Van Maurik, over wie door Visscher in zijn staatje het volgende werd genoteerd: 'De byzondere ingewonnene informatien, bevestigen de overgelegde getuigenissen, terwyl de overgelegde teekeningen genoegzame blyken opleveren van bekwaamheid'. Spijtig genoeg werd noch in zijn geval, noch in dat van een der anderen genoteerd wat voor tekeningen dat precies waren [55].

Op 14 augustus, de dag waarop de ontslagaanvraag van Van Embden door de gemeenteraad werd aanvaard, werd aansluitend direct over diens opvolging gestemd. Een eerste ronde leverde zeven stemmen op voor Van Maurik, vier voor Mouthaan en drie voor Van der Bie: de twee veertigers in het gezelschap, ongetwijfeld met het oog op hun levenservaring genomineerd, eindigden achter de 26-jarige Amsterdammer. Omdat deze echter niet de absolute meerderheid op zich verenigd had, volgde een tweede ronde, nu tussen Van Maurik en Mouthaan; de eerste won die met een krappe 8-6, wat inderdaad opnieuw suggereert dat veel gemeenteraadsleden voor zo'n belangrijke post de leeftijd zwaar hebben laten meewegen. Hoe dan ook: Van Maurik kon nu worden benoemd, op een jaarlijks tractement van *f* 1200 - hetzelfde dus als zijn inmiddels bejaarde voorganger genoten had - benevens *f* 300 voor tegemoetkoming voor de huishuur [56].

De concurrenten voor het stadsbouwmeesterschap

Om die keuze voor de nog jonge Van Maurik - die overigens kennelijk direct zo'n overtuigende indruk gemaakt had dat hij al bij de nominatie van het zestal als eerste op de lijst gekomen was - op de juiste waarde te kunnen schatten, is het misschien nuttig om zijn levensloop voordien en nadien met die van zijn concurrenten te vergelijken. Laten wij daarbij gemakshalve de volgorde aanhouden die ook door kameraar Visscher bij het opstellen van zijn staatje was gehanteerd.

Daarop prijkte ook reeds als tweede degene die het uiteindelijk net tegen Van Maurik heeft moeten afleggen: Jan Mouthaan (1793-1875), op dat moment stadsbouwmeester in het kleine Maasstadje Delfshaven, met een leeftijd van 46 jaar de nestor van het negental en evenals Van Maurik van hervormden huize. Vijf stuks tekeningen en vier getuigschriften (tegen Van Maurik twee) had hij weten te overleggen, en 'de goede getuigenissen zyn ook hier door informatien voldoende bevestigd. De sollicitant wordt te delfshaven zeer op waarde gesteld en is bezwaard met een talryk huisgezin' [57]. Dat laatste is een tikkeltje overdreven: Mouthaan had op dat moment slechts drie kinderen op de wereld gezet [58].

St. Petersburg, Beurs. Prijsvraagtekening van W.A. Nicola, Rijksdienst voor de Monumentenzorg Zeist, coll. KABK.

In 1793 geboren in Middelburg, was hij in de jaren twintig nog in Gorinchem gevestigd, waarvandaan zijn vrouw afkomstig was [59]. Als stadsarchitect had hij in het verstilde en vervallen Delfshaven weinig van belang om handen. Het in 1825 nog met 'stadsrecht' uitgeruste plaatsje balanceerde op de rand van het bankroet en deed in 1841 een vergeefse poging door het naburige langzaam expanderende Rotterdam geannexeerd te worden. Dat beschouwde Delfshaven echter als een dermate weinig aantrekkelijke prooi, die slechts negatief op de stadsfinanciën zou drukken, dat het tot zo'n annexatie pas in 1886 komen zou [60]. Dat deze deplorabele situatie in de dagen van Mouthaan zijn weerslag op de bouwnijverheid in Delfshaven had, spreekt vanzelf. Aan activiteiten zijnerzijds is ons tot dusverre slechts bekend dat hij, na zijn mislukte gooi naar het Utrechtse ambt in Delfshaven gebleven, in 1854 een tekening en bestek maakte voor een nieuwe hervormde pastorie, waarvoor de eerste steen op 29 maart dat jaar zou worden gelegd [61]. Als weduwnaar overleed hij daar ook uiteindelijk, jaren na zijn pensionering, ruim 82 jaar oud [62].

De derde op de lijst was de Delftse bakkerszoon Willem Adriaan Nicola (1817-1897), slechts 22 jaar oud en opzichter in Arnhem [63]. Dat was hij nog maar net; even eerder was hij, na een in enige prijzen resulterende opleiding aan de Haagse tekenacademie, nog korte tijd assistent van de Amsterdamse stadsbouwmeester Jan de Greef (1784-1834) [64] geweest. Exact een week na diens dood schreef hij zich in december 1834 in aan de Amsterdamse Academie van Beeldende Kunsten om daar het jaar daarop al een kleine zilveren medaille te winnen met zijn tekening van de bekende door Thomas de Thomon (1754-1813) ontworpen Beurs in St. Petersburg (1805-1816) [65]. Nicola had zich dan ook in 1837 aan de Academie aanvankelijk opgegeven voor deelname aan de Groote Prijs voor de bouwkunst, maar trok zich een paar weken later reeds terug omdat hij inmiddels een - niet nader aangeduide - goede baan gekregen had [66].

In de tussentijd had Nicola zich in Utrecht gevestigd, waar hij vlakbij de Geertekerk een woning gevonden had. Praktisch en theoretisch was hij er verder geschoold door de zoon van de stadsbouwmeester, de al genoemde aannemer-architect Floris Cornelis Everardus van Embden, die echter begin december 1836 plotseling was overleden [67]. Daar was hij woonachtig toen hij meedong voor de Groote Prijs; toen hij een jaar later naar het Utrechtse stadsbouwmeesterschap solliciteerde, was hij al naar Arnhem verhuisd. Zijn korte tussenstop in de Domstad verklaart ongetwijfeld zijn interesse voor de vrijgekomen post, en hadden hem al met het stadsfabrieksambt in contact gebracht. In het staatje van Visscher valt te lezen: 'Is bekend als een bekwam teekenaar en als mede het opzicht gehad hebbende by het gebouw op het Munster-Kerkhof: schynt echter te jong om alleen over werken van eenig aanbelang gesteld te kunnen worden en heeft eenen ongelukkigen physieken toestand' [68]. Van welke aard die laatste was vermeldt de stedelijk kameraar niet. Met het bedoelde gebouw op het 'Munsterkerkhof' (het huidige Domplein) kan alleen maar het boven al ter sprake gebrachte Leesmuseum bedoeld zijn, dat naar ontwerp van Van Embden junior verrees.

Nicola is na zijn sollicitatie in Arnhem gebleven, waar hij als architect en steenhouwer werkzaam was, in 1851 lid van de *Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst* werd en in 1854-1855 een veertigtal moderne arbeiderswoningen in de wijk Klarendal zou bouwen [69]. Ander werk is tot dusverre niet van hem bekend.

Weinig jonger dan Mouthaan op het moment van zijn solliciteren was met zijn 42 jaar Zeger van der Bie (1795-1877), de enige andere belangstellende die nog geboren was in de achttiende eeuw [70]. Hij had zich al in 1819, direct aansluitend op de vervulling van zijn dienstplicht die hij met de militaire Willemsorde bekroond had gezien, als timmerman in Utrecht gevestigd [71], en daar was hij nog steeds werkzaam. 'Is als stadsgenoot en architect genoegzaam bekend', zo meldt Visscher slechts kort [72]. Helaas geldt dat nu niet meer. Over zijn werkzaamheden in Utrecht is niets overgeleverd. Hij verhuisde kort na zijn mislukte sollicitatie naar Zwolle om er in 1841 stadsarchitect te worden [73]; met die functie wordt hij al dat jaar als lid van de pas opgerichte Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst genoemd, een paar jaar later zelfs als correspondent. Iets van belang heeft hij er niet nagelaten, en na het midden van de jaren vijftig komt hij - mogelijk wegens pensionering? - ook niet meer op de ledenlijsten voor [74]. Hij nam in 1854 als stadsarchitect ontslag [75], vestigde zich kort in Loenen aan de Vecht en keerde in 1860 naar de stad Utrecht terug, waar hij ook hoogbejaard overleed [76].

John Thomas Hitchcock (1812-1844), architect te Amsterdam, was met zijn 26 jaar weer een halve generatie jonger. 'Is by veele door zyne fraaye en aardige teekeningen bekend; doch heeft men van zyne eigenlyke bouwkundige bekwaamheden geene genoegzame bewyzen kunnen verkrygen' [77]. Dat is ons evenmin erg gelukt. Het enige gebouw van zijn hand dat wij tot dusverre met zekerheid hebben kunnen lokaliseren, betreft het in een soort neoclassicisme opgetrokken sociëteitsgebouw De Vriendschap. Dat verrees in 1838 op de plaats van drie oude woonhuizen aan de Dam tussen

Vlissingen, Artilleriekazerne Koning Willem III. Foto auteur 2006.

Kalverstraat en Nieuwe Elleboogsteeg, zou na de ontbinding van de sociëteit in 1862 het College Zeemanshoop huisvesten, en werd in 1915 ten behoeve van de nieuwbouw van Peek & Cloppenburg gesloopt [78].

Toch moet Hitchcock een veelbelovende kandidaat zijn geweest. Van Engelse afkomst, maar geboren in de hoofdstad, vertrok hij op jeugdige leeftijd naar het geboorteland van zijn ouders. Acht jaar verbleef hij te Londen, waar hij bouwkundig onderwijs genoot van de bekende architect Philip Hardwick (1792-1870), in 1827-1829 vertegenwoordigd was op de tentoonstellingen van de Royal Academy en in 1835 een bewaard, maar niet uitgevoerd ontwerp voor het Fitzwilliam Museum in Cambridge vervaardigde. Na een twee jaar durende rondreis door Groot-Brittannië keerde hij in 1836 naar Nederland terug, waar nog dat jaar in Amsterdam enkele stadsgezichten en bouwkundige tekeningen van zijn hand publiek te bezichtigen waren. De daaropvolgende vijf jaar bouwde hij de nodige, nog niet getraceerde buitenhuizen in de provincies Noordholland en Utrecht. In 1841 vertrok hij naar Nederlands-Indië, waar hij reeds drie jaar later op amper 32-jarige leeftijd overleed [79].

Willem de Kruijff (1805-1882), 33 jaar oud en architect te Vlissingen, had het Utrechtse gemeentestuur liefst vijf tekeningen en vier getuigschriften als proeve van bekwaamheid doen toekomen. 'Bijzondere informatien hebben ook hier de getuigenissen bevestigd; alleen is daardoor nog meerdere bekwaamheid in Sluis- water en aardwerken, dan in burgerlyke bouwkunde gebleken' [80]. Afkomstig uit Waddinxveen moet hij zich al vroeg in Vlissingen hebben gevestigd [81], waar hij meteen bij de oprichting in 1842 lid - en een paar jaar later correspondent - werd van de Maatschappij, en op de ledenlijsten vanaf de aanvang als stadsarchitect, dan in 1860 als gemeenteraadslid wordt vermeld, waarna hij echter van de ledenlijsten verdwijnt [82]. Als stadsarchitect heeft hij ons in Vlissingen slechts één bouwwerk nagelaten: de Artilleriekazerne Koning Willem III (1849) [83].

Als eerste van de naderhand toegevoegden volgt dan de lutherse timmermanszoon Hendrik Springer (1805-1867), 34 jaar oud en bouwkundige te Amsterdam [84]. 'De getuigschriften zyn ook hier allezints bevestigd: de teekeningen zyn uitmuntend, dragen blijken van practicale kennis. In het ontwerpen der beurs te Amsterdam en kerk te Apeldoorn is door dezen onlangs de prys behaald; zynde het laatste werk onder hem in uitvoering' [85]. Kan het van alle voorgaande sollicitanten niet verbazen dat zij het niet hebben gehaald, in het geval Springer is dat toch wel opmerkelijk, want hij had anno

Apeldoorn, Grote Kerk. Reconstructie opstandtekening voorgevel, door auteur, 1986.

1838 heel wat meer te bieden dan zeker Mouthaan en Van der Bie, die het uiteindelijk in de stemrondes tegen Van Maurik op moesten nemen. Of hebben de raadsleden-kiezers uiteindelijk misschien toch laten meewegen dat Springer zich eigenlijk te laat had aangemeld, en had iedereen toen al feitelijk zijn voorkeuren bepaald?

Hoe dan ook: Springer kon inderdaad het een en ander overleggen, en is, anders dan de anderen, geenszins in vergetelheid geraakt. Als productief telg van een bekende Amsterdamse kunstenaarsfamilie werd hij bij zijn overlijden zelfs met een uitvoerige necrologie in de *Bouwkundige Bijdragen*, het huisorgaan van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, herdacht [86]. Van die Maatschappij was hij, altijd in Amsterdam woonachtig gebleven, dan ook al vanaf de aanvang lid [87]. Voorafgaand aan zijn Utrechtse sollicitatie had hij, in Amsterdam geboren, daar aan de Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten gestudeerd en diverse prijzen behaald; in 1827 dong hij er vergeefs mee naar de Groote Prijs voor de bouwkunde [88]. Succesvol daarentegen was zijn inzending voor een stadhuis het jaar daarop bij een prijsvraag van de *Maatschappij tot Aanmoediging der Bouwkunde*, de voorloper van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst [89]. Onderwijl deed hij zijn eerste praktische ervaring op als onderbaas bij de herbouw van de in 1822 afgebrande Ronde Lutherse Kerk door zijn vader Willem Springer (1778-1857) en diens eveneens lutherse collega-timmerman Gerrit Moele jr. (1796-1857), naar ontwerp van stadsarchitect De Greef [90].

Nadat hij in 1828 op bijzonder jeugdige leeftijd als lid tot de Academie was toegelaten,

was hij er vervolgens van 1830 tot 1835 waarnemend directeur (d.w.z. docent) bouwkunde geweest, in welke hoedanigheid hij drie van zijn medesollicitanten in Utrecht - Van Maurik, Nicola en de hierna te noemen Van Zoelen - in de klas had gehad. Onderwijl trok hij, ondermeer in de Tiendaagse Veldtocht, een jaar tegen de Belgen ten strijde, weshalve zijn onderwijstaken tijdelijk door ex-leerling Gerrit Stoothuys (1800-1834) waargenomen werden [91]. Toen het in 1835 aan de Academie echter om de vaste aanstelling van een opvolger voor zijn voorganger ging, werd hij tot zijn teleurstelling ten gunste van zijn stadsgenoot Tétar van Elven gepasseerd [92].

Daarna vestigde Springer zich als particulier bouwmeester, en won de ene prijsvraag na de andere. Daaronder waren vlak voor zijn Utrechtse sollicitatie die voor de Grote Kerk van Apeldoorn (1836; in 1839-1841 naar zijn ontwerp gebouwd) [93], die voor de verbouwing van de Amstelkerk (1837) en voor de nieuwe Beurs (1837) in Amsterdam [94], alsmede het (niet voor uitvoering bedoelde) concours van het Rotterdamse tekengenootschap Hierdoor tot Hooger voor een gebouw voor een academie van beeldende kunsten in 1836, dat hem meteen ook meteen het erelidmaatschap van dit gezelschap opleverde [95]. De uitvoering werd in de voorgaande gevallen overigens steeds aan een ander opgedragen. Zijn eerste opdracht, en zijn enige werk waarvan bekend is dat dit al vóór 1838 ook was gerealiseerd, had hij overigens opnieuw dankzij een prijsvraag verworven: de Doopsgezinde kerk in Wormerveer. De nog bestaande eenvoudige bakstenen neoclassicistische zaalkerk met door groot fronton bekroonde voorbouw werd in 1830-1831 opgetrokken - als een van zijn weinige creaties onder Springers eigen leiding [96].

Ook na zijn vergeefse Utrechtse sollicitatie zou Springer nog de nodige prijsvragen winnen, zoals in 1853 voor een luthers ziekenhuis in de Amsterdamse Plantage en in 1855 voor een nieuwe hervormde kerk aan de Keizersgracht, waarbij laatstgenoemde echter nooit werd gerealiseerd [97]. Vergeefs dong hij een paar jaar later daarentegen bij de prijsvragen voor het Paleis voor Volksvlijt en het St.Jacobsgesticht mee [98]. In zijn vrije uren tekende hij intussen als ontwerper voor de orgelbetimmeringen in een stuk of dertig (meestal hervormde) kerken [99]. In 1857 zou Springer het erelidmaatschap van de Amsterdamse vereniging Architectura et Amicitia aanvaarden. Maar het aanbod twee jaar later om het directoraat van de Akademie voor schone kunsten en technische wetenschappen in Den Haag op zich te nemen, sloeg hij af, en ook voor de functie van voorzitter van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, waarvoor hij in 1861 was gekozen, bedankte hij [100].

Nummer acht was de katholieke timmermanszoon Robertus van Zoelen (1812-1869), 25 jaar oud en zich hier opgevend als makelaar te Amsterdam [101]. Oud-leerling van de Academie, waar hij drie maal achtereenvolgens, in de jaren 1835, 1836 en 1837, zijn ontwerp bij een concours bekroond zag (zij het voornamelijk wegens gebrek aan concurrentie) en in 1837 vergeefs had meegedongen naar de Groote Prijs [102], had Van Zoelen al een eerdere mislukte sollicitatie achter de rug: ruim twee jaar voor zijn Utrechtse, en wel naar het toch verre van prestigieuze stadsbouwmeesterschap van Harderwijk [103].

Castricum, St. Pancratiuskerk. Prent uit: Bouwkundige Bijdragen, 1860.

'De overgelegde teekeningen zyn mede voldoende voorgekomen', zo viel nu in het staatje van Visscher te kezen, 'doch hebben zich alhier overigens geene meerdere byzonderheden voorgedaan' [104]. Daarmee was hij inderdaad goed gekarakteriseerd: Van Zoelen viel al aan de Academie niet zozeer door uitzonderlijke kwaliteit, als wel vooral door zijn ijver en braafheid op. Toen hij in 1836 in Harderwijk solliciteerde had de nieuwe directeur bouwkunde van de Academie, de al genoemde Tétar van Elven [105], in zijn aanbevelingsbrief aan het Koninklijk Instituut van Wetenschappen ter verstrekking van het noodzakelijke getuigschrift van bekwaamheid voor een andere, meer de hemel ingeprezen oudleerling - de Haagse medesollicitant Jacobus Verhoeven (1813-1866) - ook nog een paar regels over Van Zoelen ingeflanst: 'De Heer van Zoelen [...] verlangt insgelyks naar de verkryging van den onderwerpelyken post te dingen. [...] Hoezeer zyne bekwaamheden, die van den eerstgenoemden sollicitant niet evenaren, komt het mij echter voor dat zijn verzoek [om een getuigschrift, TvdD] wel voor eenige gunstige beschouwing vatbaar is' [106].

Verhoeven werd het, Van Zoelen was kansloos, en bleef in Amsterdam. Als makelaar schijnt hij hier niet slecht geboerd te hebben; hij was uiteindelijk woonachtig aan de Herengracht [107]. Als architect baarde hij evenwel minder opzien, hoewel van de aanvang af onder die titel lid van de Maatschappij [108]. Slechts vier - reeds lang verdwenen - katholieke kerken van de tweede garnituur staan op zijn naam, te weten de verbouwing van Het Stadhuis van Hoorn aan de Spuistraat (1844-1845) en de bouw van de Toren aan het Singel (1850-1851) in Amsterdam [109], alsmede de dorpskerken van Duivendrecht (St.Urbanus, 1840-1842) en Castricum (St. Pancratius, 1857-1858) [110], waarvan de laatste overigens nog wel met een aparte, door bouwtekeningen geïllustreerde, verhandeling tot de Bouwkundige Bijdragen door zou dringen [111]. In mei 1867 verhuisde hij om onopgehelderde redenen naar Vught [112], waar hij nog geen twee jaar later overleed.

Totslot als negende de hervormde timmermanszoon Thomas Romein (1811-1881) uit

St. Jacobiparochie, Hervormde Kerk. Foto auteur 1998.

Leeuwarden, een oudoom van de bekende historicus Jan. Hij was op dat moment 26 jaar oud en opzichter bij de Waterstaat in Friesland [113]. Liefst zes medailles, getuigschriften en tekeningen kon hij inmiddels aan het Utrechtse stadsbestuur overleggen. Visscher: 'De teekeningen van dezen sollicitant, zyn, ook wat het minder algemeen beoefende vak der doorzichtkunde betreft, allervoortreffelykst en de getuigenissen zeer aanbevelenswaardig' [114].

Ook met Romein zou men in Utrecht geen slechte keus hebben gemaakt, ook al stond hij op dat moment nog aan het begin van zijn loopbaan en had hij nog tot dusverre weinig gelegenheid gehad om iets van zijn kunnen te laten zien. Ofschoon geboortig uit de Friese hoofdstad, was hij na aanvankelijke scholing aan de stedelijke Teekenschool voor de Burgerlijke Bouwkunde bij Jaane van der Wielen, de zoon van toenmalig stadsarchitect Gerrit van der Wielen (1767-1858), verder vanaf 1830 opgeleid aan het tekengenootschap 'Hierdoor tot Hooger' in Rotterdam, waar hij in 1832 een prijs behaalde en ongetwijfeld met het werk van - de boven al kort als ontwerper van de Winkel van Sinkel in Utrecht genoemde - stadsbouwmeester Pieter Adams kennis heeft gemaakt [115].

Aansluitend in september 1833 naar zijn geboortegrond teruggekeerd en op 18 januari 1838 in dienst van Gedeputeerde Staten getreden als 'buitengewoon Opzichter bij de Provinciale Waterstaat en der Publieke Werken in Vriesland', bracht Romein het op 18 november 1843 uit een twintigtal gegadigden na de pensionering van Van der Wielen tot stadsarchitect van Leeuwarden (vanaf 1874 directeur Gemeentewerken) [116]. Hij zou er tot de belangrijkste vertegenwoordiger van het neoclassicisme uitgroeien [117]. Romein ontwierp in de provinciehoofdstad de raadzaal in het Stadhuis (1845-1847), verbouwde er begin jaren veertig de Westerkerk, de Jacobijnerkerk en de Galileëerkerk, en bouwde er ondermeer het Paleis van Justitie (1846-1851), zijn hoofdwerk, en nog vlak voor zijn dood de Korenbeurs (1878-1880) en het Stadsarmenhuis (1879-1881) [118]. Buiten Leeuwarden zette hij behalve ettelijke landhuizen een half dozijn kerken op zijn naam, met als belangrijkste de hervormde in St. Jacobiparochie (1843-1844), een schoolvoorbeeld van neoclassicistische sacrale architectuur [119]. Op het moment dat hij in Utrecht

solliciteerde kon hij de eerste exemplaren al laten zien, waar hij vermoedelijk uit hoofde van zijn functie bij Waterstaat betrokken was geraakt [120]. Kort na Van Zoelen werd hij in 1843 lid van de Maatschappij, vanaf 1846 of 1847 voor tientallen jaren als correspondent, wat op zijn toonaangevende positie in zijn provincie duidt; trouw bezocht hij in die hoedanigheid vrijwel steeds de jaarvergaderingen [121].

In 1860 zou Romein, na vijf jaar eerder een vergeefse poging in Zwolle te hebben gedaan bij het vertrek van Van der Bie [122], nogmaals naar de functie van stadsarchitect in Utrecht solliciteren en ditmaal ook worden aangenomen, maar uiteindelijk toch vanwege de teleurstellende materiële randvoorwaarden van verhuizing afzien. In Leeuwarden verdiende hij namelijk nauwelijks minder, en had hij bovenal, anders dan in Utrecht, 'vrije woning, groote tuin en vrij gazlicht, vuur en kantoorbehoeften in mijn Bureau'. Bovendien kon hij er niet zonder meer van uitgaan dat bij zijn beoogde nieuwe baan ook het toezicht op de universiteitsgebouwen en het Gebouw van Kunsten en Wetenschappen met bijbehorend tractement inbegrepen zou zijn. Van de door Utrecht in 1860 aangeboden *f* 1600 kon hij, 'als geen fortuin bezittende en gaarne eerlijk man willende blijven', niet fatsoenlijk in overeenstemming met zijn stand leven, 'dewijl', zoals hij nog behulpzaam in zijn afscheidsbrief uitlegde, 'mij de overtuiging vaststaat dat een Gemeente Architect, wanneer hij zijn pligt wil doen, bij zijne ambtelijke betrek-

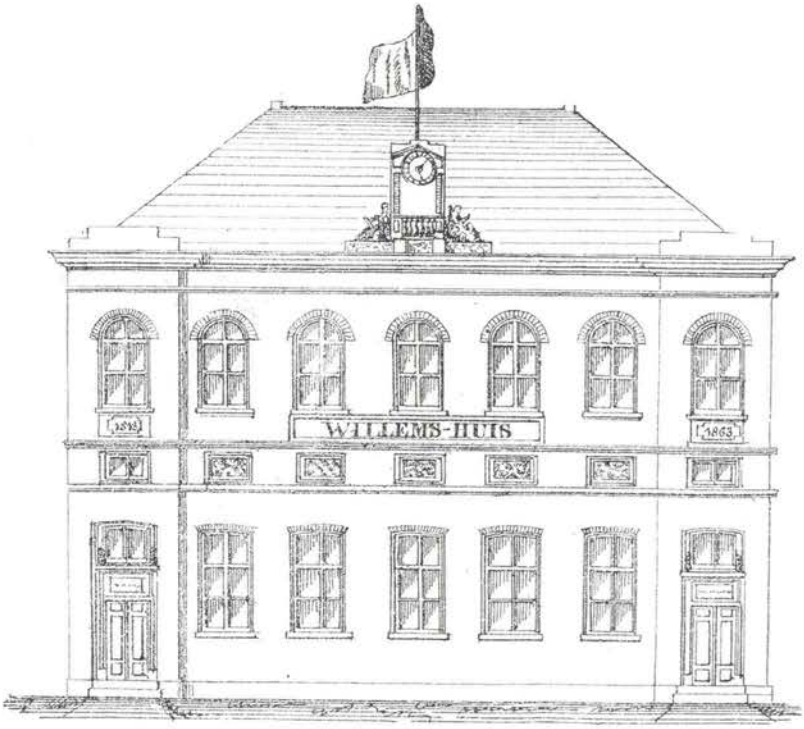

Amsterdam, Koning-Willemshuis. Prent uit: Bouwkundige Bijdragen, 1873.

king behalve het toezigt op de hier voren bedoelde twee inrigtingen, geen plannen voor particuliere personen behoort te maken' [123]. Dat laatste, zo zagen we reeds in de instructie van 1838 voor Van Maurik, vonden de Utrechtse stadsbestuurders twee decennia eerder overigens ook, en dientengevolge bleef Romein in Leeuwarden wonen tot zijn dood.

Ook Van Maurik exit

En Van Maurik? Hij was nog maar nauwelijks in Utrecht benoemd of hij maakte al weer aanstalten om te vertrekken. Toen hij eind 1839, dus reeds na een jaar, liet weten naar Amsterdam terug te willen keren, wist het Utrechtse stadsbestuur hem slechts voor Utrecht te behouden door zijn jaarlijks salaris van *f* 1200,- met liefst *f* 500,- te verhogen [124]. Dat hielp maar voor even - in 1845 ging hij, als reeds vermeld, alsnog, om in de hoofdstad directeur van Stadswaterwerken te worden, in welke functie hij tot zijn ontslag in 1856 werkzaam bleef [125].

In Amsterdam behoorde hij in die tijd tot de toonaangevende bouwkundigen. Vanaf de aanvang zoals zovele vooraanstaande vakgenoten lid van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, schreef hij reeds in 1844 in de Bouwkundige Bijdragen een opstel over de voltooiing van de Keulse Dom [126]. Naar zijn ontwerp verrees tussen 1850 en 1855 het neoclassicistische hoofdgebouw van Artis aan de Plantage Middenlaan [127]. In 1858 bouwde hij de sociëteit Concordia aan de Nieuwezijds Voorburgwal [128]. Een jaar eerder deed hij mee aan een prijsvraag van de Maatschappij voor een essay over de vereisten van een ambachtsschool; het naar zijn ontwerp gebouwde Koning-Willemshuis in de Egelantiersstraat (1863-1864) werd eveneens in de Bouwkundige Bijdragen gepubliceerd [129]. Over beroepsmatige activiteiten in de laatste dertig jaar van zijn leven is niets bekend, en op 12 april 1893 stierf hij, naar het zich laat aanzien in de bouwkundige vakwereld volledig vergeten, ongehuwd en kinderloos op ruim tachtigjarige leeftijd in zijn woonhuis in de Binnen Bantammerstraat.

Gebruikte afkortingen

B	Burgemeester
BR	Bevolkingsregister
BS	Burgerlijke Stand
BSG	Burgerlijke Stand Geboorten
BSO	Burgerlijke Stand Overlijden
BST	Burgerlijke Stand Trouwen
B&W	Burgemeester & Wethouders
CBG	Centraal Bureau voor Genealogie
DTB	Doop-, Trouw- en Begraafboeken
GA	Gemeentearchief
GB	Gemeentebestuur
GR	Gemeenteraad
HUA	Het Utrechts Archief

KABK	Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten
KNIW	Koninklijk Nederlands Instituut van Wetenschappen
MBB	Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst
NAI	Nederlands Architectuurinstituut
RA	Rijksarchief
RdMz	Rijksdienst voor de Monumentenzorg
RvB	Raad van Bestuur

Literatuur

De Baar, 1989 ▸ P.P. de Baar, 'Hoop der Toekomst is verleden tijd. Het Koning Willemshuis is ter ziele', *Ons Amsterdam*, 41 (1989) 292-296.

De Baar, 1994 ▸ P.P. de Baar, 'De jacht op drinkbaar grondwater. Drinkwaterputten in 19de-eeuws Amsterdam', *Ons Amsterdam*, 46 (1994) 2-7.

Baars, 1992 ▸ F. Baars, 'De rooms-katholieke Pancratius parochie', in: *Op zoek naar Castricum's verleden*, Castricum, 1992, 72-78

Baars & Steeman-Borst, 1983 ▸ F. Baars en E.A. Steeman-Borst, 'Historie van de R.K. Pancratiusparochie', *Jaarboekje Oud-Castricum*, 6 (1983) 3-12.

Bakker, 1900 ▸ J.A. Bakker, *De oorsprong der Academie van Beeldende Kunsten en Technische wetenschappen te Rotterdam*, Rotterdam, 1900.

Bannier, 1936 ▸ W.A.F. Bannier, 'Aanteekeningen met betrekking tot de viering van het tweehonderdjarig bestaan der Utrechtsche hoogeschool in 1836 aan de hand van prof.dr. G. Moll', *Jaarboekje van Oud-Utrecht*, 1936, 49-172.

Barnard & Van Hoogevest, 1985 ▸ M.D. Barnard en C.C. van Hoogevest, 'Het Domcomplex', in: A.W. Reinink en J.A. Schuur (red.), *Bouwen voor Utrechts Universiteit. Architectuur en stedebouw binnen de stad Utrecht*, Utrecht, 1985, 11-47.

Beljon, 1982 ▸ J.J. Beljon, *300 Jaar Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten 's-Gravenhage 1682-1982*, Den Haag, 1982.

Van den Berg, 1937 ▸ [J.H.C. van den Berg], 'De schouwburg van 1821 en zijn voornaamste verbouwingen', *De Vraagbaak*, 8 (1937) 327-333.

Van den Berg, 1943 ▸ [J.H.C. van den Berg], 'Het uiterlijk van den ouden schouwburg', *Maandblad Oud-Utrecht*, 18 (1943) 4-7.

Bergé, 1993 ▸ W. Bergé, 'Monumenten in België met betrekking tot Koning Willem I', *Jaarboek Monumentenzorg*, 1993, 95-122.

Boersma, 1989 ▸ T. Boersma, ''Tijdvakken van een ver verleden welke wij alzoo hopen te zien herleven'. Christiaan Kramm en zijn betekenis voor het bouwkunde-onderwijs en het 'Gothische Architectuurteekenen' aan de Utrechtse 'Stadsschoolen voor Teeken- en Bouwkunde' 1822-1866', *De Sluitsteen*, 5 (1989) 83-113.

Bosch, 2003 ▸ A.G. Bosch, 'Het Paleis van Justitie te Leeuwarden', *Trema*, 26 (2003) 319-324.

Bosch, 1829 ▸ L.E. Bosch, *De Willems-kazerne voorheen de Witte Vrouwen-abdij te Utrecht. Strekkende tot eene bijdrage van de geschiedenis dier stad en den aldaar gesloten vrede in het jaar 1713*, Utrecht, 1829.

Boschma, 1964 ▸ C. Boschma, 'Thomas Romein, een classicistisch bouwmeester in het Friesland van de negentiende eeuw', in: H.W.M.van der Wijck, C. Boschma en H.M. van den Berg (red.), *Opus Musivum. Een bundel studies aangeboden aan Professor Doctor M.D.Ozinga ter gelegenheid van zijn zestigste verjaardag op 20 november 1962*, Assen, 1964, 439-467.

Breen, 1909 ▸ J.C. Breen, 'Topografische geschiedenis van den Dam te Amsterdam', *Jaarboek Amstelodamum*, 7 (1909) 99-197.

De Bruin, 2000 ▸ R.E. de Bruin (red.), *'Een paradijs vol weelde'. Geschiedenis van de stad Utrecht*, Utrecht, 2000.

Van Campen, 1956 ▸ J.W.C. van Campen, 'Florent ridder van Ertborn, gouverneur van Utrecht 1828-1830', *Jaarboekje van Oud-Utrecht*, 1956, 78-121.

Van Campen, 1975 ▸ J.W.C. van Campen, 'Stichting en status van het Wittevrouwenklooster te Utrecht', *Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland*, 17 (1975) 101-130.

Ten Cate, 2004 ▸ A.M. ten Cate, 'In de Winkel van Sinkel is niet meer alles te koop', *Heemschut*, 81 (2004) 23-25.

Colvin, 1978 ▸ H. Colvin, *A bibliographical dictionary of British architects 1600-1840*, New Haven, 1978.

Cremers,Kaay & Steenbergen 1981 ▸ E. Cremers, F. Kaaij en C.M. Steenbergen, *Bolwerken als stadsparken. Nederlandse stadswandelingen in de 19e en 20e eeuw*, tent.cat. Delft, 1981.

Crone, 1965 ▸ E. Crone, 'College Zeemanshoop', *Ons Amsterdam*, 17 (1965) 210-213.

Van Dam, 1940 ▸ D.H. van Dam, 'Dr. Sarphati en het Paleis voor Volksvlijt', *Historia*, 6 (1940) 138-144.

Van Deelen, 1981 ▸ D. van Deelen, *Historie van Castricum en Bakkum*, Schoorl, 1981.

Dekkers, 1986 ▸ D. Dekkers, 'Twee Nederlandse architecten op reis. De Groote Prijs voor de bouwkunst 1827-1845', *Archis*, 1986 no.3, 36-40.

Dekkers, 1987 ▸ D. Dekkers, 'Op reis gezonden. De Groote Prijs aan de Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten te Amsterdam (1823-1849)', *Mededelingen van het Nederlands Instituut in Rome*, 47 (1987) 179-220.

Denneman, 1997 ▸ H.A. Denneman. *Wittevrouwen en Buiten-Wittevrouwen. Tussen Lepelenburg en Ezelsdijk*, Utrecht, 1997.

Von der Dunk, 1989a ▸ T.H. von der Dunk, 'Herbouwing zooals dezelve vroeger was. De wederopbouw van de Grote Kerk van Hoorn na de brand van 1838: een voorbeeld van 'cultuurbeleid' in de tijd van Koning Willem I', *Kunstlicht*, 10 (1989) 2-15.

Von der Dunk, 1989b ▸ T.H. von der Dunk, 'Rijkswaterstaat en de Rooms-Katholieke kerkbouw in Gelderland', *Bijdragen en Mededelingen Gelre*, 80 (1989) 91-116.

Von der Dunk, 1990 ▸ T.H. von der Dunk, 'De financiering van de Rooms-Katholieke kerkbouw in Gelderland', *Bijdragen en Mededelingen Gelre*, 81 (1990), p.107-129.

Von der Dunk, 1992a ▸ T.H. von der Dunk, 'Wat er staat is zelden Waterstaat. Overheidsbemoeienis bij de vormgeving van katholieke kerkgebouwen in Gelderland in het tweede kwart van de negentiende eeuw', *Bulletin van de K.N.O.B.*, 91 (1992) 1-14.

Von der Dunk, 1992b ▸ T.H. von der Dunk, ''s Konings eigen kerk in Apeldoorn. De problemen rond een prijsvraag in het Nederland van

Willem I', *Bijdragen en Mededelingen Gelre*, 83 (1992) 111-134.
Von der Dunk, 1993 ▸ T.H. von der Dunk, 'Stijlzuiver of eigentijds? De gotische kerken in de eerste helft van de vorige eeuw', in: W. Denslagen e.a. (red.), *Bouwkunst. Studies in vriendschap voor Kees Peeters*, Amsterdam 1993, 171-182.
Von der Dunk, 1994 ▸ T.H. von der Dunk, 'De St.Augustinus aan de Oudegracht. De bouwgeschiedenis van Utrechts enige neoclassicistische kerk', *Jaarboek Oud-Utrecht*, 1994, 141-170.
Von der Dunk, 1995 ▸ T.H. von der Dunk, 'Vier ingenieurs als stadsbouwmeester. Gerard Frederik Maybaum (1746-'68), Cornelis Rauws (1768-'72), Jacob Eduard de Witte (1772-'77) en Johan Samuel Creutz (1777-'87) aan het hoofd van de Amsterdamse stadsfabriek', *Bulletin van de K.N.O.B.*, 94 (1995) 91-114.
Von der Dunk, 1998 ▸ T.H. von der Dunk, "Hij kan zeer wel spreken en weet goed sijn agting onder sijn volk te behouden'. Cornelis Redelykheid en de selectie van een stadsarchitect voor Zwolle in 1777', *Overijsselse Historische Bijdragen*, 113 (1998) 104-134.
Von der Dunk, 2003 ▸ T.H. von der Dunk, *Een kathedraal voor Amsterdam. De voorgeschiedenis van de Mozes en Aäronkerk aan het Waterlooplein*, Zutphen, 2003.
Von der Dunk, 2004 ▸ T.H. von der Dunk, 'Zes katholieke kerken in Amsterdam uit de dageraad der emancipatie', *Jaarboek Amstelodamum*, 96 (2004) 43-76.
Von der Dunk, 2005 ▸ T.H. von der Dunk, 'De bouw van de Papegaai. Amsterdams eerste neogotische katholieke kerk', *Jaarboek Amstelodamum*, 97 (2005) 155-183.
Von der Dunk, 2006 ▸ T.H. von der Dunk, 'De vorige katholieke kerk van Duivendrecht. Een vroeg werk van de architect Robertus van Zoelen uit 1840', *Maandblad Amstelodamum*, 93 (2006), ter perse.
Van Eeghen, 1961 ▸ I.H. van Eeghen, 'De Amstelkerk en het Walenweeshuis', *Maandblad Amstelodamum*, 48 (1961) 169-176.
Eekhoff, 1846 ▸ W. Eekhoff, *Geschiedkundige beschrijving van Leeuwarden, hoofdstad van Friesland*, 2 dln, Leeuwarden, 1846.
Elzinga, 1979 ▸ [G. Elzinga], 'Het neo-klassicisme', in: *Negentiende-eeuwse kerkbouw in Friesland = Publikatieband Stichting Alde Fryske Tsjerken* no.2, Leeuwarden, 1979, 109-115.
Elzinga, 1981 ▸ G. Elzinga, *De Hervormde Kerk te Sint Jacobiparochie*, Leeuwarden, 1981.
Evers, 1925 ▸ G.A. Evers, 'Paushuize te Utrecht', *Het Huis Oud & Nieuw*, 13 (1925) 275-281.
Faber, 2003 ▸ J. Faber, 'Tilleman François Suys 1783-1861. Een biografische schets van de architect van de Mozes & Aäronkerk te Amsterdam', *De Sluitsteen*, 3 (1987) no.3, 3-9.
Fahner & Wassenaar, 2003 ▸ A. Fahner en J.Wassenaar, *De Jacobijner, hart van Leeuwarden. Een kleine geschiedenis van de Grote Kerk*, Leeuwarden, 2003.
Van der Flier, z.j. ▸ G. van der Flier, *Genealogie familie Van Embden*, typoscript, z.p., z.j. (exemplaar in HUA).
Gaasbeek, 1986 ▸ F. Gaasbeek, 'Paushuize', in: C. van der Peet (red.), *Paleizen in Utrecht*, Utrecht, 1986, 49-62.
Gebuis & Van Hoek, 1989 ▸ G. Gebuis en L. van Hoek, *Delfshaven 600 jaar*, Rotterdam, 1989.
Van Geemert, 2001 ▸ K. van Geemert e.a., *Wandelen door Artis. Natura Artis Magistra*, Baarn, 2001.
Goudswaard, 1981 ▸ N.B. Goudswaard, *Vijfenzestig jaren nijverheidsonderwijs*, Assen, 1981.
Graafhuis, 1984 ▸ A. Graafhuis, *De Utrechtse heren zeventien. Zeventien Utrechtse burgemeesters en hun stad 1813-1980*, Utrecht, 1984.
Groen, 1964 ▸ J.A. Groen jr., '1864 honderd jaar Koning Willemshuis 1964', *Ons Amsterdam*, 16 (1964) 278-284.
Groen, 1970 ▸ J.A. Groen jr., 'Drie eeuwen Amstelkerk. Oudste noodkerk van Amsterdam jubileert (1670-1970)', *Ons Amsterdam*, 22 (1970) 2-8.
De Groot, 1982 ▸ A. de Groot, 'Rationeel en functioneel bouwen 1840-1920', in: *Het Nieuwe Bouwen. Voorgeschiedenis*, Delft, 1982, 23-83.
De Groot, 1988 ▸ A. de Groot, 'Een kerk als theater. De inrichting van de Utrechtse Dom in de negentiende eeuw', *Kunstlicht*, 9 (1988) no.2, 24-29.
De Ham, 2000 ▸ R. de Ham, *'Een waardig huis der stad'. Twintig eeuwen in en om het Utrechts Stadhuis*, Utrecht, 2000.
Hameete, 2000 ▸ D. Hameete, 'Berend Reinders (1825-1890) stadsarchitect van Zwolle van 1855 tot 1875', *Bulletin van de K.N.O.B.*, 99 (2000) 138-148.
Haslinghuis & Peeters, 1985 ▸ E.J. Haslinghuis en C.J.A.C.Peeters, *De Dom van Utrecht* [De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst II.1.2], Den Haag, 1985.
Hautecoeur, 1912 ▸ L. Hautecoeur, *L'architecture classique à Saint-Pétersbourg à la fin du XVIIIe siècle*, Paris, 1912.
Hazelzet, 1986 ▸ K. Hazelzet, 'Lievendaal, 'eene eenvoudige, nette, met ligte verw beschilderde villa, in het donkere loof verscholen", *Jaarboek Oud-Utrecht*, 1986, 93-113.
Hekker, 1951 ▸ R.C. Hekker, 'De Nederlandse bouwkunst in het begin van de negentiende eeuw', *Bulletin van de K.N.O.B.*, 6e serie 4 (1951) 1-27.
Van Heukelum. 1927 ▸ G.W. van Heukelum, 'De Domtoren te Utrecht en zijne herstellingswerken', *Jaarboekje van Oud-Utrecht*, 1927, 25-60.
Heijder, 1980 ▸ M. Heijder, 'Hoe in 1845 de Beurs van Zocher werd geopend', *Ons Amsterdam*, 32 (1980) 307-311.
Heijder, 1982 ▸ M. Heijder, 'C.W.M.Klijn, een bejubeld en verguisd ambtenaar', *Ons Amsterdam*, 34 (1982) 46-52.
Hobhouse, 1976 ▸ H. Hobhouse, 'Philip and Philip Charles Hardwick: an architectural dynasty', in: J.Fawcett (red.), *Seven Victorian Architects*, London, 1976, 32-49.
Hoefer, 1911 ▸ F.A. Hoefer, 'De Vesting Zwolle', *Verslagen en Mededeelingen van de Vereeniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis*, 27 (1911) 37-81.
Van den Hoek Ostende, 1972 ▸ J.H. van den Hoek Ostende, *De geschiedenis van het College Zeemanshoop 1822-1972*, Amsterdam, 1972.
Hofman, 1907 ▸ J.H. Hofman, 'De Witte Vrouwen te Uterecht', *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, 32 (1907) 117-136.
Van Hoof & Van Luttik, 1989 ▸ J.P.C.M. van Hoof en A.A. Luttik, *Utrecht als militaire stad*, 's-Gravenhage, 1989.
Ten Hove, 2005 ▸ J. ten Hove, *Geschiedenis van Zwolle*, Zwolle, 2005.
Hut, 1961 ▸ L.J. Hut e.a., *De Willem Arntsz Stichting 1461-1961*, Utrecht, 1961.

Immerzeel, 1842 ▸ J. Immerzeel, *De levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche kunstschilders, beeldhouwers, graveurs en bouwmeesters, van het begin der vijftiende eeuw tot heden*, 3 dln, Amsterdam, 1842-'43.
Jager, 2002 ▸ I. Jager, *Hoofdstad in gebreke. Manoeuvreren met publieke werken in Amsterdam 1851-1901*, Rotterdam, 2002.
Jamar, 2000 ▸ J. Jamar, *Het Stadhuis van Utrecht*, Utrecht, 2000.
Janssen, 1984 ▸ J.A.M.M. Janssen, 'Willem Offerhaus 1773-1830. Een vergeten officier uit het begin van de vorige eeuw', *Parade*, 5 (1984) 11-18.
De Jong, 1980 ▸ E. de Jong, ''Waar de dood de wijsheid des levens leert'. Zochers begraafplaats Soestbergen als aardse paradijstuin', in: *Dood en begraven. Sterven en rouwen 1700-1900*, tent.cat. Utrecht, Utrecht 1980, p. 124-134.
De Jong, 1956 ▸ [H. de Jong], 'Zonnenburg en Marienburg', *Maandblad Oud-Utrecht*, 29 (1956) 38-40.
Karstkarel, 1985 ▸ P. Karstkarel, *Leeuwarden 700 jaar bouwen*, Zutphen, 1985.
Karstkarel, 1988 ▸ P. Karstkarel, 'Het treurig aanzien tot nieuwe luister. Het ideaalplan-Van Asch van Wijck 1827', in: K. Jacobs en L. Smit (red.), *De ideale stad. Ideaalplannen voor de stad Utrecht*, tent.cat. Utrecht, 1988, 27-52.
Kemme, 1990 ▸ G. Kemme (red.), *Architectuurgids voor Utrecht*, Amsterdam, 1990.
Kingmans, 1988 ▸ H. Kingmans, *De Groate Kerk van Sint Jacobiparochie. Bedelman, edelman = Monument van de Maand*, 3 no.8, Leeuwarden, 1988.
Van Klaveren, 1942 ▸ [G. van Klaveren Pz], 'De Schouwburg op het Vreeburg', *Jaarboekje van Oud-Utrecht*, 1942, 129-133.
Kleijn, 1873 ▸ F.J. Kleijn, *Beschrijving en geschiedenis van Delfshaven, benevens die van Schoonderloo en het Slot Spangen*, Delfshaven, 1873.
Klück, 1995 ▸ B.J.M. Klück, 'De Sterrenwacht Zonnenburg te Utrecht: een bouwhistorische verkenning', *Bulletin van de K.N.O.B.*, 94 (1995) 143-148.
Kolman, 1996 ▸ C. Kolman e.a., *Monumenten in Nederland. Utrecht*, Zwolle, 1996.
Kooiman, 1941 ▸ W.J. Kooiman, *De Ronde Luthersche Kerk te Amsterdam*, Amsterdam, 1941.
Kouwenaar, 1914 ▸ [D. Kouwenaar], 'In het hart der stad', *Maandblad Amstelodamum*, 1 (1914) 17-20.
Krabbe, 1998 ▸ C.P. Krabbe, *Ambacht. Kunst. Wetenschap. Bevordering van de bouwkunst in Nederland (1775-1880)*, Zwolle, 1998.
Kramm, 1857 ▸ C. Kramm, *De levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche kunstschilders, beeldhouwers, graveurs en bouwmeesters, van den vroegsten tot op onzen tijd*, 7 dln, Amsterdam, 1857-1864.
Lammertse-Tjalma, 2000 ▸ P. Lammertse-Tjalma, 'De Nieuwe Baan met de plaatsen de Oorsprong en het Hoogeland', *Maandblad Oud-Utrecht*, 73 (2000) 69-73.
Leliman, 1869 ▸ J.H. Leliman, 'Een blik op het leven en de werken van Hendrik Springer, architekt te Amsterdam', *Bouwkundige Bijdragen*, 16 (1869), kol. 97-110.
De Leur, 1933 ▸ C.M. de Leur, 'Het Utrechtsche Stadhuis en omgeving', *Jaarboekje van Oud-Utrecht*, 1933, 138-152.
Looijenga, 1990 ▸ A.J. Looijenga, *Van Waterstaatskerk tot Kathedraal. De St.Josephskerk te Haarlem en het werk van de Waterstaatsarchitect H.H.Dansdorp* [Haerlem reeks 11], Haarlem, 1990.
Looijenga, 1991 ▸ A.J. Looijenga, *De Utrechtse school in de neogotiek. De voorgeschiedenis en het Sint Bernulphusgilde*, diss. RUL, Amsterdam, 1991.
Lottman, 1983 ▸ E.B.M. Lottman, 'De bijdrage van de Rotterdamse en Schiedamse 'tekenscholen' aan het bouwkundig onderwijs circa 1750-1850', *Rotterdams Jaarboekje*, 9e reeks 1 (1983) 243-271.
Lottman, 1984 ▸ E.B.M. Lottman, 'De Haagse Tekenacademie. Haar bijdrage aan de bouwkundige vorming in de tweede helft van de achttiende en de eerste helft van de negentiende eeuw], *Jaarboek Die Haghe*, 1984, 29-59.
Lottman, 1986 ▸ E.B.M.Lottman, 'Het Koninklijk Besluit van 13 april 1817 en de getuigschriften van bekwaamheid tot het geven van (bouwkundig) tekenonderwijs', *Bulletin van de K.N.O.B.*, 85 (1986), p.3-20.
Loukomski, 1945 ▸ G. Loukomski, 'Thomas de Thomon (1754-1813)', *Apollo*, 42 (1945) 297-304.
Van Maurik, 1844 ▸ J. van Maurik, 'De voltooijing der Dom-kerk te Keulen', *Bouwkundige Bijdragen*, 2 (1844) 21-26.
Mens, 2003 ▸ N. Mens, *De architectuur van het psychiatrisch ziekenhuis*, Wormer 2003.
Mens, 1983 ▸ R. Mens, 'Discipline en hiërarchie. Ontwerpanalyse van de vroeg 19de-eeuwse kazerne', *Wonen/TABK*, 16 (1983) 24-29.
Van der Meulen, 1985 ▸ J.N. van der Meulen, 'De Winkel van Sinkel in Utrecht', *Maandblad Oud-Utrecht*, 58 (1985) 193-199.
Van der Meulen, 1994 ▸ J.N. van der Meulen, 'Cornelis van Leeuwen. Oprichter van de schouwburg op het Vredenburg', in: J. Aalbers e.a. (red.), *Utrechtse biografieën. Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Utrechters*, I, Utrecht, 1994, 101-104.
Meijer, 1908 ▸ D.C. Meijer jr., 'Huizen op het Damplein, tusschen de Kalverstraat en Krom Elleboogsteeg', *Jaarboek Amstelodamum*, 6 (1908) 67-92.
Moes, 1991 ▸ C.D.H. Moes, *Architectuur als sieraad van de natuur. De architectuurtekeningen uit het archief van J.D.Zocher jr. (1791-1870) en L.P. Zocher (1820-1915)*, Rotterdam, 1991.
De Moor, 1990 ▸ M. de Moor, 'De beperkte mogelijkheden voor een stadsarchitect. Het Amsterdamse oeuvre (1820-1834) van Jan de Greef', *Kunstlicht*, 11 (1990) 20-26.
Mulder, 1993 ▸ J.J. Mulder, *Met dank aan de Russen. Paleis van Justitie Leeuwarden = Monument van de Maand*, 8 no.5, Leeuwarden, 1993.
Nepveu, 1843 ▸ J.I.D. Nepveu, 'Levensschets van Jhr.Mr.H.M.A.J.van Asch van Wijck', *Utrechtsche Volks-Almanak voor 1844*, Utrecht, 1843, 195-274.
Nominatieve staat, 1838 ▸ Nominatieve staat van het by den stedelyken Raad, in dato 11 Juli 1838 geformeerde Zes en daarna aangevuld Negental Personen, ter begeving der Vacerende post als Stads Fabriek of Architect te Utrecht, door kameraar B.C.J. Visscher, 11-8-1838, GB (HUA 1007-1) 24, bijl. 76C.
Van der Peet & Steenmeijer, 1995 ▸ C. van der Peet en G. Steenmeijer (red.), *De Rijksbouwmeesters. Twee eeuwen architectuur van de rijksgebouwendienst en zijn voorlopers*, Rotterdam, 1995.
Pietersma & Wilmer, 2000 ▸ A. Pietersma en C.C.S. Wilmer, *Het Stadhuis van Utrecht*, Utrecht, 2000.
Prak, 1986 ▸ N.L. Prak, 'De huizen aan de Van Asch van Wijckskade te Utrecht', *Bulletin van de K.N.O.B.*, 85 (1986) 49-56.

Rapport, 1873 ▸ 'Rapport aan het bestuur der Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, ingediend door de commissie, benoemd in zake der Internationale Tentoonstelling in voorwerpen voor de huishouding en het bedrijf van den handwerksman, welke tentoonstelling is gehouden in het Paleis voor Volksvlijt te Amsterdam, van den 15den Juli tot den 4den October 1869', *Bouwkundige Bijdragen*, 20 (1873), kol. 1-241.
Rapport, 1877 ▸ *Rapport der Commissie belast met het onderzoek der oorzaken van den brand in de Willemskazerne*, Utrecht, 1877.
Reynaerts, 1985 ▸ J. Reynaerts, 'Prijstekeningen uit het Amsterdamse bouwkundig onderwijs 1820-1844', *Bulletin van de K.N.O.B.*, 84 (1985) 248-269.
Reynaerts, z.j. ▸ J.A.H. Reynaerts, *Tekeningen uit het Amsterdams bouwkundig onderwijs 1820-1844*, typoscript z.p., z.j. (exemplaar in RdMz Zeist)
Rieber, 1892 ▸ C.T.J.L. Rieber, *De Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst van 1842 tot 1892 = Bouwkundig Tijdschrift*, 12 (1892)
Ringeling, 1968-69 ▸ J.H.A. Ringeling, 'De familie Springer en haar relatie tot Kampen', *Kamper Almanak*, 1968/69, 153-176.
Rombach, 1942 ▸ K.A. Rombach, 'De Schouwburg op het Vreeburg', *Jaarboekje van Oud-Utrecht*, 1942, 129-133.
Rosenberg, 1972 ▸ H.P.R. Rosenberg, *De 19de-eeuwse kerkelijke bouwkunst in Nederland*, 's-Gravenhage, 1972.
De Roy van Zuydewijn, 1969 ▸ H.J.F. de Roy van Zuydewijn, *Amsterdamse Bouwkunst 1815-1940*, Amsterdam, 1969.
Santegoeds, 1995 ▸ F.J.P. Santegoeds, 'Hubert van Asch van Wijck (1774-1843). Burgemeester', in: J. Aalbers e.a. (red.), *Utrechtse biografieën. Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Utrechters*, II, Amsterdam, 1995, 23-27.
Van Santen, 1998 ▸ E.C. van Santen, 'Jan David Zocher jr. (1791-1870). Tuinarchitect en bouwmeester', in: W.van den Broeke e.a. (red.), *Utrechtse Biografieën. Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Utrechters*, V, Utrecht, 1998, 210-215.
Schade, 1980 ▸ C. Schade, *Woningbouw voor arbeiders in het 19de-eeuwse Amsterdam*, Amsterdam, 1980.
Van Schaik & De Boer-van Hoogevest, 2004 ▸ T.H.M. van Schaik en C. de Boer-van Hoogevest, *De gotische Dom van Utrecht*, Utrecht, 2004.
Scheen, 1969 ▸ A.P. Scheen, *Lexikon Nederlandse beeldende kunstenaars 1750-1950*, 2 dln, Den Haag, 1969.
De Schouwburg, 1850 ▸ 'De Schouwburg te Utrecht', *Utrechtsche Volksalmanak*, 1850, 161-169.
Schukking, 1933 ▸ W.H. Schukking, 'De historische ontwikkeling van den kazernebouw', *De Militaire Spectator*, 102 (1933) 76-84.
Schukking & Labouchère, 1941 ▸ W.H. Schukking en G.C. Labouchère, 'De oudste bastions van Utrecht', *Maandblad Oud-Utrecht*, 16 (1941) 49-52.
Schutze van Houten, Mensing & Sluiter, 1863 ▸ C.G. Schutze van Houten, M.C. Mensing en J.W. Sluiter, 'De Academie van Beeldende Kunsten en Technische Wetenschappen', in: *Rotterdam geschetst in zijne voornaamste gebouwen, kerken en gestichten*, Rotterdam, 1863, 6-14.
Schuur, 1985 ▸ J.A. Schuur, 'Op oude verdedigingswerken: de Utrechtse sterrenwacht', in: A.W. Reinink en J.A. Schuur (red.), *Bouwen voor Utrechts Universiteit. Architectuur en stedebouw binnen Utrecht*, Utrecht, 1985, 67-83.
Smit, 1986 ▸ W. Smit, 'Een wandeling over Soestbergen', *Maandblad Oud-Utrecht*, 59 (1986) 231-236.
Stenvert, 1998 ▸ R. Stenvert e.a., *Monumenten in Nederland. Overijssel*, Zwolle, 1998.
Stenvert, 2000a ▸ R. Stenvert e.a., *Monumenten in Nederland. Gelderland*, Zwolle, 2000.
Stenvert, 2000b ▸ R. Stenvert e.a., *Monumenten in Nederland. Fryslan*, Zwolle, 2000.
Stenvert, 2003 ▸ R. Stenvert e.a., *Monumenten in Nederland. Zeeland*, Zwolle, 2003.
Stenvert, 2004 ▸ R. Stenvert e.a., *Monumenten in Nederland. Zuid-Holland*, Zwolle, 2004.
Stenvert, 2006 ▸ R. Stenvert e.a., *Monumenten in Nederland. Noord-Holland*, Zwolle, 2006.
Struick, 1982 ▸ J.E.A.L. Struick, *De Utrechtse Domtoren*, Utrecht, 1982.
Van Swigchem, 1965 ▸ C.A. van Swigchem, *Abraham van der Hart 1747-1820. Architect. Stadsbouwmeester van Amsterdam*, Amsterdam, 1965.
Thieme-Becker, 1907 ▸ U. Thieme en F. Becker (red.), *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, 37 dln, Leipzig, 1907-1950.
Tieskens, 1980 ▸ R. Tieskens, 'Het gebouw van Kunsten en Wetenschappen, 1839-1846', *Jaarboek Oud-Utrecht*, 1980, 149-164.
Tieskens, 1983a ▸ [R. Tieskens], 'Koopmansbeurs te Amsterdam', in: dez., D.P. Snoep en G.W.C. van Wezel (red.), *Het Kleine Bouwen. Vier eeuwen maquettes in Nederland*, tent.cat. Utrecht, Zutphen, 1983, 135-138.
Tieskens, 1983b ▸ [R. Tieskens], 'Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen te Utrecht', in: dez., D.P. Snoep en G.W.C. van Wezel (red.), *Het Kleine Bouwen. Vier eeuwen maquettes in Nederland*, tent.cat. Utrecht, Zutphen, 1983, 139-141.
Van Tilborgh, 1983 ▸ [L. van Tilborgh], 'Ronde Lutherse Kerk te Amsterdam', in: R.W. Tieskens, D.P. Snoep en G.W.C. van Wezel (red.), *Het Kleine Bouwen. Vier eeuwen maquettes in Nederland*, tent.cat. Utrecht, Zutphen, 1983, 117-119.
Van Tilborgh & Hoogenboom, 1982 ▸ L. van Tilborgh en A.Hoogenboom, *Tekenen Destijds. Utrechts tekenonderwijs in de 18e en 19e eeuw*, Utrecht, 1982.
Tillema, 1967 ▸ J.A.C. Tillema, 'Het werk van Pieter Adams in Delft', in: R.Meischke e.a. (red.), *Delftse Studiën. Een bundel historische opstellen over de stad Delft geschreven voor dr.E.H.ter Kuile naar aanleiding van zijn afscheid als hoogleraar in de geschiedenis van de Bouwkunst*, Assen 1967, 329-341.
Treu, 1987-88 ▸ H.A. Treu, 'De Oranje Nassaukazerne in Amsterdam. Verleden - Heden - Toekomst', *Jaarboek Stichting Menno van Coehoorn*, 1987/88, 59-66.
Den Uyl, 1959 ▸ W.F.J. den Uyl, *Paushuize en zijn naaste omgeving*, Alphen aan den Rijn, 1959, 29-30.
Van der Veen, 1988 ▸ J. van der Veen, 'De Amstelkerk', *Ons Amsterdam*, 40 (1988) 50-55.
Veenland-Heineman, 1995 ▸ K. Veenland-Heineman, *Het Hoogeland*, Utrecht, 1995.
Vier eeuwen, 1976 ▸ *Vier eeuwen Herengracht. Geveltekeningen van alle huizen aan de gracht, twee historische overzichten en de beschrijving van elk pand met zijn eigenaars en bewoners*, 2 dln, Amsterdam, 1976.
Vogt, 1974 ▸ A.M. Vogt, *Russische und französische Revolutionsarchitektur 1917/1789. Zur Einwirkung des Marxismus und Newtonismus auf*

der Bauweise, Köln, 1974.
De Vries, 1983a ▸ [A. de Vries], 'Domkerk te Utrecht', in: R.W. Tieskens, D.P. Snoep en G.W.C. van Wezel (red.), *Het Kleine Bouwen. Vier eeuwen maquettes in Nederland*, tent.cat. Utrecht, 1983, 124-127.
De Vries, 1983b ▸ [A. de Vries], 'Domtoren te Utrecht', in: R.W. Tieskens, D.P. Snoep en G.W.C. van Wezel (red.), *Het Kleine Bouwen*. Vier eeuwen maquettes in Nederland, tent.cat. Utrecht, Zutphen, 1983, 128-130.
De Vries, 1984 ▸ A. de Vries, 'De Amsterdamse Beurs 1825-1840. Prijsvraag en polemiek', *Jaarboek Amstelodamum*, 76 (1984) 140-159.
De Vries, 1961 ▸ T.J. de Vries, *Geschiedenis van Zwolle*, 2 delen, Zwolle, 1961.
Wandelingen, 1973 ▸ *Wandelingen van Jan David Zocher in Utrecht 1829-1861*, tent.cat, Utrecht, 1973.
Weissman, 1915 ▸ A.W. Weissman, 'Amsterdam voorheen en thans', *Maandblad Amstelodamum*, 2 (1915) 9-11, 17-18.
Wennekes, 1999 ▸ E. Wennekes, *Het Paleis voor Volksvlijt (1864-1924). 'Edele uiting eener stoute gedachte!'*, Den Haag, 1999.
Weijs, 1995 ▸ C. Weijs, 'Voor al de ingezetenen der stad. Het gebouw van Kunsten en Wetenschappen te Utrecht (1847-1890)', *Jaarboek Oud-Utrecht*, 1995, 139-162.
Wilmer, 1982 ▸ C.C.S. Wilmer, *Buitens binnen Utrecht. Voormalige buitenplaatsen in de gemeente Utrecht*, Vianen, 1982.
Wilmer, 1996 ▸ C.C.S. Wilmer, 'Christiaan Kramm (1797-1875). Architect, kunstschilder en kunstverzamelaar', in: J. Aalbers (red,), *Utrechtse biografieën. Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Utrechters*, III, Amsterdam, 1996, 96-100.
Van der Wyck, 1959 ▸ H.M.W. van der Wyck, 'Het plan-Zocher', *Maandblad Oud-Utrecht*, 32 (1959) 65-68.
Yedema, 1992 ▸ G. Yedema, *Neoclassicisme in Friesland. Thomas Romein = Monument van de Maand*, 7 no.1, Leeuwarden, 1992.
Zeilstra, 1985 ▸ J.A. Zeilstra, *Zending in de achterbuurt van de hoofdstad. C.S.Adama van Scheltema en het Koning Willemshuis in de Jordaan. Een vergeten hoofdstuk Amsterdamse kerkgeschiedenis 1849-1920*, typoscript Utrecht, 1985 (exemplaar in GA Amsterdam).
Van Zoelen, 1860 ▸ R. van Zoelen, 'De nieuwe Roomsch-Katholieke kerk en pastorie te Castricum', *Bouwkundige Bijdragen*, 11 (1860) kol. 237-242.

Noten

1. Hij is de enige aan wie tot dusverre een uitvoerige monografie gewijd is; zie Van Swigchem, 1965. Over zijn voorgangers: Von der Dunk, 1995, 91-114; over zijn opvolger: De Moor, 1990, 20-26. Krabbe, 1998, besteed op 37-41 wel aparte aandacht aan de stadsbouwmeester in Nederland in de periode 1775-1806, maar niet in de periode daarna.
2. Voor een handzaam overzicht, waaraan de navolgende informatie grotendeels is ontleend, zie: Kemme, 1990, cat.nr. 123 e.v.; en Kolman, 1996, 206-285, passim.
3. Zie specifiek over dat laatste: Prak, 1986, 49-56. Voor het stadsuitbreidingsplan van 1829: Karstkarel, 1988, 27-52; alsmede Van der Wyck, 1959, 65-68. Voor Zochers aanleg van de plantsoenen op de gesloopte wallen tussen 1827 en 1839 voorts: Wandelingen, 1973; Cremers, Kaay & Steenbergen 1981, 65-92 (72-89 over Utrecht, 83-89 over het uitbreidingsplan). Over Zocher in zijn algemeenheid: Moes, 1991 (aldaar 33-35 voor zijn Utrechtse woningbouwprojecten in samenhang met zijn stadsuitbreidingsproject); alsmede Van Santen, 1998, 210-215.
4. Voor Lievendaal: Hazelzet, 1986, 93-113; voor Soestbergen: De Jong, 1980, 124-134; Smit, 1986, 231-236.
5. Over Het Hoogeland: Wilmer, 1982, 64-65; Veenland-Heineman, 1995; Lammertse-Tjalma, 2000, 72. Voor Suys (overigens zonder Het Hoogeland te noemen) is men tot dusverre aangewezen op het korte opstel van Faber, 1987, 3-9. Voor het 'oeuvre' van Willem I in België: Bergé, 1993, 95-122; Van der Peet & Steenmeijer, 1995.
6. Daarover tot dusverre slechts kort: Van der Meulen, 1985, 193-199; Ten Cate, 2004, 23-25. Over Adams: Tillema, 1967, 329-341.
7. Von der Dunk, 1994, 141-170. Vrijwel kort daarop herbouwde K.G. Zocher ook de in 1838 afgebrande Grote Kerk in Hoorn (1842-1844); zie: Von der Dunk, 1989a, 2-15. Voor het adres van Zocher, die ook in Utrecht zou overlijden: zie volkstelling van 1840 in HUA; in 1830 ontbrak hij nog.
8. Daarover: "De Schouwburg", 1850, 161-169; Van den Berg, 1936, 327-333; Van Klaveren, 1938, 24-28; Rombach, 1942, 129-133; Van den Berg, 1943, 4-7. Over de initiator: Van der Meulen, 1994, 101-104. Voor Van Dorssen, i.v.m. diens sollicitatie een halve eeuw eerder naar het ambt van stadsbouwmeester van Zwolle: Von der Dunk, 1998, 111-112.
9. Voor een korte biografische schets: Wilmer, 1996, 96-100. Zie voor zijn Utrechtse oeuvre kort Hekker, 1951, 10-13, 21-23; De Bruin, 2000, 357-358. Speciaal over hem als kerkenbouwer: Looijenga, 1991, 62-63, 93-94. Voor Kramm en Paushuize: Evers, 1925, 275-281; Van Campen, 1956, 85-87; Den Uyl, 1959, 29-30; F.Gaasbeek, 1986, 60-61. Voor het Willem Arntsz Huis: Mens, 2003: "De verbouwing van het Willem Arntsz huis, Utrecht (1836-1842) C.Kramm", 31-35; alsmede Hut, 1961, 344-348.
10. Over Kramms betekenis in dit opzicht: Boersma, 1989, 83-113. Voor Kramms bijdrage aan Wiebeking aldaar 102-104. Zie voor zijn tekenonderwijs voorts: Van Tilborgh & Hoogenboom, 1982, 51-62; Krabbe, 1998, 79-83.
11. De vader: gedoopt 14-4-1767 in Utrecht als zoon van de koopman Jacobus van Embden (1737-1825) en Catharina van Biesen (1737-1770), getrouwd in 1791 met Maria (van) Muylwijck (1760-1833), in 1834 hertrouwd met Adriana Jacoba Toorenburg (1774-1848), overleden aldaar 20-5-1846. De zoon, uit diens eerste huwelijk: gedoopt 10-5-1795 in Utrecht, getrouwd in 1819 met Antonia Adriana van der Schroeff (1797-1878), overleden aldaar 4-12-1836. Zie Van der Flier z.j., 1.
12. Voor de restauratie (met aanbouw van neogothisch westportaal, de zogeheten 'Puist van Suys'): Haslinghuis & Peeters, 1965, 185 en 218 (ten onrechte de stadsfabriek de voorletters van zijn zoon gevend); Boersma, 1989, 104-105; Von der Dunk, 1993, 176-178; Van Schaik & De Boer-van Hoogevest, 2004, 46-49. Van de Dom inclusief aanbouw is een door de stadsfabriek en zijn zoon F.C.E.van Embden vervaardigd model uit ca.1825 bewaard; zie: De Vries, 1983a, 124-127 (door Van Schaik & De Boer-van Hoogevest 50 op 1830 gedateerd).
13. Zie Kolman 1996, 244-245; Jamar, 2000, 34-36, 56-60; De Ham, 2000, 74-79; Pietersen & Wilmer, 2000, 22; De Bruin, 2000, 357. Voor de verbouwing zie ook: De Leur, 1933, 141-146. In de gids van Kemme, 1990, cat.nr.124 wordt het ontwerp nog op conto van zijn zoon, F.C.E. van Embden, en de al genoemde Rotterdamse stadsbouwmeester Pieter Adams geschreven. Verder verbouwde Van Embden

jr. in 1830 de hervormde kerk van Werkhoven; zie Kolman, 292.

14. Uit 1830 zijn drie ontwerpen (twee in neogothische, één in neoclassicistische trant) bewaard gebleven; in 1836 werd door Van Embden jr. het uitgevoerde neoclassicistische ontwerp gemaakt. De met F.C.E. van Embden gesigneerde tekeningen bewaard in Topografische Atlas HUA sub SA 9.1.1 (1) t/m 9.1.1 (9), resp. 9.1.1 (10). Zie Barnard & Van Hoogevest, 1985, p.30-31; Van Schaik & De Boer-van Hoogevest, 2004, beiden hem, ofschoon compleet met voorletters opvoerend, ten onrechte als de stadsfabriek betitelend. Vgl. ook kort Boersma, 1989, p.105.
15. Brief van J.van Embden aan B&W en GR, 12-4-1838, GB (HUA 1007-I) 24: bijl.49A.
16. Hervormd gedoopt op 3-12-1730 in de Jacobikerk als zoon van Rutger van der Kloes en Gijsbertje van Velzen (HUA DTB Utrecht 11/105); overleden als weduwnaar van Maria Voorsteeg op 22-6-1821 (HUA BSO Utrecht 25-6-1821 no.511).
17. Brief van J.van Embden aan B&W en GR, 12-4-1838, GB (HUA 1007-I) 24: bijl.49A, p.1-2. Juist in dat jaar 1812 bracht hij samen met Van der Kloes een rapport aan het stadsbestuur uit over de toestand van de Domtoren; zie Van Heukelum, 1927, 34-35.
18. Zie Besluit Maire, 25-5-1812, GB (HUA 1007-I) 24: bijl.49B.
19. Brief van J. van Embden aan B&W en GR, 12-4-1838, GB (HUA 1007-I) 24: bijl.49A, p.2-3. Zijn zoon F.C.E. van Embden was betrokken bij de vervaardiging van de feestdecoraties, o.m. in de Domkerk; zie: Bannier, 1936, 115, 117. Over de bouwplannen m.b.t. een lyceum waarvan Van Embden rept is tot dusverre niets naders bekend.
20. Brief van J.van Embden aan B&W en GR, 12-4-1838, GB (HUA 1007-I) 24: bijl.49A, p.3. Wat de Domtoren betreft doelt Van Embden ongetwijfeld (mede) op het herstel van de stormschade van 29 november 1836, met name aan het achtkant, dat aanvankelijk aan zijn (al een paar dagen later overleden!) zoon werd toevertrouwd. Een status-quo model dat hiermee vermoedelijk in verband staat bevindt zich in het Centraal Museum; zie: De Vries 1983b, 128-130. Voor de storm en zijn gevolgen zie ook: Struick, 1982, 80-82; alsmede kort Haslinghuis & Peeters, 1965, 409, 412; Van Schaik & De Boer-van Hoogevest, 2004, 58.
21. Met dank aan M.van Zandbergen te Utrecht voor deze informatie. Vgl. voor de plattegronden: Tekeningen in topografische Atlas HUA Y 11.10 en Y 11.11. Voor de Wittevrouwenabij Hofman, 1907, 117-136; Van Campen, 1975, 101-130 (tot de middeleeuwse periode beperkt); alsmede kort Denneman, 1997, 10-12.
22. Zie Bosch, 1829. Voor de ingangsvleugel: tekening tegenover titelpagina; voor de bouw 31-33; voor beschrijving 33-35; voor inwijding op 24-8-1829 (verjaardag Willem I) 37-46; voor afmetingen 102-104. Zie ook: Van Hoof & Luttik, 1989, 37-40; voor Offerhaus 13-15; alsmede Janssen, 1984, 11-18. Voor de fatale brand, waarbij alleen twee bijgebouwen bespaard bleven: *Rapport*, 1877. Op de plek van de kazerne verrees in 1882 een meisjes-HBS.
23. Tekeningen in Topografische Atlas HUA sub Y 11.3 (D1) en Y 11.3 (E2).
24. Voor de Amsterdamse Oranje-Nassaukazerne: Van Swigchem, 1965, 265-268; alsmede Treu, 1987/88, 59-66. Voor de kazernebouw in de vroege negentiende eeuw: Mens, 1983, 24-29. Zie voorts: Schukking, 1933, 76-84.
25. Zie: De Groot, 1988, 24-29. Voorts kort Van Schaik & De Boer-van Hoogevest, 2004, 46-49. Het al genoemde (zie noot 12) Dom-model gaf er een indruk van; zie De Vries, 1983a, 126-127.
26. Brief van J.van Embden aan B&W en GR, 12-4-1838, GB (HUA 1007-I) 24: bijl.49A, p.3-4.
27. Willem Keetell, zoon van Theodorus Keetell en Christina Cornelia van Leuven, overleed op 20-1-1836 op 83-jarige leeftijd in Utrecht (HUA BSO Utrecht 21-1-1836). Blijkens de volkstelling van 1830 was hij katholiek. Zijn doop is niet terug te vinden, wel die van andere kinderen van zijn ouders.
28. Brief van J.van Embden aan B&W en GR, 12-4-1838, GB (HUA 1007-I) 24: bijl.49A, p.4-6.
29. Over hem: Nepveu, 1843, 195-274; Graafhuis, 1984, 44-48; Santegoeds, 1995, 23-27.
30. Rapport B, z.n., z.d., GB (HUA 1007-I) 24, bijl.76A.
31. Notulen GR 8-5-1838, GB (HUA 1007-I) 24, p.29; notulen GR 14-8-1838, GB 24, p.49-50. Van Embden bewoonde het zuidelijke van de twee huizen op het bolwerk; zie Schuur, 1985, 71. Over het in 1551-1552 door een verre voorganger van Van Embden, Willem van Noort, aangelegde bolwerk Zonnenburg: Schukking & Labouchère, 1941, 49-52; De Jong, 1956, 38-40. Voor de sterrenwacht, die daar in 1853, kort na Van Embdens dood zou worden gebouwd: Klück, 1995, 143-148.
32. Geboren op 17-6-1812 in Amsterdam als zoon van de koopman Justus van Maurik en Jeannette Catharina de Haas (BSG GA Amsterdam 18-6-1812: 4/167); aldaar ongehuwd overleden op 12-4-1893 (BSO GA Amsterdam 13-4-1893: 4/21).
33. Voor de start van zijn loopbaan: Jager, 2002, 115; alsmede De Baar, 1994, 3. Over Klijn: Heijder, 1982, 46-52.
34. Voor het bouwkundig onderwijs aan de Amsterdamse Academie zie: Reynaerts, 1985, 250-260. Vgl. voorts voor heel Nederland: Lottman, 1986, 3-20; Krabbe, 1998, 69-83, 94-104 (speciaal voor de rol van de Academie 70-76).
35. Zie *Prijs-uitdeeling bij de Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten te Amsterdam, van 1829, 1830 en 1831*, z.p. 1832 (exemplaar in GA Amsterdam: Q 400) 7, 29.
36. Zie Notulen RvB 9-9-1835, KABK (GA Amsterdam 681) 5, 153; met bijbehorend rapport van M.G. Tetar van Elven 1-9-1835, KABK 28: no.23.
37. Zie Notulen RvB 3-2-1836, KABK (GA Amsterdam 681) 5, 225. Voor zijn veelvuldig spijbelen zie de aantekening in de 'Naamlijst der leerlingen voor de Bouwkunde, over het Jaar 1835 & 1836', KABK (GA Amsterdam 681) 107, sub nr.68 ('13 maal verzuim').
38. Voor het eerste: Rapport M.G. Tétar van Elven, 6-4-1836, KABK (GA Amsterdam 681) 29: no.26 i.c.m. Notitie Tetar van Elven, 26-1-1836, KABK 29: no.190; voor het prijsvraagprogramma KABK 29: no.51. Voor het tweede: Rapport Tétar van Elven, 4-10-1836 no.10, KABK 29: no.51, met prijsvraagprogramma als bijlage.
39. Zie Notitie Tetar van Elven, 26-1-1836, KABK (GA Amsterdam 681) 29: no.10. Voor biografische informatie over Tétar van Elven zie kort: Rieber, 1892, 29-30; voor summier Amsterdams oeuvre-overzicht van Tétar van Elven, zelf ook als praktizerend architect actief: De Roy van Zuydewijn, 1969, 51.
40. Instructie voor den Stads Fabriek of Architect te Utrecht, 29 artikelen groot, 9-10-1838 door de GR vastgesteld, GB (HUA 1007-I) 1899; vgl. speciaal artikel 4.
41. Idem, m.n. artikelen 2, 3, 4, 6, 14, 26.

42. En wel in het pand met het huidige nummer 12 (toen Noorderkade 326f), deel van een blok statige witgepleisterde panden dat in 1833 door J.D. Zocher ontworpen was. Voor Van Mauriks adres zie de volkstelling van 1840, in HUA.
43. Zie Van Heukelum, 1927, 40-42, die een rapport van Van Embden van 15-7-1838 noemt. Zie voorts voor de herstelwerkzaamheden: Haslinghuis & Peeters, 1965, 409, 412, 426, 431; alsmede De Vries, 1983b, 128-120.
44. Daarover uitvoerig: Tieskens, 1980, 149-164; alsmede Weijs, 1995, 139-162 (m.n. 146-149), die overigens op 146 het bouwcommissielid L.C. Hora Siccama (1807-1880) als ontwerper noemt en de rol van Van Maurik tot een adviserende beperkt. Een maquette uit 1844 van de timmerman De Wit van een niet uitgevoerd ontwerp van Van Maurik is bewaard gebleven; zie: Tieskens, 1983b, 139-141. Govert Witteveen Deketh werd op 5-2-1795 geboren en op 22-3-1795 waals gedoopt in Franeker als zoon van Jean Deketh en Imke Witteveen (RA Leeuwarden, DTB Franeker 269), en overleed op 21-1-1881 in Utrecht (HUA BSO Utrecht 24-1-1881).
45. Vgl. De Leur, 1933, 147-149.
46. Notulen GR 13-6-1838, GB (HUA 1007-I) 24, p.35. Aan de opvolging van Van Embden is tot dusverre slechts kort aandacht besteed door Tieskens, 1980, 151, die ook een paar mede-sollicitanten met naam noemt.
47. Blijkens opmerking in Notulen GR 26-7-1838, GB (HUA 1007-I) 24, p.41.
48. Blijkens opmerking in Notulen GR 26-7-1838, GB (HUA 1007-I) 24, p.41.
49. Notulen GR 11-7-1838, GB (HUA 1007-1) 24, p.39.
50. Bartholomeus Cornelis Johannes Visscher werd op 27-12-1799 geboren en op 12-1-1800 in 's-Hertogenbosch waals gedoopt als zoon van Gerardus Anthonij Visscher en Jacoba Maria Boogaert (GA Den Bosch, DTB 208), en overleed op 22-12-1869 in Utrecht (HUA BSO 24-12-1869).
51. Nominatieve staat, 1838. Vgl ook Notulen B&W 13-8-1838, GB 812, p.86; alsmede kort Tieskens, 1980, 151.
52. Notulen GR 25-7-1838, GB (HUA 1007-I) 24, p.41-42. Vgl. voor de opdracht ook Notulen B&W 26-7-1838, GB 812, p.49; voor het gereedkomen Notulen B&W 13-8-1838, GB 812, p.86.
53. Nominatieve staat, 1838.
54. Vgl. Tieskens, 1980, 151.
55. Nominatieve staat, 1838.
56. Notulen GR 14-8-1838, GB (HUA 1007-I) 24, p.50.
57. Nominatieve staat, 1838.
58. Zie BR Delfshaven (GA Rotterdam), waar hij op 31-12-1859 als gemeentearchitect wordt vermeld.
59. In het BR van Delfshaven (GA Rotterdam) vindt men: Jan Mouthaan (geboren 25-5-1793 te Middelburg), zijn vrouw Willemien van 't Hoff (geboren 5-2-1796 te Gorinchem), en hun drie daar eveneens geboren kinderen Cornelia (1821), Johannes (1823, zeeman) en Hendrik (1825). Zijn vrouw overleed 8-1-1875 in Delfshaven (BSO Delfshaven 8-1-1875). Mouthaan was de zoon van Johannes Mouthaan en Jannetje van Diest (zie BSO Delfshaven 16-11-1875, bij gelegenheid van zijn overlijden op 14-11-1875). In Gorinchem heeft hij voorzover bekend geen blijvende architectonische sporen nagelaten; vgl. Stenvert 2004, 173-184.
60. Zie Kleijn, 1873; over het stadsrecht 303-311, over het aanzoek aan Rotterdam 330-345. Voor de annexatie: Gebuis & Van Hoek, 1989, 9.
61. Kleijn, 1873, 345-347.
62. Op 14-11-1875; zie GA Rotterdam, BSO Delfshaven 16-11-1875.
63. Geboren op 23-2-1817 in Delft als zoon van bakker Pieter Nicola en Christina de Hooijer (BSG GA Delft 1817:98); overleden op 17-3-1897 in Arnhem als weduwnaar van Georgette Eleonore Sanderson (BSO GA Arnhem 1897: 60/238).
64. Informatie ontleend aan brief W.A.Nicola aan RvB 5-4-1837, KABK (GA Amsterdam 681) 30: no.19. Over het bouwkunstonderwijs in Den Haag: Lottman, 1984, 29-59 (m.n. 36-43); alsmede o.m. Beljon, 1982, 36-42. Over De Greef: zie boven, noot 1; alsmede: Von der Dunk, 2003, m.n. 39-41.
65. Voor inschrijvingsdatum zie Lijst der ingeschrevenen tot leerlingen voor de Koninklyke Akademie van Beeldende Kunsten te Amsterdam, 1822-1833, KABK (GA Amsterdam 681) 105, sub nr.448. Voor de bekroning van zijn tekening: Notulen RvB 9-9-1835, KABK 5, p.153; en het bijbehorende rapport Tetar van Elven 1-9-1835, KABK 28: no.23. Tekeningen bewaard in de collectie van RdMz Zeist; zie Reynaerts, z.j., 25-26, cat.nr. 30A-C. Over De Thomon en zijn Beurs: Hautecoeur, 1912, 81-86; Loukomski, 1945, 297 en 394; alsmede Vogt, 1974, 119-133.
66. Zie Notulen RvB 19-4-1837 en 3-5-1837, KABK (GA Amsterdam 681) 6, p.50-51 en p. 60. Voor de Grote Prijs: Dekkers, 1987, 179-220. Voor de belangrijkste gegevens m.b.t. die van 1837 aldaar 206, met prijsvraagprogramma op 218. Zie voorts kort Krabbe, 1998, 72-73.
67. Zie brief W.A.Nicola aan RvB 5-4-1837, KABK (GA Amsterdam 681) 30: no.19. Van Embden was gedoopt in Utrecht op 10-5-1795, overleden op 4-12-1836 aldaar.
68. Nominatieve staat, 1838.
69. Zie ledenlijsten MBB 1843-1871, MBB inv.nr. 54-67 (in NAI Rotterdam), met de desbetreffende vermelding van zijn beroep. Voor de woningbouwprojecten zie kort: Schade, 1980, 89; alsmede Stenvert, 2000a, 94 (panden Paulstraat 52-65 en Catharijnestraat 119-145). Blijkens adresboekje uit 1855 (RA Arnhem) woonde Nicola er aan de Rijnkade G 33 (nu no.15). Voor de belangrijke rol van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst in de architectuurgeschiedenis: Krabbe, 1998, 113-241.
70. Geboren 8-9-1795, hervormd gedoopt 13-9-1795 in IJsselstein als zoon van de timmerman Cornelis van der Bie en Maria van Bemmel (HUA: DTB IJsselstein 214; voor het beroep van zijn vader HUA: BST Utrecht 22-5-1822 en 25-11-1826).
71. Van der Bie trouwde op 22-5-1822 in Utrecht met de winkelierster Johanna Cornelia Terwogt (geboren 15-4-1800 te Nederhorst-den-Berg, overleden te Utrecht 28-5-1826), op 26-11-1826 met Cornelia Johanna Terwogt (geen zuster, geboren te Utrecht 3-3-1799, overleden aldaar 26-3-1869); zie HUA: BS Utrecht. Voor zijn militaire dienstplicht tot 22-4-1819 zie HUA: BST Utrecht 25-11-1826, huwelijksbijlage 344; Van der Bie woonde toen bij zijn ouders in Koudekerk. Van der Bie woonde in Utrecht op het Oudkerkhof 70 (nu no.45); zie Volkstellingen van 1824 en 1830 in HUA. In het laatste geval werd als beroep architect opgegeven.
72. Nominatieve staat, 1838.

73. Zie: Hameete, 2000, 147. Overigens komt Van der Bie al in de volkstelling van 1840 in Utrecht niet meer voor.
74. Voor het laatste: zie ledenlijsten MBB 1843-1871, MBB inv.nr 54-67 (in NAI Rotterdam). Van der Bie ontbreekt in het personenregister van Stenvert, 1998. De meest opvallende bouwkundige bezigheid lijkt gedurende deze decennia te hebben bestaan uit de sloop van de stadwallen en poorten, en de vervanging daarvan door wandelparken; zie De Vries, 1961, II, 226-231; Ten Hove, 2005, 411-415. Voor de middeleeuwse stadsommuring zie: Hoefer, 1911, 37-81.
75. Volgens De Vries, 1961, II, 247: 1855 (foutief). Zijn opvolger werd Berend Reinders (1825-1890) uit Groningen, die twintig jaar in dienst bleef. Over hem (met het juiste vertrekjaar van Van der Bie) het opstel van Hameete, 2000, 139-148.
76. Blijkens bevolkingsregister Utrecht in HUA: oktober 1860 uit Loenen gekomen, eerst wonend Vredenburg C 752 (nu no. 46), vanaf mei 1861 Lange Elisabethstraat D 227 (nu no. 6), vanaf mei 1867 Slagtsteeg G 166 (nu no. 3); als beroep steeds bouwmeester vermeld. Aldaar overleden 2-5-1877, inmiddels zonder beroep (HUA: BSO Utrecht 3-5-1877).
77. Nominatieve staat, 1838. De architect werd geboren in Amsterdam op 29-3-1812 als zoon van Charles Hitchcock en Anna Aitchison, beiden zonder beroep wonend op de Achtergracht bij het Utrechtse Veer 10 (BSG GA Amsterdam 31-3-1812: 2/243v). Hij huwde op 20-6-1839 in Baarn J.C. de Wilde, kreeg op 9-2-1841 in Amsterdam een zoon en overleed op 21-11-1844 in Batavia (overlijdensadvertentie 11-3-1845, evenals voorgaande informatie ontleend aan Familieadvertenties CBG).
78. Voor pand met architect (foutief als J.P. Hitchcock vermeld) zie: Meijer, 1908, 72-73; Breen, 1909, 173; Kouwenaar, 1914, 19; Weissman, 1915, 11, voor het eerst van de *Engelse* architect Hitchcock sprekend; dit overgenomen door Van den Hoek Ostende, 1972, over het pand: 37-45 (voor Hitchcock 39). Voor Zeemanshoop ook: Crone, 1965, 210-213.
79. Informatie ontleend aan Immerzeel, 1842, II, 40-41 (met opsomming van de Nederlandse buitenverblijven en hun opdrachtgevers); Kramm, 1857, III, 693; Thieme-Becker, 1907, XVII (1924), 151 (overlijdensdatum foutief 11-3-1846); Scheen, 1969, I, 486 (idem: 11-3-1845); Colvin, 1978, 499. Voor Hardwick: Hobhouse, 1976, 32-49.
80. Nominatieve staat, 1838.
81. Geboren te Waddinxveen 24-4-1805, gehuwd met Wilhelmina Antonia Dorlandt (geboren 4-4-1805 in Middelburg); zie BR Vlissingen 1860-1890 deel K/1/139. Overleden te Vlissingen op 17-8-1882; zie BSO Vlissingen.
82. Zie ledenlijsten MBB 1843-1871, MBB inv.nr.54-67 (in NAI Rotterdam).
83. Stenvert, 2003, 255.
84. Geboren op 17-3-1805 en gedoopt op 24-3-1805 in Amsterdam als zoon van timmerman Willem Springer en Maria Elisabeth Doetzen, aldaar ongehuwd overleden op 16-10-1867 (GA Amsterdam DTB 288/63 resp. BSO 18-6-1867: 6/25). Voor de kunstenaarsfamilie Springer: Ringeling, 1968-1969, 153-176; voor Hendrik aldaar 159. Voor summiere biografische informatie zie voorts: Rosenberg, 1972, 107.
85. Nominatieve staat, 1838.
86. Leliman, 1869, kol. 97-110.
87. Ledenlijsten MBB 1843-1871, MBB inv.nrs 54-67 (in NAI Rotterdam).
88. Zie Leliman, 1869, kol. 98-99. Voor de Groote Prijs van 1827: Dekkers, 1987. Vgl. voorts: Dekkers, 1986, 36-40.
89. Leliman, 1869, kol.99.
90. Aldus Leliman, 1869, kol. 98. Voor de herbouw: Kooiman, 1941, 134-157 (zonder H. Springer te noemen; wel W. Springer op 148, 150-151, 153 vermeld); zie ook Van Tilborgh, 1983, 117-119. Voor Moele, in 1842 mede-oprichter van de Maatschappij, recent: Von der Dunk, 2005, 165-167.
91. Voor Springers militaire plichten: Leliman, 1869, kol. 100; voor drie aan de Academie bekroonde prijsvraagontwerpen van Stoothuys, bewaard in RdMz Zeist: Reynaerts, z.j., 42-45 met cat.nr 48A-C, 48D-F, 48G-I.
92. Leliman, 1869, kol. 99-100. Voor de rol van Tétar van Elven aan de Academie: Krabbe, 1998, 73-76.
93. Von der Dunk, 1992b, 111-134.
94. Voor de naar Springers ontwerp door P.J.Hamer (1812-1887) uitgevoerde gotiserende verbouwing van de Amstelkerk: Van Eeghen, 1961, 171-173; Groen, 1970, 6-7; Van der Veen, 1988, 52-53. De Beurs zou uiteindelijk in 1841-1845 niet naar ontwerp van Springer, maar van J.D.Zocher gebouwd worden; zie De Vries, 1984, 140-159; alsmede Heijder, 1980, 307-311; Tieskens, 1983a, 135-138.
95. Leliman, 1869, kol. 101. Voor het Rotterdamse tekengenootschap: Schutze van Houten, Mensing & Sluiter, 1863, 6-14; Bakker, 1900; aldaar, 59 de prijsvraag met winnaar en consequenties vermeld.
96. Leliman, 1869, kol. 100; Rosenberg, 1972, 159.
97. Leliman, 1869, kol.106 resp. 102.
98. Leliman, 1869, kol.106. Voor het Paleis voor Volksvlijt zie recent uitvoerig: Wennekes, 1999, 49-56; alsmede voorts Van Dam, 1940, 138-144 (zonder Springer te noemen). Wennekes noemt op p. 51 Springer als een van de tien inzenders; zijn uit 1856 daterende ontwerp vindt men afgebeeld bij De Groot, 1982, 60.
99. Zie Ringeling, 1968-69, 159; en m.n. Leliman, 1869, kol. 102-104, met gespecificeerd lijstje, lopend van 1828 tot 1858. Vóór 1838 had hij er al zes op zijn naam staan, van Paramaribo tot Delft.
100. Zie Leliman, 1869, kol. 104; Ringeling, 1968-69, 159.
101. Geboren op 1-12-1812 in Amsterdam als zoon van de timmerman Nicolaas van Zoelen en Anna Veldhuizen (BSG GA Amsterdam 2-12-1812: 5/250). Overleden op 18-1-1869 in Vught (BSO Vught, RA Den Bosch). Over hem is van mijn hand een monografisch artikel in voorbereiding, t.z.t. bestemd voor het *Jaarboek Amstelodamum*.
102. Voor de drie gewonnen prijsvragen: Notulen RvB 9-9-1835, 4-5-1836, 7-6-1837, in KABK (GA Amsterdam 81) resp. 5, pp. 153 en 265; 6, p. 83. Voor de daaraan ten grondslag liggende rapporten van directeur bouwkunde M.G.Tetar van Elven van resp. 1-9-1835, 6-4-1836, 12-5-1837: resp. KABK 28: no.23, 29: no.26, 30: no.40. Tekeningen bewaard in collectie RdMz Zeist; zie Reynaerts, z.j., 61-63, resp. cat.nr 62A-C, 62 D-E, 62F-G. De eerste van de drie betrof de bibliotheekprijsvraag, waarin Van Maurk als tweede eindigde (zie boven). Voor Van Zoelens deelname aan de Grote Prijs van 1837: Dekkers, 1987, 206.
103. Zie Lottman, 1986, 15.

104. Nominatieve staat, 1838.
105. De bewuste post was vacant gekomen doordat de vorige stadsbouwmeester van Harderwijk net in 1835 directeur bouwkunde aan de Academie geworden was, wat hij tot 1869 zou blijven: Tétar van Elven zelf. Zie o.m. Krabbe, 1998, 74.
106. Brief van M.Tetar van Elven, 25-2-1836, bijlage bij brief J. Verhoeven aan 4e Klasse KNIW, 23-2-1836, KNIW (RA Haarlem 175) 132, III no.102.
107. Zie BR van Amsterdam in 1851, GA Amsterdam inv.nr. 912, 469, buurt SS afd. 3/202. Voor zijn woonhuis: *Vier eeuwen*, 1976, I, 208-209.
108. Zie ledenlijsten 1843-1871 MBB, MBB inv.nr. 54-67 (in NAI Rotterdam).
109. Zie resp. Von der Dunk, 2004, 57-61; idem, o.c. [101].
110. Voor de eerste binnenkort: Von der Dunk, 2006; voor de tweede: Van Deelen, 1981, 38-44; Baars & Steeman-Borst, 1983, 3-12; Baars, 1992, 72-75.
111. Van Zoelen, 1860, kol. 237-242, met plaat XI.
112. Zie BR GA Amsterdam over 1865, sub Z 170 (Frederiksplein 29).
113. Geboren op 16-12-1811 in Leeuwarden als zoon van de 19-jarige timmerman Jacob Romein en de 25-jarige Janke Pabes van der Helm; overleden aldaar op 24-2-1881. Van alle negen sollicitanten de enige aan wie tot dusverre monografische studies gewijd zijn: Boschma, 1964, 439-467 (aldaar levensdata 445, resp. 449); en - n.a.v. de door hem ontworpen hervormde kerk van Terband - Yedema, 1992, met levensdata op 18 en oeuvrelijstje op 19.
114. Nominatieve staat, 1838.
115. Boschma, 1964, 445-447; Yedema, 1992, 18. Algemeen over het bouwkundig onderwijs in Rotterdam: Lottman, 1983, 243-271. Bakker, 1900, noemt Romeins prijs niet.
116. Boschma, 1964, 448; Yedema, 1992, 18.
117. Voor een oeuvrelijst zie Boschma, 1964, 464-466; Yedema, 1992, 19. Vgl. voor een overzicht van zijn nog bestaande werk: Stenvert, 2000b, passim (zie register).
118. Voor Romeins openbare gebouwen binnen en buiten de Friese hoofdstad: Boschma, 1964, 453-460; alsmede Karstkarel, 1985, passim (zie register); Yedema, 1992, 21-23, 25-29. Voor de verbouwing van de Jacobijnerkerk (zonder Romeins naam te noemen): Fahner & Wassenaar, 2003, 4-7. Voor het Paleis van Justitie: Mulder, 1993; en Bosch, 2003, 319-324.
119. Zie voor Romeins kerken: Boschma, 1964, 449-453; Yedema, 1992, 21 en 31-33, plus speciaal over die van Terband (1843) 35-45; vgl. voorts het korte opstel van Elzinga, 1979, 109-115. Speciaal over die van St. Jacobiparochie: Elzinga, 1981; Kingmans, 1988, met op 32-36 biografische informatie over Romein.
120. Te weten Akkrum (Doopsgezinde Kerk, 1835, officieel op naam van zijn vader Jacob Romein) en Arum (Hervormde Kerk, 1836), tezamen afgaand op de oeuvrelijst van Yedema, 1992, 19, zijn enige bekende werk tot zijn sollicitatie in Utrecht. Van de laatste is in het Fries Museum een voorontwerp bewaard gebleven, afgebeeld bij Boschma, 1964, 451. Jacob Romein was tevens aannemer bij de bouw van de Garnizoensinfirmerie op de Jakobijnerdwinger in Leeuwarden (1836); zie Eekhoff, 1846, 248. Mogelijk heeft ook zijn zoon Thomas hier ervaring opgedaan. Voor Rijkswaterstaat en de kerkbouw, op grond van onderzoek in de provincie Gelderland: Von der Dunk, 1989b, 91-116; Von der Dunk, 1990, 107-129; Von der Dunk, 1992a, 1-14; alsmede Krabbe, 1998, 90-94. Voor een productief Waterstaatsopzichter, H.H. Dansdorp: Looijenga, 1990.
121. Zie ledenlijsten MBB 1843-1871, MBB inv.nr.54-67 (in NAI Rotterdam). Voor dat laatste: Boschma, 1964, 447-448. Zie ook Krabbe, 1998, 137.
122. Als een der liefst 47 sollicitanten, volgens De Vries, 1961, II, 247. Voor de opvolgingsprocedure m.b.v. een examen, waarvoor 24 personen werden opgeroepen, zie Hameete, 2000, 139-140, zonder overigens de naam van Romein te noemen.
123. Zie Boschma, 1964, 448-449, met de opgevoerde citaten.
124. Tieskens, 1980, 151.
125. Voor zijn verdere loopbaan zie kort: De Baar, 1994, 3; Jager, 2002, 115; voor zijn verrichtingen in stadsdienst aldaar, passim.
126. Zie: ledenlijsten MBB 1843-1871, MBB inv.nr 54-67 (in NAI Rotterdam); resp. Van Maurik, 1844, 21-26.
127. Zie: Van Geemert, 2001, 140-141.
128. Stenvert, 2006, 165.
129. Zie resp. Goudswaard, 1981, 66, 69-71; en Rapport, 1873, kol. 143-146, met plaat 21 (fig. 341-346). Hierover, vnl. de instelling en nauwelijks het gebouw betreffend, de architect slechts terloops noemend: Groen, 1964, 278-284; De Baar, 1989, 292-296; alsmede Zeilstra, 1985, 31-34.

Kroniek over het jaar 2005

Samengesteld door
Ingrid en Simon den Daas

JANUARI

4 ▶ Tussen de gemeente en de heer Eijrond, eigenaar van de Winkel van Sinkel, is na tien jaar een accoord bereikt over het gebruik van het complex als festivalpaleis.

13 ▶ De beslissing wordt bekend gemaakt dat het hoofdkwartier van de landmachtstaf naar Utrecht komt. Het zal tijdelijk gevestigd worden in de Knoopkazerne. Uiteindelijk zal, na sluiting van de historische Centrale Werkplaats van de Landmacht in de Kromhoutkazerne, en de daarop volgende herinrichting, de landmachtstaf daar zijn intrek nemen.

20 ▶ De sloop van de gebouwen van Altrecht, het voormalige Willem Arntsz-huis, aan de Lange Nieuwstraat, is begonnen. Het was te grootschalig geworden.

24 ▶ Als eerste restaurant in Utrecht krijgt Grand Hotel Karel V een Michelinster. Chefkok Jerry Bastiaan leerde het vak bij sterren-kok Robert Kranenborg.

25 ▶ Het college van b en w heeft een besluit genomen over een 'ontwikkelingsvisie', waaruit blijkt dat de gemeente wil meewerken aan het zichtbaar, toegankelijk of beleefbaar maken van de grondschatten op en rond het Domplein. Tweeduizend jaar geschiedenis in de vorm van Romeinse resten, het paleis Lofen, het middeleeuwse huis 'de Rode Poort', de Heilige Kruiskapel en de Salvatorkerk zou veel belangstelling kunnen trekken, net als het project 750 jaar gotische Dom in 2004.

26 ▶ De onderdoorgangen van de pas opgeknapte Balijebrug zijn voorzien van panelen met daarop de foto's van zo'n negentig bewoners van de Rivieren- en Dichterswijk. Het idee is van Eric Jozee van bewonersvereniging La Plakade uit Rivierenwijk.

26 ▶ Op het terrein aan de Wittevrouwenstraat, waar na een grote brand een pand is gesloopt, worden opgravingen gedaan vóór er gebouwd gaat worden. Er zijn een aantal gave 16de en 17de eeuwse kookpotten en -pannen gevonden. Verder levert het onderzoek informatie op over gebruik van en bewoning in dit gedeelte van de stad. Daar is nog weinig van bekend. Uit de opgraving blijkt dat er waarschijnlijk al bewoning was in de twaalfde eeuw.

26 januari

27 ▶ Het Schillertheater aan de Minrebroederstraat wordt heropend. De deerlijk vervallen zaal is in zeer korte tijd en zonder subsidie herschapen in een intiem theater. Onder de nieuwe naam Schillertheater Place Royal zal een brede programmering worden gebracht.

FEBRUARI

1 ▶ In het torentje van de voormalige politiepost aan de Wittevrouwenstraat staat de klok stil. Het uurwerk, een kleinere en oudere uitgave van het Dom-uurwerk moet worden gerestaureerd. De bronzen uurslagklok, in 1554 gegoten door de Utrechtse klokkengieter Jan Tolhuis, wordt opnieuw opgehangen.

2 ▶ Het Joods Cultureel Centrum aan de Nieuwe Gracht is met een dienst in de gerestaureerde synagoge geopend. Het centrum en de synagoge zijn gevestigd in het voormalige Joodse weeshuis.

4 ▶ Het Volksbuurtmuseum Wijk C is opgenomen in het Nederlandse Museumregister. Er zijn 55 musea in de provincie, waarvan er nu acht zijn opgenomen in het register.

23 ▶ De stoffenzaak Michel aan de Lijnmarkt start de opheffings-uitverkoop. Het is de laatste stoffenzaak in de binnenstad van Utrecht.

23 ▶ Mr. Henk Zeevalking, oud raadslid en wethouder Verkeer en Openbare Werken van Utrecht is in Delft op 82 jarige leeftijd overleden.

MAART

1 ▶ De bekende ijzerwaren- en gereedschapswinkel Schumacher aan de Oude Gracht sluit de deuren.

9 ▶ Wethouder Van Zanen legt een gedenksteen ter herinnering aan Fred Kaps, drievoudig wereldkampioen goochelen. De steen is gelegd in de stoep voor zijn voormalige woning, Peltlaan 79 (Kanaleneiland).

11 ▶ De fysisch geograaf Henk Berendsen krijgt de Van Waterschoot van der Grachtpenning uitgereikt, de hoogste Nederlandse onderscheiding in de aardwetenschappen. De loop van de rivieren in Nederland is gedurende de laatste 8000 jaar meer dan 80 maal drastisch gewijzigd. Berendsen heeft de afgelopen dertig jaar aan de hand van boringen en ouderdoms-bepalingen die wijzigingen gedetailleerd in kaart gebracht.

12 ▶ De Speld van de Stad Utrecht wordt uitgereikt aan de directeur van het Jacobitheater, Ben van den Brink, wegens zijn betrokkenheid bij het culturele en maatschappelijke leven in de stad.

22 ▶ Het op één na oudste uurwerk van de stad keert terug uit het Rijksmuseum naar de Klaaskerk. Het uurwerk waarvoor Guert Wouterszoon in 1581 de opdracht kreeg, meet twee-en-een-halve meter in het vierkant en zal, inclusief de tijdsaanduiding, museaal worden opgesteld in de kerk. De speeltrommel die niet meer aanwezig is zal worden nagebouwd in hout om een compleet beeld te kunnen laten zien.

22 ▶ De Utrechtse historicus en publicist Dr. J.S. Wijne overlijdt op 75-jarige leeftijd. Johan Wijne was jarenlang zeer actief in de PvdA en namens die partij lid van

Provinciale Staten. Hij had zaterdag 19 maart nog een koninklijke onderscheiding in ontvangst genomen.

31 ▶ De laatste werkdag van René Verhulst is na vier en een half jaar wethouderschap aangebroken. Hij geeft de mooiste werkkamer van het stadhuis op voor een functie bij de Nyenrode Business Universiteit.

APRIL

2 ▶ Thijs Ornstein overlijdt op 72-jarige leeftijd. Ornstein was een zeer actief raadslid voor de VVD in de periode 1998-2000.

8 ▶ Het kraakpand Vismarkt 4-5 wordt ontruimd omdat de krakers zich niet houden aan de voorschriften van de gemeente. Bovendien wil de eigenaar gaan verbouwen. De krakers willen niet vertrekken omdat zij niet geloven in de bouwplannen. De ontruiming is rustig verlopen.

11 ▶ Minister Peijs geeft samen met wethouder Van den Berg het startsein voor een aantal grote infrastructurele projecten aan de westkant van de stad, waaronder de verlegging, verbreding en overkapping van de A2. Het startsein wordt gegeven door de nieuwe Verlengde Vleutenseweg officieel in gebruik te stellen.

11 april

13 ▶ Wethouder Jan van Zanen onthult samen met mevrouw Van de Berg, bewoonster van het Joke Smitplein, een slingerbank van de kunstenares Anouk Cleonne op dat plein. De bank is er gekomen met een gemeentelijke subsidie van € 30.000 uit de regeling Recht van Initiatief. De bewoners kregen ook hulp in de vorm van sponsoring en medewerking van het Regionaal Opleidingen Instituut (ROC).

13 ▶ Pauline Terreehorst is door het gemeentebestuur benoemd tot directeur van het Centraal Museum als opvolger van Sjarel Ex. Zij is thans directeur van het Amsterdam Fashion Institute, onderdeel van de Hogeschool van Amsterdam. Als voormalig cultuurjournalist is zij een nieuwkomer in de museumwereld.

14 ▶ De officiële opening van het nieuwe hoofdkantoor van de Utrechtse brandweer aan de Belcampostraat in Leidsche Rijn wordt verricht door Mr. Pieter van Vollenhoven.

20 ▶ De fontein in de Catharijnesingel wordt, met muziek en drank, officiëel in gebruik genomen.

22 ▶ Een gaaf straatje van keien, minimaal 600 jaar oud, komt in het zicht bij werkzaamheden aan de stadsverwarming in de Wijde Doelen.

22 ▶ André Klukhuhn, chemicus en filosoof, directeur van Bureau Studium Generale, neemt afscheid. Hij is 32 jaar aan het bureau verbonden geweest.

27 ▶ Burgemeester Brouwer wordt onderscheiden ter gelegenheid van de lintjesregen op koninginnedag. Zij wordt ondermeer vanwege haar kwaliteiten op bestuurlijk terrein benoemd tot Officier in de Orde van Oranje Nassau.

29 ▶ Hans Boter wordt Officier in de Orde van Oranje Nassau. De onderscheiding wordt uitgereikt wegens zijn grote verdienste binnen de medisch-technologische wereld. Daarnaast was hij jaren redacteur bij de Binnenstadskrant waarvoor hij onder andere schreef over de geschiedenis van zijn straat: de Keizerstraat.

MEI

4 ▶ Ter nagedachtenis van Professor Victor Jacob Koningsberger wordt door de Utrechtse Universiteit de Koningsberger-leerstoel ingesteld. De hoogleraar Algemene Plantkunde, Rector Magnificus in 1952-53 en directeur van de Hortus Botanicus wordt geëerd om zijn publieke stellingname gedurende de Tweede Wereldoorlog.

7 ▶ Na een herdenking bij het IJsbeer-monument achter de Museumlaan, trekken de Utrechtse bevrijders, de Polar Bear Division voor de allerlaatste keer in oude legervoertuigen de stad binnen die zij 60 jaar geleden hebben bevrijd.

7 ▶ Willem van Leerdam, beter bekend onder de naam Willem de Koetsier overlijdt op 95-jarige leeftijd. Hij is de laatste beroeps-koetsier van Utrecht. Na gewerkt te hebben voor diverse transportbedrijven, sloot hij zijn werkzame leven af bij stalhouderij Schoonhoven Buytendijk. Hij werd daarna nog wel eens ingehuurd door hobbyisten. Hij is op zijn verzoek met een lijkkoets, begeleid door vier leden van de bereden politie naar crematorium Daelwijck gebracht.

12 ▶ De bekende fotozaak 'Foto Abstede' aan de Nachtegaalstraat start de opheffingsuitverkoop. De eigenaar Svend Germann wil als verwoed analoog fotograaf niet meer switchen naar digitaal. Zijn grootvader kocht het bedrijf van de oprichter in 1933. Foto Abstede was bekend om de adviezen met kennis van zaken en het Leica-dealerschap. Maar bovenal om de portretfoto's van vader Theo Germann.

20 ▶ Jan van Zanen, sinds 2001 wethouder financiën, openbare ruimte, economische zaken en monumenten van de gemeente Utrecht, is door de Kroon benoemd tot burgemeester van Amstelveen. Hij begint daar op 1 juli.

20 ▶ Professor dr. N.M. van Hemel is bij zijn afscheid als cardioloog van het Sint Anthoniusziekenhuis benoemd tot Ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw.

21 ▶ Op het terrein tussen het Ledig Erf en de Gansstraat zijn archeologen gestuit op een waterreservoir uit de veertiende eeuw. Het is een hergebruikte Duitse wijn- of bierton. Verder zijn er drie 'arbeiderswoningen' uit de zelfde periode gevonden, alsmede een kelder uit de twaalfde eeuw. Het terrein wordt onderzocht in verband met de bouw van een appartementencomplex waarin ook bedrijfsruimten en een ondergrondse parkeergarage worden ondergebracht. In verband met de bouw van de garage zullen de vondsten worden weggehaald.

21 ▶ Kantoorboekhandel Ravensteyn, een familiebedrijf dat al sinds 1936 aan de Steenweg is gevestigd, is voor de laatste dag open. Het bedrijf kan met een assortiment van voornamelijk luxe artikelen niet meer rendabel draaien.

26 ▶ De overleden Utrechtse graficus Koos van der Sluys wordt gecremeerd. Zijn uitvaart heeft hij al jaren geleden in detail vastgelegd.

28 ▶ Aan het Utrechtse filmtheater 'het Louis Hartlooper Complex' is de landelijke Bouwfonds Award voor Vitale Monumenten toegekend in de categorie grootschalig monument omdat het gebouw niet alleen goed gerestaureerd is, maar ook een publiekvriendelijke herbestemming heeft gekregen. Het was in 1928 gebouwd als politiebureau door architect Planjer.

JUNI

1 ▶ Na 45 jaar houdt de wijkvereniging van het Kanaleneiland 'Wij op ons eiland' op te bestaan. Het ledental is teruggelopen van 1200 naar 330 en het is moeilijk bestuursleden te vinden.

4 ▶ Na een verbouwing van bijna twee jaar heropent het Spoorwegmuseum. Het oude Maliebaanstation is in zijn oude luister hersteld, en achter het station is een vier keer zo groot museum ingericht met veel nieuwe attracties. Het museum is nu ook bereikbaar met een pendeltrein vanaf het Centraal Station.

11 ▶ Het Utrechts Studenten Koor en Orkest (USKO) geeft het tweede van een reeks van drie concerten ter gelegenheid van het 60-jarig bestaan. Vredenburg is tot de nok gevuld omdat ook het R-USKO (reünisten koor) zingt. Er is in het Universiteitsmuseum een overzichts-tentoonstelling georganiseerd: 'USKO' in alle toonaarden.

15 ▶ Noreena Hertz houdt haar inaugurale rede over globalisering en gender bij het aanvaarden van de Belle van Zuylenleerstoel aan de Utrechtse Universiteit.

15 ▶ Koningin Beatrix opent Nederlands eerste Jantje Beton Sprankelplek: in Overvecht. Een sprankelplek is een kunstwerk, ontworpen door Jos Spanbroek, waar buurtkin-

deren met elkaar kunnen spelen en waar jongeren en volwassenen elkaar kunnen ontmoeten.

21 ▶ De 500-ste verjaardag van de zes grootste klokken van de Domtoren, in 1505 gegoten door Geert van Wou, wordt gevierd met een feestluiding. Mr. Pieter van Vollenhoven helpt mee de eerste klok op te luiden. De feestluiding wordt afgesloten met het luiden van alle veertien klokken. Normaal wordt dit alleen met Nieuwjaar gedaan.

21 ▶ Klokkenluider Sjoerd van Geuns is wegens zijn verdienste voor de Utrechtse luidklokken en voor het Klokkenluidersgilde benoemd tot Ridder in de Orde van Oranje-Nassau. Door zijn enorme kennis op het gebied van de campanologie is hij een veelgevraagd adviseur bij restauratiewerk en bij de aankoop of het ontwerp van luidklokken. Tijdens een bijeenkomst van het Gilde na de feestluiding waarbij Van Geuns optrad als luidmeester, speldt burgemeester Brouwer hem de versierselen op.

22 ▶ De bunker aan het 24-Oktoberplein mag worden gesloopt voor de fly-over van de snelweg A2 naar de binnenstad. De aanvraag van de Stichting Menno van Coehoorn om het bouwwerk op de Rijksmonumentenlijst te plaatsen is afgewezen.

22 ▶ Cabaretier Herman Berkien overlijdt op 63 jarige leeftijd.

22 ▶ Het pand Bemuurde Weerd Westzijde 13A en 14 is vanwege de stucplafonds, schouwen en geprofileerde lijsten op de gemeentelijke Monumentenlijst geplaatst. Eerder werd die plaatsing afgewezen omdat men alleen de neorenaissance buitenzijde beoordeeld had.

22 ▶ De laatste monumentensubsidies uit het rijksbudget gaan in Utrecht grotendeels naar kerkgebouwen.

23 ▶ Wethouder Jan van Zanen is bij zijn vertrek uit het Utrechtse gemeentebestuur onderscheiden met de zilveren stadsmedaille.

25 ▶ Nijntje Pluis, creatie van Dick Bruna, viert haar 50-ste verjaardag. Vooral het Centraal Museum houdt zich bezig met het organiseren van festiviteiten.

25 ▶ Het archeologische programma TimeTeam van de BBC maakt opnamen van de opgraving van het Romeinse schip 'De Meern 4' dat twee jaar geleden werd gevonden. Het blijkt het oudste Romeinse schip dat tot nu toe is gevonden: het hout is gekapt rond 77 na Christus. Ook de bouwmethode is bijzonder.

29 ▶ De zilveren stadsmedaille wordt uitgereikt aan Jetta Ernst bij haar afscheid als zakelijk leider van De Paardenkathedraal. Zij leverde sinds 1966 een bijdrage aan veel culturele manifestaties in Utrecht.

29 ▶ Nanette Ris start haar werk als directeur van het Utrechtse theatergezelschap De Paardenkathedraal.

JULI

1 ▶ Burgemeester Brouwer onthult een oude grafsteen die binnen de oude muren van de

gotische Domkerk is gelegd. Het is het startsein voor het plan 'Domplein 2013' van architect Theo van Wijk, waarmee beoogd wordt historische resten rond het Domplein bloot te leggen of te markeren. Begin november zullen nog meer grafstenen worden neergelegd op het Domplein.

2 ▶ Mevrouw Nannes start de opheffings-uitverkoop van de Army Dump aan de Blauwkapelseweg. Na twintig jaar stopt zij de verkoop van legergoederen. Mevrouw Nannes heeft de leeftijd om ermee te stoppen. Zij is 78 jaar.

7 ▶ In de Jacobikerk is het paneel met de Liefdadigheidswerken en het Laatste Oordeel teruggekeerd. Het paneel behoorde bij de tafel waar de brooduitdeling van de Armenpot plaats vond. De naam van de vermoedelijk Noord-Nederlandse schilder is onbekend. Het origineel uit het depot van het Centraal Museum is langs digitale weg op ware grootte afgedrukt. Voorzijde en achterzijde hangen nu naast elkaar.

22 ▶ De 25-jarige Utrechtse natuurkundestudent Rowdy Boeyink vindt bij een literatuurstudie in de privé-archieven van hoogleraar Paul Ehrenfest een 22 pagina's tellend manuscript van Einstein, die een persoonlijk vriend van Ehrenfest was.

AUGUSTUS

1 ▶ De schilder Constant (Constant Anton Nieuwenhuys) is op 85-jarige leeftijd in Utrecht overleden. Hij was een van de oprichters van de kunstenaarsbeweging Cobra.

4 ▶ De Raad van State doet uitspraak in het hoger beroep van het Comité Behoud Lucasbolwerk en de Stichting Singelgebied om alsnog een referendum af te dwingen over de parkeergarage onder het Lucasbolwerk. Het Comité en de Stichting stelden naast andere argumenten dat door de procedure die wethouder Van den Bergh hanteerde niet duidelijk is geweest op welk moment de aanvraag voor het referendum moest worden gedaan. Zij trachtten het vermeende manipuleren aan te tonen aan de hand van een mail-wisseling van de wethouder met een hoge ambtenaar. De rechter is niet gevoelig voor de argumenten en wijst het beroep af.

8 ▶ De herstel-werkzaamheden aan het Zocherpark worden gestart bij het Hieronymusplantsoen. Het park wordt zoveel mogelijk teruggebracht in de oude stijl. Alleen de paden krijgen een speciaal soort zand dat niet origineel is maar dat door de verharding het onderhoud aanzienlijk moet vereenvoudigen.

15 ▶ Wethouder Janssen is uitvoerig geïnformeerd over het onderhoud aan de middeleeuwse torens in Utrecht. Tijdens de 'torenmarathon' beklom hij 1321 treden. Er is bekeken wat er in het afgelopen jaar is verbeterd. In verband met de slechte staat van onderhoud is al eenmalig een bedrag van _ 390.000 ter beschikking gesteld. Jaarlijks komt daar nog _ 70.000 bij om de conditie van de torens op peil te houden.

24 ▶ Bij zijn afscheid als hoofd Juridische Zaken van de gemeente Utrecht ontving de heer Koenders de zilveren stadsmedaille uit handen van burgemeester Brouwer. Hij was

in de afgelopen jaren zeer succesvol bij de onderhandelingen over de verkoop van de aandelen in het Utrechtse kabelnetwerk, de Pegus, de Una en de Remu.

25 ▶ Dr. A. van Hulzen, destijds door burgemeester Opstelten 'dé choniqueur van de Domstad' genoemd, is honderd jaar geworden. Vele boeken en krantenartikelen over de historie van Utrecht zijn van zijn hand verschenen. Hij is benoemd tot Ridder in de Orde van Oranje Nassau. De bijbehorende versierselen werden hem overhandigd door burgemeester Brouwer. Het bestuur van de Vereniging Oud-Utrecht bood de jarige namens de vereniging een bos bloemen aan.

25 ▶ Burgemeester Brouwer opent het tijdelijke archeologiemuseum dat is ingericht ter gelegenheid van 10 jaar Leidsche Rijn. Een bronzen sierbeugel van een Romeinse helm uit de tweede eeuw met zeer bijzondere versiering is daarbij onthuld. De vondst, vorig jaar juli, is een jaar stilgehouden. In die tijd is er een replica van gemaakt.

28 ▶ Jan de Kok, hulpbisschop van het Aartsbisdom Utrecht gaat op 75 jarige leeftijd met emeritaat. Hij was onder andere verantwoordelijk voor het Katholiek Justitiepastoraat en de Katholieke Theologische opleidingen.

SEPTEMBER

10 ▶ Het boek 'De getekende Stad, Utrecht in oude tekeningen 1550-1900' wordt gepre-

10 september

senteerd. De auteur, kunsthistoricus Tolien Wilmer, werkte er bijna tien jaar aan.

10 ▶ Minister De Geus geeft in de Domkerk het startschot voor de Stichting Utrecht Orgelland, die de historische orgels in de provincie onder de aandacht wil brengen van een groter publiek.

10 ▶ Een mozaïekvloer uit de eerste helft van de veertiende eeuw, die in 1994 werd gevonden, wordt permanent opengesteld voor het publiek. De vloer van 20.000 tegeltjes is te bezichtigen in de kelder van Mariaplaats 33. Oorspronkelijk stond hier de woning van Frederik van Osseken, kanunnik van S. Marie, die de vloer heeft laten leggen.

16 ▶ Het Gilde Utrecht, vooral bekend door de stadsrondleidingen, is verhuisd van Nachtegaalstraat 2 naar Lange Smeestraat 7. De nieuwe behuizing wordt geopend door burgemeester Brouwer.

17 ▶ Park Transwijk wordt na een uitgebreide herinrichting officiëel heropend door wethouder Abrahamse. Er is in 2001 al begonnen met de opknapbeurt.

18 ▶ De Dienst Geestelijke Verzorging van het UMC krijgt in Frankfurt een Europese prijs voor de begeleiding van patiënten met een moslim- of hindoe-achtergrond.

20 ▶ Langs de Weg tot de Wetenschap is gestart met het graven van een nieuwe zijarm voor de Kromme Rijn. Op de nieuwe eilandjes mag de natuur zijn gang gaan.

30 ▶ Tijdens het feest ter gelegenheid van het 35-jarig bestaan van FC Utrecht is afscheid genomen van voorzitter Martin Sturkenboom, die zijn club tijdens een moeilijke periode voor de ondergang behoedde.

OCTOBER

4 ▶ Mevrouw drs. S.C. van Dockum is benoemd tot directeur van Het Utrechts Archief als opvolger van de heer Jamar op die per 1 december afscheid neemt. Na haar studie kunstgeschiedenis en archeologie was zij onder andere werkzaam als provinciaal archeoloog en als waarnemend directeur bij de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

5 ▶ Na een lange periode waarin de bestrating regelmatig werd opgebroken, is in de Zakkendragerssteeg als afsluiting de 'vloerverlichting' door wethouder Abrahamse ontstoken.

5 ▶ De roeivereniging USR Triton, subgezelschap van het Utrechts Studenten Corps, bestaat 125 jaar. De vereniging viert dat met een feest dat 125 uur moet gaan duren.

6 ▶ Tijdens de slotavond van het 25-ste Nederlands Film Festival wordt de Filmprijs van de Stad Utrecht uitgereikt aan regisseur Maroesja Perizonius voor haar film Communekind.

12 ▶ De gemeente Utrecht voert een nieuwe huisstijl in. Deze moet eenheid brengen in het huidige samenraapsel van logo's en beeldmerken en een besparing van zes ton opleveren.

13 ▶ Wethouder Van den Bergh geeft toe dat het illegaal kappen van twee platanen aan het Europaplein voor de komende wegwerkzaamheden niet had mogen gebeuren. Zij noemt het 'een schoolvoorbeeld van hoe het niet moet'.

14 ▶ Het Volksbuurtmuseum Wijk C heeft een bijzonder glaskunstwerk uit 1949 ontdekt, dat is ontworpen door de bekende glaskunstenaar A.D. Copier. Het werd

gevonden in de directiekamer van de voormalige Lubro brood- en banketfabriek. De laatste eigenaar schonk, na de sluiting van de fabriek, alles wat herinnerde aan de historie van de Lubro aan het museum.

14 ▶ De Sterrenwacht op het bastion Sonnenborgh heropent na een herinrichting van het Museum, die plaats vond in nauwe samenwerking met het Universiteitsmuseum. De verbouwde sterrenwacht trekt jaarlijks 20.000 bezoekers. Ook het bastion is na een ingrijpende restauratie geopend.

18 ▶ Er wordt een nieuwe plaatselijke politieke partij opgericht onder de voorlopige naam 'Luis-in-de-pels'. Directe aanleiding daarvoor is de gang van zaken met betrekking tot de illegaal gekapte bomen aan het Europaplein. De oprichters Leo Lambo en Kees van Oosten noemen het de druppel die de emmer deed overlopen.

19 ▶ Een brand in 'Auberge Het Oude Tolhuis' aan de Weg naar Rhijnauwen veroorzaak een enorme schade. Het voorste gedeelte, onder het rieten dak, is grotendeels in de as gelegd.

24 ▶ De Utrechtse rechtbank doet uitspraak in het geding dat de Stichting Stop Luchtverontreiniging Utrecht heeft aangespannen tegen de gemeente. Het moet uit zijn met de vertragingstechnieken van de gemeente: bezwaarschriften van de Stichting moeten binnen de wettelijke termijn worden afgehandeld en niet in de la verdwijnen tot het werk klaar is.

28 ▶ FNV-voorzitter Agnes Jongerius krijgt het eerste exemplaar uitgereikt van het boek 'Lumax', over de rijke historie van de katholieke vakbondsdrukkerij in Ondiep. Ook de geschiedenis van het gebouw, dat in 1998 nog dreigde te worden gesloopt, is vastgelegd.

28 ▶ De Utrechtse fotojournalist Raymond Rutting krijgt de koninklijke onderscheiding Officier in de Orde van Oranje Nassau voor zijn betrokkenheid en vakmanschap. Er is een tentoonstelling ingericht in het stadhuis met zijn meest recente werk.

31 ▶ Het Utrechtse project 'Aanpak veiligheid en leefbaarheid Hoog Catharijne en Stationsgebied' krijgt, in de persoon van gebiedsmanager Eelko van den Boogaard, uit handen van minister Donner de Hein Roethofprijs 2005. De prijs wordt uitgereikt in verband met de successen die bereikt zijn met het terugdringen van de criminaliteit en overlast (gehalveerd) en het bevorderen van de veiligheidsbeleving (met 25% gestegen). Alles onder het motto 'hard en sociaal'.

NOVEMBER

2 ▶ Historisch cartograaf Peter van der Krocht, als docent verbonden aan de faculteit Geowetenschappen van de Utrechtse Universiteit, heeft de begeleidende tekst geschreven bij de heruitgave van de Atlas Maior. Het origineel werd in 1665 uitgegeven door de wereldberoemde kaarten-uitgever Blaeu.

3 ▶ De restauratie van de Willibrorduskerk is afgerond. Ter gelegenheid daarvan wordt

een symposium gehouden: 'Kerk te huur? Hergebruik en functieverandering van religieus erfgoed'. De Sint Maartens-penning wordt uitgereikt aan pater Kotte, vanwege zijn verdienste voor de restauratie.

4 ▶ Wethouder Gerard Abrahamse plaatst een metalen replica van het 'Utrechtse schip' aan de Van Hoornekade. Het origineel uit de elfde eeuw werd in 1930 op die plek gevonden, opgegraven en geconserveerd. Het is al sinds 1936 te bezichtigen in de kelder van het Centraal Museum. Van de replica steken alleen de stevens boven het maaiveld uit, binnenboord is het opgevuld met blauwe tegels, alsof het nog onder water ligt.

4 november

4 ▶ Hoofd redactie Dick van Rheenen van Het Stadsblad overhandigt de 64 pagina's dikke jubileumkrant aan burgemeester Brouwer. Ter gelegenheid van het 50-jarige jubileum van de krant kreeg de burgemeester bovendien een taart aangeboden.

5 ▶ Het Zuilens Fanfare Corps is ter gelegenheid van het 105-jarig jubileum onderscheiden met de koninklijke erepenning. De penning, die bedoeld is voor verenigingen die zich extra inzetten voor de gemeenschap, wordt door loco-burgemeester Janssen uitgereikt tijdens het jubileumconcert in de Bethelkerk.

6 ▶ De gerestaureerde Willibrorduskerk wordt ingewijd met een gregoriaanse feestmis. Celebrant is pater Winand Kotte, het Sint Willebrorduskoor zingt. 's Middags wordt het orgel, dat eveneens is gerestaureerd, ingewijd met een concert.

12 ▶ Tijdens de halfjaarlijkse Elspeet Conferentie, een bijeenkomst van boekverkopers en uitgevers, is eigenares Lia Reedijk van de Utrechtse Kinderboekhandel aan de Ganzenmarkt uitgeroepen tot Beste Boekverkoper van Nederland. Ter gelegenheid daarvan ontvangt zij, wat zij noemt 'een afzichtelijk glimmende blikken bokaal',

maar zij is enorm ingenomen met de eer. Zij opende in 1981 in Utrecht de eerste kinderboekwinkel in Nederland.

15 ▶ Burgemeester Brouwer krijgt de uit vier dikke boeken bestaande Toegang tot het gemeentearchief 1813-1969 uitgereikt. Het Utrechts Archief heeft de omvangrijke hoeveelheid archiefmateriaal (1200 meter, 31444 stukken) opnieuw toegankelijk gemaakt.

15 november

16 ▶ Bij de verbouwing van het Turkse restaurant Topkapi, dat na de heropening Selina gaat heten, is een middeleeuwse schouw gevonden met daarboven het wapen van Prins Maurits.

18 ▶ Leefbaar Utrecht-wethouder Toon Gispen treedt af als wethouder. Hij heeft de gemeenteraad in december 2004 voorgesteld een pand aan te kopen in de Vlampijpstraat om het in te richten als depot voor het Centraal Museum. In oktober j.l. hoorde hij dat het pand al eigendom van de gemeente is. Hij heeft dat stil gehouden tot in de raadscommissievergadering van 17 november 2005. De politiek is verbijsterd en voelt zich misleid, maar heeft ook zelf zitten slapen.

21 ▶ Minister Van der Hoeven van Onderwijs opent het Hijmans van den Berghgebouw van de Utrechtse medische faculteit. De nieuwe architectonische blikvanger in de Uithof is ontworpen door architect Eric van Egeraat.

25 ▶ De Domtoren is ter gelegenheid van de Nederlandse Gamedagen in groen licht gezet. In de stad wordt het fenomeen 'De Hulk' genoemd. Op 5 december krijgt hij weer zijn vertrouwde kleur.

29 ▶ Voetballer David di Tommaso overlijdt op 26-jarige leeftijd, in zijn slaap. Hij speelde vanaf seizoen 2004-2005 bij FC Utrecht en werd het afgelopen seizoen door de

supporters uitgeroepen tot Speler van het Jaar. De Fransman laat een vrouw en een zoontje achter

29 ▶ De Jonkheer Beelaerts van Blokland Prijs 2005 wordt uitgereikt aan het Volksbuurtmuseum. De prijs bestaat uit een penning en een geldbedrag van € 6500. Dit bedrag zal worden gebruikt voor het maken van een multifunctionele tribune in de bovenzaal.

DECEMBER

1 ▶ De opknapbeurt van het eerste deel van het Zocherplantsoen is klaar. Het betreft het stuk tussen de Lucasbrug en de Herenbrug. Het planten van de laatste boom in dat deel van het park door Wethouder Abrahamse symboliseert de afronding.

6 ▶ De 'Aanpak veiligheid en leefbaarheid Hoog Catharijne en Stationsgebied' krijgt opnieuw een prijs: in Londen wordt de European Crime Prevention Award aan het project uitgereikt.

14 ▶ De Raad van State besluit dat de gemeente Utrecht nog niet mag starten met de bouw van de parkeergarage onder het Lucas Bolwerk. De gemeente moet eerst met zwaarwegender argumenten komen omdat de Staatsraad nog niet is overtuigd.

14 ▶ De klok van de Domtoren is al enige tijd van slag. De wijzers zijn daarom losgekoppeld van het uurwerk en worden voorlopig aangedreven door een electrisch uurwerk. Het slagwerk wordt nog wel aangestuurd door het originele uurwerk. Een en ander is in orde gemaakt in verband met het aanstaande bezoek van Koningin Beatrix.

15 december

15 ▶ 'Een historisch besluit' en 'een zwarte dag voor de binnenstad', twee reacties van raadsleden naar aanleiding van het feit dat een raadsmeerderheid na twintig jaar discussie de weg heeft vrijgegeven voor de gemeente om met Corio en NS Vastgoed de

definitieve contracten te tekenen voor de Aanpak Stationsgebied. Het water in de singel komt terug, er komt een OV-terminal, een nieuw Muziekpaleis, het Westplein wordt ondertunneld, het winkelcentrum gaat volledig op de schop, een deel van het plein Vredenburg wordt opgeofferd aan meer winkels en er komen meer woningen, kantoren en parkeervoorzieningen.

15 ▶ Het stadsbestuur besluit een wandelbrug aan te leggen over de Kromme Rijn ter hoogte van de Mytylschool. Het advies van de wijkraad Oost is daarbij niet gevolgd. Tegenstanders zijn bang voor het bederven van de zichtlijnen, voorstanders verwachten het ontstaan van nieuwe zichtlijnen.

16 ▶ Het 25-jarig jubileumfeest van Koningin Beatrix wordt in de Domkerk afgesloten. Het staatshoofd ontmoet er vertegenwoordigers van allerlei religies en levensbeschouwingen in ons land.

16 december

20 ▶ Carlo De Lorenzo van ijssalon Venezia aan de Voorstraat heeft met zijn kokos-ijs de Coppa d'Oro gewonnen tijdens het ijsconcours in Longarone. Het is de meest prestigieuze prijs op zijn vakgebied.

20 ▶ Leefbaar Utrecht-raadslid W. Spier schrijft in een intern discussiestuk dat het referendum over het stationsgebied is verkwanseld, de bouwplannen lijken verdacht veel op het door de partij verfoeide Utrecht Centrum Plan UCP uit 1999. Het discussiestuk is in handen gekomen van de nieuwe partij Luis-in-de-Pels en openbaar gemaakt.

21 ▶ De laatste exemplaren van het Livre de Jade, een verzameling kleuretsen van de Utrechtse graficus Koos van der Sluys, worden overhandigd aan Museum Het Rembrandthuis. Zij zullen onder andere in het museum een plaats krijgen in de overzichtstentoonstelling van Grafisch Genootschap De Luis, najaar 2007.

17 ▶ De derde en laatste schoorsteen van een voormalige kwekerij bij het in aanbouw zijn-

de schoolgebouw Het Forum aan 't Zand (Leidsche Rijn) wordt gerestaureerd. Hij wordt daarbij weer voorzien van het verdwenen bovenstuk met de versiering van gele baksteen.

23 ▶ De methadonbus rijdt na vijfentwintig jaar zijn laatste rondje in Utrecht. Van de tweehonderd klanten per week waren er nog maar vier overgebleven. Een andere aanpak met thuisbezoeken, hostels, zorgcentra en methadonverstrekking op recept is er voor in de plaats gekomen.

26 ▶ Het oude rechtbankgebouw aan de Hamburgerstraat is door de oorspronkelijke koper, Vomandi uit Amsterdam overgedragen aan de Utrechtse projectontwikkelaar Pouw. Vomandi wilde de hotelplannen uitbreiden naar meer dan zeventig kamers. De gemeente Utrecht gaf geen toestemming. Pouw heeft de 'Monumentenstichting voormalig Paleis van Justitie' opgericht en het pand Hamburgerstraat 28 aangekocht om er een driesterrenhotel met maximaal 50 kamers in te vestigen, alsmede kantoren, een publieksafdeling van Het Utrechts Archief en de huisvesting van de Stichting Natuur en Milieu. Vomandi is nog in onderhandeling met belangstellenden voor huisnummer 30 en blijft bovendien aansprakelijk voor de realisering van het complex.

27 ▶ Tweehonderd jaar geleden stierf Belle van Zuylen. 2005 is daarom uitgeroepen tot het Belle van Zuylen-jaar. In april is er een internationaal congres rond haar persoon georganiseerd door de Faculteit Letteren, in augustus is er op Slot Zuylen aandacht besteed aan haar creatieve talenten en het Utrecht Barok Consort bracht een CD uit. In december zijn een aantal lezingen georganiseerd.

31 ▶ Drie kelders van het voormalige Sint Elisabeth Gasthuis zijn weer zichtbaar en toegankelijk gemaakt onder de lampenwinkel 'De Kampioen' in de Lange Elisabethstraat. Het gasthuis werd in 1491 door de geestelijke Evert Zoudenbalch als weeshuis gesticht.

31 ▶ Na ruim 65 jaar stopt de 81-jarige Jopie de Vos met haar viswinkel Vis van Vos aan de Damstraat. Rug en knieën willen niet meer. Kon zij vroeger zonder probleem een kist vis van 50 kilo dragen, nu heeft ze al moeite met een bakje kruiden. Haar zoon Roy houdt het na veertig jaar ook voor gezien. Jopie verhuist binnenkort naar een aanleunflat in de Kanaalstraat, zodat ze in Lombok kan blijven wonen.

31 ▶ Bij het ontwikkelen van het nieuwbouwcomplex op het Van der Lindenterrein aan de Oosterkade streeft men naar een 'oud stadsbeeld' door middel van een 'stegenstructuur'. Dat betekent dat de huizen dicht op elkaar gebouwd zullen worden, met weinig groen en weinig tuinen.

31 ▶ Door Het Utrechts Archief wordt een gids uitgebracht voor historisch onderzoek naar onderwijs. De gids is geschreven door D. Verhoeven.

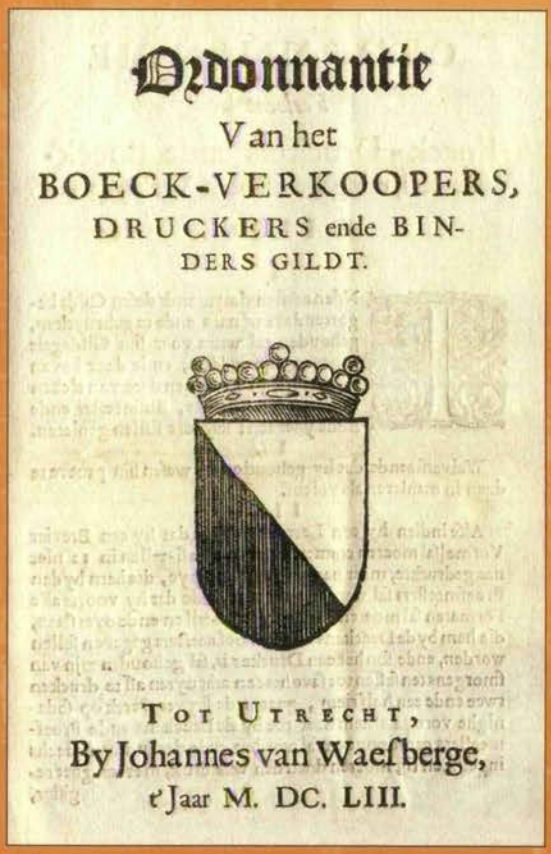

Ordonnantie
Van het
BOECK-VERKOOPERS,
DRUCKERS ende BIN-
DERS GILDT.

TOT UTRECHT,
By Johannes van Waesberge,
t'Jaar M. DC. LIII.
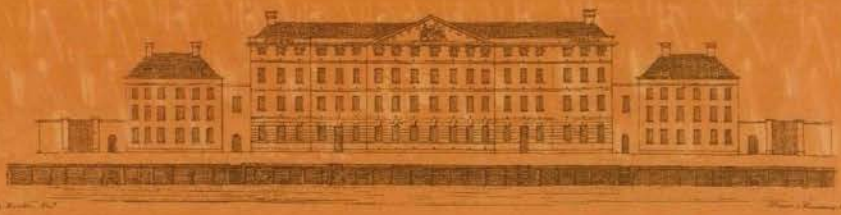
Zoudenbalch